

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

1/2018

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**HUMANİTAR ELMLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

Межвузовский сборник научных статей

**THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES**

Interuniversity collection of scientific articles

№1

2018

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 4 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2018

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., prof. **İ.H.Cəbrayilov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçıyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 1/2018. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 308 s.

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2018

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2018

P.B.BABAYEVA

e-mail: parvin_1@hotmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

“TƏLƏFFÜZ” ANLAYIŞININ MƏZMUNUNA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

***Açar sözlər:** tələffüz, seqment, supraseqment, ədəbi tələffüzün normaları, orfoepiya, orfofoniya*

***Ключевые слова:** произношение, сегментарный, супraseгментные, литературные нормы произношения, орфоэпия, орфофония*

***Key words:** pronunciation, segmental, suprasegmental, literary pronunciation norm, orthoepy, orthophony*

Araşdırmalar göstərir ki, dilçilik ədəbiyyatlarında “Tələffüz” anlayışının məzmununa müxtəlif yanaşmalar vardır. O.A.Axmanova “tələffüz” anlayışını iki mənada izah edir: 1) Nitq səslərinin artikulyasiya xüsusiyyətləri, xarakteri; 2) Bu və ya digər dilin müxtəlifliyini xarakterizə edən orfoepik normanın məcmusu (1, s. 266).

“İzahlı terminlər lüğəti”ndə “tələffüz” anlayışının məzmunu ikili mənada aşağıdakı kimi təsvir edilir: 1) Nitq səslərinin məxrəclərinə məxsus xüsusiyyətlər: səhv tələffüz, düzgün tələffüz; 2) Dilin bu və ya digər təzahür növlərinə məxsus orfoepiya normalarının məcmusu: ədəbi tələffüz, loru tələffüz (2, s.275). Bununla yanaşı, həmin terminlər lüğətində ədəbi tələffüz normalarının məcmusunu özündə birləşdirən “orfoepiya” anlayışının məzmunu dildə mövcud olan müxtəlif tələffüz variantlarını öyrənən bölmə; normativ ədəbi tələffüzü öyrənən və müəyyənləşdirən bölmə, habelə alınma sözlərin tələffüzünü tənzimləyən qaydalar kimi izah edilir. Vurğu və intonasiyaya gəlincə, orada qeyd edilir ki, bəzən orfoepiyaya vurğu və informasiyanı da daxil edirlər. Vurğu və intonasiya şifahi nitqdə mühüm rol oynasa da, bilavasitə tələffüzlə bağlı olmadığından, orfoepiyanın obyektini hesab edilə bilməz. Vurğu ya müəyyən sözün əlaməti kimi leksikaya, ya da müəyyən qrammatik formanın əlaməti kimi qrammatikaya daxildir. İntonasiya şifahi nitqdə mühüm ifadəlilik vasitəsidir, bu, nitqə emosional çalar verir, lakin tələffüz normaları ilə əlaqədar deyildir (2, s. 210).

I.R.Zinder hecanı ən kiçik tələffüz vahidi adlandırır (3, s. 251). V.A.Vasilyev tələffüzü dilin fonetik sisteminin komponentlərindən (fonem, heca, vurğu və informasiya) təşkil olduğunu göstərir. Başqa sözlə o, tələffüz anlayışının məzmununa fonem, fonem birləşmələri, heca və söz vurğusunun aspektləri, informasiya və onun komponentlərini (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm, fasilə) daxil edir (4, s. 34).

Q.T.Torsuyev ingilis dili tələffüzündən bəhs edərkən yazır ki, tələffüzdə fonemlər bir-birindən dəqiq fərqləndirilməli, sözlərin fonem tərkibi və vurğunun yerinin dəqiqliyi göstərilməli, fonem variantlarının düzgün tələffüzü, cümlə vurğusu qaydalarına riayət edilməli, elementar ritm gözlənilməli; cümlələrin məna qruplarına düzgün bölünməsi göstərilməli və cümlədə ingilis dili metodikası qaydalarına riayət edilməlidir (5, s.36).

Bu alimin şərhindən aydın olur ki, tələffüz anlayışının məzmunu yalnız dilin fonemlərini, onların danışığda təzahür forması olan sait və samitləri ehtiva etmir. Bu anlayışın məzmu-

nuna söz vurğusu, cümlə vurğusu, ritm cümlələrin mənalı üzvlənməsi, bütövlükdə danışığın ritmik intonasiası da şamil edilir.

T.T.Vrubel tələffüz anlayışının məzmununu qısaca olaraq aşağıdakı kimi ifadə edir: “Dilin şifahi formasının fonik (səsli) qabığı tələffüz adlanır” (6, s. 6).

Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, tələffüz konseptinin çağdaş fonetikada bir neçə mənası vardır. Dar mənada tələffüz konsepti bir dilin səslərinin artikulyasiyasında təzahür edən xüsusiyyətlərlə məhdudlaşdırılır. Tələffüzün geniş mənada şərh diskurs əlamətlərinin mahiyyətini nəzərdə tutur və bu halda tələffüz anlayışı aşağıdakı komponentləri özündə ehtiva edir:

1. Bir dilin səs sistemini (segment fonemləri və onların aktual təzahürləri olan allofonları, yaxud variantları);

2. Bir dilin heca strukturunu (heca yaratma, heca bölgüsü);

3. Söz vurğusu / tonik vurğu;

4. İntonasiya mürəkkəb birlik kimi (metodik, dinamik, temporal komponentlər) (6, s.6-7).

“Dilçilik ensiklopediyası”nda tələffüz anlayışının məzmunu aşağıdakı kimi şərh edilir: “Ədəbi tələffüz, dialektlərin və digər bölgə, icma (ləhcə, şivə) və s. danışq formalarının fəvqündə duran tələffüzdür. Əsasən danışq aktına əsaslanmalı, rəvan, axıcı və səlis olmalıdır. Adətən tələffüz norması qurumlar tərəfindən işlənib hazırlanır. Bəzi dilçilər ədəbi dilin tələffüz normasına bütün funksional üslublarının kompleksi kimi baxırlar (Y.Skrebnev, T.Vrubel). Bununla əlaqədar, T.Vrubel yazır ki, biz normaya ekstralingvistik və sosial amillər əsasında dəyişən və ünsiyyət prosesində reallaşan fonetik üslubların mürəkkəb bir birliyi kimi baxırıq (6, s. 5).

P.Rouç “English phonetics and phonology” (2012) əsərinin “Fonemlər və tələffüzün digər aspektləri” başlığında tələffüz anlayışına fonemlərlə yanaşı, heca, söz vurğusu və intonasiyanı daxil edir və ingilis dili tələffüzünün öyrənilməsinə əlifbanın hərfləri baxımdan deyil, fonemlər, heca, vurğu və intonasiya baxımından öyrənilməsinə tövsiyə edir (7, s. 2-3).

Qeyd edək ki, “tələffüz” anlayışının məzmununa və onun müxtəlif cəhətlərinə dair geniş fikir və mülahizələrə Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında (1984) rast gəlinir. Belə ki, bu əsərin “tələffüz və orfoepiya” hissəsində tələffüzlə bağlı həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik səviyyəsində geniş məlumat verilir. Orada tələffüz sözünün mənşəyi, onun leksik və terminoloji mənalı aşağıdakı kimi təfsir edilir. “Tələffüz” kəlməsi əslində ərəbcə söz mənasında olan ləfz (əl-ləfrun) kökündən düzəldilərək, əsasən “söyləmək” mənasında işlənən bir sözdür. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz həm ümumi – əsas mənasına müvafiq işlənən bir kəlmədir, həm də “söyləyiş” mənası ilə bağlı bir anlayışı bildirən, daha doğrusu “söyləmə” prosesi ilə əlaqədar olaraq dil səslərinin müxtəlif təzahürlərini ümumiləşdirilmiş halda ifadə edən bir termdir. Buna görə də “tələffüz” termini dil səslərinin fonetik sistem, keyfiyyət və şəraiti ilə əlaqədar olaraq, dəyişmə xüsusiyyətləri kimi anlayışları da ifadə edir (8, s.170).

Tələffüz anlayışının məzmununa münasibət bildirən Ə.Dəmirçizadə, bunu dar mənada izah edənlərdən fərqli olaraq, tələffüz anlayışının məzmununa vurğu, intonasiya və fasiləni də daxil edir.

Bununla əlaqədar, o yazır: “...səslər tələffüzün əsas vasitələridir və tələffüz normaları, xüsusiyyətləri səslərin hansı şəraitdə, hansı məqamda işlənməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bundan əlavə, vurğu, intonasiya, hətta fasilə, durğu kimi daha çox fonetik təzahürlü hadisələr də üzvi surətdə həm tələffüz vasitələri ilə, həm də bu vasitələrin şərhilə bağlıdır və bunlar da, ümumiyyətlə, tələffüz anlayışına daxildir” (8, s.171).

Yuxarıda tələffüz anlayışının məzmununa dair deyilən fikirlərlə yanaşı, Ə.Dəmirçizadə yuxarıda adı çəkilən əsərində tələffüzlə bağlı digər məsələlərdən, o cümlədən tələffüz vasitələri, lüğəvi şəraitdə tələffüz, qrammatik şəraitdə tələffüz, hecavi şəraitdə tələffüz, qrafik şəraitdə tələffüz, morfoloji şəraitdə tələffüz, sintaktik şəraitdə tələffüz və s. tələffüz məqamlarından da geniş bəhs edir (8, s.186-248).

“Ədəbi tələffüz” və onun normalarının müəyyənləşdirilməsinə dair yanaşmalardan biri də fonetik-morfoloji əsaslara söykənən fonem – variant – fon (səs) üçlüyünü özündə ehtiva edən yanaşmadır. Bu yanaşmanın nəzəri əsası L.V.Şerba məktəbindən və onun dilin üzvlənməsinə üçlü yanaşma ideyasından qaynaqlanır. Məlum olduğu kimi, F. de Sössürün linqvistik təlimində dil ikili üzvlənmə (dil – nitq (danışiq) ilə xarakterizə edilir.

L.V.Şerba F.de Sössürdən fərqli olaraq, dildə üç aspekti fərqləndirir: 1) ayrı-ayrı fərqlərin dil fəaliyyəti (danışma və eşitmə prosesi); 2) dil materialı (bir dildə danışanlar və yazanlar); 3) lüğət və qrammatikadan dilçilərin hasil etdiyi sistem. L.V.Şerbaya görə, dil sistemi olmadan, yəni qrammatikasız və leksikasız dili təsəvvür etmək olmaz. Lüğət və qrammatika isə dil materialında özünü büruzə verir. Dilə sistem kimi yanaşan L.V.Şerba onu sosial məhsul hesab edir. Bununla əlaqədar L.V.Şerba yazır: “... dil sistemi və dil materialı yalnız təcrübədə verilmiş dil fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləridir, çünki aydındır ki, dil materialı anlaşılmırsa, o ölüdür, anlamanın özü isə dil materialı olmasa, (dil sistem olmadan) mümkün deyildir” (9, s.26; s. 38).

L.V.Şerbanın dildə üç aspektinin fərqləndirilməsindən bəhs edən F.Veysəlli yazır: “Məlum olduğu kimi, L.V.Şerba dil materialını zaman, məkan və realizə şəraitini əhatə edən danışiq və eşitmənin məcmusu kimi, danışiq fəaliyyətini danışiq və eşitmə prosesi kimi və dil sistemini fərqləndirirdi. Ədəbi tələffüz normasına və onun müəyyənləşdirilməsi meyarına dair F.Yadigar(Veysəlli) fikirlərini belə ifadə edir: “Ədəbi tələffüz normasından danışanda son vaxta qədər mütəxəssislər bunu orfoepiya adı altında birləşdirir və burada ayrı-ayrı seqment vahidlərdən tutmuş, söz, söz birləşmələri, cümlə, hətta şəkilçi və digər qrammatik vasitələrin tələffüz xüsusiyyətlərini daxil edirlər” (10, s.84). Bu alimə görə, ədəbi tələffüz normasına bu cür baxım, yanaşma müasir elmin tələblərinə tam cavab vermir. İki məsələ burada açıq-aydın qarışıdırılır. Dilin fonetik qurumu (quruluşu) ilə məşğul olan tədqiqatçı bir tərəfdən dilin sözlərdəki fonem ardıcılığını – onların fonem tərkibini müəyyənləşdirməli, digər tərəfdən isə, fonem tərkibi bəlli olan sözlərin deyiliş xüsusiyyətləri – bu və ya digər fonemin konkret söz və istifadə deyiliş məziyyətlərini araşdırmalıdır (10, s.85). Alimin yuxarıda qeyd edilən fikirlərindən belə bir nəticə hasil olur ki, ədəbi tələffüz normasının müəyyənləşdirilməsində “orfoepiya” anlayışı normanın mahiyyətini tam açmır. Odur ki, F.Yadigar (Veysəlli) Azərbaycan dilçiliyində orfoepiya əvəzinə iki elm sahəsinin fərqləndirilməsini irəli sürmüşdür: orfoepiya və orfofoniya. Bu alimə görə, orfoepiya anlamına dildəki sözlərin fonem tərkibinin, ünsiyyət vahidi olan cümlələrin fonoloji qarşılaşdırmalarının fonetik özülünü təşkil edən intonasiya konturlarının müəyyənləşdirilməsi, dilin heca modellərinin təyin edilməsi daxildir.

Bunların yanaşı, orfoepiya sözlərin fonem inventarını təyin edir, fonem invariantlarını araşdırır. Ancaq fonemlərin hər birinin sözdə necə deyilməsi orfoepiyanın işi deyildir.

Orfoepiyadan fərqli olaraq, ayrı-ayrı fonemlərin müəyyən fonetik mövqedə, başqa fonemlərlə qonşuluqda, eləcə də vurğu və intonasiyanın təsiri altında məruz qaldığı dəyişiklikləri öyrənən elm sahəsinə isə orfofoniya deyilir. Deyilişdə sözün fonem tərkibini gözləmək o deməkdir ki, tələffüzü sünüləşdiririk, elə bil ki, bir-biri ilə əlaqədə olmayan fonemlər ardıcılığı tələffüz edirik. Halbuki, hər fonemin işləndiyi vəziyyətdə təsirə məruz qalması onun qonşu fonemlərlə prosodiya-informasiya münasib, qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir. (10, s 85)

Qeyd edək ki, tələffüz anlayışının məzmununa dair aparılan araşdırma bu anlayışı iki cəhətdən fərqləndirilməsini əsas məsələ kimi ortaya çıxarır: 1) ədəbi tələffüz anlayışına hansı fonetik-fonoloji vahidlər, ünsürlər, tələffüz elementləri daxildir, yaxud ifadə planında tələffüzə nələr daxildir? 2) ədəbi tələffüz normaları hansı qaydalar əsasında müəyyənləşdirilir?

Araşdırmalar göstərir ki, linqvistik ədəbiyyatlarda tələffüz anlayışının məzmununa üç anlamda yanaşma vardır: dar, qismən geniş, daha geniş. Dar mənada tələffüz anlayışının məzmunu dil səslərinin (fonemlərin) danışiq aktında təzahür forması olan samit və sait səslərin tələffüzü kimi başa düşülür və supersegment vahidlər ona daxil edilmir.

Qismən geniş anlamda tələffüz anlayışının məzmununa dil səsləri (samit və sait səslər) ilə yanaşı, heca, vurğu, intonasiya daxil edilir.

Daha geniş mənada tələffüz anlayışının məzmununa dil səsləri (samit və sait səslər), heca, vurğu və intonasiya ilə yanaşı, bütün funksional üslubların kompleksi də daxil edilir.

Ədəbi dilin tələffüz normalarının hansı qaydalar, meyarlar əsasında müəyyənləşdirilməsinə gəlincə, burada əsasən iki yanaşma özünü göstərir: onlardan biri orfoepik, digəri isə orfofonik yanaşmadır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, orfoepiya anlayışının məzmunu ədəbi tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində başlıca olaraq fonoloji amillərə söykəndiyindən, süniliyə meyillidir və bu baxımdan orfoepiya ədəbi tələffüz norması üçün, fikrimizcə, yetərli və təbii görünür.

Ədəbiyyat

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
2. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
3. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.
4. V.A.Vasilyev English phonetics (a theoretical course) М, 1970.
5. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. М.
6. Vrubel T.T. Theoretical phonetics of the English language. Ungivar, 2009.
7. Roach P. English phonetics and phonology. 4th edition. Cambridge University Press, 2009.
8. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 1984.
9. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
10. Fəxrəddin Yədigar. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993.

П.Б.Бабаева

Некоторые примечания по содержанию понятия “Произношение”

Резюме

В данной статье рассматривается понятие произношения. В статье предпринята попытка изучить различные подходы к произношению азербайджанских и зарубежных ученых, определяющие критерии литературной нормы произношения в свете терминов орфоэпии и орфофонии.

P.B.Babaeva

Some notes on the content of the notion of “Pronunciation”

Summary

This article deals with the notion of pronunciation. In the article an attempt is made to study different approaches on the content of pronunciation by Azerbaijan and foreign scholar defining the criteria of literary pronunciation norm in the light of terms of orthoepy and orthophony.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.A.Alırəyeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2017

K.H.CƏFƏROVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)***DİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİNİN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Açar sözlər:** *bilingvizm, interferensiya, kod keçidi, bilingv, qarışıq dillər***Ключевые слова:** *билингвизм, интерференция, переключение кодов, билингв, смешанные**языки***Key words:** *bilingualism, interference, code-switching, bilingue, mixed language*

Dünya dilçiliyində dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin tədqiqi tarixi çox da qədim deyildir. Hələ iki min il bundan əvvəl dilçilik məsələləri ilə maraqlanan qədim hind və yunan alimləri bu təsirlər haqqında müəyyən fikirlər yürütmüşdülər. Xeyli sonrakı dövrlərdə bu məsələlərlə bağlı artıq filosof və dilçi alimlər müəyyən mülahizələr irəli sürməyə başlamışlar. V.Humboltdan başlayaraq, bu məsələyə daha ciddi və elmi şəkildə yanaşma müşahidə edilməyə başladı. Bu sahədə müzakirəyə səbəb olan, mübahisə doğuran fikirlər də az deyildir. Tədqiqatlarda dillərin bir-birinə təsiri, əlaqələri ilə bağlı ən muhtəlif terminlər işlədilmişdir. Onların bir qismi bu gün də geniş istifadə olunur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, dil əlaqələrinin öyrənilməsinə maraq dilçiliyin ümumi məsələlərinin öyrənilməyə başlandığı ilk dövrlərdən yaranmışdır. Müasir ümumi dilçiliyin əsasını qoymuş V. fon Humboldt öz əsərlərində ekstralingvistik amillərdən sayılan dillərarası əlaqələr probleminə də toxunmuşdur. Ən son dövrlərdə yazılmış dilçilik ədəbiyyatında bəzən dil əlaqələri ayrıca bir dilçilik istiqaməti kimi də göstərilir. Bəzi dilçilər hətta “dil əlaqələri dilçiliyindən” danışrlar (4). Hesab edilir ki, dilçilikdə bu istiqamətin əsasını Amerika lingvisti U.Vaynrayx qoymuşdur. Məhz onun “Languages in Contact” əsərinin və 50-60-cı illərdə dillərarası əlaqələrlə bağlı yazdığı elmi məqalələrin nəşri dünya dilçiliyində bu sahəyə marağı daha da artırdı və bir çox ölkələrdə yeni-yeni əsərlərin yaranmasına stimül verdi. Dillərin qarşılıqlı təsirinə bilingvizm, ikidillilik, diqlossiya və s. formalarda lingvistik və psixoloji ədəbiyyatlarda rast gəlinir.

Müasir lingvistik və psixoloji ədəbiyyat ikidilliliyi və ya bilingvizmi – iki dildə istifadə praktikası, iki dilə yiyələnmə və onların köməyi ilə minimal dil işarələri olmaqla, müvəffəq kommunikasiyanı icra etmək, iki dilə mükəmməl yiyələnmək və bərabər qaydada müvafiq şəraitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur.

İki dildə danışan adamlar bilingv, iki dildən çox dillərdə danışan adamlar isə poliglott və ya polilingv adlanırlar. Dilin sosial funksiyası olduğu üçün, bilingv olmaq eyni zamanda iki müxtəlif sosial qrupa aid olmaq deməkdir (1, s.107).

Bilingvizmin müasir dövrdə tədqiqinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, fərdi nitq aktında nitqin törəməsi dillərin qarşılıqlı təsiri zamanı asanlıqla aşkar olunur. Fərdi nitq aktında nitqin törəməsi psixolingvistikanın 3 predmet sahəsindən birincisidir. (2, s.104) Digər tərəfdən, nitqin törəməsi şəxsiyyətin strukturu ilə bağlıdır və dil insana dünyanı əsas obrazlaşdırma vasitəsi kimi lazımdır. Dünyanın strukturlaşdırılmasında dilin rolu hədsizdir.

Dillərin fərdi şüurda qarşılıqlı təsiri müxtəlif lingvistik və psixoloji xarakteristikalarla müşayiət olunur və bu nitq prosesinin inkişafına təsir edən ən emosional hal kimi daim diqqət mərkəzində dayanır. Bu hal psixolingvistik nöqteyi-nəzərdən ayrıca təhlil tələb edir və biz bu tələbləri qeyd etməmişdən əvvəl, ikinci dilə keçidin psixoloji növlərini qeyd edək və sonra dillərin mənimsənilməsinin tarixinə baxaq. Yeni ikinci dil və ya L²- mənimsənilməsi dedikdə, 1) vərdislərin yeni dil materialı əsasında aktuallaşması, 2) yeni dilə uyğun əvvəldən formalaş-

miş vərdişlərin korreksiyası, 3) ana dilinə xas olmayan yeni vərdişlərin formalaşması nəzərdə tutulur.

Bu problem hələ 1915-ci ildə çapdan çıxmış və bu günə qədər əhəmiyyətini itirməyən Y.Epşteynin “La pansee et la polyglossi” əsərində əksini tapmışdır, ancaq bəzən müəlliflər tədqiqatçının adını çəkmədən, təcrübənin nəticələrini də özününküləşdiriblər.

Biz birinci halda interferensiya və keçirilmə, ikinci halda, əqli fəaliyyətin mərhələlərlə formalaşması, üçüncü halda isə yeni təfəkkür aktlarının yaradılması ilə üzləşirik ki, bu da ikinci dilin törəməsi zamanı özünü tez-tez müşayiəti ilə büruzə verir.

Dil müstəvisi səviyyəsində dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə tarixi bir baxış edək: dil səviyyəsində qarşılıqlı təsir kodların birindən digərinə keçid zamanı baş verir. E.Xaugen hesab edirdi ki, interferensiya linqvistik hadisə kimi dil vahidləri arasında eyni zamanda iki sistemin elementi olmaqla üst-üstə düşmədir. V.Y.Rozensveyqə görə, interferensiya qarşılaşan dillərin uyğunlaşdırılması zamanı normadan kənara çıxma hallarıdır və ana dilin təsiri ilə xarici dildə dil normalarından yayınmalardır. Bu zaman bir dil digər dilin təsiri ilə dəyişmələrə yol açır (6, s. 84).

Dilçilikdə ikidillilik dedikdə, iki dilə yiyələnmə nəzərdə tutulur, adətən hər iki dildən ünsiyyətdə real olaraq istifadə edilir. Adətən tipik bilinqvizm hadisəsi, müxtəlif dillərdə danışan ailələrdə böyüyən uşaqlarda tez-tez müşahidə edilir. Xüsusi halda isə, tərbiyəçi uşaqla çox vaxt keçirdiyindən, başqa dildə danışaraq uşağı ana dilindən kənarlaşdırır. Daha çox yayılmış hadisə isə, ailənin xarici dil mühitində yaşaması və ailədən kənarda başqa dildə danışmasıdır.

Ən xüsusi hadisə isə, uşağın məktəb illərində xarici dil öyrənməsidir. Təlim fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün xarici dillər adətən məktəb proqramlarına daxil edilir və bu dilləri öyrənmək üçün real motivasiya yaranır. Bilinqvizmə aktiv və passiv yiyələnməklə onun intensiv işlənməsi arasında asılılıq var.

Müasir dilçilikdə dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi müstəqil istiqamət xarakteri daşıyır. Bəzi alimlər hətta “dil əlaqələrinin linqvistikası” və “əlaqələr dili” kimi ifadələr işlədirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə bu istiqamətin banisi U.Vaynrayx olmuş və onun “Languages in Contact” əsəri və bu kimi digər əsərlər 50-60-cı illərdə bu istiqamətin əsasını qoymuşdu. Sosial dilçilikdə “dil əlaqələri” terminindən dillərin sosial baxımdan şərtləndirilmiş qarşılıqlı təsiri prosesi və onun nəticələrinin göstərilməsi üçün istifadə edilir. Bu aspektdə təmasda olan dillərdə xarici amillərin təsiri altında baş verən dəyişikliklər tədqiq edilir. Belə yanaşmanı A.Meye, A.D. Şveytser, V.A. Avrорina, Y.D.Деşериев, M.M. Mixaylov və başqalarının tədqiqatlarında görmək olar.

Psixolinqvistika planında dil əlaqələrinə fərdi ikidillilik kimi baxılır. Bununla yanaşı, tədqiqatçıları fərdin şüuruna iki dilin necə yerləşdiyi, onun psixi və mental proseslərinin gedişi xüsusiyyətləri, monolinqvin bilinqvədən nə ilə fərqləndiyi kimi məsələlər də düşündürür. Y.M.Ve-reşagin, İ.A.Zimnyaya, P.A.Koler, M. Paradi kimi dilçilər bu istiqamətin nümayəndələridir.

Bilinqvizm dilçiliyi çoxdan maraqlandıran məsələlərdəndir. Akademik L. V. Şerba koordinativ, subordinativ və qarışıq ikidilliliyi fərqləndirirdi. Koordinativ ikidillilikdə insan hər iki dildə sərbəst danışır. Hətta bu dillərdə insan istənilən mövzuda spontan məruzə edə bilər, fikrini izah edir. Əslində bu nadir hadisədir və çox istedadlı adamlara xas olan bir səriştədir. İki və daha artıq dildə aksentsiz və ardıcıl fikir yürütmək hər adamın işi deyil. Subordinativ bilinqvizm isə o halda olur ki, insan bir dildə rəvan və axıcı danışdığı halda, ikinci dildə həmin rəvanlığı və axıcılığı nümayiş etdirə bilmir. Məsələn bizim ziyalılarımızın bəzisi hazırlaşaraq ingilis və ya rus dilində müəyyən mövzu ilə bağlı məruzə ilə çıxış edə bildiyi halda, süfrə arxasında, efirdə və ekran qarşısında sərbəst fikir söyləyə bilmirlər. Bunlardan fərqli olaraq, qarışıq bilinqvizm isə ixtisasının tez-tez bir dildən başqa dilə keçməsi, cümləni bir dildə başlayıb başqa dildə tamamlaması ilə səciyyələnir. Eyni zamanda, ikidillilikdən danışanda, dildən aktiv və passiv istifadəni də xüsusi qeyd etməliyik.

L. Blumfeld ikidillilik dedikdə, onu insanın iki dilə nəzarəti kimi başa düşürdü, yəni hər iki dili eyni şəkildə işlətməyi bacaran adamları nəzərdə tuturdu. E.Haugen isə diqqəti

bilinqvizmə cəlb edərək bildirir ki, bir insan eyni ünsiyyət məqamında, məsələn, auditoriyada, elmi mülahizələri iki dildə aydın və anlaşıqlı şəkildə deyə bilər. Bəzən insan ikinci dildə tam danışa bilmir, ancaq deyilənləri tam başa düşür. Dilçilər belə hallarda *passiv* və ya *reseptiv* bilinqvizmdən danışirlər. Ç.Hoket bunun üçün *semi-bilinqvizm* terminini işlədir. Bəzən ayrı-ayrı intellektlərdə bir dildən başqa dilə ani olaraq keçmək müşahidə olunur. Təəssüf ki, bir sıra tədqiqatçılar yeni terminlərə aludəçilik göstərərək bu hadisəni ingilis dilindən götürülmüş terminə istifadə edərək *code-switching* adlandırırlar. Halbuki bunu hələ ötən əsrin əvvəllərində L.V.Şerba kod keçidi adlandırırdı. Ümumiyyətlə, bilinqvizm bu gün sosial məsələdir. Beynəlxalq səviyyədə mədəni, iqtisadi, ticari, hərbi və s. əlaqələrin artması, ayrı-ayrı fərdlərin bir ölkədən digərinə sərbəst gediş-gəlişi müxtəlif dillərdən, xüsusilə də beynəlxalq dilə çevrilmiş ingilis dilindən istifadəni qaçılmaz edir. Amma əhalinin müəyyən qisminə buna qarşı bir növ daxili müqavimət də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, əsasən ünsiyyət dili ingilis dili olan Kanada kimi ölkənin Toronto məktəblərində oxuyan uşaqların, son tədqiqatlara görə 50%-i ingilis dilini birinci dil kimi göstərmir.

Bilinqvizmin tədqiqində son zamanlar 4 mühüm məsələ xüsusi ilə qabardılır: bilinqvizmin dərəcəsi, funksiyası, alternativləri və interferensiyası. Dərəcə deyəndə bilinqvin iki dildən hansını daha yaxşı bildiyini müəyyənləşdirmək məsələsi araşdırılır. Bu zaman müxtəlif eksperimentlər və anket sorğuları konkret nəticələr əldə etməyə köməklik göstərir. Məsələn, tədqiqatçı bir qrup tələbəyə konkret mövzu verərək onlardan xahiş edə bilər ki, eyni mövzuda iki dildə ifadə yazsınlar. Sonra tədqiqatçı yazılan mətnləri götürüb təhlil edərək müəyyənləşdirə bilər ki, tələbələr hansı dildə daha ifadəli və dolğun yazıblar. Sonra o, tələbələrin iştirakı ilə yazıların nəticələrini təhlil edib ümumi bir rəyə gələ bilər. Dillərdən hansının insanın fərdi həyatında konkret rol oynamasını müəyyənləşdirmək üçün bu, yaxşı vasitədir. Bu gün Beynəlxalq simpoziuma dəvət almış bu sətirlərin müəllifinə açılışda təbrik nitqini ingilis dilində söyləmək təklif olunmuşdu. Deməli, funksional baxımdan bu və ya digər dilin seçilməsi ayrı-ayrı fərdlərdən deyil, tədbirin beynəlxalq və ya regional olmasından asılıdır. Alternativ isə danışanın, müəllifin dil seçimi deməkdir. Həmin simpoziumun panelindəki məruzənin rus dilində olmasını müəllif özü seçmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bilinqvizmin tədqiqində digər bir məsələ interferensiyadır. Interferensiyaya isə fərdin başqa dildə danışdığı zamanı ana dilinin danışdığı dilə bütün səviyyələrdə təsiri nəticəsində yaranan yayınmalar daxildir. Məsələn, ingilis dilində danışarkən azərbaycanlıların kipləşən-partlayışlı dilönə samitlərini apikal yox, dorsal tələffüz etməsi dediyimizə bariz nümunədir. Azərbaycan dilində dilönə samitləri dorsaldır, yəni bu samitlər dilin kürəyində formalaşır. İngilis dilində isə həmin samitlər dil ucunun fəallığı ilə xarakterizə olunur.

Elmi ədəbiyyatda dillərin ardıcılığını bildirmək üçün L_1 (Language), L_2 , L_3 və s. simvollarından istifadə olunur. L_1 birinci dil kimi, əksər ölkələrdə adətən ana dili ilə üst-üstə düşür. O biri dillər isə sonralar öyrənilir. Müxtəlif dilli valideynlərin uşaqlarında bunu müəyyən etmək çətin olur. Məsələn, balaca Rənanın anası azərbaycanlı, atası isə belçikalı olsa da, axırıncının Rənanın ünsiyyəti əsasən ingilis dilində olurdu. Anası və dayələri ilə daim Azərbaycan dilində ünsiyyətdə olduğu üçün Rənada birinci dil Azərbaycan dili idi. Onlar İngiltərədə yaşadıkları üçün ikinci dili isə ingilis dili idi. Deməli, balaca Rəna 12 yaşınadək evdə Azərbaycandan gələn dayələrin yanında böyüyürdü, günlərinin əsas hissəsini onlarla keçirirdi. Ata-anası işdə olduqları müddətdə Rənanın dayəsi ilə ünsiyyətdə olduğu dil Azərbaycan dili idi. Bunun nəticəsidir ki, indi 19 yaşına çatmış Rənada birinci dil kimi formalaşan Azərbaycan dilidir, çünki Rənada dil vərdislərinin tam formalaşdığı dövrə, 12 yaşına qədər onun ən çox ünsiyyətdə olduğu bu dil idi. Maraqlı burasıdır ki, 18 yaşından sonra Amerikada bir il oxuyub yay tətilinə gələn Rəna Azərbaycan dilinin fonem, vurğu və fonem sisteminin reallaşmasında heç bir yayınmalara yol vermirdi. Bunu İngiltərədə yaşayan, ixtisasına görə ingilis dili müəllimi olan Günel, Rənanın öz anası və nənəsi də birmənalı şəkildə təsdiq edirdi. Ancaq Rəna söz se-

çimində müəyyən çətinliklərlə rastlaşırdı. Azərbaycan dilində ünsiyyətdə olarkən, lazımı sözü tapıb deyə bilməyəndə, ingiliscə anasından həmin sözün azərbaycanca variantını soruşurdu.

Ana dili leksikonunun beyində təmsil olunması məhdud beyin zonası ilə bağlıdır. 1) L_2 , L_3 üçün zonalar tam üst-üstə düşür; 2) onlar qismən üst-üstə düşür; 3) onlar tamamilə birbirindən ayrı mövcuddur. Hazırda elektrofizioloji metodlar tətbiq olunsada, ikidilliliyin neyrofizioloji əsaslarını tam şəkildə öyrənmək mümkün deyildir. Burada ciddi maraq doğuran məsələ yaş həddi və ikinci dil səriştəsidir. Erkən yaşlardan ikidillilik hər iki dil üçün əlverişlidir. Uşaq bir növ dillərə həvəs göstərir, həyatda-bacada oynayanda, öz məninə nəzərə çatdırmaq istəyir, həmyaşıdlarından seçildiyini göstərməklə qürur duyur. Ancaq yetkinlik yaşında ikinci dil daha yaxşı mənimsənir. Bu sahədə çoxlu tədqiqat aparılsa da, birmənalı cavab hələ də yoxdur. Ümumiləşmiş şəkildə demək olar ki, mənimsəmə üçün yaş dövrü deyil, dil səriştəsi həlledicidir. Təcrübə göstərir ki, birinci dili yaxşı mənimsəyən ikinci dildə də yüksək səriştə nümayiş etdirir. Amma yenə də dəqiq fikir söyləmək çətinidir.

Ədəbiyyat

1. Двухязычия и взаимовлияния языков. Из-во ЧГУ, 1990.
2. Дьячков М.В. Проблемы двухязычия и образования. М.: Институт Национальных Проблем МО. РСФСР, 1991.
3. Вайнрайх И. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979.
4. Кондакова М.Ф. Языковой контакт в ряду других смежных явлений // <http://frgf.utmn.ru/last/No15/text01.htm>.
5. Сравнительная грамматика славянских языков / В кн: И.А. Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
6. Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. Вып. 6. М.: Прогресс, 1972, с. 84-106.

К.А.Джафарова

Лингвистические особенности взаимодействия языков

Резюме

Статья посвящена новой сфере для азербайджанской аудитории - психолингвистическим особенностям взаимодействия языков в индивидуальном сознании. Лингвистические особенности взаимодействия языков сыграли роль основы психологических процессов, и это было достигнуто путем акцентации фонетических, лексических и грамматических особенностей на лингвистическом уровне.

K.H.Jafarova

Linguistic Features of the Interaction of Languages

Summary

The article is devoted to a new field of activity for the Azerbaijani audience – the psycholinguistic features of the interaction of languages in individual consciousness. The linguistic features of the interaction of languages have played a role of a basis of psychological processes and this was accomplished by the accentuation of phonetic, lexic and grammatical features at the linguistic level.

Rəyçi: prof. M.Qaziyeva

Redaksiyaya daxil olub: 17.01.2018

M.İ.ƏKBƏRZADƏ

e-mail: melekakberzadeh@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

TURİZM XİDMƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI TERMİNLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

*Açar sözlər: xidmət, yerləşdirmə, qidalanma, nəqliyyat, əyləncə**Ключевые слова: сервис, размещение, питание, транспорт, развлечение**Key words: service, accommodation, nutrition, transportation, entertainment*

Turizm xidmətləri turistin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən məqsədli fəaliyyətdir. Bura daxildir:

- yerləşdirmə,
- nəqliyyat,
- qidalanma,
- əyləncə,
- digər xidmətlər.

Yerləşdirmə: Yerləşdimə xidmətləri turizm sənayesinin əsas hissəsini təşkil edir. Yerləşdirmə dedikdə ağla il əvvəl “otel” sözü gəlir. Bu söz fransız sözü olan “*hôtel*”dən əmələ gəlib, mənası “*saray, böyük ev, köşk*” deməkdir. Dilimizdə bəzən bu sözün deyilişi ilə bağlı anlaşılmazlıq və fikir ayrılıqları olur, bəzi dilçilər “otel”, bəziləri isə “hotel” sözünün tərəfdarıdır. Lakin fransız dilində— orijinalda söz “otel” kimi deyilir. Fikrimcə, bu sözün orijinala istinadən səslənməsi daha düzgün olardı. Azərbaycan dilində işlənən “*mehmanxana*” sözü ən uyğun ekvivalent hesab edilir, “*mehmanxana*” fars dilindəki “*mehman*” – “*qonaq*”, “*xana*” – “*ev*” sözlərindən törəyib, mənası “*qonaq evi*” deməkdir. “*Mehmanxana*” sözü daha geniş mənə ehtiva edir, “otel” isə müəyyən yerləşdirmə müəssisələrinə aid edilir. “*Motel*” sözü isə ingilis dilindəki “*motor*” – “*hərəkət edən*” və “*hotel*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, yol kənarında olan, avtomobillə səyahət edən şəxslər üçün nəzərdə tutulan otellərə istinad edilir. İngilis dilində buna “*motor hotel*” də deyilir, dilimizdə “*motootel*” kimi işlənir. “*Botel*” isə “*qayıq otel*” kimi tərcümə edilir, ingilis dilindəki “*boat*” – “*gəmi*” və “*hotel*” sözlərindən əmələ gəlib. Botellər sahilə bitişik, su üstündə olan otellərdir. “*Flotel*” də eyni funksiyalı otellərdir, “*üzən otel*” kimi tərcümə edilir, ingilis dilindəki “*floating*” – “*üzən*” və “*hotel*” sözlərindən yaranıb. Flotellər suyun mərkəzində olur, sahilə bitişmir. Son zamanlar turizmin inkişafı ilə bağlı olaraq, müasir tipli turizm müəssisələri populyarlıq qazanıb. Buna misal olaraq, flyotelləri göstərmək olar. “*Flyotel*” ingilis dilində “*fly*” – “*uçmaq*” və “*hotel*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “*uçan otel*” deməkdir, buna bəzən “*aerootel*” də deyilir. “*Aero*” yunan dilindəki “*aer*” sözündəndir, “*hava, atmosfer, qaz*” deməkdir. Rotellər isə treylər, qatar tipli nəqliyyat vasitələri ilə hərəkətdə olan otellərdir. “*Rotel*” ingilis dilindəki “*rolling*” – “*yırğalanan, hərəkət edən*” və “*hotel*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Hal hazırda, dünyada çoxlu sayda otel növləri var. Bunlara otel-qəsrləri, konqres otelləri, kazino otelləri, buz otelləri, butik otelləri, eko-otelləri və s. misal göstərmək olar. Bundan başqa, turizmdə kapsul-otel (Yaponiya), boru-otel (Avstriya), həbsxana-otel (Avstraliya), mağara-otel (Türkiyə), təyyarə-otel (İsveç), sualtı otel (BƏƏ, Fici) kimi qeyri-adi yerləşdirmə müəssisələri də sürətlə inkişaf edir. Yerləşdirmə müəssisələrindən danışarkən, hostellərin adını çəkməmək olmaz. “*Hostel*” qədim fransız dilindəki “*ostel, hostel*” sözlərindən törəyib, mənası “*ev, daldalanacaq, yaşayış yeri*” deməkdir, XIII əsrin əvvəllərində isə bu söz “*əyləncə*

evi” kimi işlənib. “Loc” sözü isə yerli təbiətə uyğunlaşdırılan, ekoloji materiallardan hazırlanan evlərə deyilir, bu sözün mənbəyi qədim fransız dilindəki “logier” sözüdür, müasir fransız dilində “loger”, ingilis dilində isə “lodge” kimi işlənir. XIII əsrdə “logier” “*müvəqqəti yaşayış yerində daldalanmaq, müəyyən yerdə yerləşmək*” mənasında işlənib. Apart-otellər isə “apartment” – “mənzil” və “hotel” sözlərindən əmələ gəlib. Strukturuna görə, mənzillərə bənzədiyindən ona apart-otel deyilir. Dilimizdə tez-tez səhv salınan “kurort-otel” və “sanatoriya” sözlərinə baxaq. “Kurort-otel” sözü əslində alman mənşəli “kurort” və “hotel” sözlərindən törəyib. Kurort dedikdə, palçıq, mineral və duzlu sular olan ərazilər nəzərdə tutulur, lakin bir sıra əyləncə fəaliyyətləri də bura daxil edilir. Bu söz dilimizə rus dilindən keçib, söz özü isə alman mənşəlidir. “Sanatoriya” isə latın mənşəli “sanitorius” – “*sağlamlaşdıran*” sözündən əmələ gəlib. Latın dilində “sanare” “*sağlamlaşdırmaq*”, “sanus” isə “*sağlam*” deməkdir. Sanatoriyalar müalicəvi əhəmiyyətə malik ərazilərdir, bura bir sıra sağlamlıq fəaliyyətləri, düzgün qidalanma, fizioterapiya və s. daxil edilir. Yerləşdirmə müəssisələrinə aid edilən “pansionat” sözü isə fransız mənşəli “pansionat”-dan gəlir. Bu mənada pansionat dedikdə, istirahətə getmiş şəxslərin gecələməsi üçün yaşayış yeri, avtomobillərin saxlanması üçün dayanacaq və s. olan mehmanxana növü başa düşülür. “Pansionat” latın sözü olan “pensionem”-dən törəyib, “*ödəniş, növbəti ödəmə, kirayə*” deməkdir, söz kökü “pendere” isə “*ödəmək*” mənasını ifadə edir. Fransız dilində söz kökü “pension” kimi işlənir. 1640-cı illərdə bu söz ilk dəfə mehmanxana növlərinə aid edildi. İngilis dilində işlənən “mansion” sözü isə dilimizə “*köşk, malikanə*” kimi tərcümə edilir. Turizmdə köşklər də yerləşdirmə müəssisəsi kimi istifadə olunur. “Köşk” fars dilindəki “*küşk, köşk*” sözlərindən törəyib, mənası “*çardaq formalı hündür bina yaxud otaq, qəsr*” deməkdir. Butik otel isə müəyyən mövzulu, özünə-məxsus dizaynı olan xudmani mehmanxana növüdür, burada əsas diqqət qonaqlara yüksək keyfiyyət və xüsusi təcrübə nümayiş etdirməyə yönəlir. “Butik” sözü fransız dilində “*moda mağazası, dəbdə olan mallar dükanı*” deməkdir. Söz qədim provensal dilində “botica” formasında olub və latın mənşəli “aphoteca”-dan törəyib. Digər turizm yerləşdirmə xidmətlərindən biri də kempinqdir. “Kempinq” ingilis dilində “camping” kimi ifadə olunur, söz özü latın mənşəli “campus”-dan törəyib, “*açıq ərazi*” deməkdir. İngilis dilində isə “camp” “*düşərgə*” mənasını ifadə edir. İlk vaxtlar söz hərbi ərazilərə istinad edib, XVII əsrdə isə “*müvəqqəti hərbi daldalanacaqlarda yerləşmə*” kimi işlənib. Kotec sənayesi anlayışı isə ilk dəfə 1921-ci ildə qeydə alınıb. Söz ingilis dilində “cottage” kimi işlənir, “cote” qədim fransız dilində “*daxma, alaçıq, koma*” mənalarını, anqlo-fransız suffiksi olan “-age” isə aidliq, əlaqə bildirir, yəni birlikdə “*kotecə, daxmaya aid olan bütün əmlak, əşya*” mənasını ifadə edir. Mənşəyinə nəzər saldıqda, görürük ki, qədim fransız dilindəki “cot” qədim norveç dilində “kot”, proto-alman dilində isə “kutan” kimi işlənib. Yerləşdirmə ilə bağlı digər turizm xidməti də taymşerdir. “Taymşer” ingilis dilində “time-share” kimi yazılır, “time” “*vaxt, zaman*”, “share” isə “*paylaşmaq*” deməkdir. Taymşer istirahət yerini müəyyən müddət ərzində kirayə götürməklə, sahibkarlığa ortaqlıq olmaq və həmin əmlakla bağlı hüquqlardan istifadə etmək kimi başa düşülür. Yerləşdirmə ilə bağlı termin də burdan götürülüb. Bu termin ilk dəfə 60-cı illərdə Birləşmiş Krallıqda işlədilib, hazırda dünyada növ və sahibkarlıq olaraq, bu xidmətin müxtəlif formaları var. Digər diqqəti cəlb edən otel növü isə ingilis dilində “pop up hotel” adlanan yerləşdirmə müəssisələridir. Bu otellər müəyyən, xüsusi hadisələr üçün təşkil edilən müvəqqəti yerləşdirmə müəssisələrinə aid edilir. “Pop” sözü XV əsrdə “*qısa, cəld səs çıxarmaq*” kimi başa düşülürdü, ola bilsin ki, otelin adı da burdan götürülüb. Yerləşdirmə xidməti kimi karavanıqların da adını çəkmək olar. Karavanıq təkərlər üstündə olan mobil evlərdə səyahət etməkdir. Sözün kökünün fars səlibçilərinin istifadə etdikləri karvanlarla əlaqəli olduğu güman edilir, “karvan” “*səhra səyahətçiləri qrupu*” mənasını ifadə edib. Kleyn isə bu sözü sanskrit dilindəki “karabhah” – “*dəvə*” ilə əlaqələndirir. Orta əsrlərdə latın dilində bu söz “caravana”, fransız dilində isə “caravane” kimi işlədilib. Müasir ingilis dilində isə “caravan” kimi yazılır, söz hissəsi kimi “van” “*örtülü yük maşını, örtülü vaqon*” deməkdir.

Bütün bu yerləşdirmə müəssisələri ilə yanaşı, müəyyən ərazilərə məxsus xüsusi yerləşdirmə xidmətləri də var, bu, ölkədən ölkəyə, şəhərdən şəhərə dəyişə bilər. İsveçrəyə məxsus şalelər və eskimoslara məxsus iqlolar xüsusi yerləşdirmə müəssisələrinə aid edilir. Şalelər Alp dağlarında yerləşir. Sözü qədim provensal dilindəki “*cala*” – “*gəmilər üçün kiçik yer*” və latın dilindəki “*casa*” – “*ev*” sözlərindən törədiyi güman edilir. Vulqar latın dilində “*casalis*” “*evə aid olan*”, qədim fransız dilində isə “*chasel*” “*ferma, ev, daldalanacaq*” deməkdir. İsveç-fransız sözü olan “*chalet*” isə “*çoban daxması, Alp kotteci*” kimi tərcümə edilir. Ümumiyyətlə, “*chalet*” tələffüz edildiyi kimi – “*şale*”, yaxud “*dağ evi*” kimi adlana bilər. İqlolar eskimosların ov zamanı istifadə etdiyi qübbə formalı kiçik evlərə deyilir. Qrenlandiya dilində “*igdlo*” “*ev*” mənasını ifadə edir. Kanada ingiliscəsində bu söz “*adətən, qar parçalarından hazırlanan qübbəşəkilli eskimo alacağı*” kimi başa düşülür. “*İqlo*” sözünü dilimizdə “*qar alacağı*” kimi ifadə etmək olar.

Otelçilik sahəsi inkişaf etdikcə, lüğətlərə yeni sözlər daxil olur və bu sözlərin araşdırılmasına ehtiyac duyulur. “*Reservation*”, “*check-in*”, “*check-out*”, “*bellboy*”, “*concierge*”, “*housekeeping*” kimi ingilis sözləri beynəlmilləl xarakter daşıyaraq, dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi saxlanılır. “*Reservation*” sözü latın dilində “*qorumaq, saxlamaq, mühafizə etmək*” mənasını ifadə edən “*servare*” sözündən törəyib, “*reservare*” isə “*geri qaytarmaq, müdafiə etmək, saxlamaq*” mənalarını ifadə edir, buradakı “*re*” hissəciyi “*yenidən, təkrar*” deməkdir. İsim forması kimi qədim latın dilində “*reservationem*”, qədim fransız dilində isə “*reservation*” işlədilib. Dilimizdə bu söz “*rezervasiya*” kimi işlədilir, “*əvvəlcədən edilmiş sifariş, əvvəlcədən sifariş etmək, bron*” kimi başa düşülür. “*Check-in*” və “*check-out*” isə, müvafiq olaraq, “*giriş qeydiyyatı/qeydiyyatdan keçmə*” və “*çıxış qeydiyyatı/qeydiyyatdan çıxma*” kimi verilə bilər. “*Bellboy*”, yaxud “*bellhop*” isə otellərdə çantaların, çamadanların daşınmasına görə məsuliyyət daşıyan şəxsdir. İngilis dilində cinsindən asılı olaraq, burdakı “*boy*” – “*oğlan*” sözü “*girl*” – “*qız*”, “*man*” – “*kişi*” sözləri ilə əvəz edilə bilər. Məna etibarilə, bu söz “*otaq xidmətçisi, çamadanların daşınmasına cavabdeh şəxs*” kimi başa düşülə bilər. “*Housekeeping manager*” isə dilimizdə “*təsərrüfat işləri üzrə menecer*” kimi tərcümə edilir. “*Concierge*” sözü latın dilindəki “*com*” – “*birlikdə*”, “*servius*” – “*qul*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “*conservius, conservus*” sözləri isə “*gənc qul*” deməkdir. Fransız dilindəki “*concierge*” isə “*qapıda duran, porter*” mənalarını ifadə edir, əsasən, böyük otellərdə müştərinin oteldən kənardakı fəaliyyətlərini nizamlayır. Dilimizdə bu söz məxəz dildə tələffüz edildiyi kimi, yəni “*konsiyerj*” formasında işlənir, “*qonaqlara məlumat verən və xidmətlərin satışını təşkil edən əməkdaş*” kimi başa düşülür. “*Reception*” və “*reseptionist*” sözləri də otelçilikdə tez-tez işlədilən sözlərdəndir. “*Reception*” latın dilindəki “*recipere*” feilindən törəyib, “*qəbul etmək*” deməkdir, isim forması “*receptionem*”-dir, burada qonaqların qəbul edilməsi kimi başa düşülür. “*Reception*” sözü “*qəbul bölməsi, qəbul şöbəsi, qeydiyyat şöbəsi*”, “*receptionist*” isə “*qəbul şöbəsi işçisi, qeydiyyatçı*” kimi işlədilir. Bu sözlərə bəzən deyildiyi kimi, müvafiq olaraq, “*resepsn*” və “*resepsiyonist*” kimi də rast gəlinə bilər.

Qidalanma: Qidalanma turizm xidmətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Bura müxtəlif iaşə müəssisələri daxildir. İaşə müəssisələri dedikdə, ilk əvvəl ağıla restoranlar gəlir. “*Restoran*” sözü qədim fransız sözü olan “*restorer*”-dən törəyib, mənası “*bərpa etmək, yeniləmək*” deməkdir. Müasir fransız dilində isə “*restaurant*” “*bərpa edən qida*” mənasını ifadə edir. Digər qidalanma müəssisələri isə kafe və kafeteriyalardır. “*Kafe*” sözü fransız dilindəki “*café*” sözündən əmələ gəlib, “*qəhvə, qəhvəxana*” mənalarını ifadə edir. “*Kafeteriya*” isə meksikan ispancasındakı “*cafeteria*”, yəni “*qəhvə dükanı*” sözündən irəli gəlir. İspan dilində “*café*” “*qəhvə*”, “*-teria*” isə “*hər hansısa bir şeyin edildiyi yer*” deməkdir. Bundan əlavə, bufet, qəlyənləti dükanı, pizzaçı kimi iaşə müəssisələrinin də adını çəkmək olar. “*Bufet*” fransız sözü olan “*bufét*”-dən törəyib, “*masa, stul, skamya, piştaxta*” kimi mənaları ifadə edir. “*Pizzaçı*” sözü isə “*pizza*” ilə bağlıdır. “*Pizza*” sözünün etimologiyası ilə bağlı bir sıra nülahizələr var. 1907-ci il “İtalyan dilinin etimoloji lüğəti”ndə bu sözün dialekt sözü olan “*pinza*”-dan gəldiyi

bildirilir ki, mənası “*qısqac, məngənə*” deməkdir, sözün mənşəyinin isə latın dilindəki “*pinser*”dən gəldiyi güman edilir, bu söz isə “*döymək, möhürləmək*” mənalarını ifadə edir. Klayn isə belə güman edir ki, bu sözün orta əsrlərdə işlənən yunan sözü olan “*pitta*” ilə əlaqəsi var, “*pitta*” “*piroq, tort*” deməkdir. Uotkins isə belə düşünür ki, bu söz “*loxma, dişlək*” mənasını ifadə edən qədim ali alman dilindəki “*bizzo, pizzo*” sözlərinə bənzər şəkildə alman dilindən törəyib. Qidalanma sahəsindən danışarkən, hazırda sürətlə yayılan və yüksək gəlir gətirən barların adını qeyd etməmək olmazdı. “*Bar*” sözü ingilis dilindən gəlir, mənası “*qarşısını almaq, əngəl törətmək*” deməkdir, 1590-cı illərdə müştərilərə içki və yemək verilən yerlər üzərində olan əngəl və ya maneənin tirlərinə istinadən belə adlanıb.

Qidalanma sahəsi ancaq iaşə müəssisələri ilə məhdudlaşmır, həmçinin menyü növləri və digər xidmətlər də bura daxildir. “*Menyü*” sözü latın dilindəki “*minutus*” – “*kiçik*” sözündən törəyib, söz fransız dilinə “*menu*” formasında keçərək işləklilik qazanıb, “*menu*” “*kiçik, detallı*” deməkdir. Menyular göstərilən xidmətlərə görə müxtəlif olur: a lya kart, tabldot və s. “*A lya kart*” fransız sözü olan “*a la carte*”dan götürülüb, “*menyü üzrə*” deməkdir. Bu xidmət növündə turist-müştəri iaşə müəssisəsindəki menyuda göstərilən istənilən yemək və içkiləri sifariş edir və buna uyğun olaraq, ona xidmət göstərilir. “*Tabldot*” isə fransız dilindəki “*table-d’hôte*” sözündən götürülüb, hərfi tərcümədə “*ev sahibinin masası*” deməkdir. Bu xidmət növündə turist-müştəriyə standart, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş menyü təqdim edilir. A lya kart və tabldot menyuları müvafiq olaraq, dilimizə “*sərbəst menyü*” və “*standart menyü*” kimi təqdim etmək olar. Fərşətlər isə rəsmi qəbul zamanı göstərilən xidmət növüdür, bu zaman yemək və içkilər qonaqlara ayaq üstə təqdim edilir. “*Fərşət*” sözü fransız dilindəki “*fourchette*”dən götürülüb, “*fourche*” “*çəngəl*” deməkdir. Bundan əlavə “*Static menu*” və “*Du jour menu*” kimi əlavə menyü növləri də var. “*Static menu*” növündə hər gün eyni yeməklər təklif edilir, belə menyular müştərisi hər gün dəyişən restoranlarda verilir və bir neçə qrupa ayrılır – məzələr, şorbalar və saladlar, əsas yeməklər, desertlər və s. “*Fast food*” restoranlarında da, adətən, bu tip menyulardan istifadə olunur. “*Static*” sözü ingilis dilindən tərcümədə “*sabit, dəyişməyən*” mənalarını ifadə edir. “*Du jour menu*” digər sözlə “*le menu du jour*” kimi işlənir. Fransız dilindən tərcümədə “*günün menyusu*” deməkdir. Bu tip menyularda müəyyən gün üçün xüsusi yeməklər təklif edilir.

Qidalanma xidməti ilə bağlı son zamanlarda dilimizə keçən “*mise-en-scène*” və “*mise-en-place*” sözləri orijinalda olduğu kimi yazılsa da, müvafiq olaraq, [miz-an-sen] və [miz-an-pla] kimi tələffüz edilir. Bu sözlər masanın düzülüşü ilə bağlı xidmətləri ifadə edir. “*Mise-en-scène*” hərfi tərcümədə “*səhnənin qurulması, səhnəyə qoyma*” deməkdir. Bu elə xidmətdir ki, burda masanın düzülməsi qonaqların gözü qarşısında, yəni yemək və içkilər təqdim edilərkən həyata keçirilir. “*Mise-en-place*” isə “*yerləşdirmək, qoymaq*” deməkdir. Belə xidmətdə isə masa yeməkdən və qonaqlar gəlməmişdən əvvəl düzülür. “*Mise*” fransız dilindəki “*mettre*” “*qoymaq, yerləşdirmək*” feilinin dəyişilmiş formasıdır, feil “*göndərmək*” mənasını ifadə edən latın sözü “*mittere*”dən törəyib. “*Mise-en-scène*” və “*mise-en-place*” sözlərini dilimizə uyğunlaşdırmaqla, müvafiq olaraq, “*yerində xidmət*” və “*hazır xidmət*” kimi tərcümə etmək olar.

Qidalanma xidmətlərindən danışarkən, “*fast food*” restoranlarından bəhs etməmək olmazdı. “*Fast food*” sözü ingilis dilindən tərcümədə “*cəld yemək*” deməkdir. Dilimizdə ifadəyə tam ekvivalent olmasa da, qarşılıq kimi “*əlüstü yemək*” ifadəsini göstərmək olar, məna etibarilə, “*əlüstü yemək*” “*fast food*” anlayışı ilə demək olar ki, eynidir.

Nəqliyyat: Turizmdə yerləşdirmə və qidalanma kimi nəqliyyat da əsas xidmət sahələrinə daxildir. Nəqliyyat xidmətləri bir neçə hissəyə ayrılır:

- Su nəqliyyatı – gəmi, qayıq, kater, sal, bərə, kələk, kolaz, pələ, şxun, barj, sandal, kir-jim və s,
- Dəmiryol nəqliyyatı – qatar, konka, tramvay, lokomotiv və s,
- Quru nəqliyyatı – metro, avtobus, avtomobil, taksi, araba, fayton, kareta, prilotka, şərəban, kəcavə, qazalaq, at, öküz, dəvə, ulaq, qatır, dilican və s,

- Hava nəqliyyatı – təyyarə, helikopter, hava şarı və s,
- Boru kəməri nəqliyyatı – pnevmatik və s,
- Xüsusi nəqliyyat növləri – hərbi nəqliyyat və s.

Turizmdə istifadə olunan əsas su nəqliyyatı növləri gəmi və gəmi-bərələrdir. Gəmi-bərələr iki sahil arasındakı nəqliyyat vasitələrini qovuşdurur. “*Bərə*” fars dilində “*pusqu yeri*” deməkdir. Qayıqlardan da müəyyən fəaliyyətlər üçün istifadə olunur. “*Qayıq*” sözü “*kay*” sözündən əmələ gəlib, mənası “*sürüşmək*” deməkdir. Dəmiryol nəqliyyatında isə, əsasən, qatarlar populyardır. “*Qatar*” sözü ərəb dilindəki “*qətar*” sözündəndir, “*cərgə, sıra, səf, karvan*” mənalarını ifadə edir. “*Tramvay*” isə ingilis dilindəki “*tramway*” sözündən götürülüb, “*tram*” “*xərək və ya xizəyin qolu*”, “*way*” isə “*yol*” deməkdir. Etimologiyasına fikir versək, şotland dilində bu söz kömür mədənlərindəki dəmir yük maşınlarına istinadən işlədilib. 1879-cu ildə isə ilk dəfə “*küçə maşını*” kimi istifadə edildi. “*Lokomotiv*” fransız dilindəki “*locomotif*” sözündən müxtəlif dillərə keçib, söz latın dilindəki “*loco*” “*yerdən*”, “*motivus*” isə “*hərəkət, hərəkət etmə*” sözlərindən yaranıb. Turizmdə quru nəqliyyatı növlərindən, əsasən, avtomobil və avtobuslar, az hallarda isə faytonlar istifadə olunur. “*Avtomobil*” sözü fransız dilindən keçib, yunan sözü olan “*autos*” və fransız sözü “*mobile*”dən əmələ gəlib. “*Autos*” yunan dilində “*öz, özü*”, “*mobile*” isə fransız dilindən tərcümədə “*hərəkət edən*” deməkdir, yəni birlikdə “*özü hərəkət edən*” mənasını ifadə edir. “*Mobile*” sözü öz mənşəyini latın dilindəki “*mobilus*”dan alıb. Turizmdə ən çox istifadə olunan digər nəqliyyat xidməti hava nəqliyyatıdır. Bugün dünyada milyonlarla insan hava nəqliyyatının bir növü kimi, xüsusilə, təyyarələrdən istifadə edir. Digər hava nəqliyyatı forması isə vertolyotlardır ki, əsasən, bir sıra turizm fəaliyyətlərində istifadə olunur. “*Vertolyot*” sözü rus sözləri olan “*вертикальный*” – “*vertikal*” və “*лётать*” – “*uçmaq*” sözlərindən əmələ gəlib. Söz ilk dəfə 1929-cu ildə Nikolay Kamov tərəfindən işlədilib. Bu sözə qarşılıq olaraq, son zamanlar dilə “*helikopter*” sözü daxil olub. “*Helikopter*” yunan mənşəli “*helix*” – “*spiral*”, “*pteron*” – “*qanad*” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. İlk dəfə “*helikopter*” sözü 1861-ci ildə fransız dilində “*hélicoptère*” formasında işlənilib. Yazıçı Anar “*vertolyot*” sözünə qarşılıq kimi “*dikuşar*” terminini təklif edib.

Nəqliyyat vasitələrindən danışarkən, turizmdə ən çox istifadə olunan “*aeroport*” və “*stansiya*” sözlərini vurğulamamaq olmazdı. “*Aeroport*” “*aero*” – “*hava*” və “*port*” – “*liman*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. “*Aero*” latın mənşəli “*aer*” – “*hava, aşağı atmosfer, səma*” sözündən törəyib. “*Port*” sözü də latın dilindəndir, “*portus*” – “*liman*” sözündən əmələ gəlib, ilkin formada “*giriş, keçid*” kimi işlədilib. Son zamanlar dilimizdə bu sözə qarşılıq olaraq, “*hava limanı*” birləşməsi işlədilir. “*Stansiya*” isə latın dilindəki “*sta*” – “*dayanmaq, durmaq, qəti olmaq*” sözündən törəyib, isim kimi “*stationem*” kimi işlədilib. Qədim fransız dilində isə “*stacion, estacion*” “*səmt, yerləşmə, dayanacaq*” mənalarını ifadə edib. Dilimizdə ekvivalent kimi “*dayanacaq*” sözü işlənilə bilər.

“*Çarter*” sözü dilimizə ingilis dilindən keçib, ingilis dilində “*charter*” latın mənşəli “*chartula, cartula*” – “*balaca vərəq*” sözündən törəyib. Qədim fransız dilində isə “*chartre*” “*xartiya, müqavilə, məktub, sənəd*” mənalarını ifadə edib. 1806-cı ildən sonra bu söz – “*charter*” “*kirayə etmək, kirayələmək*” mənalarında işlənməyə başladı.

Əyləncə: Əyləncə turizm sənayesinin ən çox gəlir gətirən və maraqlı sahəsidir. Turizmin inkişafında bu sahənin rolu böyükdür. Əyləncə sektoru gündən günə inkişaf etdikcə, yeni sözlər yaranır və lüğətlərə əlavə olunur. Söz özü isə ilkin formada “*ilincü*” kimi işlənilib, “*ilişmək*” feili ilə qohum olduğu güman edilir. Bu sözün insanla hər hansısa obyekt arasındakı əlaqəni ifadə etdiyi bildirir. Turizmdə əyləncə dedikdə, ilk əvvəl ağıla animasiya anlayışı gəlir. Söz latın dilindəki “*anima*” – “*həyat, nəfəs*” sözündən törəyib, “*animare*” isə “*canlandırmaq, həyat vermək*” deməkdir. Latın dilində “*animationem*” “*həyat vermə fəaliyyəti*” kimi izah edilir. Kinomatoqrafiya sahəsində bu termin 1912-ci ildən “*hərəkətli karikatura şəkillərinin istehsalı*” kimi başa düşülür. Əyləncə sahəsi rekreasiyanın düzgün qurulmasına xidmət edir. “*Rekreasiya*” özü isə dilimizə ingilis dilindən keçib, “*-re*” “*yenidən*”, “*creation*”

isə “*yaranma*” deməkdir. Ümumilikdə, 1400-cü ildə ilk dəfə “*əyləncə ilə özünü yeniləmə*” kimi istifadə olunmağa başladı. “*Recreate*” latın dilindən tərcümədə “*yeniləmək, bərpa etmək, canlanmaq*”, “*recreationem*” isə “*xəstəlikdən sağalma*” mənalarını ifadə edir. Qədim fransız dilində isə “*recreasion*” “*insanın yenilənməsi, yeməklə yenilənmə*” kimi işlədilib. Əyləncə sektorunda, xüsusilə, gənclər arasında ən populyar yerlər diskotekalardır. “*Diskoteka*” sözü fransız dilindəki “*discothèque*”dən götürülüb, “*rəqs edilən musiqili gecə klubu*” mənasını ifadə edir. Söz öz mənşəyini italyan dilindəki “*distoteca*”dan götürüb, “*disco*” “*fonoqrafik qeyd*” (yunan dilində “*phono*” – “*səs*”, “*grapho*” – “*yazmaq, qeyd edən alət*”), “*teca*” “*kolleksiya*” deməkdir. Əyləncə ilə bağlı digər termin “*atraksion*”dur. Söz latın dilindəki “*attrahere*” – “*cəlb etmək*” feilindən törəyib, isim forması olan “*attractionem*” isə “*birgə cəlb etmə*” deməkdir. Qədim fransız dilində “*atraccion*” “*səthə cəlb etmə hərəkəti və ya xassəsi*” kimi işlənib. Söz dilimizə ingilis dilinin təsiri ilə keçib. Ümumiyyətlə, beynəlmiləl söz olan “*atraksion*” Türkiyə türkcəsində də “*atraksiyon*” kimi işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Bahadur Bilalov, Çingiz Güləliyev. Turizmin əsasları. Bakı, QHT Nəşriyyatı, 2015.
2. Qəhrəman Yusupov. Turizm işinin təşkili. Bakı, ASSA Print & Media Production, 2011.
3. Sabir Rəhimov. Beynəlxalq turizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı, CBS mətbəəsi, 2011.
4. <http://www.luxuryaccommodationsblog.com/post/114961446726/different-types-accommodation-tourism>
5. <https://prezi.com/deocgnb2nmnl/static-menu/>
6. <https://www.gezinomi.com>
7. <http://www.etymonline.com>
8. <http://www.dictionary.com>
9. <https://www.collinsdictionary.com>
10. <http://nedir.az>
11. <https://www.azleks.az>

М.И.Акберзаде

Источники образования терминов связанных с услугами туризма Резюме

В статье рассматриваются источники слов, связанных с различными туристическими услугами. Были исследованы новые термины, вместе с существующими. При переводе ряда нескольких терминов на наш родной язык, были также учтены их технологические свойства. Статья в основном направлена на изучение этимологии слов. Исследование проводилось по основным направлениям туристических услуг.

M.I.Akberzadeh

Sources of the terminology originated from services of tourism Summary

In the article was described about the sources of the terms originated from various services of tourism. New terms were researched as well as existing terminology. While some terms were paralleled to the words existed in our mother tongue, its particularities of usage were taken into consideration as well. The main purpose of the article was etymological research of the words. It was conducted over basic tourism services.

Rəyçi: ped.e.n., dos. S.H.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2018

N.M.İMANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)FƏRQLİ DİLLƏRDƏ VİRTUAL KİMLİYİN
İMPLİSİT DİL VASİTƏLƏRİLƏ İFADƏSİ**Açar sözlər:** kimlik, orfoqrafiya, piktogram, loqoqram, qısaltma, ixtisar, hərflərin buraxılması**Ключевые слова:** личность, орфография, пиктограмма, логограмма, укорачивание, сокращение, пропущенные буквы**Key words:** identity, orthography, pictogram, logogram, initialism, abbreviation, omitted letters

Mətn orfoqrafiyasının əsas diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti tək hərflərin, rəqəmlərin, tipografik simvolların sözlərini, sözlərin hissələrini əks etdirməsidir:

Məsələn,

b – be

2- to

@ - at

x- ‘kiss’

Qrafik birləşmələrin bu cür işlənməsi texniki olaraq *loqoqramlar*, yaxud *loqoqraflar* adlanır. Çin dilində isə bunlar “*characters*” adlanır. “*Characters*” sözünün Azərbaycan dilində tərcüməsini “*işarə*” kimi verə bilərik. Media mətnlərində loqoqramlar tək halda, bəzən isə birləşmə formasında işlədilə bilər. Nümunəyə baxaq:

b4 – before – əvvəl

@oms – atoms – zərrəciklər

2day – today – bu gün

xxx – ‘kisses’ – öpücüklər

zzz – ‘sleeping’ – yuxulama

Loqoqramların oxunması məsələsində fikir ayrılığı müşahidə olunur. D.Kristal loqoqramların oxunmasının vizual forması olmadığını yazır (1, s.37). Loqoqramların bu cür tələffüzü digər qrafik vasitə olan üz ifadələrini bildirən işarələrdən (elektron ünsiyyətdə ingilis dilində *emoticons*, yaxud *smileys* adlanır – N.İmanova) fərqlənir. Bu emosiya bildirən işarələrin işlədilməsi zamanı məna tamamilə simvolların formasının əks etdirildiyi funksiyanı daşıyır. Məsələn,

: -)	‘smile’	‘gülümsəmə’
;-)	‘wink’	‘göz vurma, qırpma’
:-@	‘screaming’	‘qışqırma’
@(---`---`---	‘rose’	‘qızıl gül’

Bəzi emosiya bildirən işarələrin simvollarla əks olunma forması yapon və digər Şərqi Asya dillərinin elektron sistemlərində aşağıdakı kimi yazılır:

(*o*)	‘surprised’	Təəccüblənmiş
(^_^)	‘cute’	Sevimli, ağıllı

Vizual formalar, yaxud şəkillər obyektləri, konseptləri göstərmək üçün işlədildikdə, onlara *piktoqramlar*, yaxud *piktoqraflar* deyilir. Emosiya bildirən işarələr piktoqramların bir növü hesab olunur. Bir neçə yüz növü hazırlanmasına baxmayaraq, çoxu “kompyuter incəsənəti” adı altında kateqoriyalasdırılır. Məsələn, @(---`---`--- (rose).

Vurğulamaq lazımdır ki, emosiya bildirən işarələr qədim Misirlilərin yazı sistemində rast gəlinən simvollar hesab olunmur. Onların yazı sistemində işlətdikləri simvollar “hiyerogliflər” adlanırdı. Misirlilərin hiyeroglifləri mürəkkəb məfhumlar hesab olunurdu. Simvolların birləşməsində həm səslər, həm də konseptlər təqdim olunurdu.

Qısaltmalarda işlədilən hərflərin və loqoqramların birləşməsi fərqli mənalar yarada bilər. Məsələn, @om sözündə @ simvolu və emosiya bildirən işarə @ simvolunun “screaming” (qışqırma) ifadəsini göstərməsi tamamilə fərqli funksiyalar yerinə yetirir. Birinci halda biz səsə qulaq asırıq, ikinci halda isə formaya baxırıq. D.Kristal yazır ki, Misir yazı sistemindəki simvollarla qısaldılaraq yazılan mesajlar arasında bəzi oxşarlıqlar da müşahidə etmək olur. Bu əsasən “rebus” adlanan mesaj növlərində müşahidə olunur. Bu mesaj növü mənşəyinə görə şəkillərdən ibarət olur. Bu şəkillər sözlərin səslərini təqdim etmək üçün işlədilir. Onlar adətən aid olduqları obyektləri təqdim etmək üçün işlədilmir. Məsələn, ingilis dilində “arı” şəklinin *oxunuşu* ya “bee” ya da “be” kimi oxuna bilər. Nümunə verək: Oksfordşirdə Kidlingtonda kilsələrdən birində naxışlı oymaların hər biri fərqli heyvan şəkillərini təqdim edir: *a kid* (goat) (keçi), *a ling* (fish) (balıq) və s. (1, s.40). Qeyd edək ki, bir çox yer adları, insan adları və hərbi emblemlərin oxunuşları üçün rebuslardan istifadə edilir.

İngilislərin qədim Kristmas bayramında şəkil və loqoqramların birləşməsindən istifadə olunan bulmacaları mövcuddur. Bu birləşmənin oxunuşu zamanı rebuslardan istifadə olunurdu. Məsələn:

Say	+	Şəkil	+	Şəkil	+	Şəkil	+	say	+	Şəkil
2		Ayının şəkli		Avarın şəkli		Düyün şəkli		2		Ayının şəkli

Yaxud ingilislərin hərf və say loqoqramların birləşməsindən ibarət işlətdiyi digər qədim bir nümunəyə baxaq:

Y			Y							Y		E

Mənası: ‘too wise you are. . .’ (Sən olduqca ağıllısan)

Rebusların qədim tarixi vardır. Bu söz Latin dilində *non verbis sed rebus* – “sözlərlə deyil əşyalarla (şeylərlə)” mənasını verir. Rebuslar Latin dilində yaranmasına baxmayaraq, Avropa incəsənətində və ədəbiyyatında onlara geniş şəkildə rastlanırdı. Tanınmış rəssam L.da Vinci rebuslardan ibarət bulmacalar, tapmacalar çəkmişdi. B.Conson isə əsərlərinin birində onları istehza ilə xatırladırdı (1, s.40).

Mesaj mətnlərində qısaltmaların bir növü də inisiallarda müşahidə olunur. Məşhur inisiallardan NATO (The North Atlantic Treaty Organization) və BBC (British Broadcasting Corporation) xatırlaya bilərik. Bu cür qısaltmalar əsasən ixtisarlar (sözlərin yalnız baş hərflərinin saxlanması) adlanır. Kompüter mətnlərində nəinki xüsusi adlarda, eyni zamanda adi isimlərdə, sözlərdə belə ixtisarlara geniş rastlanır. Məsələn,

N – no (xeyir), *G* – grin (irişmək, gülümsəmə), *Q* – queue (növbə), *W* – with (ilə), *Y* – yes (bəli) sözü üçün işlədilə bilər.

Mürəkkəb sözlərdə də ixtisarlar müşahidə etmək olar:

GF – girlfriend (qız dostu), *DL* – download (yükləmək), *W/E* – weekend (həftə sonu) və s. Frazalarda:

CWOT – completely waste of time (tamamilə vaxt itkisi)

NP – no problem (problem yoxdur)

FTF – face to face (üz-üzə)

AML – all my love (bütün sevgimlə/məhəbbətimlə və s.)

Elliptik cümlələrdə, yaxud bütöv cümlənin qısaldılmasına belə rast gəlmək olur:

JK – Just kidding (Sadəcə zarafatdır)

DK – Don't know (Bilmirəm)

CMB – Call me back (Mənə zəng edərsən)

SWDYT – So what do you think? (Beləliklə nə düşünürsən?)

MMYT – Mail me your thoughts (düşüncələrini mənə yazarsan) və s.

Nida cümlələrində də qısaltmalara rast gəlinir (2):

OMG – Oh my God! (Aman Allah!)

AB – Ah bless! (Aman Allah!)

YYSSW – Yeah, yeah, sure, sure, whatever! – (Bəli, bəli, əlbəttə, əlbəttə, nə olur olsun!)

Müşahidələr göstərir ki, getdikcə ixtisarların işlədilməsi loqoqramların və emosiya bildirən işarələrin işlədilməsini üstələyir. Doğrudur, *LOL* (Laughing out loud – yüksəkdən gülmək; qəşş etmək) və bir neçə bunun kimi loqoqram var ki, onların işlədilməsi hələ də üstünlük təşkil etməkdədir. İxtisarların üstünlük təşkil etməsi qədim zamanlardan rastlanan bir haldır. Latın dilində *pm* – post meridiem “after midday” (günortadan sonra) 1666-cı ildən işlədilməkdədir. *NB* – nota bene “note well” (yaxşı qeyd edin) 1673-cü ildən işlədilməkdədir. *IOU* (I owe you – Sənə borcluyam) 1618-ci ildən işlədilir. XIX əsirdə *RIP* – ‘rest in peace’ (Qəbri nurla dolsun!), *ND* – ‘no date’ (tarix yoxdur) kimi qısaltmaların işlədilməsinə rastlanılır. XX əsrin vaxtlarında *AWOL* ‘absent without leave’ (məzuniyyətdən kənar), *NBG* ‘no bloody good’ (qanlı yaxşı deyil), *SWALK* ‘sealed with a loving kiss’ (sevgi dolu öpücüklərlə möhürlənmişdir) kimi qısaltmalara rast gəlinir. Orta əsrlərdə *ETA* ‘estimated time of arrival’ (gəlişi təxmin edilən vaxt), *SNAFU* ‘situation normal, all fouled/fucked up’ (vəziyyət normaldır, bütün murdarlıqlar aradan qaldırılmışdır), *AKA* ‘also known as’ (belə məlumdur), *TTFN* ‘ta-ta’ for now’ (indi üçün ‘ta-ta’), BBC radiosunda *Kokein şarlatan Xanım Mopp* seriasında işlədilən *ITMA* ‘It’s That Man Again’ (Bu yenə də o adamdır) kimi qısaltmalar geniş şəkildə rastlanırdı (1, s.43).

FYI ‘for your information’ (məlumatın üçün), *ASAP* ‘as soon as possible’ (imkan olduğu kimi tez/sürətli, *MD* ‘doctor of medicine’ or ‘managing director’ (Tibb elmləri doktoru, yaxud icraçı director), *NA* ‘not applicable’ (tətbiq edilə bilməz) və s. kimi inisiallar geniş rastlanan formalar hesab edilir.

Bir çox inisiallar var ki, onlar ancaq xüsusi kontekstlərdə işlədilə bilər. Məsələn, *VGC* ‘very good condition’ (adətən qədim yazılarda rastlanır ‘çox yaxşı şərt’), *LBW* ‘leg before wicket’ (kriket oyunlarında ‘bıçaqdan əvvəl’), *ERA* ‘earned run average’ (beyzbol oyunlarında ‘orta hesabla qaçışdan əvvəl qazanan’), *C/O* ‘care of’ (poçt bağlamalarında ‘diqqətli olun/diqqətli qoruyun’), *H&C* ‘hot and cold’ (yaşayış məskənlərində ‘soyuq və isti’), *APR* ‘annual percentage rate’ (illik faiz dərəcəsi), *NNE* ‘north-north-east’ (coğrafiyada ‘şimal-şimal-şərq’) və s. Hətta elə inisiallar vardır ki, insanlar onların qısaltma belə olduğunu unudub, onları nəinki mesaj mətnlərində, həmçinin də gündəlik yazışmalarında, danışqda işlədirlər. Məsələn, *CD* (Compact Disc), *DVD* (Digital Versatile Disc), *AIDS* (acquired immune deficiency syndrome), *laser* ‘light amplification’ və s.

İngilis ədəbiyyatında məşhur bir hekayə var. Bir gün yazıçısı E.Uof üçün radioda çıxış hazırlanır. Amma çıxış üçün ona olduqca az qonorar veriləcəyi söylənilir. E. Uof ona təklif edilən məbləğə cavab olaraq deyir (1, s.44):

BBC. LSD. NBG. EW.

(For younger readers, *LSD* = ‘pounds, shillings, pence’.) (Gənc oxucular üçün *LSD* = funt, şilling, pens).

Hətta inisiallarla ifadə olunan *t’ing* (talking – danışma/söhbət) oyunu da vardır. Bu oyun zamanı insanlar danışqlarında inisialları işlətməklə, bir-birlərini ötüb keçməyə çalışırlar. Məsələn, *She’s a v p g* ‘very pretty girl’ (çox gözəl qız), *I’ve put the m in the f* ‘meat in the fridge’ (Soyuducuya ət qoymuşam) və s. Bəzi hallarda inisiallar bir kəsi (insan ola bilər,

heyvan ola bilər və s.) çağırma, səsləmə məqsədilə də işlədilər. İngilislər arasında valideynlərin uşaqlarını çağırıqları zaman, yaxud səbəblərin itlərini səslədikləri zaman və s. bu kimi hallarda inisiallardan istifadə etdikləri müşahidə olunur. Məsələn ana oğluna deyir: *BT* ‘bed time’ (yatmaq vaxtıdır), İt sahibi itini gəzintiyə apararkən deyir: *WT* ‘walking time, walkies’ (gəzinti vaxtıdır) və s. Britaniyalı leksikoqraf E.Patrik cinayət jarqonlarında belə işlədilər inisiallar olduğunu yazırdı (3, s.40).

Yuxarıda da yazdığımız kimi, inisializm ilk hərfdən başqa digər hərflərin buraxılması hesab olunur. Amma bəzi hallarda sözün ortasında, yaxud sonunda hərflərin buraxılmasını da müşahidə etmək olur. Bu zaman saitlərin, samitlərin, yaxud hər ikisinin buraxılmasını görmək olur. Nümunələrə baxaq:

pleased	<i>plsed</i>	Məmnun olmaq	message	<i>msg</i>	mesaj
Bunsen burner	<i>Bunsn brnr</i>	Bunsen boruları	texting	<i>txtin</i>	Qısaldılan mətn
messing	<i>messin</i>	qarışıqlıq	getting	<i>getn</i>	əldə edilən
coming	<i>comin</i>	Gələn	English	<i>englis</i>	ingilis
write	<i>rite</i>	Yazı	excellent	<i>xlnt</i>	əla

Digər nümunələr:

But – amma	<i>bt</i>	Year – il	<i>yr</i>	<i>Tmrw</i>	Tomorrow – sabah	Have – malik olmaq	<i>hav</i>	Then – onda, sonra	<i>thn</i>	Will – arzu, istək; “to be” feilinin gələcək zaman forması	<i>wil</i>

Bu yolla istənilən hərf cümlə tərkibindən buraxıla bilər. İndi isə, hazırda yazdığımız cümləni ingilis dilində hərflərin ötürülməsi ilə verək. Maraqlı quruluş alınacaqdır: *Almst any wrdcn be abbrvted in thswy*. İngilis dilinə aid müxtəlif internet mətnlərini nəzərdən keçirdikdə, situasiyadan asılı olaraq sözün fərqli qısaldılmış formasına rast gəlmək olur. Məsələn: tonight (bu gecə) sözünün fərqli formalarını nəzərdən keçirək: *tnight, tonyt, tonite, tonit, 2nt, 2night, 2nyt, 2nite*.

İngilis dilinə aid araşdırmalardan məlum olur ki, hərfin ötürülməsinin yaxşı formalaşmış təyinediciləri mövcuddur. Məsələn: *Mr* və *Mrs* – Mistress (xanım; məşuqə; tərbiyəçi), titullar *Sgt* – Sergeant – (Serjant), *Lt* – Lieutenant (Leytenant), standart çəki və ölçü qısaltmaları *cm* – Centimeter (santimetr), *kg* – kilogram (kiloqram), *ft* – foot (ölçü vahidi, 1 fut=30.48 santimetr mənasını verir), yaxud *dept* – department (şöbə, bölmə), *advt* – advertisement (elan), *asst* – assistant (köməkçi) və s. kimi ümumi qısaltmalar.

Bu nümunələri əsasən ingilis dilində E.Patrikin 1942-ci ildə “A Dictionary of Abbreviations” (Qısaltmalar lüğətində) tapmaq olar: (4, s. 42.). Nümunə:

Afternoon - günorta	<i>aftn</i>	Again – yenidən	<i>Agn</i>	Among – arasında	<i>amg</i>
Amount – məbləğ	<i>amt</i>	Been – “to be” feilinin feili sifət II forması	<i>Bn</i>	Between – arasında	<i>btwn</i>

Difficult – çətin, ağır	<i>difclt</i>	Evening – axşam	<i>Evng</i>	Forward – irəli	<i>fwd</i>
Good – yaxşı	<i>gd</i>	Large – böyük	<i>Lge</i>	Meeting – iclas	<i>mtg</i>
Month – ay	<i>mt</i>	Together – birlikdə	<i>Togr</i>	Would – “will” köməkçi feilinin keçmiş zaman formas	<i>wd</i>

Müasir kompyuter mətnlərində rastlaşdığımız formalar bizi düşünməyə məcbur edir ki, media mətnlərində ixtisarlara bəzilərinin yazı quruluşu artıq E.Patrikin dövründə olandan fərqli şəkildə yazılır. Məsələn, “obedient” (itaətkar, müti) sözünün qədimdə ixtisar edilmiş forması *obdt* “your obedient servant” (sənin itaətkar qulun) mənasında işlədilirdi, indi isə bu söz sadəcə “obedient” mənasının qısaldılması kimi işlədilir. İngilis dili media mətnlərində aşağıdakı sözlərin qısaldılması artıq arxaik hesab olunur. Məsələn:

Opportunity “*oppy*” (imkan, fürsət),
Handkerchief “*hdkf*” (əl dəsmalı),
Brought “*brot*” (gətirmək feilinin feli sifət II forması),
Clerk “*clk*” (qulluqçu, xidmətçi),
Commercial “*cml*” (ticarət),
Position “*posn*” (firmada hər hansı bir mövqe nəzərdə tutulur),
Receipt “*rcpt*” (resept, qəbz),
Railway “*rly*” (dəmir yolu),
Seaport “*spt*” (dəniz limanı).

Samitlər saitlərə nisbətən daha çox məlumat daşıyıcısı hesab olunur. İngilis dilində saitsiz yazılara rast gəlməyə vərdisə olunmayıb. Amma bəzi dillər var ki, məsələn, Ərəb, yaxud İbrani dilində bu hal tamamilə normal hesab olunur. İngilis dilinə aid araşdırmalardan məlumdur ki, bəzi hallarda saitlərin ötürülməsi müşahidə oluna bilər ki, bunlar da anlaşılan hallar hesab oluna bilər. Məsələn:

ths sntnc gt ny vwls.

i eee a o a ooa. [= this sentence hasn't got any consonants] (s.27)

Samitlərin yazılmasına nəzarət edə bilərik. Mobil telefonlar kəşf olunandan bəri insanlar bu cür yazı formasından istifadə edirlər.

Araşdırmalardan məlum olur ki, mesaj mətnlərində qısaltmalardan istifadə olunması heç də yeni hadisə deyildi. İllərdir ki, bu formalar yazıda və şifahi nitqdə rast gəlinir.

Beləliklə, məlum olur ki, fərqli dillərdə virtual kimliyin implisit dil vasitələriylə ifadəsi mümkündür. Müxtəlif dillərdə virtual kimliyi göstərmək üçün yazılan mətnlərin bir neçə fərqli yolları müəyyən edilmişdir. Bu yollardan çoxu kompyuter əlaqələrində müşahidə olunur. Piktoqramlar və loqoqramlar fərqli dillərdə virtual kimliyi göstərməyin implisit vasitələrindən hesab olunur. Müşahidə olunur ki, inisiallar mesaj mətnlərində ikinci diqqət cəlb edən vasitədir. Mesaj mətnlərində hərflərin buraxılması da inisiallarla eyni dərəcədə mühüm hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. Txtng. Oxford: Oxford University Press, 2008.
2. <http://www.textually.org/textually/archieves/2003/07/001235.htm>.
3. Partridge E. A Dictionary of the Underworld. New York: Bonanza Books, 1949.

4. Partridge E. A Dictionary of Abbreviations. London: George Allen and Unwin, 1942.
5. <http://technology.guardian.co.uk/online/story/0,3605,481985,00.html>.

Н.М.Иманова

**Выражение виртуальной личности имплицитными языковыми средствами
в различных языках**

Резюме

В статье в различных языках исследуется выражение виртуальной личности имплицитными языковыми средствами. Указаны различные пути создания текстов, написанных для показа виртуальной личности. В статье также подчеркивается, что эти факты являются имплицитными. Многие из этих путей наблюдаются в компьютерных связях. Пиктограммы и логограммы также являются имплицитными средствами для показа виртуальной личности. В статье подчеркивается, что инициалы в таких текстах являются второстепенными средствами. В текстах пропуск букв сравнивается с инициалами и доводится до внимания различие, существующее между ними.

N.M.Imanova

The virtual identity in various languages through implicit language means

Summary

The article deals with the virtual identity in various languages through the implicit language means. It states several distinctive features of the way texts are written in different languages for expressing virtual identity. It also underlines that these facts are considered to be implicit language means. Many of these are used in computer interactions. They are predated by the arrival of mobile phones and others. The pictograms and the logograms are also considered to be the implicit ways of expressing the virtual identity in various languages. The article highlights the importance of initials as a second noticeable feature of texting as well. The omitted letters are compared with initialism, and their differences have been stated in the article.

*Rəyçilər: filol.e.d. L.M.Cəfərova;
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrası
(20.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı pr. № 03).*

Redaksiyaya daxil olub: 07.12.2017

G.N.İSMAYILOVA

e-mail: gulnur@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AZƏRBAYCAN PAREMİOLOGİYASININ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: paremiologiya, frazeologiya, semantika, əhatə.*Ключевые слова:* паремология, фразеология, семантика, окружение.*Key words:* paremyology, phraseology, semantics, encirclement.

Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapdığı dövrdən həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında atalar sözlərinin statusu bir problem kimi qarşıya qoyulur və öz həllini tapmır. H.Bayramov göstərdiyi kimi, atalar sözləri frazeoloqları geniş və dar yanaşma nümayəndələrinə bölür. H.Bayramov özü “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” (1, s.55) deməklə dar yanaşmanın nümayəndəsi kimi çıxış edir. A.Qurbanov nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir (3, s.356). Əlbəttə, frazeologiyayı bu cür dərk etmə çox geniş yanaşmanı büruzə vermək deməkdir. Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyaların obrazlı olmasından və hazır vəziyyətdə işlədildiyindən çıxış edirlər. Bu iki amili, məsələn, akademik N.M.Şanski atalar sözlərini dil vahidi hesab etmək üçün kifayət hesab edir (7, s.68). Atalar sözlərini frazeoloji vahid saymayan alimlər konfigurasiya meyarından çıxış edirlər. Atalar sözləri isə belə konfigurasiya tələb etmir. Bunlar həm struktur, həm də semantik baxımdan müstəqil və tamamdırlar.

Qeyd edək ki, atalar sözlərinə bu iki münasibəti yalnız frazeoloji baxışların təşəkkülü ilə bağlamaq düzgün olmaz. Əslində bu fərqli münasibətlərin kökü daha dərinədir. Fikrimizcə, atalar sözlərini dilə aid etməyən alimlər F. de Sössürün dil təlimindən çıxış edirlər. Bunlar dili yalnız işarələr sistemi və işarələrdən istifadə qaydaları kimi təsəvvür edirlər. Belə baxışlara müvafiq olaraq, hər bir dil vahidi aktual sintaqmatikası ilə seçilir, və, deməli, öz-özlüyündə natamamdır. Yalnız digər dil vahidi ilə vahid konfigurasiya yaratdıqda, bu çərçivədə dil vahidi öz məzmununu ifadə edə bilir və funksiyasını reallaşdırır. Konfigurasiya xaricində müəyyənləşən hadisələr dil yox, nitq hadisələri kimi dəyərləndirilir.

İkinci mövqeni, məsələn, L.V.Şerbanın baxışları ilə bağlamaq olar. Akademik L.V.Şerba dəfələrlə qeyd edirdi ki, dili yalnız işarələr sistemi ilə bağlamaq düzgün deyil (8). Əlbəttə, bu cür fikir müxtəlifliyini sadəcə terminoloji fərq kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin bunları ciddi nəzəri diskussiya kimi də başa düşmək olar. Lakin bütün bu polemikaya baxmayaraq, atalar sözləri hər bir xalqın mental özünəməxsusluğunu nümayiş etdirən ən mühüm struktur-semantik hadisələrdən sayılmalıdır. Hal-hazırda dünya dilçiliyi atalar sözlərini koqnitivizm baxımından çox dərinədən tədqiq edir. Azərbaycan dilçiliyində isə atalar sözlərinin işlənməsi iki alimin adı ilə bağlıdır: Z.Əlizadə və İ.Həmidov.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxıb. Kitab iki hissədən ibarətdir, birinci hissə üç fəsildən ibarətdir, ikinci hissə - iki fəsildən. Bu hissələr işlədilən terminlər baxımından dərhal nəzəri cəlb edir. Məsələn, birinci hissədə *atalar sözləri* və *məsəllər* terminləri işlədilir: “Atalar sözü və zərb məsəllərin xüsusiyyətləri”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin fərqiə dair”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin frazeologiyaya münasibəti”. İkinci hissədə isə *paremiya* termini işlədilir. Məsələn, “Paremiyaların leksik-semantik xüsusiyyətləri”, “Paremiyalarda çoxmənalılıq” və s. Daha doğrusu, *paremiya* termini birinci fəsildə də rast gəlinir, lakin mündəricatda bu öz əksini tapmır. Birinci hissənin

bölmələrində yalnız *atalar sözləri* və *zərb məsəllər*, ikinci hissənin bölmələrində yalnız *paremiya* termini işlədilir.

Kitabın mətnində 101-ci səhifəyəcən atalar sözləri və zərb məsəllər işləndiyi halda 101-ci səhifədə *paremiya* termininə rast gəlirik. Məsələn, “Atalar sözü və zərb məsəllərin mənsur bənddə mövqeyi üslubi çalar yaratmaq baxımından üç şəkildə özünü göstərir: 1 halda - əvvəldə - (prepozitiv) paremiyalar mənsur bəndin əvvəlində işlənir; aparıcı vəzifə daşıyır, sonrakı fikirlər açılması üçün cəlbədicə səciyyəyə malik olur” (2, s.101-102). 101-ci səhifədə bu cümlədə işlənən *paremiya* terminin üstündə bir ulduz işarəsi qoyulur və aşağıda şərh verilir: “Qeyd: Atalar sözü və zərb məsəllər sonrakı izahlarda paremiyalar adlandırılacaq” (2, s.101). Lakin izah olunmur ki, nə üçün məhz 101-ci səhifədən başlayaraq, atalar sözü və zərb məsəllər *paremiya* adlandırılacaq, və bu terminlərin bir fərqi var ya yox. Yəni terminlər ümumiyyətlə izah olunmur. Bundan başqa birinci hissədə ardıcıl olaraq *atalar sözü* və *zərb məsəllər*, ikincidə isə eyni ardıcılıqla *paremiya* termininin işlənməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz. M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilirsə də, bu dəlilləri asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” (2, s.62). M.T.Tağıyev öz monoqrafiyasında əhatəni frazeoloji vahidlə sərbəst söz birləşməsinə fərqləndirən amil kimi nəzərdən keçirəndə, rus dilindəki *просить каши* frazeoloji vahidini misal çəkir və göstərir ki, əhatəsi şəxs mənalı söz olursa, aydın olur ki, burada söhbət sərbəst söz birləşməsindən gedir. Yox əgər əhatəsində əşya mənalı (ayaqqabı adları) sözlər işlənsə, məlum olur ki, burada frazeoloji vahid işlənir. Yəni söhbət ondan gedir ki, əhatə frazeoloji vahidi sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirir. M.T.Tağıyev göstərir ki, frazeologizmin əhatəsi ona bütövlükdə aiddir, sərbəst söz birləşməsində isə şəxs mənalı söz yalnız *просить* feilinə aiddir. Məsələn, M.T.Tağıyev yazır: “Сочетание *каши просят* со стороны субъекта сочетается с двумя группами имен – с именами с семантикой лица и с именами с семантикой предмета. Валентные отношения компонентов свободного сочетания требуют со стороны субъекта имен с семантикой лица: *дети просят каши*. А если со стороны субъекта сочетание связывается с именами с собственно предметной семантикой, то такая связь базируется не на валентных отношениях компонентов: она возникает на основе собственно структурной связи всего сочетания в соответствии с требованиями достаточности конфигурации: *ботинки просят каши*” (6, s.25).

Fikir tamamilə aydın ifadə olunub: *каши просят* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil. Z.Əlizadə yazır: “Belə olanda bütün birləşmə modelin (konfigurasiyanın tələblərinə uyğun olaraq) öz struktur əlaqəsi əsasında əmələ gəlir: «Ботинки просят каши» kimi. Bu birləşməni müəllif frazeoloji vahid hesab edir” (2, s.62). M.T.Tağıyevin dediklərini bəlkə heç kəs bu cür təhrif etməyib. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan tam aydınlığı ilə bəlli olur ki, frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, *ботинки просят каши* isə konfigurasiyadır ki, bunun tərkibində *ботинки* sözü frazeoloji vahidin komponenti deyil, onun əhatəsidir.

Yuxarıda göstərilən sitatdan məlum olur ki, Z.Əlizadə M.Tağıyevin meyarlarına əsaslanaraq atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edir: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilirsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil”. Halbuki M.Tağıyev sərbəst yaxud sabit söz birləşmələrindən danışmır, əhatəsi olub-olmayan vahidlərdən danışır və göstərir ki, frazeoloji vahidin əhatəsi var (özü isə natamamdır), atalar sözlərinin isə əhatəsi yoxdur və ola da bilməz, çünki atalar sözləri, nitq vahidləri olaraq,

cümlədirlər və tam bir hökm, tam bir fikir ifadə edirlər. Beləliklə də, M.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi haqqında tamamilə səhv təsəvvür müşahidə olunur.

Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” (2, s.89). Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz. Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qarşısına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradigmatik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Müəllif yazır: “Xalqımızın ictimai şüurunun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin – bu qapalı modellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və sintaktik-üslubi yükünün tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir” (2, s.236).

Yeri gəlmişkən, bir də qeyd edək ki, heç də təsadüfi deyil ki, Z.Əlizadənin özü atalar sözlərini *qapalı model* adlandırır. Bu isə o deməkdir ki, təhtəl-şüur səviyyəsində müəllifin özü də atalar sözlərini dil vahidi hesab etmir. Çünki dil vahidi, bir varlıq olaraq, sistem çərçivəsində heç vaxt qapalı ola bilməz, mütləq bir çox əlaqələrlə sistemlə bağlı olmalıdır. Belə bir fikri də anlamaq çox çətindir: “Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı məna yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” (2, s.236). Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturunu xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik olması imkan verir ki, bu ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret situasiyada bunlar məlum olur.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” əsəri, əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində paremiyaların öyrənilməsində atılan uğurlu addımlardan biridir. Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərinin tədqiqi sahəsində prof. İ.Həmidovun əsərləri xüsusi yer tutur. Alim həm sabit paremiyalar, həm də müasir nitqdə yaranan aksiomatik ifadələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir, onların yaranma və işlənmə qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır. Ümumiyyətlə, XX əsr elmində belə bir nəzəri prinsip formalaşmışdır ki, hər bir sistem özündən daha geniş sistem daxilində öyrənilməlidir. Yalnız bu təqdirdə istənilən sistem haqqında dolğun və obyektiv təsəvvür yarana bilər. İ.Həmidov atalar sözlərini universal-analitik konstruksiyalar çərçivəsində təhlil edir. “Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” adlanan monoqrafiyada universal-analitik konstruksiyalar mənasının yaranma mexanizmi və semantik quruluşu, kateqorial-qrammatik parametrləri, məndəki vəzifələri, paradigmatik səciyyəvi və sintaqmatik potensialı, leksik doldurulma xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs olunur. Müəllifin fikrinə görə atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəvi daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.H.Həmidovun “Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” kitabında paremioloji semantikanın bir çox məsələləri öz həllini tapmışdır. Kitabdakı təhlil əsasən rus dilinin paremioloji materialı üzərində qurulub, lakin, şübhəsiz ki, elmi və məntiqi ümumiləşmələrin dəyərini yalnız rus dili ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Məntiqi modellər və sxemlər universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərə aiddir.

Paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Göstərilən xüsusiyyətlər atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Nitq səviyyəsində atalar sözləri öz təbii həyatını yaşayırlar. Bunlar deyimdir, müəyyən bir fakt haqqında müəyyən bir fikirdir və deyim kimi, atalar sözləri kütləvi şüurda qalır, yaddaşlarda yaşayır. Bu baxımdan fərdi deyimlə atalar sözləri kimi tanıdığımız kütləvi deyimlər arasında heç bir fərq yoxdur. Bu deyimlər də formula, düstur səciyyəsi kəsb edir. Atalar sözləri də eynilə düsturlaşmış fikirlərdir. Sadəcə bunların mənşəyi çox qədim olduğundan, müəllifi bilinmədiyindən və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2003.
4. Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку, 2001.
5. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977.
6. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.

Г.Н.Исмаилова

Из истории азербайджанской фразеологии

Резюме

Статья посвящена истории азербайджанской фразеологии и паремиологии. Отмечаются вехи становления паремиологической мысли. Анализ литературы вопроса показывает, как менялось отношение к этим единицам. Однако до сих пор существуют кардинально противоположные взгляды. Одни ученые считают пословицы языковыми единицами, другие относят их к фольклору и, следовательно, к речевому жанру.

G.N.Ismayilova

From the history of Azerbaijan phraseology

Summary

The article deals with the history of Azerbaijani phraseology and paremiology. There are milestones in the formation of paremiological thought. An analysis of the literature of the question shows how the attitude toward these units has changed. However, till now there are cardinally opposing views. One considers proverbs as linguistic units, other scientists refer them to folklore and, consequently, to the speech genre.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2018

Y.T.İSMAYILOVAe-mail: jasmin1983@live.ru**Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ORONİMLƏRİN YARANMASINDA METAFORANIN ROLU**Açar sözlər:** oronim, metafora, oykooronimlər, toponim, semantika**Ключевые слова:** ороним, метафора, ойкооронимы, топоним, семантика**Key words:** oronym, metaphor, oykooronyms, toponym, semantics

Dildə işlənən sözlərin əksəriyyətinin həqiqi mənası ilə yanaşı məcazi mənaları da olur. Həqiqi mənalı sözlər zərurət nəticəsində başqa əşya və ya hadisələri adlandırmaq üçün işlədilir. Həqiqi və məcazi mənalar arasında, heç olmasa uzaq və ya yaxın əlaqələr olmalıdır. Bu əlaqələrin varlığı məcazların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Dilçilikdə məcazın bir neçə növü vardır. Bu növlərdən biri də metaforadır. Oronimlərin mənalarının yaranmasında metaforanın da rolu az deyildir. Metafora dedikdə, bir sinfə aid predmet və hadisələrə xas olan xüsusiyyətlərin başqa qrupun predmet, obyekt və ya hadisələrini xarakterizə etmək və adlandırmaq üçün istifadə olunan dil mexanizmi anlaşılır (2, s. 60).

Metaforik mənadaşıymə ilə yanaşı, daxili forma anlamı oronimləri başa düşməkdə əsas rol oynayır. V.Humboldt öz əsərlərində daxili forma məsələsinə toxunmuşdur. O, daxili formanı xalqın ruhundan və ya milli-mənəvi gücündən yaranan hərtərəfli məfhum adlandırır. Daxili formanın bu cür müəyyənləşdirilməsinə sonradan müxtəlif təriflər də verilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mənə dəyişmələri zamanı iki cəhəti fərqləndirmək lazımdır:

1) yeni mənənin yaranma səbəbi və 2) yeni mənənin yaranma üsulu (4, s. 125). Yeni mənənin yaranma səbəbi dil ilə bağlı olmur. Bu, dilxarici faktordur. Dilxarici faktor dedikdə cəmiyyətin ehtiyacı nəzərdə tutulur. Mənə dəyişmələrinin əsas dilxarici səbəbi hadisələrin dəyişməsindən irəli gəlir. Dil daşıyıcılarının nitqində yaranan mənə dəyişmələri dilxarici səbəblərdəndir. Əslində, real həyatda heç bir dəyişmə baş vermir, dəyişən cəmiyyətdə olan dil ənənələridir ki, oronimlər də bu qəbildəndir.

Yeni mənənin yaranma üsulu isə dilin daxili qanunları ilə və dil sisteminə aid xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Yeni mənənin yaranma üsulu o zaman lazım olur ki, yeni əşya və hadisələri adlandırmaq lazım gəlir, bu zaman onlar yeni mənada işlədilir. Məsələn, *çömçə dərəsi*. Bu dərə çömçə formasına oxşadığına görə, insanlar orada çömçə ilə həmin dərənin assosiasiya yaratdığına görə belə adlandırılıb.

Yaxud da at yəhərinin formasına bənzəyən, ya da ki kəməre bənzəyən relyef formaları olan oronimlər əhali arasında çox zaman tərkibində *yəhər*, *kəmə* sözləri olan adlarla adlandırılır. Şəmkir rayonunda *Yəhər qaya*, Laçın rayonunda *Yəhər təpə*, Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz rayonlarında *Kəmə* *qaya* və s. adlı oronimlər tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmışdır (3).

Dildə yeni-yeni mənəların yaranması problemi qədimdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bütün yaranan yeni mənələr yuxarıda dediyimiz kimi, əşya və hadisələri adlandırmaq ehtiyacından, eyni zamanda onları ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurətindən irəli gəlir. Bütün bu proseslər oxşama, bənzətmə yolu ilə məcazlaşaraq ədəbi dilə daxil edilməsi lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn, Ağsu rayonunda həndəsi fiqura bənzəyən *Üçbucaq dərəsi*, Zəngilan rayonunda *Çardağ yarpağı*, ingilis dilində *Glass mountain* dağı kənardan baxdıqda süxurlarının tərkibinə görə şüşəyə bənzədiyindən *şüşə dağ* buna misal ola bilər.

Mənə dəyişməsi iki şəkildə müəyyən edilmişdir: mənə genişlənməsi və mənə köçürülməsi. Dilçilikdə mənə genişlənməsi müxtəlif səbəblərdən baş verir. Bir sıra birləşmələrin ümumxalq danışq dilinə keçməsi həmin söz və birləşmələrin mənəca genişlənməsini əks

etdirir. Məsələn, Göygöl rayonu ərazisində *Dar dərə*, Ağsu rayonu ərazisində *Təngi dağ*, Kəlbəcər rayonunda *Enli dağ*, Cəlilabad rayonunda *Uzun dərə* oronimlərini misal göstərmək olar. İngilis dilində isə Şotlandiya ərazisində yerləşən *The Highland* və *The Lowland* relyef formalarının adlarını qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, bir sıra oronimlər formasına, relyef quruluşunun zahirî görünüşünə görə ad daşıyır. Belə oronimləri əmələ gətirən terminlər obyektin ümumi formasına - uzunluğuna, enli və dar, yumru olmasına, hündürlüyünə və s. verilən adlardır. Bu qəbildən olan coğrafi adların əksəriyyətinin adında əyri, yastı, dar, uzun, enli, yumru, gen, girdə və s. relyef formasını əks etdirən sözlərə rast gəlinir.

Oronimlər assosiasiyaanın nəticəsində baş verir. Belə ki, əşya və hadisələr arasında baş verən müəyyən əlaqələr nəticəsində eyni söz bir neçə yerin adı ola bilər. Belə sözlərin məcazi mənə kəsb etməsində hər hansı bir bənzəyiş, oxşarlıq kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacibdir. Bu əlaqələrin varlığı məcazların əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Məcəzlaşma ancaq iki mənənin mövcudluğu əsasında baş verir və aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyaya köçürülür. Belə funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu, vəzifəsi də əsas rol oynayır. Əlbəttə, belə oronimlər xalq təfəkkürünün məhsuludur. Məsələn, əjdahaya oxşadılmasına görə bir neçə oronimə nəzər salaq: Şərur rayonunda *Əjdaha dağı*, Laçın rayonunda *Qoçdaş dağı* öz zahirî görünüşündən qoça, əjdahaya bənzədiyindən belə adlandırılır. Belə ki, bir sıra metaforik oronimlər coğrafi obyektlərin xarici görünüşü ilə əlaqədar insan və heyvanların bədən üzvlərinin adları ilə yaranmışdır. Bu qəbildən olan oronimlərə coğrafi obyektlərlə insan və heyvan bədən üzvlərinin arasındakı oxşarlığı nəzərə alaraq bədən üzvlərinin adları verilmişdir. Həmin qrupa daxil olan coğrafi adların tərkibində ağız, boyun, barmaq, qaş, döş, qol, qarın, dırnaq və başqa bədən üzvlərinin adları iştirak edir. Məsələn, Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda *Ağızgüney*, Laçın rayonunda *Keçibeli*, Qax rayonunda *Dəvəboynu dağı*, Kəlbəcər rayonu ərazisində *Qaradırnaq* yer adlarını göstərmək olar. İngilis dilində isə, *Horn Mountains* dağ silsiləsi, *Hog's Back* (donuzun belinə bənzəyir) kimi oronimləri misal göstərmək olar. Əlbəttə, bu kimi oronimlərin aydınlaşmasına mətn də kömək edir.

Göründüyü kimi, məcazi mənəni aydınlaşdırmaqda mətnin, cümlənin də rolu böyükdür. Həmin mənələr onun semantikasına məxsusdur, mətn isə onu aydınlaşdırmağa kömək edir, onun mənəsini dəqiqləşdirir, konkretləşdirir (2, s. 38).

Formanın oxşarlığına görə yaranan oronimlər, yəni həcm, rəng və s. kimi əlamətlərə əsasən yaranan oronimlər metafora əsasında yaranan oronimlər kimi qəbul edilir. Məsələn, rəng bildirən oronimlər daha geniş yayılmışdır. Bu oronimlərin rəng bildirən sözlərlə formalaşması, demək olar ki, landşaftın özündən irəli gəlir. Bununla bərabər, hər bir rəngin müxtəlif mənə çalarları vardır. Rəng adları içərisində *qara* və *ağ* sözləri oronim yaratmaqda daha fəaldır. Bu rənglər ilə həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində oykooronimlər (yaşayış yerlərinin adları), hidrooronimlər və s. mövcuddur. Məsələn, Blackpool, Greenwich, White Cliffs of Dover və s.

Göstərdiyimiz məcaz növləri (ümumişlək və situativ) dildə faydalı nitq vasitəsi kimi oronimlər yaradır. Məcəzlar dilin ifadəlilik imkanlarını qüvvətləndirən, lüğət tərkibini zənginləşdirən bir vasitədir. Situativ məcazlar güclü bədii təsvir vasitəsidir.

Situasiyadan asılı olaraq, məcazi mənənin ümumişlək məcazi mənəyə çevrilməsi mümkündür. Bu heç də ümumişlək məcazi mənə və fərdi (situativ) məcazi mənə arasındakı prinsipial fərqi inkar etmir. Situativ məcazi mənə isə hər hansı bir yazıçı tərəfindən bədii təsvir vasitəsi kimi yaranır və onun bədii üslubunu təşkil edir.

Oxşarlığa, funksionallığa görə yaranan oronimlərin mənə qruplarından olan metafora həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənələr yaradır.

Rəng, həcm, xarici forma və s. kimi əlamətlər metafora əsasında oronimlərin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Məsələn, bir qrup oronimik obyektlər vardır ki, onlara bu və ya digər əşyaların xarici formasının oxşarlığına görə, formasına, relyefin zahirî görünüşünə

görə, heyvana və quşa, insan və heyvanların bədən üzvlərinə bənzədilməsinə görə ad verilmişdir. Metaforik oronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına görə: Coğrafi obyektlərdən bir qismi əhali tərəfindən müxtəlif ev əşyalarına oxşadılmış və onlara həmin əşyaların adı verilmişdir. Məsələn, *Punch Bowl* (mis cama, pialəyə bənzədiyindən), *Forest Park* (meşəyə bənzədiyindən), *Horn Mountains* (dağın buynuz formasında olmasından irəli gəlir);

2. kənd təsərrüfatı əşyalarıyla oxşarlığına görə: Qazax və Naxçıvan rayonlarında *Kotandağ*, Laçın rayonunda *Kotanqaya*, Oğuz rayonu ərazisində *Arpa dərəsi* və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, oronimlərin məcazi mənə kəsb etməsi semantik üslubi kateqoriyadır. Metafora məcazın mənalı nitq vahididir və o, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən bir vasitədir. Metafora obyektiv reallığın dərk edilməsi, onun adlandırılması, bədii obrazların yaradılması və yeni mənaların törəməsi üsullarından biridir. Onlar koqnitiv, nominativ, bədii və fikir yaradıcı funksiyaya malikdirlər.

Bu mənalı nitq vahidi məcazın ən məhsuldar növüdür. Məcazın bu növünün əmələ gəlməsi hər hansı bir əşya və hadisə adının bənzəyiş, müqayisə, oxşarlıq assosiasiyası nəticəsində başqasının üzərinə keçirilib işlənməsi ilə bağlıdır. Metaforik məcazlaşma nəticəsində yaranan mənalar həmin obyektlərin adı kimi işlənə bilər.

Heyvan və quş adlarının da bəziləri oxşatma ekspressiyası məqsədilə istifadə ediləndə metaforalar yaradır. Məsələn, *Hog's Back* (donuzun belinə oxşadığı üçün), Laçın rayonunda *Qoçdaş* oronimi, Şərur rayonunda *Dəvədaşı* dağ və s.

Beləliklə, ümumiləşdirmə sayəsində bir əşyanın (dog, cock) xüsusiyyətləri əsasında başqa hərəkət, hadisə və əşya adlandırılır. Misallarda göstərilən *hog* (*ingilis dilində*), *dəvə* və *qoç* (*Azərbaycan dilində*) sözləri mətnsiz də aydındır. Belə ki, hər bir metaforada gizli müqayisə vardır.

İngilis dilində dini-əsatiri anlayışlar bildirən sözlərin də müəyyən qismi məcazlaşaraq oronimlər yaradır. Məsələn, devil, duce, angel, hell və s. Bu sözlər birləşmə daxilində metafora funksiyasında qiymətverici mahiyyətə malikdir. Qüvvətli ekspressiya və emosionallığa malik olan belə metaforalar subyektin hər hansı bir əlamətini (mənfi və ya müsbət) obrazlı şəkildə aşkar edir. Məsələn, *Devil Punch Bow l* (şeytanın mis camı).

Bu misaldakı *devil* sözü metaforikləşərək mənfi mənə bildirən fikrə müsbət ekspressiya çaları vermişdir. Metaforikləşmə prosesi yalnız birləşmə daxilində ayrı-ayrı sözlərin məcazlaşması ilə yox, həm də məcazi xarakterli morfoloji-sintaktik birləşmələrin özlərində də əmələ gəlir. Bu metaforalar assosiasiya nəticəsində yaranır. Bu cür metaforalar dilçilikdə sinestetik metaforalar adlanır (35, s. 165). Çünki bu termin morfoloji metaforaların təbiətinə uyğun gəlir.

Morfoloji metaforalar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, onun ifadəlilik imkanlarını genişləndirən nitq vasitələridir.

Morfoloji metaforaların bir qismi ifadəlilik və emosionallıq baxımından o qədər sabitləşmişdir ki, onlarda artıq məcazilik hiss olunmur. İngilis dilində bir sıra oronimlər morfoloji yolla yaranarkən daha çox 's ilə yaranan, yiyəlik halda olan oronimləri göstərmək olar. Məsələn, *Postman's Park*, *Devil's Dyke*, *St.Jame's Park*, *Hadrian's Wall*, *Regent's Park*, *Offa's Dyke*, *Jack Straw's Castle* v' s.

Beləliklə, metaforik oronimlərdən danışarkən onu demək lazımdır ki, şifahi nitqdə oronimlərin mənası adətən kontekst daxilində və ya işləndiyi ətrafa əsasən təyin olunur. Deməli, metaforik kontekst oronimin mənaca genişlənmə - çoxalma şəraitidir. Tarixi inkişaf prosesində sözün səs tərkibi dəyişmir, onun ancaq həqiqi mənası dəyişir və yeni mənə kəsb edir. Gördüyümüz kimi, tarixi inkişaf prosesində bəzi sözlər əsas əşyavi-həqiqi mənalarını itirərək, yeni yaranmış daxili mənə əldə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Чердынцева Т.З. Метафора и символ во фразеологической единице // Иностранные языки в школе, М., 1988, № 5, с. 18-32
2. Крюкова Т.Ф. Метифоризация и метифоричность как параметры рефлексивного действия при продукции текста: Автореф. дис. ...док. филол. наук. М., 2000.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991
4. Verdiyeva Z., Ağayeva M., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979.
5. Баранов С.С. Научная метафора. Теория научной метафоры. Часть II. Кемерово: Кузбассвуиздат, 1993.
6. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // A.Ortony (ed.). Metaphor and Thought. Cambridge University Press (2nd edition), 1993, pp.202-251

Я.Т.Исмаилова

Роль метафоры в формировании оронимов

Резюме

В статье говорится о роли метафоры в формировании оронимов. Метафора занимает очень важное место в формировании оронимов. Сходство делает это явным. Метафора это скрытое сравнение. Именно поэтому очень трудно определить, является ли это действительным именем оронимов или схожим названием данного объекта. Существует очень близкая связь между ними. В статье приводится множество примеров и теория основывается также на них.

Y.T.Ismayilova

Role of Metaphor in Forming Oronyms

Summary

The article deals with the role of metaphor in the formation of oronyms. Metaphor plays a crucial and key role in the forming process. The similarity of the process makes it obvious. Metaphor is a concealed comparison. Therefore, it is difficult to make out whether it is real name of oronyms or similar name to the given object, since the relationship between them is close enough. A large number of examples are provided in the given article and the theory also is based upon them.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.F.Kərimova

Redaksiyaya daxil olub: 19.12.2017

A.T.KƏRİMLİe-mail: aytan@rambler.ru**Gəncə Dövlət Universiteti**
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)**TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN KEÇƏN SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
FONETİK VƏ QRAFİK CƏHƏTDƏN UYGUNLAŞMASI***Açar sözlər: fonetik uyğunlaşma, mənbə dil, fonem, leksik vahid, sait səs.**Ключевые слова: фонетическое приспособление, источник языка, фонема, лексическая единица, гласный звук**Key words: phonetical adaptation, source language, phoneme, lexical unit, vowels*

Başqa dildən gələn sözlər adətən Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, yəni dilçilik terminləri ilə desək, resipiyent dil tərəfindən mənimsənilir. İ.Qasımov alınma sözlərin mənimsənilməsindən bəhs edərək yazır ki, ... dünya dillərinin əksəriyyətində özünü göstərən dilçilik hadisələrindəndir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Ona görə də hər bir dil başqa dildən söz və terminlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir və özünüküləşdirir.

Dilə kənardan daxil olan digər sözlər kimi, Türkiyə türkcəsinə məxsus leksik vahidlər də (qohum dilə aid sözlər olmasına baxmayaraq) dilimizin qrafik, fonetik, leksik-semantik, qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Hər bir dil səviyyəsində özünəməxsus mənimsəmə (uyğunlaşma) üsullarından istifadə edilir; dilə gələn sözlər müvafiq olaraq səs kompleksinə, qrafik tərkibinə görə, yaxud qrammatik (morfoloji) quruluş baxımından Azərbaycan dili sözlərinə uyğunlaşdırılır. Kökən, yaxud şəkilçinin fonetik tərkibində dəyişiklik edilir, Azərbaycan dilinin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri ilə morfoloji kontakta girir, müxtəlif sözəradıcı vasitələrlə asanlıqla əlaqələr yaradır, leksik mənada qismən, yaxud tamamilə dəyişiklik edilir, frazeoloji birləşmə tərkibində iştirak edir.

Türkiyə türkcəsi sözlərinin dilimizin fonetik, leksik-qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılaraq işlədilməsinin iki səbəbi vardır:

1) fonetik tərkibinə, morfoloji quruluşuna görə, yaxud semantik baxımdan Azərbaycan dili sözlərindən fərqli olduğu üçün. Bu cür fərqlər istər-istəməz sözün dilimizin fonetik, qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Türk mənşəli sözlərin əvvəlində dilarxası kar k' samitinin işlənməsi Türkiyə türkcəsinə aid fonetik xüsusiyyət olmaqla, Azərbaycan dilində (və digər oğuz qrupu türk dillərində) işlədilmir. Bu səbəbdən Türkiyə türkcəsindən keçən kurtuluş sözü ("xilas olma" deməkdir (3, s.518)) dilimizin səs sisteminə fonetik uyğunlaşmaya məruz qalır, q>k əvəzlənməsindən sonra fonetik cəhətdən mənimsənilir və qurtuluş şəklini alır. Eləcə də dilimizdə -cı (-ci, -cu, -cü) isimdüzəldən şəkilçi olmadığından türkcədən gələn oyuncu ("aktyor") sözü Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşuna, sözlərin şəkilçi tərkibinə uyğun olaraq -çı (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə əvəz edilir: oyuncu >oyunçu;

2) Müxtəlif sistemli dillərdən, yaxud qohum dildən gələn istənilən söz dilin fonetik, leksik-semantik (və qrammatik) sisteminə yeni daxil olduğundan (qohum dildən keçsə belə) fonetik, semantik və qrammatik (söz yaradıcı vasitələrlə işlənməsi, sintaktik quruluşlarda iştirakı və s.) cəhətdən uyğunlaşma mərhələsindən keçməli, bütün səviyyələr üzrə ana dilimizin quruluşuna adaptasiya olunmalıdır.

Odur ki, qohum Türkiyə türkcəsindən dilimizə gələn sözlər də dilçilik ədəbiyyatında göstəriləni kimi, aşağıdakı səviyyələr üzrə adaptasiya, yaxud mənimsənilmə mərhələsini keçirlər: a) qrafik və fonetik uyğunlaşma; b) leksik-semantik uyğunlaşma; c) qrammatik (morfoloji və sintaktik cəhətdən) uyğunlaşma.

Qrafik uğunlaşma əsasən, müxtəlif əlifba işarələrindən istifadə edildiyi dillərdə, müxtəlif sistemli dillər arasında özünü göstərir və dilin lüğət tərkibi üçün yeni sözün qrafik baxımdan sözlən dilə uğunlaşmasını nəzərdə tutur. Türkiyə türkcəsində fransız və digər Avropa dillərindən keçən sözlər mənbə dildə olduğu kimi yazılır və demək olar ki, sözlərin türkcədə qrafik mənimsənilməsi baş vermir. Ə. Rəsulov və R. Rüstəmov yazırlar ki, Türk Dil Qurumu tərəfindən hazırlanan “Yeni yazım kılavuzu”nda təsbit olunmuş orfoqrafiya prinsiplərinə görə, latın əlifbasından istifadə edən dillərdəki xüsusi isimlər (coğrafi adlar və s.) türk dilində əsillərinə uyğun şəkildə yazılır: Balzac (Balzak), Jean Jacques Roussean (Jan Jak Russo), Max Müller (Maks Müller), Wilhelim (Vilhelm). Yerdə qalan dillərdən alınan xüsusi isimlər türk dilində həmin sözlərin tələffüzünə uyğun şəkildə yazılır: Moskova, Cezayir (Əlcəzair), Çin, Japonya. Bir sıra coğrafi adlar eşildiyi kimi yox, tarixi-ənənəvi prinsipə görə, türk dilində vətəndaşlıq hüququ qazandıqları şəkildə yazılır: Munchen (Münxen) əvəzinə – Münih, London əvəzinə – Londra (2, s. 54). Bu baxımdan türk dili vasitəsilə keçən bəzi Avropa mənşəli sözlərdə qrafik baxımdan uğunlaşma gedə bilər. Çünki Azərbaycan dilində bu tipli (və digər) Avropa mənşəli sözlər mənbə dildə olduğu kimi yox, fonetik prinsipə görə, səsləndiyi kimi yazılır. Müqayisə (həm də nümunə) üçün deyək ki, dilimizə yeni daxil olmuş play off futbol termini (“çempionlar liqası” deməkdir. Məs: “Qarabağ” futbol komandası çempionatın pley of mərhələsinə yüksəlib; radio dilində) mənbə dildə olduğu kimi (play off) yox, transkripsiya üsulu ilə (pley of şəklində) yazılır.

Başqa bir qrafik uğunlaşmanın səbəbi latın qrafikalı türk əlifbasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Əlifbada elə hərflər vardır ki, bir yox, iki danışiq səsinə ifadə edir. Tərkibində həmin qrafik vahidlərin iştirak etdiyi sözlər Azərbaycan dilində də işləndikdə təbii ki, Azərbaycan dilinin qrafik-orfoqrafik prinsiplərinə uğunlaşdırılır. İki danışiq səsinin hər biri mənbə dildən fərqli olaraq, ayrı-ayrı qrafemlərlə ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində g hərfi iki danışiq səsinə bildirir; qalın saitlərlə heca qurduqda Azərbaycan dilindəki q səsinə verir: garson (“offisiant”, “xidmətçi”), gazete (“qəzet”); incə saitlərlə heca qurduqda və bəzi başqa hallarda Azərbaycan dilindəki g səsinə verir: gül (“qızılgül”), engel (“maneə”) (2, s. 23). Odur ki, Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçən bu tipli sözlər mənbə dildən fərqli olaraq, müxtəlif qrafik vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, ilginç (“maraqlı”) və sayqı (“hörmət”) sözləri müvafiq olaraq, g və q hərfləri ilə yazılır.

Avropa mənşəli bəzi alınmalar Türkiyə türkcəsində fonetik və qrafik cəhətdən mənimsənilərək işlədilir. Xüsusi isim olmayan Avropa dillərindən alınma sözlər türk dilində tələffüzünə uyğun şəkildə yazıla bilər. Odur ki, Azərbaycan dilinə keçdikdə də onların yazılışında transkripsiya üsulundan istifadə edilir. Məsələn: parti “şənlik”, “məclis” mənalığında (İngilis dilində party şəklində fərqli qrafik biçimdə yazılır).

Türkiyə türkcəsindən gələn sözlərin heç də hamısı Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uğunlaşdırılmır. Səs kompleksi və digər bu kimi xüsusiyyətlər resipiyent dilə yaxın olduğundan (yaxud ciddi fərqlənmədiyindən) mənimsənilməyə ehtiyac qalmır. Bu baxımdan dilimizə gəlmiş müvafiq leksik vahidləri iki qrupa ayırmaq mümkündür: a) fonetik cəhətdən mənimsənilən sözlər; b) fonetik cəhətdən mənimsənilməyən sözlər.

Fonetik (eləcə də qrammatik və s.) səviyyədə mənimsənilməmənin müxtəlif səbəbləri ola bilər; sözün özünəməxsus fonomorfoloji quruluşu, yaxud dillərin fonetik (və qrammatik) quruluş ortaqlığı bunu labüd etmir. Əcnəbi (qohum olmayan) dillərdən alınmalar içərisində də fonetik cəhətdən mənimsənilməyən leksik vahidlər müşahidə edilir. İ. Qasımov yazır ki, ərəb-fars mənşəli terminlərin ciddi şəkildə dəyişikliyə uğramamasına səbəb olan əsas amil, bizzə, bu alınmaların daha qədim dövrlə bağlı olmasından, ərəb-fars dilləri ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqəsinin çox sıx olmasından və bu dillər arasında oxşar, uyğun xüsusiyyətlərin çoxluğundan irəli gəlir (1, s. 197). Bizzə, sonuncu fakt daha tutarlıdır və Türkcədən keçən sözlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməməsi üçün səbəb sayıla bilər.

Türkcədən keçən sözlər digər səbəblərdən mənimsənilməyə bilər. Mətbuat, televiziya dili ilə türkcədən gəlmiş bəzi qarşılığı olan sözlər (və ya söz birləşmələri) ehtiyac olmadan gətirildiyindən, lüğət tərkibində uzun müddət qala bilmir. Bunlar müəyyən müddət qəzet, televiziya dilində işlədikdən sonra dildən çıxır və unudulur. Qarşılığı ola-ola dilimizdə işlədilən belə leksik vahidlərdən bəziləri ara-sıra mətbuat dilində müşahidə olunur. Kullanmak – “istifadə etmək” mənasını bildirir. Kiminsə əlində silah olaraq kullanılmaq ənənəsi bəşəriyyət tarixi boyunca olub (6, 05.08.2017). Dilimizdə kullanmaq sözünün işlədilməsinə ehtiyac olmasa da, qəzet dilində o, ən azı söz əvvəlində k' > q əvəzlənməsi ilə müşayiət oluna bilərdi. Ancaq sözdə heç bir fonetik dəyişiklik baş vermir (məsdər şəkilçisi istisna olmaqla; mak' > maq). Bu isə iki səbəbdən ola bilərdi: kullanmaq sözü Azərbaycan dilində ortaq leksik vahid deyil, yaxud kök, ya başlanğıc forma (kul – kullan) dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmir.

Elə kateqoriyadan olan sözlər var ki, Azərbaycan dili sözlərinin fonetik quruluşundan fərqləndiyi halda, bunlarla uyğunlaşma baş vermir. Belə bir hal xüsusi isimlərdə özünü göstərir. Şəxs adını bildirən Yıldırım sözü xüsusi funksional-semantik təyinatla malik olduğu üçün (xüsusi isim yerində işlənir) Azərbaycan dili mətnlərində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramır. Halbuki, ümumi isim kimi söz əvvəlində samit düşümünə uğramalı, ildırım şəklini almalı idi (Türkiyə Futbol Federasiyasının prezidenti Yıldırım Dəmirörən; 7, 12.08.2017, s.16).

Saitlərin mənimsənilməsi türkcədən keçən sözlərdə Azərbaycan dili sözlərinin fonetik quruluşuna, səs tərkibinə uyğun olaraq sait səs əvəzlənmələri aparmaqla, işlədilməsini nəzərdə tutur. Həmin sözlərdə yerinə yetirilən sait səs əvəzlənmələri leksik vahidləri Azərbaycan dili sözlərinin yazılış və tələffüz şəkillərinə uyğunlaşdırır. Sait səs uyğunlaşmaları ilə müşayiət olunan sait səs əvəzlənmələri içərisində e>ə və a>ə əvəzlənmələri daha çox müşahidə edilir. Bunların hər ikisi spontan əvəzlənmələrdir və qohum dilləri bir-birindən ayıran, fərqləndirən fonoloji əlamətlər sayılır. Bunlardan birincisi [ə] səsinin müasir türk dilində qrafik baxımdan ifadə edilməməsi ilə bağlıdır, ikinci əvəzlənmə isə türk dilinin xarakterik fonoloji xüsusiyyətlərindəndir. Yazıda xüsusi qrafik işarəsi olmayan [ə] fonemini sinkretik e hərfi işarə edir. Bu hərf iki danışq səsinin [e və ə] yazıda işarəsidir. Ə.Rəsulov və R.Rüstəmov yazırlar ki, “e” saitinin “e” və ya “ə” kimi tələffüzünün sabit bir qaydaya tabe olmaması, türk orfoepiyası ilə əlaqədar kitablarda qəti şəkildə müəyyənləşdirilməməsi həmin saitin səciyyəvləndirilməsini çətinləşdirir. Sonra yazırlar: Bununla yanaşı, “e” saitinin “e” və “ə” səsi kimi tələffüz olunduğu yerlər vardır (2, s.13). Həmin müəlliflərə görə, “e” saiti [e] səsi kimi daha çox sözün əvvəlində, ilk hecasında (bəzi Avropa mənşəli alınmalar – telefon, enerji, bisiklet və s. istisna olmaqla), [ə] səsi kimi daha çox orta və son hecalarda tələffüz olunur: ev, eş (“həyat yoldaşı”), elçi (“səfir”), geniş, keç, seyirci (“tamaşaçı”), annə (anne “ana”), kardəş (kardeş “qardaş”), teyzə (teyze “xala”), öyrənci (öğrenci “tələbə”), yedək (yedek “ehtiyat”) (2, s. 13-14).

[e] səsinin [ə] saiti ilə əvəzlənməsi yoluyla Azərbaycan dili sözlərinin fonetik quruluşuna uyğunlaşma Türkiyə türkcəsindən keçən sözlərin həm birinci, həm də ikinci hecalarında özünü göstərir. Birinci hecada sait keçidi cingiltili, sonor samitlərdən (verilmiş halda l və n samitləri) və kar samitlərdən (əsasən t samiti) sonra baş verir: zengin (“varlı”; türk dilində) – zəngin (Azərbaycan dilində), belirti (“təzahür”, “əlamət”) – bəlikti, gelişmek (“inkışaf etmək”) – gəlişmək, tehdit (“təhlükə”) – təhdid, tecavüz (“zorlanma”) – təcavüz, tepki (“reaksiya”, “etiraz”) – təpki. İkinci hecada müvafiq sait keçidi cingiltili d, z, c, g, v samitlərindən, cingiltili, sonor samitlərdən (l,n,r samitləri) sonra və çox az miqdarda kar samitlərdən (ç,k,ş samitləri) sonra özünü göstərir: önder (“rəhbər”, “başçı”) – öndər, gündem (“gündəlik”, “gündəlik məsələ”) – gündəm, yedek (“ehtiyat”) – yedək, düzen (“sistem”) – düzən, özel (“xüsusi”) – özəl, önce (“əvvəl”) – öncə, gecekondü (“müvəqqəti salınmış yaşayış yeri”) – gecəqondu, bölge (“zona”, “ərazi”, “rayon”) – bölgə, güven (“inam”, “etimad”) – güvən, şölen (“mərasim”, “təntənə”, “bayram”) – şölən, döner (“kabab növü”) – dönər, dönem (“dövr”, “mərhələ”) – dönəm, direniş (“qarşıdurma”, “müqavimət”) – dirəniş, geçerli (“etibarlı”) – keçərli, gerçek (“həqiqət”, “həqiqi”) – gerçək, köken (“mənşə”) – kökən, köşe

(“guşə”) – köşə. E>ə sait keçidi bəzi sözlərdə hər iki hecadə həm cingiltili samitlərdən (b, d samitləri), cingiltili, sonor samitlərdən (n, m samitləri), həm də kar samitlərdən (t, h samitləri) sonra müşahidə olunur: bedel (“əvəz”) – bədəl, beste / besteci (“melodiya”, “bəstəkar”) – bəstə /bəstəçi, destek (“dayaq”) – dəstək, etek (“qadın tumanı”) – ətək, nesne (“əşya”) – nəsnə, temel (“əsas”) – təməl, hedef (“məqsəd”) – hədəf.

Samit əvəzlənmələri də fonetik uyğunlaşmanı təşkil edən xüsusiyyətlərdəndir. Dili-mizdə bu cür əvəzlənmələrlə işlədilən müvafiq sözlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Görünür, türkcədəki sözlərin samitlərlə bağlı fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur. Fonetik fərqləri üzə çıxaran samit əvəzlənmələri bunlardır: k>q əvəzlənməsi sözün hər üç mövqeyində müşahidə olunur. Ancaq türkcədən gələn sözlər k samiti ilə daha çox işlənir: kuruş (“qəpik”, “xırda pul”) – quruş, kat (“mərtəbə”, “səviyyə”) – qat, kurtuluş (“xilas”) – qurtuluş, katkı (“təhfə”) – qatqı, katılmaq (“iştirak etmək”) – qatılmaq, kurum (“cəmiyyət”, “təşkilat”, “idarə”) – qurum. Müvafiq əvəzlənmənin söz ortasında iştirakı ya morfoloji quruluşla (şəkilçi formaların işlənməsi ilə) bağlıdır, ya da ondan irəli gəlir ki, mürəkkəb sözün komponentlərindən ikincisi k samiti ilə başlayır: dayanıqlı (“düzümlü”) – dayanıqlı, katkı (“təhfə”) – qatqı, baskı (“təzyiq”) – basqı, başkan (“sədr”) – başqan, iktidar (“hökumət”) – iqtidar, takım (“qrup”, “komanda”) – taqım, soyqırımı (“genosid”) – soyqırımı. Söz sonunda isə şəkilçi hissədə özünü göstərir: kaynak (“mənbə”, “mənbə”) – qaynaq, tartışmak (“mübahisə etmək”) – dartışmaq.

t>d əvəzlənməsi türkcədən keçən sözlərin kök hissəsində özünü göstərir: tartışmak (“mübahisə etmək”) – dartışmaq, çeşitli (“növlü”, “müxtəlif növlü”) – çeşidli, kentoş (“kənd adamı”, danışıqda rişxəndlə) – kəndoş, tehdit (“təhlükə”) – təhdid.

ç>c samit əvəzlənməsi, bir qayda olaraq, söz sonunda müşahidə edilir: ilginç (“maraqlı”) – ilginç, amaç (“məqsəd”) – amac, inanç (“din”) – inanc, sonuc (“nəticə”) – sonuc.

c>ç əvəzlənməsinə yalnız isim düzəldən şəkilçilərdə təsadüf edilir: oyuncu (“aktyor”) – oyunçu, sözcü (“mətbuat katibi”) – sözçü, yabancı (“yad”, “xarici”) – yabançı, yarışmacı (“yarış iştirakçısı”) – yarışmaçı.

Türkcədən gələn sözlərin fonetik variantlarla işlənməsinə çox az hallarda təsadüf edilir. Tədqiqatçılara görə, uyğunlaşma prosesində alınma sözün variantlılığı qanunauyğun hadisədir (4, s. 178). Başkan sözü (“sədr” mənasında) XX əsrin 90-cı illərinə aid mətbuat səhifələrində ilk vaxtlar həm Türkiyə türkcəsində olduğu kumi, həm də söz ortasında [q] dılarxası yumşaq damaq samiti ilə (başqan formasında) işlənirdi. E. Marinova yazır ki, eyni bir söz qeyri-məhdud sayda şəkildəyişmələrə malik ola bilər. Nümunə üçün, kompyuter sözü nitqdə komp, kemp, kompik, kompuk, komputer, puter, tsamputer, konputer, kontuper, komposter, kompuxter və digər variantlarda işlənir (5, s. 17). Başqa (müxtəlif sistemli) dillərdən keçən sözlərdə bu, həqiqət olsa da, Azərbaycan dilində bir qədər fərqlidir. Dilimizə keçən söz ilk vaxtlar olduğu kimi (başqan şəkildə) işlənir, sonradan Azərbaycan dili sözlərinin fonetik quruluşuna uyğunlaşaraq başqan formasını alır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2011.
2. Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Dərslik. Bakı: ADU, 1989.
3. Türk Lehçeleri Sözlüğü.
4. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е гг. XIX в. М. Л. 1965.
5. Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX-начала XXI вв: проблемы освоения и функционирования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 2008.
6. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 2017-ci il.
7. “İki sahil” qəzeti, Bakı, 2017-ci il.

А.Т.Керимли**Фонетическое и графическое приспособление слов, заимствованных
из турецкого языка*****Резюме***

Слова, пришедшие из другого языка, обычно приспособляются к фонетическому, грамматическому строю азербайджанского языка, то есть, осваиваются языком-реципиентом. Так как у каждого языка есть собственная фонетическая система и грамматическая структура. Поэтому каждый язык, приобретая слова и термины из других языков, подчиняет их своим фонетическим и грамматическим правилам, приватизирует их. Как и те слова, включенные в язык со стороны, лексические единицы, принадлежащие турецкому языку, используются, приспособляясь к графической, фонетической, лексической, грамматической системе. На каждом языковом уровне используются свойственные способы приспособления, слова, пришедшие в язык, по звуковому комплексу, графической структуре или же по грамматическому строению приспособляются к словам азербайджанского языка.

A.T.Karimli**Phonological and graphical adaptation of Turkish loan words in Azerbaijani*****Summary***

Loan words usually adapt the phonetical, grammatical structure of the Azerbaijani language, i.e. to tell linguistically, it is adapted by the recipient language dealing with the understanding of loan words. Because every language has its own phonetic system and grammatical structure. That is why every language while borrowing words and terms from the other language makes them to follow its phonetic and grammatical rules and customizes. Like the words borrowed from other languages, the lexical units belonging to Turkish are also used adapting to the graphical, phonetical, lexico-semantic, grammatical system. Every language level has its own adaptation methods; borrowed words are adapted to Azerbaijani words due to their sound complex, graphical unity, or grammatically (morphologically).

*Rəyçi: filol.e.d. Y.Əliyev**Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2018*

Ə.MAHMUDOVA

e-mail: e.mahmudova.64@mail.ru

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ QOYUN VƏ KEÇİ ADLARI HAQQINDA

Açar sözlər: Naxçıvan, Qars, heyvandarlıq, dialekt və şivə, müqayisəli tədqiqat.

Ключевые слова: Нахчыван, Карс, животноводство, диалекты и наречия, сравнительный анализ.

Key words: Nakhchivan, Kars, animal husbandary, dialect and accents, comparative investigation

Naxçıvan və Qars şivələri bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla əsrlərin sınağından çıxmış, günümüzədək inkişaf edərək zənginləşmişdir. Hər iki regionda yaşayan əhalinin eyni dil ailəsinə mənsub olması, başqa sözlə yaxın qohumluq əlaqələrinə malik olması da onların həyatının bir çox sahələrinin ortaq və oxşarlıq təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. “Azərbaycanlılarla türklər oğuz kökenli en yakın halklardır. Azərbaycanla Türkiyənin Doğu Anadolu bölgəsini sınırlar ayırsa bile, sık ilişkileri mevcuttur. Şu açıdan baktığımızda Türkiyənin Kars bölgesi ilişkilerin daha da sıklaştırılmasında önemli yer tutmaktadır. Yani Azerbaycanla Doğu Anadolu arasında bir köprü roluna üstlenmiştir” (9, s. 47-48) fikri də yuxarıdakı düşüncələrimizi təsdiqləyir. Keçmişdə Azərbaycanın bəzi yerlərində qoyunçuluqla məşğul olub köçəri həyat keçirən azərbaycanlılara tərəkmə deyirdilər. Təsadüfi deyil ki, türklər əsrlər boyu köçmə maldarlığı və heyvandalığı ilə məşğul olmuşlar. Belə köçəri həyat sürən -yayda yaylaqda, qışda qışlaqda yaşayan və “tərəkmə adlanan” tayfalar qədimdən Azərbaycanda yaşamışlar. Mənşəcə oğuz olan ağqoyunluların VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşadıkları məlumdur. Azərbaycan ərazisində, eləcə də qonşu ölkələrdə köçəri həyat keçirən qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfaları “tərəkmə” də adlandırılırdılar. Azərbaycanın bəzi yerlərində əvvəllər qoyunçuluqla məşğul olmuş azərbaycanlılara indi də “tərəkmə” deyirlər (10, s.79).

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik tərkibində heyvanları müxtəlif forma və əlamətlərinə görə fərqləndirmək üçün çoxlu sayda leksik vahidlərdən istifadə edilir:

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *təzəyən qoyun*//*təzix' qoyun* – sürüdən ayrılıb qaçan, itən qoyun lekseminin müqayisəli linqvistik təhlili bir sıra maraqlı faktlarla qarşılaşmağa imkan verir. Məs.: *Təzix' qoyunu tutmağ çətin o:r, qarəx' kürnəşə sələsən*.

Termin Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupunda da *təzix'* - tez-tez itən, sürüdən qaçan qoyun leksemi də mövcuddur. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan bu söz dialekt və şivələrimizdə hələ də öz ilkin forma və mənasını qoruyub saxlamışdır. Hal-hazırda daha çox heyvandarlıq sahəsində özünü göstərən bu termin klassiklərimizin əsərlərində, ümumiyyətlə “gəzmək”, “azmaq”, “qaçmaq” və s. mənalarında işlənir (13, s.58). Bununla yanaşı, apardığımız tədqiqat və təhlillər zamanı *təzimək* feilinin yalnız heyvandarlıq sahəsində deyil həmçinin bir sıra şivələrimizdə insanlar arasında da işlədildiyinin şahidi olduq. Belə ki, xüsusilə dilimizin Culfa şivələrində hər hansı bir günahı olduğunu anlayıb aradan çıxan, gözdən itən adamlara ünvanlanan “... bax görürsən günahı olduğun bildiyinnən nə təzidi” ifadəsinin də işlədildiyini görürük. Bundan başqa, tədqiqatçı Z.Xasıyev Gəncəbasar şivələrində *təzik* sözünə sinonim olan, onunla paralellik təşkil edən *məkir* – 1.Çobanı incidən, tez-tez sürüdən qaçan qoyun; 2. Özgə quzuları vuran, yaxın qoymayan qoyun lekseminin, həmçinin *teytey* –qaçağan, tez-tez sürüdən, naxırdan qaçan heyvan terminlərinin işləndiyini də qeyd edir (12, s.71).

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu terminin birinci komponenti olan “*təzix'*” sözü türk mənşəli qədim leksem olan *təzimək* – qaçmaq feilindən yaranmışdır. Bu feil qədim türk dillə-

rində mövcuddur. Belə ki, tez – qaç feili “Divani-lüğət-it türk”də tezme (15, s. 611) – qaçmaq, Orxon-Yenisey abidələrində tez (19, s.174), qədim Göytürk və Uyğur yazılı abidələrində tezme (14, s.100), Türkmən dilində tezme, qədim Özbək dilinin XIV əsr yazılı abidəsi olan “Tarjuman” abidəsində tizik (21, s.114), Azərbaycan dilinin Meğri (Mehri), Kəlbəcər şivələrində təzməx’ (3, s. 564) şəklində, eyni mənada işlək dialekt sözüdür.

Bu leksemə Türkiyə türkcəsinin Qars, Çoruh və s. şivələrində tezme (8, s.280) şəklində, eyni anlamda rast gəlinmişdir. Bir faktı qeyd edək ki, Qars şivələrində tezme leksemi təkcə heyvandarlıqla bağlı deyil həm də insanlar arasında bir işdən yayınan, özünü ağır işə vermək istəməyən insanlar haqqında da işlədilir. *Məs.: Tezme ne yazık ki, bizim bu o:lanın adetidir. İşin ağırlığını anlamı hemen tezir.*

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində xırdaqulaqlı heyvan mənasında işlənən **bəllə/böle** lekseminin dilçilik aspektindən tədqiqi də olduqca diqqətçəkicidir. *Məs.:Bir gün sürüdə bəllə qoç yox oldu. Pələ iriqulaqlı heyvan termini ilə antonimlik təşkil edən bu termin dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikanın Babək, Kəngərli, Şahbuz və s. (17, s.10) şivələrində söz eyni fonetik tərkib və leksik mənada işlənməkdədir. Söz dilimizin araşdırılan Dərələyəz şivələrində də bəllə “qulağı xırda qoyun” (5, s.65) formasında və anlamında mövcuddur. Dilimizin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində də qulaqsız qoyun və keçiyə bəllə deyilir. (4, s.228), Z.Xasıyev Gəncəbasar şivələrində - xırda qulaqları olan qoyuna bələ deyildiyini qeyd edir (12, s.16). Apardı-ğımız araşdırmalar zamanı marağımızı cəlb edən terminin nə üçün belə işlədildiyini öyrənməyə çalışdıq. Galladrlar qeyd edirlər ki, “quş dimdiyinnən heyvannar qulax və buynuzdarınnan bəllənər”. Yəni onlar arasında belə bir fikir var ki, məhz bəllə sözü də atababalarımız tərəfindən işlədilən heyvanları hansısa əlamətinə görə tap, bəllə ifadəsindən miras qalmışdır. Maraqlıdır ki, hazırda xalq arasında da hər hansı bir axtarılan şeyin tapılmasının, xüsusilə heyvan alınan zaman onun haradan alınacağının müəyyən edilməsi anlamında “...Əsas odu kin yerin bəlləmişəm” ifadəsinin işlədildiyinə rast gəlirik.*

Qars şivələri ilə bağlı material topladığımız zaman bu terminin *belle* şəklində “kulaksız koyun, kısa kulak koyun” mənalarında işlədildiyinin şahidi olduq. Həmçinin Qars Karapapah terekeme şivəsində bu terminə paralel olaraq, yəni onunla sinonimlik təşkil edən *kura* – “qulaqsız qoyun” termininin də işləndiyini gördük (6, s.264). *Kura* lekseminə həmçinin Türk dilinin Ərzurum şivələrində “kısa kulaklı koyun”(11, s.207) mənasında rast gəlinir. Bu fakta əsaslanaraq deyə bilərik ki, *bəllə* və onunla sinonimlik təşkil edən *kura* leksimi Şərqi Anadolu dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malikdir. Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, hər iki bölgənin əhalisinin etnik yaxınlığı onların adət-ənənələrindəki kimi təsərrüfat həyatında da bir çox orta qüsusiyyətlərin olmasına imkan yaratmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *qısa və balaca qulağı olan qoyun və keçiyə* mənasını ifadə edən *kürə* lekseminin linqvistik təhlili də olduqca maraqlıdır. Belə ki, termin dilimizin tədqiq olunan müxtəlif dialekt və şivələrində əsasən eyni fonetik tərkibdə işlənmiş olsa belə ifadə etdiyi mənə baxımından bəzən müxtəliflik təşkil edir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə göstərilir ki, termin dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində “qulaqlı qoyun” mənasını ifadə edir (2, s.268). Lakin aparılan müqayisə və təhlillər zamanı biz ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə leksemin fərqli anlamları ifadə etdiyini görürük. Fikirlərimizi bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı müqayisələrə diqqət yetirək. Bu leksik vahid Qərbi Azərbaycan şivələrində “qulaqsız qoyun”, həm də “uzun qulaqlı qoyun” mənalarında (5, s.221), Gəncəbasar şivələrinə də *qarakürə* – qara rəngli, orta, normal qulaqlı qoyun (12, s.23) şəklində və anlamlarında mövcuddur. Galladrlarla apardığımız söhbətlər zamanı onlar kürə qoyun və keçilərin daha çevik, bir qədər obrazlı desək, “dəcəl” olduqlarını qeyd edirlər. Bu faktla qarşılaşmağımızsa, terminin etimologiyasının arxaik leksikamızda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və bir sıra dialekt və şivələrimizdə öz varlığını qoruyan “kür” dəcəl, şıltaq sözü ilə bağlılığını deməyə imkan verir. Xalq arasında dəcəllik edən uşaqlara bəzən “bı uşax

yaman kür uşaxdı” deyilir. Düşünürük ki, ola bilsin ki, heyvanlara verilən bu ad onların xarakter və əlamətlərindəki “çeviklik və şıltaqlıqdan” irəli gələ bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Qars şivələrində *küre* leksemi “ufak kulaklı koyun” mənasında işlədilir. *Məs.: Küre koyunlarda kulaklar çox da uzun değildir. Yəni digər koyunların kulaklarına oranla daha kısadır* (7, s.264).

Yuxarıdakı müqayisə və təhlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, kürə leksemi “qulaqsız” yox, “qısaqulaqlı” heyvanların – keçi və ya qoyunların əlamətlərini xarakterizə edən, başqa sözlə onların forma və xarici görünüşünə görə adlandırılmasını təmin edən termindir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində *buynuzsuz keçi* mənasında işlənən *kola* sözünün dilçilik aspektində müqayisəli təhlili diqqəti cəlb edir. *Məs.: Mə:m bı geçim koladı*. Bir faktı qeyd etməliyik ki, bəhs olunan dialekt və şivələrdə *kola* sözü daha çox keçilərlə bağlıdır, yəni keçinin əlamətini xarakterizə edir. Lakin dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində eyni fonetik tərkib və leksik mənada işlənən bu terminin həm keçilərə, həm də qoyunlara aid edildiyinin şahidi oluruq. Aparılan müqayisəli təhlillər zamanı görürük ki, *kola* termini Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində “buynuzsuz qoyun” anlamındadır. Gəncə, Qazax dialekt və şivələrində “*buynuzsuz keçi və qoç*” qavax (2, s.285) sözü işlənir. Qərbi Azərbaycan şivələrində *buynuzsuz keçi* və qoyunları fərqləndirmək üçün iki fərqli leksemdən istifadə edilir. 1. *Kola* (Vedi, Zəngibasar) “buynuzsuz keçi”, 2. *Pələ* (Qarakilsə) “buynuzsuz qoyun” (5, s.214; 302). Dilimizin öyrənilmiş Ağcabədi, Cəbrayıl şivələrində isə *pələ* “buynuzları yana əyilmiş heyvan” (2, s.297) anlamını ifadə edir. Bu mənada Gəncəbasar şivələrində *kola//qabax* “buynuzsuz heyvan” (12, s.21) Dərbənd şivələrində *gabaç-* buynuzsuz qoyun (2, s.144), Abşeron şivələrində *gobaş* “buynuzsuz qoç” (20, s.123) leksemlərinin işləndiyini görürük.

M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində *sakar//sokar//tok yıldı* leksemləri “buynuzsuz qoyun” (15, s.528; 633) anlamındadır. Qeyd edək ki, Qars şivələrində “buynuzsuz keçi” anlamında *gabaç* leksemi işlədilir ki, bu da dilimizin Dərbənd və Abşeron şivələrində işlənən eyni anlamlı sözlərlə oxşarlıq təşkil edir. *Kola* leksemi isə bəhs olunan şivələrdə “yapışqan yabanı bitki” anlamındadır.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində başında ağ tükdən xalı olan qoyun anlamında *əbrəş qoyun* leksemi işlədilir. Qeyd edək ki, bu ad heyvana rəng əlamətinə görə verilmişdir. *Məs.: Bizim bı əbrəş qoyu:n sütü yaman ləzətdi o:r e*. Bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdə bu sözə paralel olaraq, yəni onunla sinonimlik təşkil edən *qəcirbaş qoyun* başının tükündə üçbucaq şəklində ağ əlamət olan qoyun lekseminin də işləndiyinin şahidi oluruq. *Əbrəş qoyun* termini dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində də əsasən eyni və ya yaxın anlamlarda işlənməkdədir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, müxtəlif dialekt və şivələrimizdə bu mənada təpəl sözünün işləndiyini də görmək mümkündür. Termin Cəbrayıl və Salyan şivələrində də eyni fonetik tərkib və mənada *əbrəş* “təpəl, başında ağ xalı olan qoyun”. *Məs.: Bi sarı əbrəş qoyunum var* (2, s.154), Gəncəbasar şivələrində də *əbrəş* “başında ağ tükdən iri xalı olan qoyun” (12, s.40) leksemləri ilə ifadə edilir.

Terminə Qars və Karapapah terekemə şivələrində də *tepel* şəklində, “alın beyaz lekeli davar” anlamında rast gəlinmişdir (6, s.280).

Təpəl sözünün heyvanın alnındakı qaşqa anlamında işlənmə faktını Azərbaycan folklorundakı aşağıdakı nümunədə görürük:

Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara, qaşqa təpəl səkil keçi,
Dedim a yeddi qara, qaşqa təpəl səkil keçi,
Mənim o yeddi qara, qaşqa təpəl səkil keçimi gördünmü,
Dedi: sən o yeddi qara, qaşqa təpəl səkil keçin,
Mənim o yeddi qara, qaşqa təpəl səkil keçimin
Yeddi qara, qaşqa təpəl səkil balasıdır...

M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində bu mənada *kaşğa koy* “başı ak, başqa yerləri kara olan koyun” (15, s. 277) lekseminin işləndiyinin şahidi oluruq.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dialekti və şivələri ilə Türk dilinin Qars şivələrində işlənən əlamət və xarakterinə görə heyvanlara verilən adlarla bağlı terminlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətinidir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən sözlərin əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqivistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, müqayisəli lingvistik tədqiqat onların xalqlarımızla, bu ərazilərlə sıx bağlılığının sübut olunması, eyni zamanda günümüzdə torpaqlarımıza və mədəniyyətimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün, dialektologiya, xüsusilə tarixi dialektologiya üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq və Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə. I və II cildlər. Ankara: Türk Qurumu, 2003.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
6. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
7. Caferoğlu A. Yerli Qars ağızı. Doğu Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, 1995.
8. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
9. Ercilasun A. B. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
10. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
11. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Üç cildə, III cild. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
12. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında) Bakı: Nurlan, 2000.
13. Xasıyev Z. Azərbaycanın dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004.
14. Xudiyev N.M. Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: ADPU, 1992.
15. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”. Dörd cildə, IV cild. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006.
16. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988.
17. Quliyev Ə.A. Nahçıvan ağızları söz varlığı. Ankara: BRC Basım Matbacılık Ltd, Şti, 2010.
18. Quliyev Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
19. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
20. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001.
21. Юнисов А. Узбек теленен “Таржуман” ел язмалары. Узбекистан, Ташкент, Фанн неширты, 1980.

А.Махмудова

Об употребляемых в нахчыванском и карсском наречиях некоторых названиях овец и коз

Резюме

Статья посвящена изучению отличающихся по разным признакам некоторых терминов животноводства, употребляемых в нахчыванском и карсском наречиях. Животноводство играет важную роль в жизни обеих народов. Отличающаяся по разным признакам животноводческая

лексика этих наречий очень богата. Часть этих лексических единиц изучена в сравнении с древними надписями и памятниками и с другими диалектами и наречиями нашего языка. Во время сравнительных анализов автор сделал очень интересные научные выводы.

A.Mahmudova

**About some sheep and goat names used
in the accents of Nakhchivan and Kars**

Summary

The article has been devoted to the investigation of some husbandary terms which are differ for their characters and used in Nakhchivan and Kars accents. Animal husbandary takes an important place in the economic life of both region. Animal husbandary terms which are differ for their characters used in both accents are very rich. Some of those terms have been comparative investigated with ancient written monuments and sources, also with the other investigated dialects and accents of our language. During the comparative investigation the author has got some new interesting results.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.K.İmanlı

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2018

S.X.SULTANOVA
e-mail: samira@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

TƏBİƏT ELMLƏRİNİN DİLİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMINOLOJİ PARALELLİYİ

Açar sözlər: coğrafiya, biologiya, təbiət.

Ключевые слова: география, биология, природа.

Key words: geography, biology, nature.

Təbiət elmlərinin dilində Şərq – Qərb terminoloji paralelliyi 1) coğrafiya, 2) biologiya və 3) tibb elmləri kontekstində nəzərdən keçirilir. Məlum olduğu kimi, təbiət elmlərinin terminoloji sistemində modernləşmə (qərbləşmə) XIX əsrdən etibarən bu elmlərin Qərbdə sürətlə inkişafı, yeni anlayışların meydana çıxaraq Şərqi yayılması ilə bağlıdır. Əlbəttə, Qərbdə sonralar populyarlaşan bir sıra anlayışların (xüsusilə tibbə aid) Şərq (ilk növbədə ərəb) mənşəli olması heç bir şübhə doğurmur, bununla belə yeni elmi texnologiyalar üzrə idraki sistemləşdirmə məhz Qərb ənənəsinə əsaslandığından müasir dövrdə təbiət elmlərinin terminologiyasında sonuncu tamamilə aparıcıdır. Lakin paralellik də müşahidə edilir ki, bu daha çox aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: a) ənənəvi terminlə Qərb mənşəli yeni terminin paralel işlənməsi; b) Qərb mənşəli yeni terminin Azərbaycan dilində ekvivalentinin tapılaraq işlədilməsi. Bu cür paralellikdə aydın seçilən funksional-üslubi iyerarxiya mövcuddur, belə ki, Qərb mənşəli terminlər ciddi elmi – professional səviyyədə, Şərq mənşəli terminlər isə adətən, elmi kütləvi ünsiyyətdə işlənir. Coğrafiya ilk dəfə e.ə.III əsrdə meydana çıxmış, qərb (yunan) mənşəli “coğrafiya” terminini Şərq dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə orta əsrlərdə keçmiş və geniş işlənmə sferasına malik olmuşdur.

Əlbəttə, terminin Şərqi populyarlaşması, ilk növbədə, ərəb müəlliflərinin fəaliyyəti ilə bağlı olsa da, ensiklopedik məlumatlara görə, “coğrafiya ən qədim elmlərdən biridir və o, əsrlər boyu, əsasən ərazilərin kəşf edilməsinə və təsvirinə xidmət etmişdir. İlk coğrafi məlumatlara Şərq xalqlarının qədim yazılı mənbələrində rast gəlinir. Babilistana, Qədim Misirə və Qədim Çinə aid dəqiq coğrafi məlumatların (qədim xəritə və planlar, səyahətlər haqqında məlumatlar) tarixi e.ə. 4-3-cü minilliklərə gedib çıxır” (1, s. 377-378).

Coğrafiya elmi müasir dövrdə müxtəlif sahələrə bölünür ki, hər birinin artıq tamamilə differensiallaşmış mövzuları, dəqiq formalaşmış adları mövcuddur: 1) fiziki coğrafiya; 2) sosial-iqtisadi coğrafiya; 3) inteqral coğrafiya. Fiziki coğrafiya aşağıdakı sahələri əhatə edir: 1) yerşünaslıq və ya ümumi fiziki coğrafiya; 2) landşaftşünaslıq və ya regional fiziki coğrafiya; 3) paleocoğrafiya və ya təkamül coğrafiyası (1, s. 377). Göründüyü kimi, fiziki coğrafiyanın tərkib hissəsi olan sahələrin adlarında paralellik mövcuddur. Lakin bu paralellik, bir növ, “qarışıq”dır və prinsipial şəkildə qarşı-qarşıya dayanan ənənəvi Şərq-Qərb paralelizmini əks etdirmir.

Sosial-iqtisadi coğrafiyaya daxil olan a) sosial, b) iqtisadi və c) siyasi coğrafiya sahələrinin, eləcə də 1) əhali coğrafiyası, 2) geourbanistika, 3) mədəniyyət coğrafiyası, 4) turizm coğrafiyası, 5) sənaye coğrafiyası, 6) kənd təsərrüfatı coğrafiyası, 7) nəqliyyat coğrafiyası, 8) xidmət sahələri coğrafiyası kimi bu sahələrə aid yarım sahələrin adlarında beynəlxalq terminologiyanın əsasən, tərcüməsi, bir sıra hallarda isə olduğu kimi qəbul edilməsi müşahidə olunur. Məsələn, geourbanistika termini, prinsip etibarilə şəhərləşmə coğrafiyası deməkdir və həmin anlayışın məhz bu cür işlədilməsi cəhdləri də vardır. Turizm coğrafiyası anlayışına gəldikdə isə, terminin birinci komponenti olan turizm sözü artıq Azərbaycan dilində ümumişlək sözə çevrilmişdir. İnteqral coğrafiya a) kartoqrafiya, b) ölkəşünaslıq və c) tarixi coğrafiya aid edilir (1, s. 377). Bu

halda da terminlərin seçilməsində vahid prinsipə riayət edilmir. Və onu da demək lazımdır ki, Qərb mənşəli kartoqrafiya yerinə bəzən Şərq mənşəli xəritəşünaslıq da işlədilir.

N.Cəfərov yazır: “Hər bir dilin terminologiyasının formalaşmasının tarixinin həmin dilin elmi üslubunun təşəkkülü tarixinin üzvi tərkib hissəsi olması barədəki ümumelmi təsəvvür, prinsip etibarilə ciddi mübahisə doğurmasa da elmi təfəkkürün digər təfəkkür formaları, məsələn, bədii, publisistik və s. müqayisədə daha çox ümumbəşəri xarakter daşması, haqqında söhbət gedən təsəvvürü, ilk növbədə, o baxımdan şübhə altına alır ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi-intellektual təfəkkür, heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun hüdudlarından kənara çıxaraq, bir növ, transmilli məzmunla malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriyyəti ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və ya diskomfort mövcuddur” (2, s.3-4).

Bu fikir coğrafiya elminin əsas terminlərinin genotipini, eləcə də müasir etnolinqvistik strukturunu aydınlaşdırmaq üçün metodoloji əsas verir. Belə ki, doğrudan da, nəzərdən keçirilən terminoloji vahidlər Azərbaycan dili elmi üslubunun tarixi inkişaf kontekstində tədricən formalaşmamış, əvvəl Şərq, sonra isə Qərb coğrafiyaşünaslıq təfəkkürünün məhsulu kimi “kənar”dan, ancaq tamamilə təbii olaraq (yəni ümumdünya elmi düşüncəsinin universal hadisəsi olaraq) əks edilmişdir. İstər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycan xaricində beynəlxalq dillərdə təşəkkül tapan, eləcə də beynəlxalq miqyas almayan dillər, o cümlədən də Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilən terminlər sonuncular tərəfindən həmişə müəyyən konyuktur münasibətlər predmetinə çevrilir. Xüsusilə o mənada ki, elmi düşüncə mədəniyyəti (və miqyası) hansı coğrafi-regional (və dil) oriyentasiyasına yönəlsə, terminologiya seçimi də həmin oriyentasiyanın – Şərqi, yaxud Qərbi intellektual-linqvistik nüfuzu ilə hesablaşmalı olur.

Məlumdur ki, coğrafiya terminləri ümumən təbiət elmləri üzrə terminologiya üçün hər bir dilin özündə, eləcə də Azərbaycan dilində zəngin leksik baza, terminologiləşmə imkanı geniş olan etnoqrafik leksikon mövcuddur. Lakin bu potensial o zaman elmi təfəkkürün və nəticə etibarilə, elmi üslubun faktına çevrilir ki, həmin milli təfəkkür (və üslub) ifadə texnologiyaları etibarilə beynəlxalq standartlarla müqayisə oluna bilsin. Məsələn, çay, çöl, ovalıq, meşə, səhra, dağ, yamac, bataqlıq, ada, yarımada, körfəz, dəniz kimi yüzlərlə ümumişlək sözlərin terminoloji keyfiyyət qazanması üçün müvafiq beynəlxalq terminlərlə tutuşdurulması və həmin terminlərə məxsus anlam modelini əhatə etməsi tələb olunur. Coğrafi terminologiyada Şərq-Qərb paralelliyinin təzahüründən və geniş yayılmasından ötrü münbit linqvointellektual şəraitin mövcudluğu ona əsaslanır ki, bir tərəfdən yüz illər boyu formalaşmış termin potensialı milli, yaxud milliləşmiş sözlər mövcuddur, digər tərəfdən isə, başqa elm sahələrində olduğu kimi bu sahədə də terminoloji meyarları beynəlxalq standartlar müəyyən edir. Məsələ onda deyil ki, bu və ya digər elm sahəsinə aid termin bilavasitə alınsın, əslində, Şərq-Qərb paralelizmi özünü linqvistik təfəkkürün “alt qat”ında, yəni implisit şəkildə də göstərə bilər; bu isə o deməkdir ki, Şərq mənşəli termin milli dil mühiti üçün daha anlaşıqlı olub ümumxalq səciyyəsi daşdığından formal olaraq işlənir, lakin mütəxəssislər onu ümumişlək mənasında yox, Qərb mənşəli beynəlxalq termin statusunda, daha doğrusu, onun “yerli” mənə ekvivalenti olaraq işlədirlər. Odur ki, B.Abbasovanın belə bir fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, “innovasiya ümumbəşəri məzmun və əhəmiyyət daşıdığıca dünya dilləri həmin anlayışı dildaxili vasitələrlə ifadə etməyə meyl göstərir; yalnız imkan tapılmayanda, yaxud lazımı dəqiqlik, sərrastlıq, ekspressivlik alınmayanda sözləmə baş verir” (3, s.14-15).

Azərbaycan dili coğrafiya terminlərinin lüğətini ilk dəfə sistemli şəkildə Rəmzi Yüzbaşov hazırlamışdır (4). Daha çox xalq coğrafiya terminlərinə üstünlük verən və tədqiqatını-lüğət tərtibi metodikasını bu istiqamətdə qurmağa üstünlük verən müəllif yazır: “Terminologiya məsələlərində hər bir mədəni xalq, birinci növbədə, öz dilinin sözlərinə və qanunlarına əsaslanır. Birmillətli dövlətlərdə bu işin aparılması çox çətin olmasa da, çoxmillətli dövlətlərdə yerli coğrafiya terminologiyasının işlənib qaydaya salınması gərgin əmək və çox vaxt tələb edir” (4, s.11). Əlbəttə, lüğət-tədqiqatın Şərq-Qərb terminoloji paralelliyi baxımından əhəmiyyət

yəti ondadır ki, diqqət yerli, çox hallarda etnoqrafik səciyyə daşıyan söz-terminlərə verilmişdir ki, bu hallarda “ikiqat paralellik” deyilə biləcəkdir vəziyyət meydana çıxır: xalq termini – yerli elmi termin – beynəlxalq termin. Maraqlıdır ki, R.Yüzbaşov xalq coğrafiya terminlərinin bir hissəsinin “elmə daxil edilməsi tövsiyyə” “si ilə çıxış edir ki, buraya, məsələn, aşağıdakılar daxildir: qarnaq-hündür yamaclarda gec əriyən qar sahəsi (снежный островок); salbuz – cisimlər üzərində sıx buz çöküntüsü (голлед); cığ-qar tirəsi və ya qar pilləsi (запруги); gırvə-küləyin əmələ gətirdiyi qar topası (цугроб) və s. (4, s.117).

Göründüyü kimi, coğrafi anlayışların normal elmi terminologiya ilə verilməsi ehtiyacının universallaşdığı və beynəlmilləşdiyi müasir dövrdə bu cür etnoqrafik söz terminlərinin “elmə daxil edilməsi” cəhdi artıq qeyri-ciddi təsir bağışlayır, ancaq R.Yüzbaşovun “Azərbaycan coğrafiya terminləri”nin nəşr olunduğu keçən əsrin 60-cı illərində, nə qədər paradoksal olsa da, bu, tamamilə təbii görünürdü. Həmin illərdə Qərb-Şərq paralelizmi barədə danışmaq, sadəcə olaraq mümkün deyildi. Azərbaycan dilinin coğrafi terminləri haqqında monoqrafik bir tədqiqat –lüğət hazırlanmış müəllif üçün yeganə oriyentasiya rus dili idi. Lakin fakt faktlığında qalır ki, Azərbaycan dilinin coğrafiya terminologiyası daha çox milli əsaslara dayandığına görə Şərq-Qərb paralelliyi baxımından “effektli” bir sahə deyil; belə ki, həmin sahədə paralellik xeyli dərəcədə “uzaq” bir leksik-terminoloji assosiasiya yaradır.

Son illərdə Azərbaycan dili coğrafiya terminləri lüğətlərinin yaradılmaması bu sahədə elmi-lingvistik problemlərin olduğunu göstərir ki, heç şübhəsiz, bunun bir qismi də Şərq-Qərb anlaşmasında müəyyən lingvoqnoseoloji problemlərin olması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, o elm sahələrində ki “milli” ilə “ümumbəşəri” uzlaşma çoxgedişlidir, həmin elmlərin terminologiyasında da beynəlmilləl standartlara müqavimət, məlum nəticədən asılı olmayaraq, davamlılığı ilə seçilir. Xüsusilə o baxımdan ki, türk dilləri arasında yaranmış intellektual əlaqələr eyni mənşəli dil ailəsi kontekstində vahid terminoloji məkan ideyasını gücləndirmişdir. S.Quliyeva doğru olaraq göstərir ki, akad. Tofiq Hacıyevin türk dilləri üçün beynəlxalq terminin eyni mənbədən alınaraq həmin dillərdə fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən unifikasiya və ya uyğunlaşdırma əsasında qəbul edilməsi ideyası mühüm əhəmiyyətə malikdir (7, s.45). Qeyd edək ki, bu, yalnız türk dillərinin yaxınlaşması mənasında deyil, həm də “milli”, yaxud “ənənəvi” terminlərlə beynəlmilləl terminlər arasındakı paralelliğin pərakəndəliyini aradan qaldırmış olar. Qərb mənşəli “biologiya” termininin birbaşa Şərq qarşılığı mövcud deyil. Biologiya elminin ənənəvi tərkib hissələrinin adlarını bildirən “botanika”, “zoologiya” terminləri barədə də eyni sözləri demək olar. Canlı sistemlərin öyrənilməsilə məşğul olan biologiyanın müasir dövrdə çoxlu sayda sahələri formalaşmışdır ki, onların, demək olar ki, hamısının adları Qərb mənşəlidir: biokimya, biofizika, fiziologiya, bioenergetika, geobotanika, hidrobiologiya, paleontologiya, antropologiya, bioetika və s.

N.Məmmədli bio- və zoo- elementləri barəsində bəhs edərkən göstərir ki, “bio yunan mənşəli bios sözündəndir, “həyat, həyatla əlaqədar “və “bioloji” mənalarını ifadə etmək üçün söz əvvəlinə artırılır: biosfer “Yer üzündə olan sahə”, biomorfolojiya “canlı orqanizmin həyatını öyrənən elm”, bioenergetika “orqanizmlərin həyat fəaliyyətində enerjinin çevrilmə mexanizmini öyrənən elm”, biogeosfer “Yer kürəsinin canlı varlıqlar toplanan qabığı”, biologiya “canlı təbiət haqqında elmlər kompleksi”, “biografiya” həyat tarixçəsi” və s. Zoon sözündən törəyən zoo- deformativ elementi heyvanlar aləminə aidlik bildirən önşəkilçidir: zoosinoz “biosinozun tərkibinə daxil olan heyvanlar”, zooxoriya “meyvə və toxumların heyvanlar vasitəsilə yayılması”, zoofil “heyvanla bitki arasında keçid təşkil edən canlılar”, zoogigiyena “heyvanların sağlamlığına saxlanma şəraitinin təsirini öyrənən elm” və s. (2, s.298-299).

Məlumdur ki, hər bir termini bir dil başqa bir dildən, xüsusilə beynəlxalq dildən kütləvi nitq səviyyəsində deyil, bu və ya digər sahə - ixtisas üzrə geniş məlumatı olan peşəkarların “münsifliyi” ilə alır. Bu zaman, tamamilə təbii olaraq, məsələyə, yəni terminin alınması-alınmamasına düşünlümüş, yaxud məntiqi münasibət ifadə olunur: a) terminin alınmasının zəruriliyi; b) terminin alındığı dildə birbaşa qarşılığının olub-olmaması və ya münasib

ekvivalent tapmaq üçün axtarırların səmərəliliyi; c) alınma terminin alındığı dil mühitində izahı.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələri üzrə lüğətlərin hazırlanmağa başladığı 60-cı illərdə əsas müqayisə predmeti rus dili olmuşdur. Ona görə də ümumi termin seçimində rus dili əsas oriyentasiya kimi qəbul edilmişdir ki, bunun nümunələrindən biri “zoologiya terminlər lüğəti”dir (5).

Lüğətin “Giriş”ində deyilir: “Sözlərin düzülüş prinsipinə və lüğətdən istifadə etmək qaydalarına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, əgər rus dilində bir heyvanın adı bir neçə şəkildə işlədilsə, bu adların hamısı lüğətdə verilmiş və ... həmin sözlərin azərbaycanca yalnız bir qarşılığı işlədilmiş və bu söz rusca sözlərin əsasının qarşısında yerləşdirilmişdir” (5, s.6). Əlbəttə, bu prinsip linqvistik baxımdan doğru deyil və təbii ki, rus dilinin ifadə imkanlarının “genişliyi”ni nəzərə çarpdırmaq, elm dili olduğunu “sübut etmək” konyukturundan irəli gəlir. Müqayisə üçün deyək ki, əgər R.Yüzbaşovun “Azərbaycan coğrafiya terminləri”ndə məqsəd Azərbaycan dilinin “imkanlar”ını ön plana çıxarmaq idisə, “Zoologiya terminləri lüğəti”nin ideyası da həmin “imkanlar”ı rus dilinin xeyrinə həll etmək olmuşdur. Əslində isə, bir sıra terminoloji paralellər göstərir ki, burada söhbət daha çox Şərq-Qərb qarşılaşdırılmasından gedə bilər: aqama-kələz; antilop-cəngəl-buynuz, qıral; areal-yayılma sahəsi (areal); atoll-mərcan adası (atoll); afididi-mənənələr (afididlər); balanus-dəniz qorası; qrif-kərsəs; drozd-qaratoyuq, korall-mərcan; fitofaq-bitkiyeyən; fifi-boz cüllüt; flamingo-qızıl qaz; flebotomus-mıgma; forel-alabalıq; şmel-eşşək arısı; entomofauna-cücə faunası və s.

Maraqlıdır ki, lüğətdə beynəlxalq terminologiya çox vaxt həm rus dili, həm də Azərbaycan dili üçün necə varsa o cür verilir və bu terminlərin qarşılıqlarını vermək üçün heç bir cəhd edilmir. Hətta belə bir təsəvvür yaradılır ki, guya bu terminlər rus dili üçün tamamilə səciyyəvidir, Azərbaycan dili üçünə ruscadan alınmadır: bizon-bizon, biometriya-biometriya, biotičeskiy-biotik, biotip-biotip, bissus-bissus, blastodisk-blastodisk, blastomerı-blastomerlər, blastopoz-blastopoz (rüşeym ağzı), vakuol-vakuol (qovuq), qibrid-hibrid, dissepiment- dissepiment, mizis-mizis, miksini-miksinlər, oidatra-oidatra və s. Həmin təsəvvür belə bir linqvistik konyukturla da gücləndirilir ki, Qərb mənşəli terminologiya əsasında yaradılmış mürəkkəb (tərkibi) “rus terminologiyası”nın azərbaycanca qarşılığı verilir: drontovıye-drontkimilər, kutora vodyanaya - su kutoru, lamantinovıye-lamantinlər, lemminq lesnoy - meşə lemminqi, parazit malyariynıy- malyariya parazitı, plastinka opornaya-dayaq lövhəsi, simmetrozubiye-simmetrikdişlilər və s. Bu misallar Azərbaycan dili konteksti təmsalında Şərq-Qərb terminoloji paralelliyinin normativ təzahürü üçün rus dilinin vaxtilə qeyri-normativ təsir imkanlarına malik olduğunu, hətta ümumişlək leksikonu belə müvafiq elmi-terminoloji nüfuz müstəvisinə çıxarmaq iddialarını göstərir.

N.Məmmədli yazır: “Klassik dillərdə müstəqil leksik mənası olan sözlər hazırda dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində morfoloji formant kimi işlənir... Məsələn, yunan mənşəli hemo (haima) etimon dildə mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsidir: hemo (qan) - “insanların, bütün onurğalı heyvanlarda və bəzi onurğasızların qapalı qan dövrəni sistemində axan duru toxuma”ya deyilir. Bu anlayışda iki əlamət fərqləndirilir: 1) ümumi əlamət: orqanizmdə qan arterial (al qırmızı) və ya venoz (tünd qırmızı) olur; 2) spesifik əlamət: qan hüceyrəarası maye ilə birlikdə hüceyrə, toxuma və orqanların həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayan daxili mühitdir” (2, s.279). N.Məmmədli fikrini belə yekunlaşdırır: “Bu əlamətlər hemo ilə düzələn terminlərdə öz əksini tapmışdır: hemoqlobin “qırmızı qan kürəciklərinin tərkibində olan və qana qırmızılıq verən maddə”, hematologiya “qanın tərkibini və xassəsini öyrənən elm”, hemodinamika “damarlarda qan dövrəni” və s” (2, s.279).

Göründüyü kimi, bu terminlərin-hemo, hemoqlobin, hemotologiya, hemodinamika Azərbaycan dilində ya real, ya da potensial qarşılıqları mövcuddur: “qan”, “qana qırmızılıq verən maddə”, “qanşünaslıq”, “qan dövrəni”. Və məsələ onda deyil ki, Qərb mənşəli beynəlxalq terminlərin Şərq qarşılıqları aktiv və ya passiv olaraq Azərbaycan dilində işlənir, ya-

xud həmin beynəlxalq terminlərin yerli mühitdə izahına, anlaşılmasına xidmət edir; burada bizə maraqlandıran məsələnin mahiyyətidir: mahiyyət isə ondan ibarətdir ki, Şərq-Qərb paralelizmi terminoloji funksiya olaraq nəzərdən keçirilən hallarda da həm real, həm də ideal olaraq mövcuddur. Biologiya elmləri sahəsindəki inkişaf, əlbəttə, son onillərdə bir sıra yeni anlayışların, eləcə də ona müvafiq olaraq yeni terminlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, onların Şərq mənşəli ekvivalentlərinin axtarılıb tapılmasına heç bir ehtiyac yoxdur, lakin bu, yalnız praktik baxımdan özünü doğruldan münasibət kimi qəbul edilə bilər; əslində isə, meydana çıxan hər bir yeni anlayış (və termin) istər-istəməz global mahiyyət kəsb etmiş Şərq-Qərb paralelliyi baxımından linqvoidraki təhlilə məruz qalmaqla özünün ya Şərq, ya da Qərb ekvivalentini tələb edir. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, “alınma sözlər istənilən dillə iki yolla daxil olur: birbaşa yol və dolaylı yol. “Birbaşa yolla alınan sözlər” dedikdə tarixi proseslərin gedişatı fonunda iki dilin bir-birinə təsir etməsi nəticəsində bir dildən digərinə birbaşa keçmiş sözlər nəzərdə tutulur. Dolaylı və ya vasitəli yolla alınan sözlər bir dilin digər dillə birbaşa əlaqəsi nəticəsində deyil, başqa dil vasitəsilə keçir. Azərbaycan dilinə keçmiş Avropa mənşəli sözlər məhz vasitəli yolla –rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir” (6, s. 283-284).

Klassik dilçilik ənənələri baxımından özünü doğruldan və yuxarıda nəzərdən keçirilən “Zoologiya terminləri lüğəti”nin tabe olduğu metodoloji mövqeyində də əks olunan bu bölgü, cəsarətlə demək mümkündür ki, artıq köhnəlmişdir. İlk növbədə ona görə ki, qloballaşan dünyaya terminoloji leksikonu coğrafi məhdudiyyət tanımadan bir nöqtədən (“mərkəz”dən) bütün dünya dillərinə qısa bir müddətdə vasitəsiz olaraq yaymaq imkanına malikdir. Tibb və ya təbabət elmləri Şərq-Qərb texnologiyalarının paralelliyinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, tibb elmlərinin əsaslarının Şərqdə qoyulması, məsələn, Əbu Əli ibn Sinaanın məşhur tibb kitablarının və onların ərəb terminologiyasının Qərbdə böyük maraq doğuraraq orta əsrlərdə latın dilinə tərcümə edilməsi məlumdur. İkinci səbəb isə budur ki, tibb terminologiyası xüsusi standartlaşma əsasında son orta əsrlərdən etibarən latıncadan bütün Qərb dillərinə yayılmış, oradan da Şərq dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçərək Şərq-Qərb terminoloji paralelliyi üçün elmi-texnoloji şərait yaratmışdır.

Tibb terminologiyasına a)peşəkar və b) qeyri-peşəkar (kütləvi) münasibətin miqyasına əsasən, aşağıdakı sahələr daxildir: a) xəstəliklərin adları, b) müalicə üsullarının adları, c) dərmanların və ya dərman vasitələrinin adları. Həmin sahələrin hər birində peşəkarlıqla qeyri-peşəkarlıq (kütləvi məlumatlılıq) arasındakı fərqi böyük olmasına baxmayaraq, müşahidələr göstərir ki, qarşılıqlı terminoloji mübadilə ehtiyacı kifayət qədər yüksəkdir. “Elmi təfəkkürün ümumdünya miqyası aldığı və ya universallaşdığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən elə bir xalq təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun dilinin elmi üslubunda leksik alınmalar ya olmasın, ya da əksər hallarda üstünlük təşkil etməsin...Azərbaycan dilinə gəldikdə isə Şərq və Qərb mənşəli terminologiyaların funksional paralelliyinin mövcudluğu nəinki elmi üslubun, hətta milli elmi təfəkkürün təbiətinə, yaxud tipologiyasına təsir edəcək bir səviyyədədir ” (2, s.4-5). Bu cəhət, terminoloji fərqliliyin ümumiictimai şüurda, xüsusilə onun elmiləşməsi və ya intellektuallaşması nəticəsində geniş əks olunması tibb leksikonunda daha aydın görünür. “Türkcə-ingiliscə - azərbaycanca-rusca tibb terminləri lüğəti”nin müəllifləri yazırlar: “Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən öz müstəqilliyini qazanmış türkdilli dövlətlər arasında bir çox sahələrdə olduğu kimi tibb sahəsində də geniş əlaqələr yaranmaqdadır. Bu özünü həm birgə keçirilən elmi forumlarda, elmi tədqiqatlarda, tələbə və mütəxəssis təcrübə mübadiləsi işində və həm də ağır xəstələrin müalicəsində göstərir. Təəssüf ki, keçmişdə uzun illər belə əlaqələrin mövcud olmaması həm dildə və eləcə də tibb terminologiyasında bir sıra fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur” (8, s. 5).

Əlbəttə, türk dillərində tibb terminologiyasının əsasında uzun əsrlər ərəb mənşəli sözlər dayanmış, Qərb elmi, mədəniyyəti ilə tanışlıqdan sonra Qərb tibb texnologiyaları ilə yanaşı, terminologiyası da tədricən mənimsənilmişdir. Ona görə də müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tibb terminologiyasını əksərən Qərb mənşəli leksemlər təşkil

edir. Bununla belə Şərq-Qərb paralelliyi də mövcuddur: adipoz-yağlanma /piylənmə, analgetik-ağrıkəsici, akineziya- hərəkət qabiliyyətinin itirilməsi, amneziya – yaddaşın itirilməsi, asfiksiya-boğulma, vaksinasıya-peyvənd, ekskresiya-ifrazat, simptom-əlamət, braxikardiya – ürək vurğularının yavaşması, dermatoloq-dəri həkimi, splenektomiya – dalağın çıxarılması, ateroskleroz-damar kirəcləşməsi, infeksiya – yoluxma, miqren- kəskin baş ağrısı, prodrom-xəstəlik özü əlamət, neyron – sinir hüceyrəsi və s.

N.Məmmədli qeyd edir ki, “terminoloji leksika yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin dilinə aiddir. Belə terminlərin bəzisi müəyyən zamandan sonra hətta danışiq dilinə keçə bilər. Deməli, termin və qeyri-terminlər arasında da kəskin sədd qoymaq düzgün deyil. Bununla yanaşı, siqnikativ, yəni sözün səs cildinin məfhumla əlaqəsinə əsaslanan mənaları əhatə dairəsinə görə fərqlidir; hamıya aydın olan ümumi mənalarla müqayisədə terminoloji mənənin əhatə dairəsi” məhduddur” (2, s.15). Tibb elminin sürətlə inkişaf etdiyi, xəstəliklərin, müalicə üsullarının və dərman vasitələrinin yeni-yeni növlərinin meydana çıxdığı müasir dövrdə, əlbəttə, bu sahəyə aid Şərq-Qərb terminoloji paralelliyi onun Qərb komponentinin nüfuzu hesabına “zəifləyir”. Bununla belə elə aparıcı anlayışlar vardır ki, onların ictimai təfəkkürdə qarşılaşdırılması heç zaman aradan qalxmır. Çünki Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi yalnız bir və ya bir neçə sahənin spesifik inkişafı ilə əlaqədar olmayıb elə bir universal dil hadisəsidir ki, ümumi sosial-lingvistik qanunauyğunluqlarla tənzimlənir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 5-ci cild. Bakı, 2014.
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, 2017.
3. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995.
4. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1966.
5. Zoologiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961.
6. Vəliyeva N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. Bakı: Avropa, 2017.
7. Quliyeva S. Terminoloji tədqiqatlar akademik Tofiq Hacıyevin ortaq türk dili ideyası kontekstində // “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” Respublika elmi konfransı. Bakı: BDU, 2016, s.44-48.
8. Yurdakök M., Quliyev N., Rəhimova N. Türkçə-ingiliscə - azərbaycanca – rusca tibb terminləri lüğəti, Ankara, 2010.

С.Х.Султанова

Западная и восточная термино-лексические параллели на языке естественных наук

Резюме

В языке естественных наук параллели между Востоком и Западом рассматриваются в контексте 1) географии, 2) биологии и 3) в контексте медицинских наук. Как известно, модернизация естественных наук в терминологической системе связана с быстрым развитием этих наук на Западе с XIX века, распространением новых концепций на Восток. Разумеется, нет сомнений в том, что ряд западных понятий, которые впоследствии стали популярными, восточного (преимущественно арабского) происхождения, однако когнитивная систематизация новых научных технологий основана на западной традиции и является последним, ведущим в терминологии естественных наук в наше время. Однако параллели также показывают, что это чаще происходит по следующим причинам: а) параллельное развитие нового термина западного происхождения с традиционным термином; б) нахождение эквивалента нового термина западного происхождения на азербайджанском языке.

S.Kh.Sultanova

**Lexico-terminological concurrency of the East and the West
in the language of natural sciences**

Summary

In the language of the natural sciences, the parallels between East and West are considered in the context of 1) geography, 2) biology and 3) in the context of medical sciences. As you know, modernization of natural sciences in the terminological system is associated with the rapid development of these sciences in the West since the XIX century, the spread of new concepts to the East. Of course, there is no doubt that a number of Western concepts, which later became popular, originate from Eastern (mostly Arabic) origin, but the cognitive systematization of new scientific technologies is based on Western tradition and is the last leading in the terminology of the natural sciences at present time. However, parallels also show that this happens more often for the following reasons: a) parallel development of a new term of Western origin with a traditional term; b) finding the equivalent of a new term of Western origin in the Azerbaijani language.

Rəyçi: f.e.d., prof. N.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 25.01.2018

T.A.ZEYNALOVA
e-mail: tarana@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: söz birləşməsi, şifahi nitq, kontekst.

Ключевые слова: словосочетания, устная речь, контекст.

Key words: word combination, oral speech, context.

Müasir dövrdə xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması həm orta, həm də ali məktəblərin mühüm vəzifələrindəndir. Hazırkı vəziyyətdə qloballaşma prosesinin və integrasiya meyillərinin getdikcə sürətləndiyi ictimai-siyasi, sosial-mədəni sahələrdə baş verən mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri kommunikasiya vasitələrinə istifadə etməklə tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir. Bu səbəbdən də tədris fənni kimi xarici dilin statusu daha da artır. Müasir mərhələdə bu prosesin səmərəli təşkili xüsusi tədqiqatlar, daha doğrusu, məqsədə müvafiq təlim yanaşmaları tələb edir. Xarici dildə şifahi nitqin leksik aspektinin öyrədilməsi zamanı tələbələrin rast gəldikləri çətinliklərin böyük əksəriyyəti tədris edilən xarici dil və tələbələrin ana dili sistemləri arasında olan fərqlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən xarici dilin tədrisi prosesində iki dilin leksik sistemlərində olan fərqliliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillər arasında olan fərqlər müqayisəli yolla müəyyənləşdirilə bilər. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir (1, s.100) Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır.

Söz birləşmələrindən danışarkən komponentlərin həm məna, həm də struktur baxımdan bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. Yəni hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük diqqət mərkəzində saxlanılır. Qeyd edilən cəhətlərdən birinə üstünlük verib, digərini unutmamaq olmaz. Məsələn, dilimizdə “mavi səma” birləşməsi təbii səslənir. Ona görə ki, asılı tərəf (mavi sözü) əsas tərəfə (səma sözü ilə) qrammatik cəhətdən bağlı olduğu kimi, tərəflər arasında real semantik əlaqə də vardır. “Mavi” sözü səmanın rəngini düzgün əks etdirir. Lakin “mavi günəş” birləşməsi işlətmirik, çünki, mavi sözü günəş parlaqlığını əks etdirə bilmir, günəşin öz təyinləri var (5, s.400). Qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələrinin statusu ilə əlaqədar müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, İ.R.Qalperinin fikrincə, bir çox sözlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi olduğuna baxmayaraq, onlar hələ də mürəkkəb sözlər kimi qəbul edilə bilməzlər. Ayrı-ayrı söz birləşmələrinin bir mürəkkəb sözə çevrilmək tendensiyası sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri isim olduğu birləşmələrdə müşahidə edilir. Digər növ söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan bağlılıq o qədər önəmli olmadığından, onlar həm semantik, həm də struktur göstəriciləri baxımından daha sərbəstdirlər.

Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Kombinatorika sözlərin nitq prosesində uzlaşması, sərbəst söz birləşməsi isə – mətnə əks olunan, həmin prosesin nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Bir çox tədqiqatçılar kombinatorika məfhumunu valentlilik məfhumu ilə eyniləşdirirlər. Digərləri isə kombinatorikanı nitqlə, valentliyi isə dil ilə əlaqələndirirlər (3, s. 122).

Qeyd edilir ki, hər hansı sözün valentliliyinin nitqdə istifadə edilməsi ilk növbədə linqvistik (qrammatik və semantik) qayda və normalara riayət etməklə kommunikativ tələbatdan asılıdır (6, s.138). Söz birləşmələri, sözlərin birləşmə prosesi məfhumu daha geniş mənada, yəni struktur cəhətdən təşkil edilmiş mənə blokları kimi xarakterizə olunan bütöv cümləyə münasibətdə başa düşülür (3, s. 68). Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına 2 sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlararası səviyyələrdə yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözügedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır.

Kombinatorika sahəsində qoyulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qrammatik qayda və normalar deyil, əsasən, sözlərin leksik mənaları sahəsində mövcuddur (4, s.37).

Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir (4, s.132). Bəzi tədqiqatçılar valentlilik məfhumunu yalnız qrammatik planda izah edirlər (63, s. 62).

Qrammatik baxımdan valentlilik, əsasən, feilin xüsusiyyəti kimi götürülür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, valentlilik məfhumuna qrammatik yanaşma tamamilə qanunauyğundur, çünki “söz istənilən cümlənin tərkibinə daxil olmaqla müəyyən qrammatik forma qəbul edir və ya müəyyən sintaktik funksiyanı yerinə yetirir” [3,s.9]. Bundan əlavə, “sözün seçilməsi və onun istifadə variantlılığı müəyyən qrammatik forma və ya konstruksiya daxil olmaq qabiliyyətindən asılıdır” (2, s.200).

Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bir çox tədqiqatçılar müəyyən sözün semantikasi ilə sintaktik funksiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə təkcə sözlərin qrammatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur. Sözlər arasındakı əlaqələrin A.A.Ufimtseva və V.Q.Admoni tərəfindən verilmiş təsvirinə əsasən, ayrı-ayrı nitq hissələrinin digər sözlərlə birləşmə imkanları onların leksik dolğunluğunun tamlığı-natamamlığı əsasında və cümlə üzvləri və sintaktik əlaqələr məfhumunu nəzərə almaqla tədqiq olunmuşdur. Müəlliflər ilk dəfə olaraq, dominant və asılı cümlə üzvlərinin dominant cümlə üzvləri ilə münasibəti zəminində araşdırılmasını təklif etmişlər. Sözlərin qrammatik potensialı onların leksik semantikasi ilə qarşılıqlı vəhdətdə öyrənilmişdir. Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarının xüsusiyyətləri onların leksik mənalarından bilavasitə asılı olaraq müəyyənləşdirilmişdir (3, s. 128).

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən azərbaycanlı tələbələr üçün çətinlik törədən problemlərdən biri sərbəst söz birləşmələrinin nitq prosesində dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə istifadə edilməsi məsələsidir. İngilis dilində mənimsənilməli olan sözlərin – leksik vahidlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə müqayisəli təhlili onu göstərir ki, müqayisə edilən iki dildə sözlərin mənə strukturları əksər hallarda bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, ingilis dilində ən çox istifadə edilən feillərdən biri “take” feili Azərbaycan dilinə “almaq, satın almaq, əlindən almaq, məhrum etmək, zorla almaq, ayırmaq” kimi tərcümə edilə bilər. Mənimsənilməli olan söz və söz birləşmələri minimal kommunikativ blok olan cümlə daxilində tələbələrə təqdim edilməlidir: 1) I always *take my mobile phone* with me (to get and carry something with you when you go somewhere); 2) I *took the kids* to the park. (to go somewhere with someone often paying for them or being responsible for them); 3) Someone *has taken my coat*. (to remove something without permission); 4) He reached across and *took the glass* from her. (to get hold of something and move it); 4) So, are you going *to take the job*? (to accept something); 5) It *takes a lot of courage* to stand up and talk in front of so many people (to need); 6) *Take two tablets*, three times a day. (to swallow medicine or use medicine); 7) *Have you taken his temperature*? (to measure something); 8) I *take a size 12* in trousers (to wear a particular size of clothes); 8) There’s six of us and the car

only *takes five*. (to have enough space for a particular number of people or things); 9) Are you *taking the train* to Edinburgh? (to travel somewhere by using a bus, train, car, etc.); 10) If you're tired, *take a rest*. (to stop working for a period); 11) I *take great pleasure* in cooking. (to have a particular, good feeling about something that you do); 12) These women *take* their jobs very *seriously* (think their jobs are very important); 13) Whatever I say she'll *take it the wrong way*. (to understand something in a particular way); 14) I *take it* you're not coming with us. (to think that what you say is probably true); 15) We argue all the time. I really *can't take it* any more (to not be able to deal with an unpleasant situation); 16) I don't want to *take on too much work*. (to accept a responsibility); 17) We'll *be taking on* two new members of staff. (to begin to employ someone); 18) I *might take you on at tennis* sometime. (to compete against someone); 19) Her voice *took on* a tone of authority. (to begin to have a particular quality); 20) Are you *taking her out* for her birthday? (to go somewhere with someone and pay for them); 21) Don't *take it out on me!* (to unfairly treat someone badly because you are upset); 22) They've recently *been taken over* by a larger company. (to get control of responsibility for something); 23) I'll *take you through* it one more time than you can try it yourself. (to explain something to someone); 24) For some reason, I just *didn't take to him*. (to start to like someone or something) və s.

Beləliklə, çoxmənalı "take" feilinin timsalında ingilis dilində polisemiyanın, yəni çoxmənalılığın tələbələrə yayılma dərəcəsini əyani şəkildə nümayiş etdirmək mümkündür. Eyni zamanda, tələbələrin diqqətini iki dildə ekvivalent kimi qəbul edilmiş sözlərin arasında ciddi fərqlərin mövcudluğu faktına cəlb etməklə, ana dilində mənimsənilmiş kombinatorika mexanizminin avtomatik olaraq xarici dilə köçürülməsi hallarının müəyyən dərəcədə qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq mümkündür.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, tələbələrin diqqəti yalnız leksik vahidlərin semantik struktur xüsusiyyətlərinə deyil, onların bilavasitə qrammatik strukturuna da yönəldilməlidir. Belə ki, əgər tədrisin birinci mərhələsində məfhumlararası mənə əlaqələrinin (məna assosiasiyalarının) seçimi işlənilib hazırlanırsa, ikinci mərhələdə isə dil vasitələrinin seçimi genişləndirilir və məna əlaqələrinin təkcə məfhumlararası səviyyədə deyil, həm də bloklararası, sintaqmlararası və tema-rema komponentləri səviyyəsində işlənilməsi həyata keçirilir. Misal üçün, aşağıdakı modellərdə olduğu kimi: *to appoint*: 1) The chairman appointed the time; 2) The chairman appointed the time for the meeting; 3) The teacher appointed the monitor to make a report; 4) The teacher appointed a new task to his pupil. *to make*: 5) We have to bring in new people and make sure that we are absolutely top quality on the management side; 6) Dick's car left the Tracton office and made its way slowly along the dusty road; 7) Likewise, they could make life easy for those who did what they wanted.

Həmin müddət ərzində tələbələrin istər hər bir bloku, istərsə də, bütövlükdə ümumi strukturu fikirləşmədən genişləndirmək bacarıqları formalaşdırılır. Eyni zamanda, baza verbal modellərin özündən sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırılır.

Beləliklə, sərbəst söz birləşmələrini sözlərin məna cəhətdən uyğunluğu əsasında tədris edərkən, biz eyni zamanda, bu və ya digər sözün linqvistik cəhətdən mümkünliyünü formalaşdırmış oluruq.

Ədəbiyyat

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977.
3. Гинзбург Р.С., Хидекель С.С., Медникова Э.М., Санкин А.А. Глагольные словосочетания в современном английском языке. М., 1975.
4. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М. -Л.: Наука, 1965.
5. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
6. Kərimov F.H. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU, 2002.

Т.А.Зейналова

К вопросу о словосочетаниях в английском языке
Резюме

В данной статье рассматривается вопрос о словосочетании. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку, в целом, должен базироваться на коммуникативно-функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучение состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.

T.A.Zeynalova

On the word combinations in English
Summary

The article deals with the main principals of the word combinations in English. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

*Rəyçi: f.f.d. N.M.Əliyeva**Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2018*

S.V.AKDEN

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

AZƏRBAYCAN YAZILI ƏDƏBİYYATINDA ETNOQRAFİK LEKSİKANIN ÜSLUBİ MÖVQEYİ

Açar sözlər: geyim adları, geyim dili, yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ключевые слова: имена одежды, язык одежды, писатель, азербайджанская литература.

Key words: names of clothes, language of clothes, writer, Azerbaijani literature.

Tarixi mənbə materiallar olmadan hər hansı xalqın etnoqrafiyasından söhbət gedə bilməz. Bu materiallar müxtəlif olmaqla yanaşı, həm də maraqlı bədii əsərlərdir. Bədii əsərlər yarandığı dövrün etnoqrafiyasını müəyyən dərəcədə özündə əks etdirdiyi üçün gərəkli mənbə olur. Sosial baxımdan bir qaynaq olan bədii əsərlər dövrünün şahidi olaraq özündə bir sıra tarixi və mədəni əlaqələri bizə çatdırır. Etnoqrafiya zaman-zaman yazıçıya passiv bir vəzifə yükləsə də, əslində bədii mətnin ontologiyasına görə, yaradıcı baxışlı ağırlıq ya yazıcının, ya da cəmiyyətin etirafı kimi görünür. Adət-ənənələr, inanclar, din hər cəmiyyətin özünə xas maddi və mənəvi kimliyinin işarəsidir. Bu kimlik ümumi anlamda mədəniyyətdir. Müasir cəmiyyətlər bu mədəni kimlik altında irəliləyərək pozitiv formada ədəbiyyata və sənətə verdikləri dəyərləri ölçürlər. Mədəniyyətin bir parçası olan bədii əsərlərin bir cəmiyyətə xas olması, o cəmiyyətə verdiyi dəyərlər və ədəbi mühitin keçirdiyi dəyişiklik dövründəki izlər, bu günümüzdəki cəmiyyətə təsiri etnoqrafik araşdırmamıza təkan verən amillərdir.

Müşahidələr göstərir ki, yazıçılar yazdığı əsərlərdə xalqın arzu-istəklərini, qayğılarını, adət-ənənələrini, folklorunu, məişətini, bayramlarını etnoqrafiyasını əks etdirir. Bunlar əsərlərin süjet xəttindən kənarda qalsa da, süjetə təsir edən amillərdən biridir. Bir sıra yazıçılarımız vardır ki, xalq milli etnos gücündən faydalanaraq maraqlı əsərlər yazmağa müəssər olmuşlar. Bu sənətkarlardan biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Yazıcının hekayələrində etnoqrafik üsürlərin dünənimiz və bugünümüzü birləşdirməsi bu araşdırmada önəmli amildir. Burada yaşadığı dövrün gətirdiyi yenilik, keçmişi ilə böyük dəyişikliklər keçirən tərəfləri, milli dəyərlərimizi mizahi üslubla bu gün hələ də yaşadan adət-ənənələr, batıl inancların hələ də var olması yazıcının bəzi hekayələrini işarə edərək müqayisəli şəkildə araşdırılacaq.

Hər bir millətin mənəvi kimliyini təşviq edən amillərdən ən vacibi adət-ənənələrdir. Bir cəmiyyəti var edən fərdlər tərəfindən yaradılan adət-ənənələr, dünəni bu günə daşıyan önəmli mədəni mirasdır. Belə ki, doğuşdan ölümə qədər keçən bir zamanda hamımız bu mirasdan pay alırıq. Qısacası, etnoqrafiya bu mirasları araşdıraraq xalqın “sözlü tarixini” yazıya keçirərək bizlərə qaynaq təmin etmiş olur. Dövrünün tanınmış mütəfəkkirlərindən, yazıçılarından biri olan Mir Cəlal Paşayevin hekayələri “məişət yaşantısı” ilə çox bağlıdır. Dini və dili özündə daşıyan mədəniyyət, onu təşkil edən cəmiyyət və cəmiyyəti özündə əks etdirən bədii əsərlər önəmli bir qaynaqdır. Bu üsürlərin hər biri digərindən qüvvət alaraq möhkəmlənirlər. Öz cəmiyyətinin yaratdığı mədəni üsürləri baxış bucağı ilə cuğlaşdıraraq əsərlərində Mir Cəlal Paşayev də digər yazıçılarımız kimi, bu qaynağın yaradıcılarından və daşıyıcılarındanır.

Yazıcının hekayələrini araşdırarkən nə qədər “bizdən” olduğunun fərqiə varırıq. Hekayələrdə yüz illərdir qorumağa çalışdığımız adət-ənənələrimizin bu günümüze gələrək bizlərə hansı ismarıqları verdiyini duyuruq. Hətta səlis üslubla yazdığı bütün hekayələrini oxuyarkən “müsbət, mənfi keyfiyyətlərimiz”lə “bizdən bəhs edib” deyə düşündüm. Hekayələrdə yazıcının yaşadığı dövr, çevrə, yazıya alınaraq həmin dövrün sanki şəkli çəkilmişdir. Başlıca olaraq hekayələrində dövrün mədəni qatının işıqlandırılmasını görürük.

Mir Cəlal Paşayevin “Ər və arvad”, “Təzətoyun nəzakət qaydaları”, “Elçilər qayıtdı”, “Kəmtərovlar ailəsi”, “İki ananın bir oğlu” və sair hekayələrində etnoqrafik ünsürlər araşdıraraq təqdim ediləcəkdir.

Evlənməklə bağlı adət-ənənələr: hekayələri araşdırarkən yazıçının yaşayıb- yaratdığı dövrü də göz önünə gətirmək lazımdır. Bədii əsərlər etnoqrafik ünsürlərlə bəslənibsə, təbii olaraq dövr böyük önəm kəsb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, yazıçının hekayələrində hadisələr yazıçının yaşadığı zamanda baş verir. O dövrdə isə tariximizin “qabıq dəyişməyi”, çöküşləri, bir tarix kimi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Mir Cəlal Paşayevin hekayələrində bütün həyat, yaşayış tərz, adət sanki ustadın pəncərəsi önündən keçərək davam etmişdir. Belə ki, evlənmə, ailə qurmaqla bağlı adət və ənənələr zamanın gətirdiyi yeniliklərlə bəzi dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, “Təzə toyun nəzakət qaydaları” adlı hekayədə: “- *Di qulaq as! Hə, indi toydur. Beş adam içinə çıxacaqsan. Təzə toydur. Başa düş necədir! – O təzə toyun nəzakət qaydalarını bir-bir saydı: -əsnəmək, hıçqırmaq, öskürmək, gərnəşmək qadağandır; ikincisi-ədəbli otur, çay içəndə marçıldatma, xörəyin yağı dodağında işildamasın, gül amma qaqqıldama, yumşaqca irişdin bəsdır, danış ancaq qışqırma, dodaqaltı mizildandın kifayətdir, elə danış ki, hamıya, hər şeyə, hər vaxta aid olsun; üçüncüsü - hamı ilə görüş, tanış ol, öpüşmək də olar, o da üzə yox dodaqdan; dördüncü - stəkanı nəlbəkiyə yavaş qoy, rumkanı iki barmağınla tut, qaşığı ehmallı tərپət; beşinci - qabını siyirmə, süfrəni batırma, stulu cırıldatma, burnuna əl vurma, qaşınma, qurcuxma; altıncı- yaxanı bağla, başını aç!...*” (1)

Yuxarıdakı hekayənin bir parçasından da göründüyü kimi “toy” adətimizdir, lakin dövrün tələbinə uyğunlaşmaq da əks olunmuşdur. Yazıçı xalqın ənənəvi inanclara, düşüncələrə, adətlərə söykənmək yerinə “qərb” meyillərini ağıla, düşüncəyə söykənən pozitiv fikirlərini yerləşdirməyə çalışmışdır. Etnoqrafik araşdırma zamanı həmin hekayələrdə geyim adlarına da rast gəlinir. Belə ki, geyim, libas insan övladının var olduğu gündən bəri yaşamında yer tutan bir ünsürdür. Cəmiyyətlər keçirdikləri mədəni və sosial zaman çərçivəsində özlərinə məxsus geyim mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Eyni zamanda cəmiyyətlər arasında ortaq geyim mədəniyyətləri meydana çıxmışdır. Buna baxmayaraq, ekoloji cəhətdən, dini inanclar və milli dəyərlər, maddi vəziyyətdəki fərqliliklər, cəmiyyətlərə məxsus geyim tərzləri dövrümüzdə də müəyyən bir üstünlüyə sahib olsa da, öz mütləqiyyətini hər zaman qorumaqdadır. İnanclarımızı ideologiyamızın bir ünsürü olaraq sərgiləyən geyimlər “qərb” dünyası ilə təmaslar sonrası modern geyim formaları da Mir Cəlal Paşayevin hekayələrindən yan keçməmişdir.

“Qərb” meyilləri ilə çuğalaşan bir zamanda, zamanın tələblərinə “ayaq uzatmaq” üçün maddi və mənəvi mədəniyyətimiz, adətlərimiz, kimliyimiz bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. Kişilərin papaqsız olmaları, qadınlarımızın tam da olmasa saçıaçıq olmaları bu hekayələrdə vurğulanır. Məsələn, “Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayəsində: “-*Məclis bayram mağazası kimi bəzənmişdi. Allı-güllü zərif paltarlar geymiş qadınların qulağında sırğalar, par-par parıldayırdı. Sanki onlar satılmaq üçün düzülmüşdü*” (1). -*Yuxarı başda müştükdə papiros çəkən və yaxalığı yanakı əyilmiş bir kişi irəli çıxdı*” (1).

Milli düşüncə ilə “qərbləşmə”nin öz dilimizdə önəmi xeyli artmışdır. Dildə sadəlik, xalq dilinə yaxınlıq atalar sözlərinin, məsəllərin işlənməsinə önəm verən yazıçı bu priyomlarla da hekayələrdə etnoqrafik qatları bir az da dərinləşdirmişdir. Hekayələrində şəhər həyatının canlılığını, istiliyini təqlid edərək diqqəti xalqının sadə təbəqəsinə mənsub tiplərlə və onları özlərinə məxsus danışdırmaqla yaşadığı zamanın təsvirini verərək özünə xas bir dünya qurmuşdur. Məsələn, “Elçilər qayıtdı” hekayəsi:

“-*Qız ağacı, qoz ağacı, // Hər yetən bir daş atar*” (1). “- *Bir yandan bağlayan fələk, o biri yandan açar!- deyilər. Həyətdə- bacada “yetim” çağrılan, anasından qalma köhnələri geyən, kasıblıq, ehtiyac ilə böyüyəndən sonra məktəb pansionunda yeyib- içən Nəcibənin işi lap əntiqə oldu*” (1).

“Anket Anketov” hekayəsində kağızlara aludəçilik göstərən və işgüzar insanların arzularına etinasızlıq edən bir bürokratin hərəkəti haqqında belə bir cümlə vardır: “*Nuru rəisin qeydini cırıb tullayanda Anketov “uff” eləyib özündən getdi, çul kimi yerə sərildi*” (1).

Buradakı “çul kimi yerə sərildi” ifadəsi obrazın vəziyyətini göz qabağına gətirir. Mir Cəlalin təsvir dilində etnoqrafik leksikadan istifadənin ən yaxşı xüsusiyyətlərindən birini biz portretlərin təsvirində görürük. O, bu və ya digər bir obrazı təsvir edərkən təsvirin ardıcılığına xüsusi diqqət yetirir. Bu ardıcılığı biz Səadət xanımın (“İstifadə”) təsvirində aydın görürük. Yazıçı hər şeydən əvvəl obrazın ən ümumi cəhətləri haqqında məlumat verir: “Müəllimə gəldi. Narıncı ipək paltar geyinmişdi. Qapıdan girən kimi işıqlı bir dalğa duydum. Deyəsən, otağı bəzədilər; hər şey mənə zərif, gözəl və sevimli göründü. Dodaqaltı salam verib, kresloya əyləşdi” (1).

Mir Cəlalin portret təsvirində diqqətləyi cəhətlərdən biri də obraza uyğun olan əlamətləri dəqiq seçə bilməsidir. Dəqiqlik nəticəsində portret daha çox predmetləndirilir. “Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayəsindən bir təsviri götürək: “*...bu arıq hörümçəyi aralığa saldılar. Atlas paltar, qırmızı çəkmə geymiş bir arıq qızın qaşları mötərizə, burnu sual işarəsinə oxşayırdı. Yerindən qalxan kimi çabalamağa başladı... Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı. Bir az çabaladıqdan sonra stuluna yapışib qaldı. Sinəsi qalxıb düşür, nəfəsini dəririrdi. Bu da təzə kassirşa imiş...*” (1).

Burada atlas paltar, qırmızı çəkmə təzə kassirşanın portretinin bir hissəsidir. Yazıçı onun geyiminin təsviri ilə başlamaqla onun həm maddi, həm də mənəvi aləmini çatdırmaq istəyir.

Etnoqrafik leksikadan zəngin istifadə edən yazıçılardan biri də N.Xəzridir. Onun əsərlərində bu dil vahidləri yeni bir üslubi dona girərək əsərin əsas elementlərindən birinə çevrilir. Burada yazıçının yaratdığı mühitdə məcazilik daha güclü olur. Şair bunlardan müxtəlif üslubi məqsədlərdən istifadə etməklə əsərlərinin dilinə sanki tarixilik, yeni rənglər gətirmiş olur. Bu sözlərin bir qismi günümüz üçün köhnəlsə də, dialektlərdə izlərini saxlamışdır. Yazıçının yaradıcılığında işlənən geyim adları təkcə mənsub olduğu xalqın tarixi, mədəni-mənəvi həyatını, məişətini özündə əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də başqa xalqlarla müqayisədə etnik və sosial fərqlərin araşdırılıb təhlil edilməsi baxımından da ən mühüm mənbələrdən sayılır. Məsələn; *Odlu köynək geyib eşq ataşından // Ney tək ürək yaxır nalələr ilə* (2, s.29); *Evə ağ duvaqlı gəlin də gəlir...* (2, s.85); *Üfüqlərin donu mavi xələtdən* (2, s.160); *Bir yumşaq bələyə // tutdular səni* (2, s.161); *Yapıncıdan tük yandırıb* (2, s.179); *Gedib tuman geyin, de ki, arvadсан !* (2, s.190).

Xalqın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə bağlı olan geyim adları bədii ədəbiyyatda, eyni zamanda elmi üslubda da həmişə işlənəcəkdir. «Bunlar ona görə mənalıdır ki, əzizdir, uzunömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir» (3, s.284).

Ədəbiyyat

- 1.anl.az/el/m/mc_se.pdf
- 2.Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004.
- 3.Məmmədov İ.O. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri // Kitabi-Dədə Qorqud məqalələr toplusu. Bakı, 1999, s. 204-288
- 4.Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
- 5.Vəliyeva X.X. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2007.

С.В.Акден

**Стилистическая позиция этнографической лексики
в азербайджанской письменной литературе**

Резюме

«Язык одежды» в художественном тексте представляет собой систему единиц текста, которая дает целостное представление о герое, выполняя сюжетобразующую и мотивную функцию. «Язык одежды» раскрывает знаковость в контексте художественного мира писателя. Одежда – часть понятия «мир вещей». Это широкое понятие, которое коррелирует со всем предметным миром в антропологическом аспекте, но в тоже время имеет вполне конкретное значение. У азербайджанских писателей особый подход к миру вещей. Они передают всю любовь автора к бытию во всех его подробностях.

S.V.Akden

Stylistic position of ethnographic vocabulary in Azerbaijani written literature

Summary

"The language of clothing" in the artistic text is a system of units of text that gives a holistic view of the hero, performing a plot-forming and motivating function. "The language of clothing" reveals the sign in the context of the writer's artistic world. Clothing is a part of the concept of "real world". This broad concept, which correlates with the entire objective world in an anthropological aspect, but at the same time, implies a very concrete meaning. Azerbaijani writers have a special approach to the real world. They convey all the love of the author to being in all its details.

Rəyçi: dos. D.T.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2018

А.А.АБАСКУЛИЕВА

Азербайджанская государственная академия
физической культуры и спорта
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СПОРТИВНОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: английские заимствования, спортивная лексика, освоенные англицизмы, неосвоенные англицизмы, причины заимствований

Açar sözlər: ingilis dilindən alınmalar, idman leksikası, mənimsənmiş ingilis alınmalar, mənimsənməmiş ingilis alınmalar, alınmaların səbəbləri

Key words: English loanwords, sports vocabulary, mastered anglicisms, unmastered anglicisms, reasons of borrowing

Известно, что в условиях глобализации английский язык стал первым мировым универсальным языком. Как следствие, во всех областях человеческой жизни наблюдается большое число заимствований из английского языка. В этом смысле не стала исключением и спортивная сфера.

Начиная с 90-х годов XX века, в азербайджанский и русский языки увеличился приток заимствованной лексики из английского языка. Употребление англицизмов в исследуемых языках объясняется разными причинами. Рассмотрим их более подробно.

Так, английские заимствования встречаются в первую очередь в таких видах спорта, терминология которых была сформирована в свое время именно в английском языке. Например, футбольная терминология зародилась в Великобритании, поэтому такие дефиниции, как *goalkeeper*, *outsider*, *forward*, *penalty* и др. встречаются в спортивном словаре многих языков, в том числе русского и азербайджанского.

В русском и азербайджанском языках английские заимствования могут использоваться для обозначения новых видов спорта и спортивных терминов. Примерами таких заимствований являются слова, типа виндсёрфинг/ *vindsörfinq* (*windsurfing*), скейтборд/ *skeytbord* (*skateboard*), фристайл/ *fristayl* (*free style*), бобслей/ *bobsley* (*bob-sleigh*), скелетон/ *skeleton* (*skeleton*), дайвинг/ *dayvinq* (*diving*), кёрлинг/ *körliinq* (*curling*) и др.

Заимствования из английского языка в азербайджанском и русском языках часто употребляются вместо существующих синтаксических конструкций и словосочетаний. Например: овертайм/ *overtaym* (*over time*) – добавочное время/ *əlavə vaxt*, плей-офф/ *pley-off* (*play off*) – решающая встреча/ *həllədici görüş*, трансфер/ *transfer* (*transfer*) – переход спортсмена по контракту из одного клуба в другой/ *idmançının müqavilə əsasında bir klubdan başqa klubla keçməsi*.

Многие английские заимствования употребляются в силу моды на них. Такими англицизмами являются, например, нападающий/ *hücumçu* – форвард (*forward*), свободный стиль/ *azad üslub* – фристайл (*free style*), полузащитник/ *yarımmüdafiəçi* – хавбек (*halfback*), вне игры/ *oyundan kənar* – офсайд (*offside*) и др.

Отдельную группу составляют английские заимствования, которые несут в себе дополнительную семантическую нагрузку. Эту группу англицизмов условно можно разделить на две группы:

а) английские заимствования, используемые для детализации спортивного понятия: вина, ошибка – фол/ *fol* (*foul play*), наказание – пенальти/ *penalti* (*penalty*) и др.;

б) английские заимствования, используемые для дифференциации близких по содержанию понятий: бегун/ *qasıcı* и спринтер/ *sprinter* (*sprinter*) – бегун на короткие дистанции, судья/ *hakim* и рефери/ *referi* (*referee*) – спортивный судья и др.

Следует отметить, что все англицизмы в спортивной сфере, проникшие в русский и азербайджанский языки, по степени употребительности и адаптации условно можно разделить на освоенные в русском и азербайджанском языках, полуосвоенные и неосвоенные.

Так, многие заимствования из английского языка уже прижились в русском и азербайджанском языках и не воспринимаются как чужеродные. Такие заимствования являются освоенными и к ним относятся спортивные термины: футбол/ futbol, баскетбол/ basketbol, матч/ matç, волейбол/ voleybol, чемпион/ çempion, аэробика/ aerobika, нокаут/ nokaut, допинг/ doping, финиш/ finiş, рекорд/ rekord и многие др.

Полуосвоенные англицизмы – это лексемы, вошедшие в русский и азербайджанский языки относительно недавно. Процесс адаптации таких слов в исследуемых языках не завершен в плане частотности употребления и социальной значимости. Например: сет/ set, плей-офф/ play-off, голкипер/ qolkipər, спринт/ sprint, буллит/ bullit, рефери/ referi и др.

Неосвоенные англицизмы представлены лексемами, начинающими входить в русский и азербайджанский языки. Такие заимствования носят случайный индивидуальный характер. К этой группе английских заимствований относятся такие термины, как джим/ cım – спортзал, биг-шот/ biq-şot – известный спортсмен, фри-клаймбер/ fri-klaymber – скалолаз, поднимающийся по стенам домов и др.

Таким образом, можно сделать вывод, что употребление заимствований из английского языка в спортивной сфере достаточно высок. Основными причинами проникновения в спортивную лексику англицизмов являются:

- 1) отсутствие в русском и азербайджанском языках слов для обозначения новых предметов, понятий или явлений;
- 2) использование одной английской лексемы вместо целой синтаксической конструкции или словосочетания;
- 3) восприятие английского слова как более престижного.

Литература

1. Домашевич Е.В. Заимствования из английского языка в сфере спортивной лексики и проблемы их перевода на русский язык // www.media.miu.by;
2. Дудургова Х.А. Английские заимствования в спортивной лексике русского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2017, № 7(73), с. 92-94.

A.A.Abasquliyeva

Rus və Azərbaycan dillərində idman leksikasında ingilis alınmalarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə idman sahəsində ingilis dilinin leksikasından alınma məqamları araşdırılır, xüsusən də, ingilis köklü idman terminlərinin leksik-semantik təhlili aparılır və idman leksikasında ingilis alınmalarının əmələ gəlməsinin səbəbləri təyin edilir. İngilis dilindən alınmalar mənimsənmiş, yarımmənimsənmiş və mənimsənməmiş qruplara ayrılırlar.

A.A.Abasquliyeva

Features of the functioning of English borrowings in the sport vocabulary of Russian and Azerbaijani languages Summary

The article deals with the issues of borrowing vocabulary in the sphere from English to Russian and the Azerbaijani language, in particular, the lexic-semantic analysis of the sport terms of English

origins is constructed, and the reasons for the appearance of anglicisms in the sports vocabulary are identified. Anglicisms are divided into mastered, semi-mastered and unmastered.

*Рецензенты: доц. Л.Я.Ахмедова;
AzDBTİA-nın Sosial elmlər kafedrası
(05.01.2018-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05).*

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2018

А.А.КАДЫМОВА
e-mail: aida@mail.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

РАСТИТЕЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ И УСТОЙЧИВЫЕ СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ОБОРОТЫ

Ключевые слова: фитоним, метафора, растительные компоненты, словообразование, фразеологические единицы,

Açar sözlər: fitonim, metafora, bitki komponentləri, söz yaradıcılığı, frazeoloji vahidlər.

Key words: fitonim, metaphor, plant components, derivation, phraseological unit.

В современной системе лингвистических исследований изучение метафоры считается важным и необходимым. А.П.Чудинов рассматривает метафору, как способ познания и оценки мира: «Исследование теории концептуальной метафоры и описание ее конкретных моделей в различных видах дискурса - одно из интенсивно развивающихся направлений современной когнитивной лингвистики. Новая теория метафоры не отказалась от всего лучшего, что было в традиционных (идущих еще от Аристотеля) учениях о метафоре. Она просто предложила использовать при исследовании метафор принципы когнитивной лингвистики, и это позволило увидеть новые грани в, казалось бы, хорошо известном феномене» (1, с. 48).

Восприятие человеком действительности связано со стремлением его посредством языка дать оценку предметов и явлений объективного мира. Метафора является семантическим явлением и наблюдается во всех языках. Современная когнитивистика рассматривает метафору как способ познания, оценки и объяснения мира. Она позволяет проникнуть в человеческое мышление и выявить общие типичные ассоциации. Исследователи по-разному относятся к месту метафоры в языке. Многими лингвистами поддерживается вторая постановка вопроса, в которой утверждается, что человеку свойственно образно выражать свои мысли: "метафора пронизывает всю нашу повседневную жизнь и проявляется не только в языке, но и в мышлении и действии. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы мыслим и действуем, метафорична по самой своей сути. Сущность метафоры состоит в осмыслении, в переживании явлений одного рода в терминах явлений другого рода" (2, с. 387).

Ю.Лясота на материале русского и английского языков провёл исследование в области УСО. В данном исследовании им сравнения рассматривались как специальный вид фразеологизмов, а также был введён в научный оборот термин «традиционное сравнение», которое представляло собой: двухкомпонентный устойчивый фразеологизм, выражающий определенное понятие (4, с.58-62). Названия растений азербайджанского и русского языков в результате семантического развития получают переносное значение и на основе этого переносного значения создаются фитосемантические конструкции сравнительного характера.

Выявлены следующие ботанические УСО: *как береза/стройная как березка; крепкий как дубок* - здоровый, сильный, красивый мужчина, мальчик; *как свинья под дубом* - о глупом, неблагодарном человеке; плохое отношение, неблагодарность; *щёлкать как орехи* - быстро, легко справляться с какой-либо задачей, с каким-либо делом; *как тополь* - красивый, стройный человек - мужчина высокого роста; *свежий как огурчик/ как огурчик* - *dəf kimi*; *как свекла красная, багровая; тощ как хвощ* - о худом человеке; *горький как полынь; ободрать/обдирать/обчистить/обчищать /обирать как липку/ липочку/ облупливать как липку/облупить как липку* - *soğan qabığı kimi soymaq* -

ограбить, обобрать совсем, полностью, до нитки, грабить кого-либо; *натянулся/ на-лился/ пьян как клюковка* - об очень пьяном, напившемся человеке; *красный как клюква; разбираться как свинья в апельсинах /как свинья в апельсинах* - ничуть, нисколько, совершенно не понимает, разбирается, мыслит; *быть как выжатый лимон/ выжатый лимон* - сильно уставший, измотанный человек; *жёлтый как лимон* - нездоровый, больной человек; человек нездоровый по лицу; об оттенке цвета; *как горох об стену /стенку горох/ что стене горох/как горох об стену/об стенку* – *söz təsir eləmir* и т.п.; *вялый как парниковый овощ; скромная как лилия* - девушка, женщина натурой скромная, тихая, застенчивая; *heya kimi* – желтый как айва; *armud kimi; qarpız kimi* – круглый как арбуз; как яблоко *красный* - *alma kimi; palçıq saqqız kimi yarışib* - грязь прилипла как жвачка; *xına kimi qızarır* - красный как хна; как в темном лесу/ как лесу – *elə bil təşəddədir*; как грибы *расти* – *göbələk kimi çıxmaq/ qalxmaq*; как маков цвет/ как маков /заредеться /как мак пылать – *lalə kimi qızarmaq/lalə kimi yanaqları yanmaq/ yanaqları lalə kimi yanmaq; qırqırmızı qızarmaq*; как майская роза *цвети/как цветок расцвети* – *gül/çiçək kimi açılmaq*; как осиновый лист *дрожать /трястись* – *yarpaq kimi əsmək; tir-tir titrəmək*; как палка – *qırquru ağac kimi* и т.д.

Метафоры растительного мира в русском языке употребляются в УСО с союзом *как*. Например, сравнения, в которых актуализирован признак цвета, признак вкуса, внешнего вида: *жёлтый как шафран, жёлтый как лимон, красный как перец, коричневый как кофе, как маков цвет; кислый как лимон, горький как перец; стройный как кипарис, стройный как пальма, волосы как кактус, голова как тыква, глаза как маслины*; признак внутреннего состояния: *нежный как мимоза* и т.д.; а азербайджанском языке номинации растительного мира употребляются в устойчивых сравнениях с элементом *kimi*: *lalə kimi qızarmaq, alma kimi qırmızı, yarpaq kimi əsmək, qırquru ağac kimi, çör kimi, dəf kimi, gül kimi açılmaq* и т.д.

Фитометафоры связаны с качествами характера и поведением человека и могут выражать: морально-этические качества человека: *дуб* – упрямый; *фрукт, хрен* - отрицательные качества; социально-коммуникативные качества: *дуб* - равнодушный, нечуткий, бесчувственный; *дуб* - о бестолковом, тупом человеке; *кактус, колючка, крапива* – о неуступчивом, язвительном человеке; *полынь, крапива* - горькая жизнь, судьба; *перец* – остроумный, насмешливый; *мимоза* - обидчивый, недотрога; *перекати-поле* – меняющий часто местожительство и поэтому бессемейный, одинокий человек; *вьюн* – двигаться в разные стороны, крутяться, вертяться; ловчить, выкручиваться, приспособляясь к обстоятельствам; *пустоцвет* - бесполезный для общества человек; *сорняк* - жизнелюбивый, но злой, воинственный человек; *лопух* - несообразительный, простоватый человек; *дупло, бревно* - тупой или бесчувственный человек; *ива* - тоска, печаль; *цветок* - красота, радость; *малина* - о чем-либо очень приятном; сладкая жизнь; *pıtraq* – волосы как репейник; *balqabaq* – бездарный, тупой человек и т.д. Материал исследования показал, что некоторые части тела человека могут сравниваться с растениями для показа различных качеств, свойств, внешних данных человека, например, *нос картошкой* - о широком носе, похожем на картофелину; *нос сливой* – о красновато-синем о носе пьяниц; *клюквенный/ клюквенный нос* - преимущественно о носе пьяницы; *голова редькой* – о голове, имеющей формы редьки; *kələmbaş* – голова кочаном; *ağzipüstə /püstədodaq/ badamağızlı* - женщина с маленьким и изящным ртом; *lalədodaq* - с алыми губами; *findıqburun* – курносый; *püstəqarın/xurmaqarın* - о человеке, который мало ест.

Анализ материала позволил нам установить, что для исследуемых языков характерно использование названий растений в переносном значении при метафорическом моделировании с разной степенью активности для характеристики внешних, внутренних особенностей, душевных, морально-этических качеств, поведения человека и т.д.

Перенос наименования и развитие значения имеют место в обоих языках. Развитием значения фитонимов в результате переноса наименования могут стать самые различные сходные признаки предметов (чаще всего человек обращается к форме предметов). Исследование показало, что культурный коннотативный потенциал слов-фитонимов, основывается на пейоративных (отрицательных) и мелиоративных (положительных) стереотипных оценочных наращениях, отражающих семантические преобразования.

Литература

1. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. Екатеринбург, 2003.
2. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990.
3. Грановская Л.М. Растительный мир Библии. Санкт-Петербург, 2008.
4. Лясота Ю.Л. О традиционном сравнении как особом виде фразеологизмов словарного состава языка (3-ая научная конференция: тезисы докладов). Владивосток: Дальневосточный ун-т, 1958, с.58-62.

A.Ə.Qədimova

Bitki metaforaları və sabit müqayisəli söz birləşmələri

Xülasə

Məqalədə bitki metaforaları və sabit müqayisəli söz birləşmələri təhlil olunur. Materialın təhlili zamanı müəllif qeyd edir ki, öyrənilən dillərin xarici və daxili xüsusiyyətləri, zehni, əxlaqi və etik keyfiyyətləri, insan davranışını və s. xarakterizə etmək üçün məcazi mənada bitki adlarından fərqli fəaliyyət dərəcələrində metaforik modelləşdirmədən istifadə etmək xarakterikdir.

A.A.Gadimova

Plant metaphors and constant alternate word combinations

Summary

The article deals collocations of metaphorical names of plants and comparative collocations. Analysis of the material allowed the author of the article to establish that for the languages studied, it is characteristic to use plant names in a figurative sense in metaphorical modeling with different degrees of activity to characterize external, internal features, mental, moral and ethical qualities, human behaviour, etc.

Rəyçi: prof. E.S.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2018

Э.Э.МАМЕДОВА
e-mail: ellada.lt@gmail.com

Бакинский государственный университет
(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВРЕМЕННОГО СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ключевые слова: анализ, сопоставление, характерология, типология

Açar sözlər: təhlil, qarşılaşdırılma, xarakterologiya, tipologiya

Key words: analysis, confrontation, characterology, typology

Само разграничение сравнительного и сопоставительного языкознания методологически оправдано только в рамках конкретного исследования. Согласно традиции использования данной терминологии, сравнительно-исторические исследования имеют отношение к родственным языкам, сопоставительные – к языкам разного типа и происхождения. Без дополнения *историческое* термин *сравнительное* может употребляться в широком значении, подразумевая любые сравнительные исследования. Сравнение как универсальный метод познания в высшей степени эффективно в лингвистических исследованиях вообще. Самое общее правило сравнения языков может быть сформулировано следующим образом: языковые факты выпукло представлены на фоне фактов другого языка.

В.Скаличка в известной статье «Типология и сопоставительная лингвистика» указывал, что «К.Горалек справедливо говорит о том, что есть три основных метода сравнительного изучения языков: а) исторический, б) типологический, в) сопоставительный. Эта мысль представляется бесспорной, однако она нуждается в некотором уточнении» (3, с.27). По мнению В.Скалички, сопоставительный анализ имеет дело только с двумя языками, сравнительно-исторический анализ «рассматривает системы одного и того же языка в разные периоды» (3, с.27). Типологический анализ привлекает к анализу по возможности все языки. Более того, В.Скаличка говорит даже о возможных языках: «Типологический анализ подразумевает рассмотрение всех языков (реальных и возможных) в синхроническом и диахроническом аспектах (или в пансиндиакроническом аспекте), т.е. предполагает привлечение широкого языкового материала» (3, с.27-28).

Таким образом, Пражский функционализм в лице В.Скалички пытается определить сферы анализа, хотя многое остается неясным. Например, почему сравнительно-историческое языкознание имеет дело только с одним языком, а не с несколькими родственными? С другой стороны, может считаться справедливым такое разграничение сопоставительного языкознания и типологии, что первое связывается с частными вопросами, но представляемыми по ходу исследования «во всей полноте», тогда как второе оперирует широким языковым материалом.

Совершенно оригинально начинает свои рассуждения о сравнении или сопоставлении языков Р.О.Якобсон. Во-первых, с самого начала он вводит методологически важный принцип о сходстве языков: «Высказывание Альфа Sommerfelt'a, с которого я начал свою монографию о всеобщих звуковых законах, до сих пор не утратило своей силы: «Между фонетическими системами (или – более широко – *между системами языковыми*. – Р.Я.), существующими в мире, нет *принципиального* различия» (4, с.95).

Во-вторых, Р.О.Якобсон вводит принцип, приближающий сам характер рассуждений о типологии к современному антропоцентрическому языкознанию: «Как указы-

вают антропологи, одна из наиболее примечательных особенностей общения между людьми заключается в том, что ни один народ не может быть столь примитивным, чтобы не быть в состоянии сказать: «У тех людей другой язык» (4, с.95).

Оба замечания Р.О.Якобсона настолько существенны, что они выходят далеко за рамки приведенных утверждений. Так, первое замечание относительно отсутствия принципиального различия или принципиальных различий между языками по существу утверждает наличие единой кодовой схемы, лежащей в основе всех языков. Или, иными словами, можно думать, что в основе всех мировых языков лежит единая схема, единая глубинная модель, которой на поверхностном уровне соответствуют разные языки. Термин *модель* сам по себе может ввести нас в заблуждение, поскольку он может восприниматься как нечто типологически значимое. На самом деле модель кода вообще носит универсальный характер, как универсальное означивание вообще. Поэтому речь идет о глубинной языковой модели, модели кода.

С другой стороны, именно такая идентичность кода служит основанием сравнения вообще. Дело в том, что, если бы языки мира не характеризовались бы единой и универсальной глубинной моделью, вряд ли у нас было бы более или менее реальное основание для сравнения вообще. Можно также считать, что частная общность моделей или их идентичность объединяет языки в рамках языковых семей. В принципе сравнительно-историческое языкознание начинается не с обнаружения отдельных лексико-семантических или фонетических соответствий в индоевропейских языках, а с интуитивного ощущения идентичности моделей. Наверно, уже в этих рассуждениях компаративистов об идентичности моделей были заложены основы системно-структурного подхода к изучению языков мира. Ведь компаративисты выделяли не просто общность знаков, но общность знаковых конфигураций, что, видимо, было важнее. Идентичность конфигураций же представляет собой структурное сходство языков.

Второе замечание Р.О.Якобсона относительно того, как говорящие сравнивают языки, также должно восприниматься в самом широком контексте. Фактически здесь речь идет о национально-культурной чуждости другого языка, потому что говорить о звуковой инаковости вовсе не приходится. Об этом свидетельствует и следующая ссылка на М.Мид: «люди считают язык «таким аспектом поведения других людей, которому можно научиться» (4, с.95).

Фиксация внимания на таком аспекте, как поведение, приближает сопоставительное языкознание к антропоцентрическому или когнитивному языкознанию. Иными словами, если язык – это такой аспект поведения людей, которому можно научиться, следовательно, можно стать другим человеком и вообще другим.

Важно учитывать, что ощущение инаковости возникает не только в тех случаях, когда говорящие имеют дело с совершенно разными по своей структуре и лексическому заполнению языками, но и в случае наблюдения близкородственных языков. В принципе тот же механизм инаковости срабатывает и в случае столкновения с другим диалектом своего родного языка. С этим же невосприятием *другого* связаны и всякого рода недоразумения и насмешки над теми, кто говорит не так, как *говорим мы*.

Поведенческий аспект речи (и соответственно языка) непосредственно связывает компаративистику с когнитивизмом в самом широком смысле слова. И утверждение М.Мид о том, что другой язык – это фактически другое поведение, которому можно научиться, выводит нас на понимание теснейшей связи компаративистики с когнитивизмом. При четком понимании задач компаративистики в аспекте языка как некоторой поведенческой деятельности как раз определение различия в поведении и становится целью лингвистического исследования.

Необходимо отметить, что само отношение к языку как к некоторому типу поведения известно в лингвистике давно. Так, поведенческая теория в психологии, так

называемый бихевиоризм, рассматривался американскими дескриптивистами в качестве фундамента лингвотеоретических построений. Бихевиоризм формируется как прагматическая теория психики. Широко известна формула бихевиоризма: стимул-реакция. Вот что пишет по этому поводу М.Г.Ярошевский: «Стимул – реакция» – так прозвучал девиз бихевиоризма, основные идеи которого Уотсон изложил в статье «Психология, какой ее видит бихевиорист». Эта статья, опубликованная в 1913 г. в «Психологическом обозрении», в дальнейшем была названа «бихевиористским манифестом» (5, с.344).

Д.Б.Уотсон в указанном манифесте попытался определить кредо нового учения. Предметом психологии было объявлено поведение. Поведение, согласно бихевиоризму, состоит из секреторных и мышечных реакций. Что касается этих реакций, то они постоянно вызываются внешними стимулами. Строгость и научность анализа бихевиористы видели в исключении любых фактов, выходящих за рамки наблюдаемых феноменов.

Бихевиоризм, претендуя на полную объективность анализа, в качестве объекта науки рассматривал только наблюдаемые феномены. Совершенно в этом ключе Л.Блумфилд пишет: «Говорящий, Джилл, привел в действие свои голосовые связки (два небольших мускула в области адамова яблока), нижнюю челюсть, язык и т.д. таким образом, что воздуху была придана форма звуковых волн. Эти движения говорящего являются реакцией на стимул S. Вместо практической (или действенной) реакции R, а именно вместо того, чтобы реально начать доставать яблоко, Джилл приводит в движение органы речи, то есть производит речевую (или замещающую) реакцию, которую мы обозначим строчным г. Таким образом, у Джилл как у лица говорящего есть не один, а два способа реагировать на стимул: $S \rightarrow R$ (практическая реакция) $S \rightarrow g$ (речевая замещающая реакция). В нашем примере она выбрала второй способ» (1, с.39).

Простейший анализ приведенного высказывания Л.Блумфилда из его классического труда «Язык», являющегося одним из фундаментальных текстов дескриптивизма, свидетельствует о том, что американские ученые в принципе не разграничивали механизм стимул-реакция в практической деятельности и в языке. Более того, язык выступает здесь таким же практическим действием как и любое другое действие, направленное на практический результат.

Наверно, применение жесткой бихевиористской схемы в языкознании способно вызвать те же самые возражения, что и в психологии. Та схема речевого поведения, которая представлена в приведенной цитате, фактически исключает разум в его широком понимании. Если реакция адекватна символу и никоим образом не выходит за его рамки, то, следовательно, адресат способен осмысливать информацию исключительно в диапазоне заданного смысла. Действительность выступает против этого. Как правило, адресат любого языкового сообщения способен осмысливать предложенный стимул в значительно более широком контексте. Иными словами, адресат сообщения исходит не только из предложенного стимула (речевого сообщения), но из широкого информационного контекста, в котором может быть оценено сообщение. В какой-то степени здесь актуализируется проблема пресуппозиции. Любое новое сообщение, вообще любой знак интерпретируется с опорой на предшествующее знание. Бихевиористская схема речевого поведения в принципе отрицает релевантность пресуппозиции. Действительно, если реакция жестко привязана к стимулу, то ни о какой пресуппозиции говорить не приходится. Здесь уместно привести высказывание другого выдающегося американского лингвиста Э.Сепира, основоположника этнолингвистики, который утверждает, что «У языка есть свое окружение. Народ, на нем говорящий, принадлежит к какой-то расе (или нескольким расам), т.е. к такой группе человечества, которая своими физическими свойствами отличается от унаследованной совокупности

практических навыков и идей, характеризующих наш образ жизни. У антропологов повелось изучать человека с трех сторон – расы, языка и культуры» (2, с.185). Отсюда по меньшей мере следует, что реакция слушающего на стимул говорящего обусловлена культурологически.

Современная антропоцентрическая лингвистика ставит в центр лингвистических исследований человека с его этническим мышлением и психологией. Соответственно и компаративистика, учитывающая достижения антропоцентрического анализа языка, сравнивает языки не только и не столько в плане обнаружения дифференциальных признаков эквивалентных средств и выявления характера формальной или функциональной маркированности, сколько в плане определения несовпадений в национально-языковой картине мира, различий в этническом мышлении и психологии, наконец, в структуре тех концептов, которые представляют национальный менталитет как этнопсихолингвистическую систему.

Литература

1. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2001.
3. Скаличка В. Типология и сопоставительная лингвистика // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1989, с. 27-31.
4. Якобсон Р.О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. Вып. III. М.: Иностр. Лит., 1963, с. 95-105.
5. Ярошевский М.Г. История психологии. М.: Мысль, 1985.

E.E.Məmmədova

Müasir müqayisəli dilçiliyin əsas prinsipləri Xülasə

Məqalə müasir müqayisəli dilçiliyin problemlərinə həsr olunub. Qeyd olunur ki, müqayisə universal elmi metod olduğuna görə bütün elmlərin tarixini əhatə edir. Dilçilikdə də müqayisə mövcud paradigmlərin hamısını səciyyələndirir. Eyni zamanda müqayisə dilçiliyin hər bir ayrı paradigmasının mahiyyətinə uyğun şəkildə müəyyənləşir.

E.E.Mammadova

The main principles of modern comparative linguistics Summary

The article focuses on the challenges of contemporary comparative linguistics. It is noted that comparisons cover the history of all sciences as it is universal scientific method. Linguistic comparisons describe all existing paradigms. At the same time, the comparison is determined in accordance with the essence of each separate paradigm of linguistics.

Rəyçi: prof. A.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 29.12.2017

Г.Т.МИРЗОЕВА

e-mail: m.guna@inbox.ru

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

СОВРЕМЕННОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЕГО МЕТАЯЗЫК

Ключевые слова: лингвистика, метаязык, метафора, оппозиция, конфигурация**Açar sözlər:** dilçilik, metadil, metafora, qarşıdurma, konfigurasiya**Key words:** linguistics, metalanguage, metaphor, opposition, configuration

Метаязык науки на каждом отдельном этапе ее развития определяется ее данной парадигмальной сущностью. На наш взгляд, для метаязыка современного языкознания важным является сочетание системно-структурных представлений с когнитивными. Важнейшим положением современной теоретической лингвистики, непосредственно вытекающим из принципа ограниченности знаковых сочетаний и функциональной обусловленности конфигураций, является понимание роли оппозиции, существенной для раскрытия сущности знака. Так, знак реализует себя как пучок значимостей, каждая из которых актуализируется только в какой-то одной, отдельной оппозиции. Следовательно, сущность знака представляет собой нечто иное, как совокупность этих значимостей, каждая из которых раскрывается (актуализируется) в специфической оппозиции. Чисто теоретически правомерно предположить, что тот или иной признак знака может на протяжении значительного периода функционирования оставаться имплицитным только по той причине, что будет отсутствовать оппозиция, необходимая для актуализации данного признака.

Применительно к фразеологии принцип конфигуративного функционирования знака был разработан выдающимся азербайджанским лингвистом профессором М.Т.Тагиевым. В монографии «Глагольная фразеология современного русского языка» М.Т.Тагиев определил конфигуративную сущность фразеологических единиц (7, с.50). Согласно этой теории, получившей название *теории окружения*, сам по себе фразеологизм мало что значит, он недостаточен для реализации той функции, к которой предназначен. Структурная невыполненность фразеологизма дополняется структурно обязательным окружением.

Принцип структурной невыполненности языковой единицы и обязательного ее рассмотрения в рамках конфигурации оказался весьма плодотворным в методологическом плане. Он позволяет изучать пучки отношений, в которых реализуется содержание знака и соответственно иметь действительное представление о нем. С другой стороны, такое абсолютизирование важности структурных отношений для понимания системного статуса языковой единицы привело к относительно забвению фактора значения, т.е. того обстоятельства, что языковые единицы что-то означают. Именно это имел в виду Дж.Лайонз, когда говорил о том, что термин *структурализм* иногда употребляют в уничижительном значении.

Поворот к семантике, таким образом, был закономерен. С другой стороны, строгая формализация лингвистического анализа и соответственный отказ от значения никогда не господствовал в языкознании абсолютно. Просто некоторая идеализация принципа тождеств и различий, как наиболее существенного в языке, позволила лингвистам надеяться на то, что их наука может превратиться в точную и строго формализованную науку, напоминающую математику. Возникла, например, математическая лингвистика или лингвистическая математика. Одни считают, что это область

математических исследований, другие уверены в том, что математическая лингвистика относится к лингвистике.

Лингвистика, действительно, может относиться к точным наукам за счет своего метода, и в этом велика заслуга структурализма. От гуманитарных наук лингвистику отличает то обстоятельство, что исследователь, как правило, не может ничего добавить от себя. Анализируя конкретные конфигурации, он выявляет языковые сущности, которые в них представлены. Обычно все выводы лингвистических исследований базируются на точном подсчете.

Вместе с тем нельзя сказать, что антропоцентрический принцип, господствующий в настоящее время в науке, возник хронологически после структурализма. Это неправильно по двум причинам. Во-первых, невозможно говорить о том, что структурализм как направление в лингвистике себя исчерпал. Возможно, прошел его пик. Тем не менее строго формализованные исследования в лингвистике проводятся и сегодня и будут, видимо, проводиться и впредь. Во-вторых, антропоцентрическое направление в языкознании формируется не как кризис структурализма, а совершенно независимо от него. Например, в XIX столетии ни о каком структурализме еще и речи не было, в то время как поиски этнической духовности в языковых формах уже имели место. В частности, обоснование связи языка и культуры принято искать в работах основоположника теоретической лингвистики В. фон Гумбольдта.

В. фон Гумбольдт непосредственно связывает язык с духом народа. Он указывает, что «Законы языка суть поэтому не что иное, как колеи, по которым движется духовная деятельность при языкотворчестве, или, привлекая другое сравнение, не что иное, как формы, в которых языкотворческая сила отчеканивает звуки. Нет душевной силы, которая не была бы включена в эту работу; нет в человеческом сердце таких глубин, такой тонкости, такой широты, чтобы они не могли перейти в язык и проявиться в нем. Его интеллектуальные достоинства покоятся поэтому исключительно на упорядоченности, основательности и чистоте духовной организации народов в эпоху образования или преобразования языков и являют собой отображение или даже непосредственный отпечаток этой организации» (4, с.101).

Раз так, то, видимо, в семантической системе всех языков должны находить отражение все фрагменты окружающей действительности. Различия могут затрагивать лишь те сферы, которые различаются степенью актуальности. Тут В. фон Гумбольдт делает фундаментальное замечание относительно связи объективной действительности и нашего представления о ней. Ученый указывает, что «Слово – не эквивалент чувственно-воспринимаемого предмета, а эквивалент того, как он был осмыслен речетворческим актом в конкретный момент изобретения слова» (4, с.103). В этой связи он анализирует различные названия одних и тех же предметов и отмечает самые разные названия, непосредственно связанные с разными проявлениями сущности объекта. «Поистине язык представляет не сами предметы, а всегда лишь понятия о них, самодеятельно образованные духом в процессе языкотворчества» (4, с.103).

Действительно, каждый язык членит мир по-своему. Это *по-своему* непосредственно связано с тем, что актуально для этнического мышления и тем, какие признаки актуального предмета актуальны для этноса. Например, ученые отмечают, что в языке эскимосов существует более 100 названий снега. Такое обилие названий вовсе не отражает особое богатство эскимосского языка, или, например, особое богатство того снега, который выпадает в Северной Канаде. Дело в том, что для эскимосов важны переходные состояния снега, они важны для их жизни. Только поэтому все эти состояния и находят обозначение в языке. Именно по этой причине понятно и то, почему в других языках у понятия «снег» существует только одно лексическое обозначение.

Вот это понимание своеобразного членения мира, находящего отражение в языке, и подразумевают под термином «национально языковая картина мира». Национально-языковая картина мира представляет собой систему взаимосвязанных обозначений, каждое из которых непосредственно отражает специфику мировидения и миропонимания, актуального для данного этноса. Вот почему принято говорить о том, что в национально-языковой картине мира непосредственно представлены национальная психология и национальное мышление. Если у индусов слон выступает эталоном красоты, а у русских – эталоном неуклюжести, то это не случайно, а закономерно. Индус видит особую грацию в походке слона, русский видит только то, как он топает. Индус видит одно, русский – другое. Это и есть мировидение.

Своеобразие миропонимания, отраженное в языке, представляет собой непосредственное выражение связи языка и мышления, языка и национальной психологии. Область языкознания, предметом которой является изучение связи языка и мышления, получила название когнитивной лингвистики. Можно утверждать, что когнитивная лингвистика представляет собой сегодня область наиболее актуальных лингвистических исследований. Это не означает, что системно-структурные и сравнительно-исторические исследования не проводятся на современном этапе. В зависимости от целей конкретных исследований методы и принципы структурализма и компаративистики используются в самых разных областях. С другой стороны, в современной лингвистике существует своеобразная контаминация лингвистических методов и принципов. Однако, учитывая этот фактор, все же приходится признать, что в настоящее время особой актуальностью и популярностью пользуются исследования, специально ориентированные на обнаружение особенностей психологии и мышления того или иного этноса, зафиксированных в языке.

Основным термином когнитивного языкознания является термин *когниция*. Под *когницией* понимаются процессы, связанные со знанием. Поскольку когниция охватывает знание и мышление в их языковом воплощении, язык в большей степени, чем культура, дает ключ к пониманию этнического поведения. Человек, даже при непосредственном столкновении с действительностью, воспринимает мир сквозь призму существующих стандартов. Поэтому метафора вполне закономерна в любом языке, ее можно даже рассматривать как основной закон и результат развития системы языка. В процессе познания мира человек сравнивает неизвестное с известным, поэтому фактически мы мыслим метафорами.

Ключевыми терминами когнитивной лингвистики, которыми оперируют почти во всех исследованиях, посвященных связи этнического мышления и языка, являются такие понятия и термины, как *концепт*, *ментальность*, *концептуализация*, *когнитивная база*, *концептосфера*, *национально-культурное пространство*. Эти термины не должны употребляться как простые условности, характеризующие когнитивный дискурс. Соответствующие понятия занимают ключевые позиции при интерпретации явлений культуры и мотивации ими основных знаков, определяющих константы культуры.

Термин концепт, будучи базовым термином когнитивного языкознания, означает совокупность представлений о чем-либо. В.А.Маслова считает, что «Культурные концепты – имена абстрактных понятий, поэтому культурная информация, здесь приклепляется к сигнификату, т.е. понятийному ядру» (5, с.48). И действительно, концепт может быть связан только с сигнификатом лексического значения, поскольку он носит обобщенный характер. Например, концепт «женщина» не связан с какой-либо конкретной женщиной, а совмещает все наши представления о женщине. Но необходимо также отметить, что концепт носит и культурно-историческое значение. В.А.Маслова, конечно, права, связывая концепт с сигнификатом, поскольку даже наши представления сигнификативно оформляются. Например, мы считаем, что женщина

должна быть обаятельной, в ней должен быть какой-то шарм, какая-то загадка и т.д. Все эти представления подлежат определению на понятийном уровне. Концепт «женщина», таким образом, равен не словарному сигнификату лексического значения слова *женщина*, равному дефиниции «1. Лицо, противоположное мужчине по полу, та к-рая рождает детей и кормит их грудью. 2. Лицо женского пола, вступившее в брачные отношения» (6, с.195), а он равен сигнификатам многих лексем, совокупность которых и составляет концепт «женщина». Например, женщина на концептуальном уровне является носителем таких качеств, как «очарование», «притягательная сила», «мягкость», «нежность», «изящество» и т.д.

Считается, что чуть ли не первым термин *концепт* ввел в употребление русский философ начала XX века С.А.Аскольдов. Сам С.А.Аскольдов отмечал: «Вопрос о природе общих понятий или концептов – по средневековой терминологии универсалий – старый вопрос, давно стоящий на очереди, но почти не тронутый в своем центральном пункте. Общее понятие, как содержание акта сознания, остается до сих пор весьма загадочной величиной – почти неуловимым мельканием чего то в умственном кругозоре, происходящим при быстром произнесении и понимании таких слов как «тысячеугольник», «справедливость», «закон», «право» и т.п.» (1, с.29). С.А.Аскольдов рассматривает концептуализацию с самых разных сторон и выделяет такой аспект, как познавательное средство. В этом существенном аспекте концепт и оформляется как важнейший инструмент когнитивизма. Если различные концепты важны как средства познания, то их совокупность вполне может рассматриваться как национально-языковая картина.

В самых разных работах и выступлениях ученых на конференциях, посвященных современному антропоцентрическому языкознанию, термин *концепт* нередко отождествляется с термином *понятие*. Для этого существуют и основания, непосредственно связанные с этимологией этих слов, т.е. в этимологическом отношении эти термины, действительно, синонимичны. В Словаре лингвистических терминов О.С.Ахмановой отсутствует термин *концепт*, но фиксируется выражение *концептуальное поле*. При нем дается отсылка к термину *поле*, где написано: «Поле концептуальное *англ.* conceptual field. Данная понятийная область, данная совокупность взаимосвязанных понятий» (2, с.334).

Суть в том, что современное языкознание вкладывает совершенно новый и принципиально новый смысл в содержание термина *концепт*. Если понятие, как категория логическая означает совокупность существенных признаков, объединяющих предметы в единый класс, то концепт выступает как категория философская и лингво-культурологическая. Например, А.Вежбицкая утверждает, что словарный состав есть ключ к этнофилософии, истории и политике. Она пишет: «Философы, политологи и правоведы обыкновенно знают, что такие более или менее специальные термины, как ‘bail’ [залог, поручительство], ‘warrant’ [ордер], ‘custody’ [опека], ‘solipsism’ [солипсизм], ‘determinism’ [детерминизм], ‘parliament’ [парламент], ‘oath’ [присяга] и ‘democracy’ [демократия], непереводаемы. Однако гораздо менее известно, что специальные концепты, заключенные в английских словах *freedom* ‘свобода’, *justice* ‘правосудие; справедливость’ и *truth* ‘истина; правда’, также являются лингвоспецифичными. Также не осознается и тот факт, что в словах языка закодированы определенные способы концептуализации мира, а не объективная «картина» действительности, т.е. что одну и ту же ситуацию или одно и то же положение дел для целей языкового кодирования можно истолковать различным образом» (3, с.434).

Проводя параллельный анализ по осям парадигматики и синтагматики лексических единиц, связанных с идентичной семемой, А.Вежбицкая приходит к выводу, что в разных европейских языках эквиваленты с этим значением означают не одно и то же.

Ученый приходит к выводу о необходимости семантического метаязыка, поскольку псевдоэквивалентность (а именно о псевдоэквивалентности приходится говорить, если синтагматика свидетельствует о том, что латинское *libertas* и английское *freedom* – это не одно и то же) не дает возможности даже точно определить значения иноязычных эквивалентов на другом языке.

В контексте современного антропоцентрического языкознания и когнитивной лингвистики особую актуальность приобретают такие понятия, как внутренняя форма и фоновая информация.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 28-44.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: ACADEMIA, 2001.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
7. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966.

G.T.Mirzəyeva

Müasir dilçilik və onun metadili

Xülasə

Məqalə müasir dilçiliyə həsr olunub. Diqqət mərkəzində dilçiliyin metadili dayanır. Göstərilir ki, müasir dövrdə bu elmin dili iki istiqamətdə formalaşır. Burada özünü həm sistem-struktur, həm də koqnitiv paradigmanın mahiyyəti göstərir. Hər ikisi kifayət qədər məcazlaşır.

G.T.Mirzaeva

Modern linguistics and its metalanguage

Summary

The article deals with the modern linguistics. The metalanguage of linguistics is the centre of attention. The language of this science is shown to be formed in two directions nowadays. Here, the essence of both system-structured and cognitive paradigm shows itself. Both are fairly metaphorized.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2018

Т.В.НАЙЫБОВА

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ПОНЯТИЕ ТЕМЫ И РЕМЫ В ОПИСАТЕЛЬНОМ СИНТАКСИСЕ

Ключевые слова: тема, рема, синтаксис, сложное предложение, простое предложение.

Açar sözlər: tema, rema, sintaksis, mürəkkəb cümlə, sadə cümlə.

Key words: theme, rheme, syntax, compound sentence, simple sentence.

Актуальное членение бинарно. В соответствии со своим коммуникативным заданием предложение актуально членится на две части: тему и рему. Определяя тему, исследователи актуального членения отмечают три ее признака: 1) тема – «исходный пункт высказывания», «отправная точка для передачи актуальной информации»; 2) она актуально менее значима, чем рема; 3) это часть предложения, которая обычно дана, известна, вполне очевидна, предопределена предшествующим контекстом, является носительницей «данного», элементом, соединяющим высказывание с предшествующим текстом. Соответственно при определении ремы отмечается: 1) она содержит «то, что сообщается о теме»; 2) она актуально более значима, чем тема: в соотношении ее с темой выражается актуальная информация; она включает в себе основное содержание сообщения и является коммуникативным центром высказывания; 3) она обычно является носительницей «нового» (см.: 2; 17; 33; 40; 49; 58).

В приведенных ниже предложениях тема предшествует реме. *Море / - смеялось* (М. Горький); *Осина эта / - была мастерской дятла* (М. Пришвин); *Смелого / - пуля боится*; *К полудню / опять парило [находили облака и опять начинал сыпать дождь]*. *Перед закатом / становилось ясно* (И.Бунин).

В следующих предложениях рема предшествует теме. *Синими переливами / играл утренний свет* (М. Шолохов); *[Герасим постоял, поглядел на нее, махнул рукой, усмехнулся и пошел, тяжело ступая, в свою каморку. Целые сутки / не выходил он оттуда]* (И. Тургенев); *Только случайное обстоятельство / уберегло его от падени* (А.Фадеев).

Актуальное членение имеет собственный формальный аппарат. Основными средствами выражения актуального членения являются порядок слов и интонация.

Характеристика высказывания как члена парадигмы зависит от позиции этого высказывания в синтагме. В исходном члене парадигмы актуальное членение соответствует синтаксическому членению: тема выражается подлежащим (группой подлежащего), рема – сказуемым (группой сказуемого). Например: *Дети / опаздывают*; *Ленивые дети / опаздывают*; *Ленивые дети / опаздывают на занятия*; *Дети / ленивые* и под.

Тема является предметом сообщения. Поэтому для выражения темы наиболее приспособлены (и наиболее частотны в этой функции) имена существительные, т. е. часть речи с предметным значением. Типичным способом выражения темы служит подлежащее или группа подлежащего.

Рема содержит то, что сообщается о теме. Для выражения ремы обычно служат слова со значением признака. Типичным способом выражения ремы служит сказуемое или группа сказуемого.

Таким образом, конструкция с препозицией группы подлежащего и постпозицией группы сказуемого специально предназначена для выражения темы и ремы – независимо от условий контекста. Предложения с таким порядком компонентов служат для выражения общих суждений (*Птицы летают*; *Планеты вращаются вокруг Солнца*; *Конец венчает дело* и под.), а также любых высказываний, взятых вне

контекста. Связь с контекстом в этой конструкции зависит от лексического наполнения группы подлежащего. Группа подлежащего может обозначать нечто данное, известное из контекста, или – новое, неизвестное, не упоминавшееся в предшествующем контексте. Но в самом порядке компонентов отсутствуют признаки контекстуальной обусловленности. Такой порядок зависит не от контекста, а от значения подлежащего и сказуемого (предмет и его признак). Поэтому высказывания с препозицией группы подлежащего и постпозицией группы сказуемого можно назвать контекстуально независимыми или синтагматически независимыми. В контексте такие высказывания занимают синтагматически независимую позицию.

Контекст может изменять это типичное соотношение, при котором тема выражена словом с предметным значением, а рема – словом со значением признака. В контексте темой может стать слово со значением признака, а ремой – слово с предметным значением. Это происходит в том случае, если содержание темы известно из контекста или ситуации. Слово со значением признака, выполняющее обычно синтаксическую функцию сказуемого, становится темой, если оно названо в предшествующем контексте или предопределено предшествующим контекстом. Например: *А Иван Васильевич мне не нравился. Не понравилась / и тетушка Настасья Ивановна* (М.Булгаков); *Я пишу отрывисто не потому, что у меня такой стиль: отрывисты / воспоминания* (В. Шкловский); *Жизнь изменилась. Изменилось / и отражение ее в протоколах педагогического совета* (В. Каверин).

Таким образом, порядок компонентов в высказываниях, в которых актуальное членение расходится с синтаксическим членением (тема выражена сказуемым или группой сказуемого, а рема – подлежащим или группой подлежащего), обусловлен контекстом. Такие высказывания тесно связаны с контекстом, так как тема в них обязательно обозначает нечто данное, известное, названное в предшествующем контексте. Поэтому высказывания с препозицией группы сказуемого и постпозицией группы подлежащего можно назвать контекстуально зависимыми или синтагматически зависимыми. В контексте такие высказывания занимают синтагматически зависимую позицию.

Помимо высказываний со сказуемым – темой и подлежащим – ремой, примеры которых были приведены выше, существуют и другие типы контекстуально зависимых высказываний, в которых актуальное членение расходится с синтаксическим.

Итак, парадигма высказываний, которые могут быть образованы на основе предложений с определенным синтаксическим составом, включает в себя синтагматически независимые и синтагматически зависимые высказывания. Исходным членом парадигмы является обычно синтагматически независимое высказывание.

Для определения состава темы и ремы служит вопрос, поставленный к данному высказыванию. Та часть заключенной в высказывании информации, которая содержится в вопросе, относится к теме высказывания, а часть информации, непосредственно отвечающая на вопросительное слово, относится к реме.

Например, высказывание *Осень мы хотели провести / в Москве* (И. Бунин) отвечает на вопрос: Где мы хотели провести осень? Вопрос содержит часть высказывания, образующую тему; на вопрос отвечает рема (*в Москве*). Ср. с исходным членом парадигмы: *Мы / хотели провести в Москве осень*. В исходном члене парадигмы актуальное членение совпадает с синтаксическим. Тема совпадает с подлежащим: *Мы*; рема совпадает с группой сказуемого: *хотели провести в Москве осень*. В синтагматически зависимом высказывании актуальное членение расходится с синтаксическим.

Высказывание *Работал я / долго и упрямо* (А. Гайдар) отвечает на вопрос: Как я работал? Вопрос содержит часть высказывания, входящую в тему, на вопрос отвечает рема (*долго и упрямо*). Исходный член парадигмы: *Я / долго и упрямо работал*. В исходном члене парадигмы актуальное членение совпадает с синтаксическим. Тема

совпадает с подлежащим: Я; рема совпадает с группой сказуемого: *долго и упрямо работал*. В синтагматически зависимом высказывании актуальное членение расходится с синтаксическим (тема — *работал я*; рема — *долго и упрямо*).

В лингвистических работах термины «данное» и «новое» часто употребляются в том же значении, что и тема и рема. Однако если придавать этим словам буквальный смысл, т.е. понимать под «данным» нечто, известное из ближайшего контекста или подсказываемое контекстом, а под «новым» - действительно новое, не упоминавшееся в предшествующем контексте, то нетрудно обнаружить, что понятия «тема» и «рема» не совпадают с понятиями «данное» и «новое».

Понятие темы в одном отношении шире понятия «данного», в другом отношении — уже. «Данным» является нечто, известное из конситуации, названное в предшествующем контексте или же предопределяемое конситуацией.

Практически тема высказывания очень часто обозначает данное. Но необходимо иметь в виду, что темой высказывания может быть и неизвестное, новое для читателя или слушателя. Новым нередко бывает начало повествования, главы, абзаца, а у отдельных авторов целые отрывки текста построены так, что тема каждого предложения обозначает новое. Приведем примеры.

Начало рассказа А.Чехова «Белолобый»: *Голодная волчиха / встала, чтобы идти на охоту*. Начало рассказа А.Чехова «В овраге»: *Село Уклево / лежало в овраге, так что с шоссе и со станции железной дороги видны были только колокольня и труды ситценабивных фабрик*. Начало романа Ю.Тынянова «Пушкин»: *Майор / был скуп. Вздыхнув, он заперся у себя в комнате и тайком пересчитал деньги*.

С другой стороны, понятие темы является более узким понятием, чем понятие данного. Элементы данного в предложении в одних случаях играют существенную роль в его актуальном членении, в других случаях оказываются для актуального членения безразличными. Например, элементы данного, будучи зависимыми компонентами словосочетания, составляющего рему, могут не играть никакой роли в актуальном членении, поскольку рема в целом заключает в себе новую часть сообщения: *Я с любопытством посмотрел на него из своей засады* (И.Тургенев); *Я пошел поговорить об этом с дядей* (А.Гайдар). Следовательно, роль данного в актуальном членении зависит от места элементов данного в синтаксической структуре предложения.

Рема может целиком обозначить данное. Например, весь состав высказывания может быть данным, известным, а коммуникативная цель высказывания состоит лишь в подтверждении или отрицании уже известного факта. Это общевеерификативные высказывания, отвечающие на полный модальный вопрос: *Он лег спать с этими мыслями, но думал, что все это пройдет и он вернется к старой жизни. Но старая жизнь не вернулась* (Л.Толстой); *«Позвольте, тут какая-то путаница...» - подумал я: до того не вязался вид вошедшего человека со здоровым хохотом и словом «расстегай», которое донеслось из передней. Путаница, оказалось, и была*. (М.Булгаков).

Рема обозначает данное в предложениях, заключающих в себе отождествление двух известных, определенных лиц или предметов: *Так и Чичиков скоро нашел ближнего, который потащил на плечах своих все, что только могла внушить ему досада. Ближний этот был Ноздрев...* (Н.Гоголь); *Она с радостью почувствовала, что в том состоянии, в котором она находилась, у нее есть держава, независимая от положения, а которое она станет к мужу и Вронскому. Эта держава — был сын* (Л.Толстой).

При подходе к лексическому составу предложения с точки зрения актуального членения можно заметить качественную дифференциацию его компонентов. «Думается, целесообразнее других та точка зрения, с которой в актуальном членении видят показатель связи предложения с контекстом, конситуацией, осуществление предложением речевой, композиционно-синтаксической функции. Давление от известного к

неизвестному, от данного к новому – вопрос не языковой структуры предложения, а отражение общей логики развития мысли в данном речевом контексте... Известность данного или темы сообщения устанавливается не с точки зрения воспринимающего роль, а с точки зрения говорящего, его волей» (30, с.334).

Тема сообщения обычно выражается данным:

Qaragiləni həbs elədilər (А.Бабаев).

Данное и новое находят свое отражение в лексическом составе предложения. Следующие лексические средства, указывающие на данное, являются словами особой категории, создающими связь с предыдущим контекстом:

1. Личные местоимения:

О, (тема - данное) başını yastıqdan qaldırıb heyərlə ətrafa boylandı (А.Муганлы).

2. Сочетание указательных и возвратных местоимений с существительными или отдельно употребляемые возвратные местоимения:

Bu həyət çox iri və qərribə idi (Ю.Самедоглу).

...Cavanlıqda Mirzə Səfər özü şairlik fikrinə düşüb, şeir demək üçün çox çalışmışdı

...Hər doğulan hiss də, duyğu da insan kimi, canlı kimi öz ömrünü yaşayandan sonra ölüb gedir. (А.Гаджизаде).

3. Указательное местоимение «bu» (это), способное представить всю ситуацию:

Hər axşam günbatandakı meşədən mahnı oxuyan bir səs yüksəlirdi. Bu, həsrət dolu, kədərli bir səs idi... (А.Мамедханлы).

Существуют характерные, очень простые способы выражения темы и ремы, у которых степень зависимости от контекста очень незначительна.

Для выражения темы в роли предмета сообщения используются в основном существительные, т.е. слова с предметным значением. Чаще всего тема выражается подлежащим (вместе со всеми расширяющими его членами), или же независимым дополнением:

Əzrayıl bir göyərçin oldu. (Книга моего деда Коркута).

Həzəri tanımaq olmurdu. (Г.Гусейноглу).

В зависимости от занимаемой в предложении позиции, от расположения в более, или менее информативных полюсах, т.е. когда обозначение предмета речи – в номинативной, а признака – в предикативной зоне, все основные части речи могут выступать и как тема, и как рема.

Части речи, занимающие номинативную позицию, склонны становиться предметом речи, или вступительной частью (локативом). А в этой функции может выступать любая часть речи, способная стать подлежащим. При этом в предикативной позиции располагаются коммуникативно важные, очень информативные части речи, способные стать сказуемым.

Если основные части речи изменяют свою позицию (номинативную или предикативную), то их семантическая информативность будет обладать другими качествами для коммуникативного представления. Так, наиболее тяготеющее к теме существительное и предикативной позиции служит рема и, наоборот, если к реме более тяготеет глагол, то в номинативной позиции он служит теме.

В выражении актуального членения порядок слов участвует как средство, указывающее переход тех или иных грамматических членов в состав компонентов данного членения. В одном случае порядок слов играет значительную роль, а в другом незначительную.

Литература

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999.
2. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1, с.61-75.

3. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976.
4. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
5. Распопов И.П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
6. Шешукова Л.В. Об актуальном членении сложных предложений // Научн. докл. высш. шк. Филологические науки, 1972, №1, 69-78.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982.

T.V.Naibova

Təsviri sintaksisdə tema və rema anlayışı

Xülasə

Praktiki olaraq tema mövcud olanı təcəssüm edir. Rema – yeni deməkdir, lakin bu kateqoriyalar arasında mümkün ola biləcək uyğunsuzluq hallarını da nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif sintaksis tərkibli cümlələrə əsaslanan ifadələrin bölünməsi, bir tərəfdən öyrənilən bu tip cümlələr üçün xarakterik olan tema və rema ilə əlaqənin ətraflı təhlilini qacılmaz edir, digər tərəfdən isə mövcud olanla yeni olan arasında.

T.V.Naibova

The conception of theme and rheme in the descriptive syntax

Summary

The article is about theme – that often defines the datum, but rhema – something new, but it is necessary to take into account also all the possible cases of divergences between these categories. Description of the actual parts of utterances built on the basis of the sentences with different syntactical structure, suggests the detailed analysis of correlation between them, on the one hand, between the datum and new, on the other hand, characteristic for the studied syntactical type of sentences.

Рецензент: д.филол.н., проф. А.Я.Мамедов

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2018

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

СМЕНА ЯЗЫКА, КАК НОВЫЙ ВИД «РОДНОГО ЯЗЫКА»

Ключевые слова: смешанный язык, смешение языков, двуязычный, усвоение языка, родной язык, реалии

Açar sözlər: qarışıq dil, dillərin qarışması, ikidillilik, dilin mənimsənilməsi, ana dili, realilər

Key words: mixed language, language mixing, bilingualism, language acquisition, native language, realis

Как, слишком смешанный, собственный язык, выражается следующим примером: будучи я студенткой Захра описывает, как ей было трудно, когда она должна была при посещении азербайджаноговорящей семьи говорить только по-азербайджански. В домашней обстановке говорят по-азербайджански. Устное общение сведена к нескольким часам в день. Если родители не следят за чистотой азербайджанского языка, в него постепенно проникает значительное количество калек и иноязычных слов, обозначающих местные культурные реалии. Дома начинают говорить своего рода макароническом языке. Захра отмечает значение смены языка следующим образом: *bei der mi"schsprache da muss ich mich gar nicht konzentrieren-also das ge"hat einfach- und es gibt tage wo ich richtig merke dass ich die mi"schnarche bevorzuge> dass ich mich nur da wohl fühle*

При смешении языка, так как я совсем не могу сконцентрироваться и есть дни, когда я замечаю, что «предпочитаю смешение языка», чтоб только почувствовать себя хорошо. На азербайджанском языке не говорят друзья и школа, он не способствует новым социальным контактам. На азербайджанском языке говорят родители, с трудом адаптирующиеся к новой ситуации и плохо говорящие на языке страны проживания. Отмечены случаи, когда у ребенка возникает некоторый комплекс «неполноценности» собственных родителей, выражающийся зачастую в отказе говорить на языке родителей.

Характеристика смены языка, как форма выражения, которая само собой доступна и в которой чувствуешь себя хорошо, напоминает об описаниях, которые отмечают употребление «родного языка» в чужом живом мире, как приятно, успокаивающее и глубоко знакомое чувство. В описании Захры смена языка имеет качество нового вида «родного языка».

Двуязычного ребенка невозможно эффективно обучить азербайджанскому языку за пределами Азербайджана, не представляя, что он умеет, в чем заключаются для него трудности и как их преодолевать. Исследователи пытаются разобраться, в какой мере дети усваивают два языка параллельно, насколько они осознают тот факт, что они говорят и мыслят на двух языках, какие когнитивные механизмы включаются в действие и т.д. (1, 2, 7, 8, 9, 12). Но уже к возрасту четырех лет проблемы смешения двух языков, подавления, торможения и т.д. сами собой отходят на второй план, поскольку к этому возрасту дети уже хорошо осознают факт своего двуязычия. Мы приблизительно знаем уровень владения азербайджанским языком у людей, выросших или давно живущих вне метрополии. Но мы плохо себе представляем, как сделать так, чтобы дети, растущие сегодня за пределами Азербайджана, могли достигнуть адекватного уровня владения вторым языком.

Смена языка, решаемая критериями при поисках партнера, высочайшее значение смены языка, когда девочки говорят о представлении будущего. Одна из девочек выражает в следующем недопонимание, что смена языка для неё не только приятнейшее и выразительное коммуникативное средство: */ich könnte nie einen mann lieben wenn er meine sprache nicht kann die mischsprache einen aserbaidshandicht und auch keinen deutschen ich könnte nie zu einem sagen -ich liebe dich -das klingt so hart aber sən*

sevirəm (ich liebe dich) klingt schön// (Я никогда не смогла бы полюбить мужчину, если бы он не говорил на моём языке «смешение языка» азербайджанский язык, но никакого немецкого языка, я никому не смогла бы сказать «я люблю тебя» это звучит так грубо (ich liebe dich), но на азербайджанском səni sevirəm звучит красиво).

В результате чего, ясно этно-культурное значение смешения языка. Он является символом принадлежности к категории «Migrantin»-мигрантка, также для разграничения по отношению немцев и азербайджанцев. Они являются выражением самостоятельности не этнического национального самоизображения. Кроме того, рейтинг немецкого и азербайджанского языков очень интересен. Для выражения сильной, глубоко воспринимаемой информации предпочитается азербайджанский язык, в то время как в этой ситуации немецкий язык был бы грубым. Оценка немецкого языка, как грубого языка делится большей частью азербайджанскими мигрантами. «Почему здесь формируется принцип выбора партнёра?»- спрашивают многие. Они имеют друзей, из общества мигрантов, партнёров, которые говорят в смешанном немецком языке, благодаря чему ищут и находят себе пар. Высокое символическое значение смешения остаётся сокращённым у профессиональных успешных взрослых; смешения учредительны для самопонятия за этнической границей, как ни на азербайджанском так и ни на немецком, а на каком-то новом, что-то совсем на другом языке/ weder aserbaidshanisch noch deutsch, sondern als etwas Neues ganz Anderes.

Смешения могут быть также в молодых немецко-говорящих семьях, которые передаются их детям. С середины 1980 года и к началу 1990 обосновываются в Германии группы мигрантов с именами «Kauderzanca» в Берлине, «Saz-Rock» во Франкфурте, «Dei Unmündigen» в Манхайме. Их актёрами являются дети приглашённых иностранных работников «Gastarbeitern», которые родились в Германии, и большей частью мигрировали, будучи маленькими детьми в Германию. Корневая тема этого социального мира состояло и состоит в том, чтобы освободиться от этнической дискриминации в стране миграции и от национально-учредительных аспектов своей происходящей культуры. Уже самостоятельные обозначения этого нового политического социального мира отмечают различие между господствующими самостоятельными организациями мигрантов из Турции и Азербайджана, которые определяются первично этническими свойствами. Имена «emenzipatorischen Migranten» /освобождённых мигрантов выражают сильную ориентацию в стране миграции в Германии и бикультурализм его участников: а) «Kauderzanca» содержание обоих слов «Kauderzanca» и чей-то эквивалент «Tarzanca»; в) «Saz-Rock» обращается на бикультурализм участвующих, в которой «Saz» как традиционный сорванный инструмент в Турции и в Азербайджане, с «Rock» рок музыкой, которая связана с обозначением западно музыкального направления; с) напротив другие группы отказываются «die Unmüdigem»/

«Нуждающиеся в уходе» совершенно от своего обозначения, как ссылка к происходящей стране. Из-за этого они выражают мультиэтнические ориентации, основатели которых из Азербайджана. Основная причина их наименования состоит из их ориентированности к стране миграции, которая провокационно относится к языку, в которой они фокусируют их статус, как политический, нуждающийся в уходе как гражданин Германии.

Соответственно их гранту в стране миграции Германии, имеются в социальном мире освобождённые мигранты, у которых немецкий язык, как взаимодействующий язык. Но это не означает, что изменение азербайджанского языка клеймило бы язык. Напротив, когда встречаются немецко-азербайджанские языковые изменения, как правило, только периферической активности групп, так они играют важное значение для самостоятельного понятия актёров. «Чужое воспринимают, поглощают, принимают», этот вопрос исследует И.Вогт, с иными взглядами на актуальном обсуждении

«плагиатства» (3). Например, М.Раветто в своём исследовании в двух языках «Das Komplimentieren in deutsch-italienischen Kontaktsituationen» о комплиментах выяснил, что комплименты появились, как сильно ритуальные, часто приходящие и для того, чтобы чаще войти в контакт необходимой языковой торговли (3). Общество языка оценило обмен комплиментов, как стратегию вежливости. При осмотрении этого образца торговли выявилось, что дополнительный характер зависит от культуры и языкового барьера. Оно меняет не только изобилие, но и статус комплиментов, а также его содержание и в особенности, реакцию слушателя, которая является в основном, как похваленное качество. При интерпретации комплиментов обнаруживаются межкультурные различия. Посредством комплимента можно повлиять на человека позитивно и достичь атмосферы обоюдной симпатии и доверия.

Литература

1. Altariba J., R.R.Heredia. 2008. An Introduction to Bilingualism. Principles and Processes. New York – London.
2. Anke Gilleir: Germanistische Mitteilungen (Zeitschrift für Deutsche Sprache, Literatur Kultur, 42/2-2016; Einsprachigkeit und Mehrsprachigkeit in der Literatur: Einige historische Beispiele, Heidelberg
3. Barbara Hans-Bianchi, Camilla Miglio, Daniela Pirazzini, Irene Vogt, Luca Zenobi (Hrsg.) Fremdes wahrnehmen, aufnehmen, annehmen. Band 109, Peter Lang, 2013, Frankfurt am Main, S.372.
4. Das Deutsche und seine Nachbarn: über Identitäten und Mehrsprachigkeit; (Vorträge in der Sektion... vom Institut für Deutsche Sprache; im Rahmendes Festivals" Die Macht der Sprache") /Ludwig M.Eichinger; Albert Plewna (Hrsg.), Tübingen: Narr, 2008, S.184.
5. Deutsch als Zweitsprache: Lehren und Lernen. Gabriell Kniffka; Gesa Silbert-Ott, Paderborn, Schöning, 2009, S.244.
6. Diebold A. Incipient bilingualism // Language. 1961, V. 37, №1.
7. Döpke S. 1992. One Language One Parent. An Interactional Approach. Amsterdam – Philadelphia.
8. Döpke S. 2000. Cross-linguistic Structures in Simultaneous Bilingualism. Amsterdam – Philadelphia.
9. Grammatikal innovation in multiethnic urban Europe. New linguistic practices among adolescents. In: Lingua 119, 782-806. 2009.
10. Lanza E. 2004. Language Mixing in Infant Bilingualism. A Sociolinguistic Perspective. Oxford.
11. Leo von Seckendorff. Korrespondenzen der Goethezeit Band1: Text, Edition und Kommentar, Herausgegeben von Michael Grus, Berlin, 2014, S.655
12. McCardle P., E. Hoff (eds.) 2006. Childhood Bilingualism. Research on Infancy through School Age. Clevedon – Buffalo – Toronto.
13. Sprache und Kultur als Gemeinsames Erbe im Grenzgebiet / Hrsg. Grazijna Kopuszanska. Polnisch, Deutsch, 2010, Gdansk. S 316.
14. Schütze Fritz. Das Konzept der sozialen Welt im symbolischen Interaktionismus und die Wissensorganisation in modernen Gesellschaften. In: Keim, Inken/ Schütze, Wilfried (Hrsg.), 57-83.
15. Wiese Heike. Kiesdeutsch. Ein neuer Dialekt entsteht. München: 2012.

A.B.Sobor

Dil əvəzlənməsi “ana dili”nin yeni növü kimi Xülasə

Məqalədə Almaniyada miqrant həyatı yaşayan azərbaycandilli əhalinin qarşılaşdığı dil çətinliklərindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, Azərbaycanın kəndə ikidillilik şəraitində yaşayan azərbaycanlı uşaqlara Azərbaycan dilini öyrətmək olduqca çətinidir. Məqalədə uşaqların iki dili paralel şəkildə öyrənməsi, onların iki dildə düşünüb danışmalarını dərk etmələri, hansı koqnitiv mexanizmlərin fəaliyyətə keçməsi və s. araşdırılmasına cəhd edilir.

A.B.Sobor

Language substitution as a new kind of a “native language”

Summary

The article deals with language difficulties of the Azerbaijanis living the life of migrants in Germany. The article states the difficulty of teaching the Azerbaijan language to the Azerbaijani children who live in the bilingual situation outside of Azerbaijan. The author tries to investigate parallel learning of two languages, their understanding and speaking in both of the languages, the introduction of cognitive mechanisms, and others.

Rəyçi: f.f.d., dos. Q.Əbdülrəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2017

A.Ç.BABAZADƏ

e-mail: Babazade-ayna@mail.ru

Xəzər Universiteti

(Bakı şəh., Məhsəti Gəncəvi küç., 11)

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “CƏLALİYYƏ” POVESTİNDƏ TARİXİ
VƏ BƏDİİ GERÇƏKLİYİN İNİKASI**

Açar sözlər: tarixi povest, Cəlaliyyə, bədii gerçəklik, nikah diplomatiyası.

Ключевые слова: историческая повесть, Джалалие, художественная реальность, дипломатия брака.

Key words: historical novel, Jalalie, artistic reality, diplomacy of marriage.

Əzizə Cəfərzadə tarixi səpkili nəsr əsərləri yazmaq ənənəsini davam etdirərək 1981-ci ildə “Cəlaliyyə” povestini yazdı. Mövzusu tarixdən götürülmüş povestə zamanla ədəbiyyatşünasların, tənqidçilərin mövqeyi fərqli olmuş, haqlı və haqsız iradlara məruz qalmışdı. Bəzi tənqidçilər tarixi mövzudan qaynaqlanan bir əsəri oxuyarkən orada işlənmiş tarixi faktları, nədənsə, olduğu kimi görmək istəyirdilər. Əslində yazıçının öz mövqeyini bildirmək üçün bədii təxəyyülə əsaslanması tamamilə mümkündür. Əsərdə bəzi faktların tarixi reallığa uyğun olaraq verilməməsi yazıçının işlədiyi mövzuya nəbələdliyindən irəli gəlir. Əksinə Ə.Cəfərzadə ənənəsinə sadıq qalaraq dövrün tarixi mənbələrinə müraciət etmiş, yalnız araşdırdığı tarixi materiallara daha dərinləndirən bələd olduğundan sonra əsəri yazmaq qərarına gəlmişdi. Əsərin başlanğıcında buna bir işarə olunur, belə ki, yazıçı adı çəkilən povesti yazmazdan əvvəl hələ 50-ci illərdə gəzdirdiyi Naxçıvan torpaqlarını bir daha görmək qərarına gəldiyini, bir çox yerləri: müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də adı çəkilən Əshabi-Kəhfi, xüsusən də Xanəgah kəndini, heyratımız gözəlliyə malik olan əzəmətli Əlincə qalasını təkrarən gəzdiyini bildirir (eləcə də yazıçının arxivində “Cəlaliyyə” povesti ilə əlaqədar qeydləri arasında bu səyahət qeyd-gündəliyi də yer alır (1)). Onu da qeyd etmək ki, yazıçının oğlunun dediyinə görə, Ə.Cəfərzadəyə bu mövzunu akademik Ziya Bünyadov vermiş və işlənmə zəruriliyini xüsusi qeyd edərək rus dilinə tərcümə etdiyi Ən-Nəşəvinin Cəlaləddin Mankburnının həyatından bəhs edən kitabını hədiyyə etmişdi. Adı çəkilən həmin kitab Ə.Cəfərzadənin ev muzeyində saxlanılır.

Povestdə hadisələr XII əsrdə yaranan Atabəylər dövlətinin getdikcə zəifləməyə və çökməyə başladığı, həmçinin yerli feodalların çəkişmələrinin davam etdiyi, xarici siyasətinin düzgün aparılmadığı bir dövrdə cərəyan edir. Əsərdə maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, yazıçı tərəfindən məharətlə işlənmiş müxtəlif həyat lövhələri də vardır. Yazıçı bu dəfə də başqa bir qadın hökmdarın həyatını və fəaliyyətini qələmə alır. Əsərin əsas qəhrəmanı ədaləti, adilliyi və eləcə də əsl Azərbaycan qadınına məxsus keyfiyyətləri ilə seçilərək tarixə adını yazdıran Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı Cəlaliyyədir. Yazıçı obrazı dolğun və hərtərəfli göstərir. Cahan Pəhləvan uzaqgörən və tədbirli bir hökmdar kimi verilir. Belə ki, övladları arasında gələcəkdə taxt-tac üstündə daxili çəkişmə yaranmasın deyər sağlığında ikən varislik məsələsini nəzərdən keçirərək bölgü aparmışdı. Onun bölgüsünə əsasən kəniz Zahidə xatundan olan

Özbəyin bacısı Cəlaliyyəyə Naxçıvan ərazisinin idarəsi həvalə olunmuşdu. Əsərdə 1186-cı ildə vəfat edən Cahan Pəhləvanın ölümündən az əvvəl Naxçıvanı iqta şəklində Cəlaliyyəyə verərkən qızın 13-14 yaşlarında olduğu bildirilir.

Cəlaliyyə obrazı əsərdə bir neçə aspektdə göstərilir. Bəzi məqamlarda povestin yazıçının “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi ilə səsləşdiyini görmək olar. Nədənki Cəlaliyyə Natəvanla yaxın tərcümeyi-hala malikdir. Müəllif əsər boyu Cəlaliyyəni Natəvanla oxşar təlil: həm xeyirxah, qəlbi oğul həsrəti ilə alışıb-yanan ana, həm də xalqının, vətən torpaqlarının müdafiəsinə qalxan qəhrəman qadın kimi təsvir edir. Amma müəllif Cəlaliyyəni daha çox vətən torpaqlarını yadellilərin işğalından qorumağa çalışan məğrur bir siyasətçi kimi işləməyə, onu bu istiqamətdə daha qabarıq təsvir etməyə üstünlük verir. Cəlaliyyənin dar məqamlarda vətənin müdafiəsi uğrunda gördüyü tədbirlərin, atdığı addımların təsviri əsərin süjet xəttinin əsasını təşkil edir.

Əsərdə həmçinin yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən Türkan xatunun, Möminə xatunun, Zahidə xatunun da adı anılır. Povestin “Dilək günü” adlı bölümündə Cəlaliyyə xeyirxahlıq əməllərini nəsildən-nəslə ötürən mərhəmətli, xeyirxah qadın olaraq təqdim olunur. Məlumdur ki, cümə günü islam aləmində müqəddəs gün hesab edilir. Yazıçı əsərin bu hissəsində Zahidə xatunun dili ilə cümə gününün əhəmiyyətini sadalamağı özünə borc bilmişdi: “- Cümə günü böyük pərvərdigarımız “ol” deyib - bu gözəl dünyamız yaranıb”... “Cümə günü peyğəmbərimiz rəsuli-əkrəm dünyaya gəlib...”... “Bugünkü gün göydən müqəddəs Qurani-şərifin ilk ayəsi nazil olub. Cənab Cəbrayıl rəsuli-xudaya ilk dəfə bu gün görünüb” (2, s.86). Müsbət insani keyfiyyətləri ilə seçilən Cəlaliyyə də anası Zahidə xatunun “Cümə gününün şərəfəti ucadır” ifadəsini nəzərə alaraq, həmin günləri qapısını hər kəsin üzünə açıq edirdi (2, s.86). Cümə günü Cəlaliyyə üçün həm də “ana xatirəsi” günü hesab edilirdi. Çünki anası da cümə günü ehtiyac içində olanlara qapısını açardı. Vaxtilə Zahidə xatun tərəfindən atılan bu xeyirxahlıq addımını: kasıbların əliboş geri qaytarılmaması kimi savablı işi məmnunluqla davam etdirən Cəlaliyyə qapısına gələn insanı razı salmağa çalışır və onu gülərlə yola salardı. Belə günlərin birində onun sarayının qarşısına toplaşanların içində bir anlıq özünü boşluqda hiss edən Aydoğmuş da olur. Dilək günündə insanlar Cəlaliyyənin yanına müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün gəlirdilər: kimi yemək, kimi torpaq, kimi cehiz və s. diləyirdi. Amma Aydoğmuşun bunların heç birinə ehtiyacı yox idi, əksinə bunlarla yetərinə təmin olunmuşdu da. Hətta qoşunda adlı sərkərdələrdən birinə də çevrilən bu qəhrəmanın ehtiyacı başqa idi. Ehtiyacı olduğu yeganə amil sevgi idi, Cəlaliyyəyə olan sevgisi! O, Cəlaliyyədən sevgi diləmək məqsədilə saraya yaxınlaşmışdı. Cəlaliyyənin yaxın köməkçisi uzaqgörən Məhim ana oğlanın Mələkə (Cəlaliyyə bəzən Mələkə də adlandırılırdı – A.B.) qarşısındakı uzunmüddətli susqunluğundan və baxışlarından hər şeyi anlamış və Cəlaliyyənin adına söz çıxmasını deyə bu bəlanı ondan uzaqlaşdırmış, Aydoğmuşun saray kənzilərindən biri – Olcay üçün elçi düşdüyünü söyləmişdi.

“Cəlaliyyə” povestində aparıcı xətt Cəlaliyyə olsa da, tarixi obrazlarla yanaşı müəllifin bədii təxəyyülünün məhsulu olan obrazlara da rast gəlirik. Povestdə yer almış sərkərdə Aydoğmuş obrazı real obrazdır və Cəlaliyyəyə xidmət etmiş məmlüklərdən biridir. Ziya Bünyadov isə onun adını qulamların içində qeyd etmişdi (3, s.88). Qulam - qədim zamanlarda: qul, kölə, nöker, xidmətçi (oğlan) deməkdir. Aydoğmuşun həyat hekayəsinə toxunularkən onun qul bazarından Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adamları tərəfindən alındığı və bu yolla saraya gətirildiyi bildirilir. Aydoğmuş digər qullardan fərqləndiyindən Cəlaliyyənin atası onu digərlərindən seçmiş və oğlana xüsusi qayğı ilə yanaşmışdı. Cəlaliyyə ilə aralarında böyük yaş fərqi olmayan Aydoğmuş demək olar ki, uşaqlıqdan onunla böyümüşdü. Artıq müəyyən yaş dövründən sonra, həddi-buluğa çatmış Aydoğmuş saraydan kənarda yaşamağa başlamışdı. Çünki, Mələkə sarayda yalnız qadınları saxlamışdı. İllər keçmiş və Aydoğmuşun qəlbində birgə böyüdüüyü Cəlaliyyəyə qarşı sevgi qığılcımları yaranmışdı. İlk vaxtlardan Cəlaliyyə bunu hiss etmiş və onu özündən uzaqlaşdırmaq məqsədilə “oğlum” - deyər səsləməyə

başlamışdı. Həm bu çağırış forması, həm dilək günündə baş verənlər, eləcə də sevgi ilə yanaşı, getdikcə yaranan taxt-taca yiyələnmək eşqi kimi amillər Aydoğmuşda Cəlaliyyəyə qarşı fərqli hisslər doğurmuşdu. Aydoğmuşun bu düşüncələrinin kökü daha dərinə söykənirdi. Belə ki, Cəlaliyyənin babası – Atabəy Şəmsəddin Eldəniz də vaxtilə qul bazarından alınmış daha sonralar Atabəylər dövlətinin yaradıcısı olmuşdur. Elə məhz bu hadisədən ruhlanan Aydoğmuş Cəlaliyyə ilə evlənməklə həm sevgisinə qovuşmaq, həm də Naxçıvana sahiblənmək istəmişdi. Ə.Cəfərzadə onun bu zəif cəhətinin Herat hakimi-Hacib Əlinin işinə yaradığını, boş vədlər verərək, yüksək iddialarda olan Aydoğmuşun özü də fərqi nə varmadan hakimin əllərində bir növ oyuncağa çevrildiyini bildirir. Herat hakiminin əsas məqsədi həm Əlincə qalasını almaq, bu yolla Naxçıvan torpaqlarını zəbt edib öz ərazilərinə qatmaq, həm də Atabəylərin xəzinəsini ələ keçirmək idi. Məlumdur ki, Atabəylər dövlətinin paytaxtı əvvəlcə Təbriz, daha sonra Naxçıvan olmuşdu və Atabəylərin xəzinəsi Əlincə qalasında saxlanılmaqla yanaşı, əsas gəlirlər də bura axırdı.

Povestdə Cəlaliyyənin yeganə varisi olan vəliəhd Cəlalı oğurlamaqla təhdidlərə, müxtəlif hiylələrə əl atmaqla vətən xaininə çevrilən Aydoğmuşun öz taleyi də acınacaqlı başa çatır. Herat hakimi vətəninə dönük olan sərkərdədən özü də ehtiyat edərək, ona axıra kimi etibar edə bilməzdi. Əlincəyə hücum keçdikləri zaman artıq Aydoğmuşa ehtiyac olmadığını görüb, başından qılınc endirərək onu öldürmüşdü. Beləliklə, bir zamanlar sarayda Məhəmməd Cahan Pəhləvanın sonra da Cəlaliyyənin etibarını qazanmış Aydoğmuş öz nəfsinin qurbanı olur. Bununla yazıçı vətənin torpağında gəzib, havasını udub, yeməyini yeyib, suyunu içib sonra da üzü dönük çıxan xainlərin gec-tez belə bir mənzərə ilə qarşılaşacağını göstərmək istəmişdi. Cəlaliyyənin simasında isə vətən torpaqlarının bütövlüyü naminə Haciblə Aydoğmuşun göndərdiyi təklifləri rədd edən və bircə balasını itirməyi gözə alan qəhrəman qadın obrazı yaratmışdı. Aydoğmuşun adı tarixi mənbələrdə bəzən Aytuğmuş kimi də qeyd olunur. Ə.Cəfərzadə onun digər ərazilər kimi o cümlədən Naxçıvana da yürüş edən Hacib Əli ilə birliyini göstərsə də, Ən-Nəsəvi Şərəf əl Mülklə birliyini göstərir. O, Şərəf əl Mülkün Cəlaliyyənin öz oğlu kimi böyütdüyü Aytuğmuşu müəyyən vədlərlə ələ aldığını, Naxçıvanı ələ keçirmək niyyətində olduğunu, Aytuğmuşun da bu vədlərə aldanaraq, onu böyüdən insana qarşı çıxdığını bildirmişdi. Vədlərə əsasən Şərəf əl Mülkün şəxsi mühafizə dəstəsi hesabına Aytuğmuş Naxçıvana sahiblənməli və bunun müqabilində əvvəlcə nəgd şəklində sonra hər il müəyyən məbləğdə pul ödəməli idi. “Lakin Şərəf əl-Mülkün göndərdiyi dəstə Naxçıvan yaxınlığında artıq bu məsələ haqqında xəbərdar edilmiş Məlikənin qoşunu ilə döyüşə girir. Məğlub edilmiş Aytuğmuş geri çəkilməli, Cəlaliyyənin öz hacibəsi ilə göndərdiyi xəbərdən pərt olmuş Şərəf əl-Mülk isə məcburiyyət qarşısında Məlikədən üzr istəməli olur” (4, s.43).

Cəlaliyyənin evlilik məsələsinə gəlincə yazıçı povestdə onun cah-cəlalı elçiləri rədd edərək Naxçıvanın qədim Baba böliyündən olan sadə bir insanla – daim vətənin müdafiəsinə qalxan igid Cəmsidlə sevrək evləndiyini bildirmişdi. Ancaq Cəmsid nəzir-niyazla olan Cəlal adlı oğlunun dünyaya gəldiyi gün onun üzünü görmədən döyüşdə aldığı ağır yaradan vəfat etmişdi. Bütün bunlar olduqca təsirli lövhələrlə oxuculara çatdırılmışdı. Daha sonra Cəlaliyyənin növbəti evliliklərinin yalnız sənəd üzərində olduğu, bir sözlə onun nikah diplomatiyasına əl atdığı bildirilir. Cəlaliyyənin bu təşəbbüsləri xalqı düşünməsindən və vətəni qorumaq məqsədindən irəli gəlmişdir. “Şərəf əl-Mülkün və Aytuğmuşun Naxçıvanı tutmaq cəhdləri Məlikə Cəlaliyyəni o dövrdə "dəbdə olan" yeni bir addıma - Naxçıvanı tabeliyində saxlamaq üçün 1229-cu ildə qətlə yetirilmiş əri Qiyasəddin Pırşahın ölümündən sonra bu dəfə qayını xarəzmşah Cəlaləddinə ərə getməyə vadar edir....Ən-Nəsəvi gürcülərlə apardığı uğurlu döyüşlərdən sonra Məlikə Cəlaliyyənin dəvətilə sultan Cəlaləddinin Naxçıvana gəldiyini, burada onunla izdivaca girdiyini bildirir. Cəmi bir neçə gün Naxçıvanda qalan sultan ona tabe vilayətlərin (Xorasan, İraq, Mazandaran) buraya dəvət edilmiş divan başçıları ilə müşavirə keçirir, müharibə şəraitində yaşayan ölkə əhalisinin şikayətlərinin həll olunması, vəziyyətin tənzimlənməsi yollarını arayır” (4, s.43). Xarəzmşahların sonuncu hökmdarı Cəlaləddin Manq-

burnunun katibi olan Şihabəddin Məhəmməd ən Nəsəvinin “Sultan Cəlaləddin Məngburnunun tərcümeyi-halı” əsərini Atabəylər dövlətinin son illərinin təsviri baxımından ən mükəmməl mənbə hesab etmək olar. Bir növ xatirə ədəbiyyatı nümunəsi hesab edilən bu əsər vasitəsilə biz çoxlu tarixi faktlarla tanış olub, qaranlıq qalan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilirik. Əsərdə monqolların Azərbaycana hücumu zamanı əhalinin Cəlaləddin tərəfə meyillənməsi faktı göstərilir. Tarixi mənbələrdə də bu gerçək öz əksini tapır, amma eyni zamanda o da bəlli olur ki, Cəlaləddin üzde özünü monqollarla mübarizə aparmağa gələn bir hökmdar kimi göstərilə də, əslində əsl mübarizəsi atabəy Özbəyin vassallığından istifadə etməklə Qafqaz və Kiçik Asiya ölkələrindəki feodal hakimlərin qonşularına qarşı idi və buna görə də feodallar ona qarşı ittifaq yaratmışdılar (3, s.11). Zamanla ədəbiyyatda da mübahisə doğuran başqa bir gerçəkliyə də nəzər yetirək. Belə ki, Cəlaləddinlə Naxçıvan hökmdarı Cəlaliyyə arasında nikah diplomatiyasının bağlanması bəzən real, bəzən də absurd fikir olaraq qələmə alınmışdı. Bu tarixi fakt yersiz olaraq tənqidçilər tərəfindən yazıçı uydurması kimi tənqid edilmişdir. Məsələn, kitab çap olunandan bir il sonra- 1984-cü ildə tənqidçi-ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyevin “Cəlaliyyə”, eləcə də həmin ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Nəsrimiz və tariximiz” adlı məqalələri çap olundu. O, povestin sənətkarlıq baxımından uğurlu təsir bağışladığını bildirsə də, yazıçını tarixi faktları təhrif etməkdə günahlandırır. Tənqidçi “Cəlaliyyə” məqaləsində yazırdı: “Tarixi məxəzlərdə Cəlaləddin ilə Cəlaliyyənin nikahı barəsində heç bir məlumata təsadüf edilmir. Lakin başqa bir fakt məlumdur—Cəlaləddin Təbrizə daxil olandan sonra Cəlaliyyənin qardaşı arvadı ilə yəni Atabəy Özbəyin arvadı Malikə ilə evlənmişdi” (5, 6). “Nəsrimiz və tariximiz” məqaləsində isə əlavə olaraq Cəlaliyyənin Pirsahla evlənməsi də qeyd olunmuşdu (6, s.172). Burada birinci fikir yanlış, ikinci fikir isə doğrudur. Bunu isə tarixdən gətirəcəyimiz faktla izah etmək istərdik. Qeyd edək ki, Ə.Cəfərzadə tarixiliyə riayət etmək üçün Şihabəddin ən Nəsəvinin akademik Z.Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş əsərinə üz tutmuşdu. Mübahisəyə dönüşən bu məsələyə qeyd olunan həmin kitabın müxtəlif hissələrində öz əksini tapmış faktlarla aydınlıq gətirmək istərdik. Belə ki, kitabın 33-cü fəslində aşağıdakı qeydlərə rast gəlirik: “Dövlət Məlik Qiyas əd - Dinin yanına qulluğa qayıdanda onun hərbi gücü artdı və o, Azərbaycana bir neçə yürüş etdi. O dövrdə buranın hakimi atabəy Özbək İbn Məhəmməd ibn İldəgiz idi.... Onun qaldığı yerə qızğın döyüşlər və acı kindən yaxa qurtararaq, sülh əldə etmək üçün dəfələrlə Özbəyin elçiləri gəlirdilər. O, Qiyas əd – Dinə knyaz arvadı (məlikə), Naxçıvanın hakimi Əl-Cəlaliyyəni verdi. Müqavilənin əsasları möhkəmləndikdən sonra Qiyas əd –Din İraqa qayıtdı” (7, s.120).

Daha sonra 83-cü fəsildə də bu haqda məlumat verilir: “Onun (sultanın) Naxçıvana gəlişinin səbəbi buranın hökmdarının (əl – Cəlaliyyənin) onunla evlənmək arzusu idi. Xorasan, İraq və Mazandaran vilayətlərinin divan başçıları, vəzifəli şəxslər şikayətlərlə bağlı sultan sarayına çağırılmışdılar. Bununla əlaqədar o, (Cəlaləddin) Cəlaliyyə ilə evləndikdən sonra burada bir neçə gün qaldı” (8, s.221).

Göründüyü kimi, gətirilən faktlarla tənqidçi Vilayət Quliyevin birinci faktı təkzib olunur. Ancaq ikinci fikri haqqında isə onu bildirmək istərdik ki, həqiqətən də sonuncu atabəy hökmdarı Özbək Təbrizi qoyub qaçandan sonra həyat yoldaşı Malikə torpaqların müdafiəsi üçün Təbrizə daxil olan Cəlaləddinlə nikah müqaviləsi bağlamaq qənaətinə gəlmiş və ona müraciət göndərmiş, Cəlaləddin isə yalnız faktiki boşanma olduğu halda razı olacağını bildirmişdi. Boşanma olmadan yenidən nikah bağlamağı Cəlaləddin əxlaqsızlıq hesab edirdi. Malikə isə saxta şahidlər vasitəsi ilə bu proseduru həyata keçirmiş və yalnız bundan sonra Cəlaləddinlə nikah müqaviləsi bağlaya bilmişdi. Hətta Atabəy Özbəyin bu xəbəri eşidəndən bir neçə gün sonra vəfat etdiyi də bildirilir. Bütün bu məlumatları isə Şihabəddin ən Nəsəviyə atabəy Özbəyin vəziri Rəbib əd-Din söyləmişdi. Ən Nəsəvinin kitabının 51-ci fəslində bu haqda oxuyuruq: “Şahzadə (məlikə) əhalini çoxlu miqdarda pula qərq etdi (toyun şərəfinə) və sultan onunla evləndi...

Mənə atabəy Özbəyin vəziri Rəbib əd-Din söylədi: Atabəy Özbək Naxçıvan mahalında, Əlincə qalasında olarkən eşitdi ki, sultan onun ölkəsini hissə-hissə zəbt edir. Evlilik haqqında

eşidənə qədər o, heç nə demədi yalnız bir şeydən başqa (Quran ayəsindən): “Doğrudan da yer üzünü Allahındır: bəndələrindən istədiyini varis edər, sonda da möminləri”. O, bunlar haqqında ona bu xəbəri gətirəndən soruşdu: “Bu şahzadənin istəyi ilə oldu, yoxsa onun istəyi əleyhinə?”. Həmin adam cavab verdi: “Onun istəyi və dəfələri elçi düşməsindən sonra”. O, (yəni Məlikə - A.B.) boşanmanın şahidlərinə xələt verdi və onlara mərhəmət göstərdi. O, (Rəbib əd -Din) söylədi: Onda (Özbək) başını balığa qoydu, həmin saat da qızdırması qalxdı və bir neçə gün sonra o, vəfat etdi. (8, s.158).

Göründüyü kimi, Xarəzmşahlarla nikah müqaviləsi bağlamaqla Məlikə və Cəlalyyə idarə etdikləri torpaqları əllərində müvəqqəti də olsa saxlaya bilmişdilər Cəlalyyənin evlilik məsələsi ilə bağlı Ziya Bünyadov “Azərbaycan Atabəylər dövləti” adlı kitabında da məlumat vermişdi: “Atabəy Özbəkin bacısı Cəlalyyəni - Azərbaycan Atabəylərinin şəxsi mülkü sayılan Naxçıvanın hakimini əvvəlcə Cəlaləddinin qardaşı Qiyasəddin Pir şah, sonra isə Cəlaləddin özü aldı. Bütün bu evlənmələr mülk sahibləri olan bu qadınların təşəbbüsü nəticəsində baş verirdi, çünki sultan nəslinə kəbinli olmaqla, onlar mülklərinin toxunulmazlığını təmin edir, sultan məmurlarının bu mülklərə təcavüz etmələrinin qarşısını alır, onların torpaqları tac (xass) torpaqları olaraq qalırdı” (3, s.236). Pir şahla evlilik məsələsinə gəlincə, əvvəlcə onu qeyd etmək istədik ki, bir müddət Azərbaycanın hakimi olan Cəlalyyənin atabir doğma qardaşı atabəy Özbək tarixdə sərxoş, dövlət idarəçiliyini apara bilməyən, digər dövlətlərin vassallığını asanlıqla qəbul edən biri kimi tanınır (3, s.125). Bacısı Cəlalyyəni Qiyasəddin Pir şahla ələ verməsi də məhz onun fəaliyyətsizliyi üzündən olmuşdur. Bu evlilik sənəd üzərində olsa da, Cəlalyyə “Mən sənə məsləhətindən çıxma bilmərəm. Sən əmin əvəzisən. Sözümdən çıxmağa vəsiyyət eləyib. Razıyam ...”, - deyərək qardaşının istəyinə boyun əyməli olmuşdur (2, s.143). Qeyd olunan evliliklə bağlı Z.Bünyadovun əsərində oxuyuruq: “Qiyasəddin Pir şah İran İraqını tutub, buradan qonşu ölkələrə yürüş etdi. Belə ki, 1224-cü ildə o, Azərbaycana yürüş edərək Marağaya və Müzəffərəddin Özbəkin başqa mülklərinə hücum etdi. Özbək isə müqavimət göstərməyə qüvvəsi və qabiliyyəti olmadığından təzminat verməklə məsələni qurtarmaq istədi... Nəhayət, Pir şah sülh şərtlərini qəbul edib, Atabəyin bacısı Cəlalyyə ilə evləndi. Naxçıvan bu zaman Cəlalyyənin pay torpağı hesab olunurdu (3, s.132).

Əsərdə iki hakimin - Cəlalyyə ilə Cəlaləddinin qarşı-qarşıya dayandığı səhnə olduqca maraqlıdır. Cəlalyyənin Naxçıvanı, eləcə də Əlincəni qoruma təşəbbüsləri ilə yanaşı, Cəlaləddinlə arasındakı sevgi povestinin əsasında dayanır. Yazıçı hər iki obrazın daxili aləmini, tələtlərini olduqca təbii boyalarla işləmişdi. Həmçinin bu qarşılaşma səhnəsi povestdə iki yerdə əks olunmuşdu. Yazıçı Cəlaləddinlə qarşılaşmanın ilk səhnəsində onun Bağdad səfərindən qayıtdığını bildirmişdi. Bu fakt tarixi mənbələrdə də öz təsdiqini tapmışdı. Bildirilir ki, Cəlaləddinin Bağdada yürüş etməsinin səbəbi əslində monqollar tərəfindən Xarəzmşahlar dövlətinin dağıdılmasında və atası Sultan Əlaəddin Məhəmmədin ölümündə Xəlifəni təqsirkar hesab etməsi idi və yürüş Xəlifənin məğlubiyyəti ilə yekunlaşmışdı (3, s.134).

Əsərin sonunda isə Cəlalyyənin son anadək ümidini itirmədiyini və Əlincənin müdafiəsinə qalxdığını görürük. Xilaskar kimi gəlib yetişərək Cəlalyyəyə kömək edən və Əlincəni mühasirədən qurtaran Cəlaləddinlə ikinci dəfə qarşılaşma səhnəsi də məhz bu hissədə göstərilir.

Povestinin “Qızlar-Güllər Dünyası” başlıqlı bölümündə Cəlalyyənin qurduğu idarəçilik sistemi ilə də tanış oluruq. Onu da qeyd edək ki, Cəlalyyənin sarayında demək olar ki, bütün vəzifələri qadınlar tuturdu. O, sarayda ətrafına oturmuş dul qadınları və həddi buluğa çatmış yaşı 14-ü bitirmiş, ələ getməmiş qızları toplamışdı. Bu qadınlar cəldlikdə, mərdlikdə heç də Cəlalyyədən geri qalmayaraq, öz ayıq-sayıqlığı ilə seçilirdilər. Bu fakt tarixi mənbələrdə öz əksini tapdığı kimi Əzizə Cəfərzadənin povestində də vurğulanmışdı. Povestdə aparıcı xətt Cəlalyyə olsa da, onun süd anası hesab edilən Məhim ana da xüsusilə seçilir. Məhim ananın özünəməxsus obrazı onun bir xarakter kimi cizgilərinin açılmasında müəyyən rol oynayır. Başlı çox bəblər çəkən bu qəhrəman qadın hər zaman Cəlalyyənin yanında olmuş, dar günündə ona ürək-dirək verərək, xüsusi tədbirliyi ilə seçilmişdi. Digər qəhrəman qadın obrazlarına

ərəb-fars dillərini öyrədən Canfəda xanımı, babasının və vəliəhd Cəlalın qisasını almaq məqsədi ilə Aydoğmuşu yaralayan Olcayı, özünü ikili xəyanət qurbanı hesab edən Zeynəbi misal göstərmək olar. Burada ikili xəyanət qurbanı məsələsində haşiyəyə çıxaraq bildirək ki, Zeynəb Aydoğmuş tərəfindən qəsdlə göndərilmiş Turxan tərəfindən aldandığına görə özünü xəyanət olunmuş kimi hiss etməklə yanaşı, həm də Turxana baş qoşduğuna görə Cəlaliyyəyə də xəyanət etmiş olduğunu düşünərək sarayı tərk edir və bir gündən sonra cənazəsi tapılır.

Həmçinin o da qeyd olunur ki, Cəlaliyyənin sarayına müxtəlif dinlərin nümayəndələri olan qızlar da toplanmışdı. Dini inancların müxtəlifliyindən danışılarkən Cəlaliyyənin dili ilə yazıçı “ - Dünyada nə çox din, nə çox əqidə var... Kaş hamı bir dində yaranaydı. Amma təki ürək pak olsun...”, -dəyərək bu məsələdə də fikrini bildirir (2, s.91). Müəllif Naxçıvan əhalisinin cəsurluğunu, mərdliyini qeyd etməklə yanaşı, Cəlaliyyənin xalqın sevimlisi olduğunu da vurğulamışdı. Qoca pəhləvan Əhliman kişinin vəliəhd Cəlalı xilas etmək üçün bilə-bilə ölümün gözünə dik baxması əhalinin Cəlaliyyəyə olan sədaqətinin əyani sübutu idi.

XII əsr Azərbaycan ədəbi mühitinin qüdrətli sənətkarı Nizami Gəncəvi ilə görüş səhnəsi də tarixi gerçəkliyə uyğun təsvir olunmuşdu. Maraqlı lövhələrdən biri də Qızıl Arslanın dünyaca şöhrətli Nizami Gəncəvi ilə görüşə gedərkən Cəlaliyyəni də özü ilə götürməsidir. Şeir, sənət vurğunu olan və şairlərin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Cəlaliyyənin Nizami ilə görüşə hazırlaşarkən keçirdiyi hiss-həyəcan olduqca təbii boyalarla işlənmişdi. Ə.Cəfərzadə bu görüşün Naxçıvanın Şəki şəhərində baş tutduğunu qeyd edir. Əsərdə Nizaminin Cəlaliyyənin idarə sistemində heyranlığı da təsvir edilmişdir. Yazıçı şairin qadınların hökmdar olduğu Nüşabə sarayının ülgüsünü Cəlaliyyə xanımdan götürdüyünü də bildirmişdi. Tarixi mənbələrdə də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvi arasında baş tutan görüşün Gəncənin 30 fərsəngliyində sultan düşərgəsində olduğu bildirilir (3, s.201). Həmçinin povestdə “İsgəndərnəmə” poemasının qadın qəhrəmanı Bərdə hakimi Nüşabənin adı çəkilməklə onun Cəlaliyyə ilə bənzərliyi diqqət mərkəzinə çəkilmişdi.

Beləliklə, povestdə hadisələr bir-birini əvəz etdikcə, gedişat dəyişdikcə Cəlaliyyənin əsl Azərbaycan qadınına məxsus sifətləri özünü büruzə verir və aydın olur ki, baş verən heç bir hadisə bu qadın qəhrəmanımızın məğrurluğuna sədd çəkə bilmir. Əsərlə və yazıcının ev arxivində saxlanılan povestlə əlaqəli qeydləri olan qovluq, eləcə də üzərində qeydləri olan tarixi kitablarla tanışlıq bir daha onu göstərir ki, Ə.Cəfərzadə bəzi gerçəklikləri olduğu kimi, tarixdə qeyd edilməyən bəzi məqamları isə müəllif bədii təxəyyülü ilə əks etdirmişdir. Bu da bədii əsər üçün təbii haldır və bu yazıcının doğul haqqıdır, çünki povest tarix kitabı deyil - tarix haqqında yazılmış bədii əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Əzizə Cəfərzadə. Ev arxivi. P-109/1 - Qeyd dəftəri: Naxçıvan - "Cəlaliyyə" qeydləri.
2. Əzizə Cəfərzadə. Cəlaliyyə. Bakı: Gənclik, 1983.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, 2007.
4. Nailə Vəlixanlı. Naxçıvan - ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 2005.
5. Quliyev V. Cəlaliyyə // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 3 fevral 1984, № 5, s.6.
6. Quliyev V. Nəsrimiz və tariximiz // Azərbaycan jurnalı, 1984, № 4, s. 164-175.
7. Шихаб ад – дин Мухаммад ан Насави. Жизнеописание султана Джалал Ад – Дина Манкбурны (перевод с арабского, предисловие.... и указатели З.М.Буниятова). Баку: Элм, 1973.
8. Шихаб ад – дин Мухаммад ибн Ахмад ан Насави. Сират ас –султан Джалал ад- Дин Манкбурны: (Жизнеописание султана Джалал Ад – Дина Манкбурны) (критич.текст, пер. с араб., предисл.,.... и указатели З.М.Буниятова). М.: Восточная литература, 1996.
9. Ziya Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994.

А.Ч.Бабазаде

**Историческая и художественная мимика (отражение) действительности
в повести Азизы Джафарзаде "Джалалия"**

Резюме

В историческом произведении «Джалалия» Азизы Джафарзаде показываются события, происходящие в период начала ослабления и упадка возникшего в XII веке государства Атабеков, продолжающихся конфликтов местных феодалов, а также не проводящейся должным образом внешней политики. Перед написанием работы автор провел всестороннее историческое исследование. В некоторые моменты автор основывался на исторические события, а иногда и на свое художественное воображение.

A.Ch.Babazadeh

Reflection of historical and literary reality in the novel "Jalaliyya" by Aziza Jafarzadeh

Summary

In the historical novel "Jalaliyya" by Aziza Jafarzadeh, the events take place during a period when the state of Atabeyans, which emerged in the twelfth century, began gradually weaken and collapse, while the local feudal conflicts continued and foreign policy was not properly conducted. The author had carried out extensive research before writing her work. At some points, the author presented some events originally and sometimes based on her artistic (literary) imagination.

Rəyçi: f.e.d., prof. B.B.Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 25.01.2018

N.Y.BABAZADƏ

e-mail: narminbabazadeh@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

CULIAN BARNESİN “DÜNYA TARİXİ 10 ½ FƏSİLDƏ” ROMANINDA INTERMEDİALLIĞIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Culian Barnes, postmodernizm, intermediallıq, “Dünya Tarixi 10 ½ Fəsildə”*Ключевые слова:* Джулиан Барнс, постмодернизм, интермедialность, “История мира в 10 ½ главах”*Key words:* Julian Barnes, postmodernism, intermediality, “A History of the World in 10½ Chapters”

XX əsrin ortalarından başlayaraq postmodernizm demək olar ki, bütün incəsənət sahələrini əhatə edə bilmiş, yaranan bütün nəsnələr bu və ya digər şəkildə onunla əlaqəli olmuşdur. Bu incəsənətlər arası inteqrasiya ədəbiyyata da sirayət etmiş, ədəbiyyatda yeni mədəni hadisələr baş vermişdir. Pol Oster, Tomas Pinçon, Con Bart, Deyv Eggers, Don Delillo, Antonio Bayett, Piter Akroyd, Con Faulz və digərləri postmodernist ədəbiyyatın inkişafına təkan vermiş, bu sahədə təkrarsız əsərlər yaratmışlar. Bu yazıçılar sırasına Britaniya postmodernist ədəbiyyatının önəmli yazıçılarından sayılan Culian Barnes yaradıcılığını da əlavə etmək olar.

Culian Barnes özünəməxsus yazı üslubu ilə hadisələrə müxtəlif prizmalardan yanaşmağa qadir olan sənətkarlardandır. Xüsusilə, onun “Dünya Tarixi 10 ½ Fəsildə” romanı postmodernist təhkiyənin uğurlu nəticəsi hesab oluna bilər. Yazıçı bilərəkdən bu cür başlıq seçərək bir tərəfdən dünya tarixini nəql edəcəyini iddia edir, digər tərəfdən, bütün tarixi istehza formasında 10 ½ fəsil kimi təqdim edib, tarixin fantastika, uydurulmuş “reallıq” olduğunu vurğulayır. Sənətkar müxtəlif ədəbi üsullardan istifadə edərək bəşəriyyətin kimliyini canlandırmağa çalışır. “Dünya Tarixi 10 ½ Fəsildə” romanında toplanılan mövzuları Culian Barnes qarmaqarışıq hala salır, demək olar ki, onları adi bir vəziyyətə gətirir” (4). Teylor romanı “zarafatlarla dolu əyləncəli bir kitab” adlandırır, bununla belə, “bir və ya iki nəfərin onu təlqin etməyə başladığında səhv yanaşıla biləcək həddləri gözə alır” (5) fikrini əlavə edir. Roman 10 fəsil və VIII fəsilə IX fəsil arasında yer alan, ayrıca başlıqda nömrələnməmiş, dünya tarixini yenidən sərf-nəzər edən “Mötərizə”dən təşkil olunub. Ayrı-ayrı fəsillərdə təqdim olunan hadisələr müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif məkanlarda cərəyan edir.

I fəsil – “Qaçaq Yolçu” – Nuh tufanı və Nuhun gəmisində baş verənlərin təsviridir. II fəsildə – “Ziyarətçilər” – 1985-ci il, Axil Lauro hadisəsinə bənzər gəmi qaçırılması ilə bağlı səhnələr təqdim edilir. III fəsildə – “Din Savaşları” – kilsədə taxtabitilərə qarşı məhkəmə qurulması, səbəb isə kilsə binasını yarasız hala gətirmələri göstərilir. IV fəsil – “Həyatda Qalan” – Çernobil qəzasını təsvir edir. Bu fəsildə jurnalistlər dünyanın nüvə savaşının keşiyində olduğunu açıqlayırlar. Əsərin qəhrəmanı bu səbəbdən yaxta ilə qaçmağa çalışır. Lakin baş verənlərin həqiqət yaxud qəhrəmanın paranoyyası olması dəqiqləşmir. V fəsil – “Dəniz Qəzası” – Jeriko tərəfindən rəsm əsinə çevrilən Meduza adlı bərənin təsviri, həmçinin təhlilidir. Fəslin özü iki hissədən ibarətdir ki, ilk hissə baş verən dəniz qəzasına xatırlamaqdır. İkinci hissə isə rəsm əsinin araşdırılmasından bəhs edir. VI fəsil – “Dağ” – Dininə dərin köklərlə bağlı bir qadının Tanrıya inamı olmayan dünyadan köçən atasına şəfaət diləmək üçün monastra səfəri təsvir olunur. VII fəsil – “Üç sadə hekayə” – Titanik gəmisində sağ qalan birisinin əhvalatı, Yunusu balınanının udması hekayəsi, həmçinin 1939-cu ildə Müqəddəs Luiz gəmisindəki yəhudilərin taleyi canlandırılır. VIII fəsil – “Axına qarşı” – 1986-cı ildə “Missiya”ya bənzəyən bir film proyektini üçün uzaq bir cəngəlliyə ayaq basmış aktyorun məktublarından təşkil olunmuşdur. Həmkarları salda qəza nəticəsində boğulduqdan sonra

yaşadığı vəziyyətlər, məsləkdaşlarının özlərinə xas keyfiyyətləri və yerli sakinlərin xüsusiyyətlərini gördükcə yazdığı məktublar get-gedə fəlsəfi səciyyəyə daşımağa doğru yön alır.

“Mötərizə” – Digər fəsillər ilə müqayisədə bu bölüm fərqlilik nümayiş edir. Təhkiyəçi oxucularına müraciət edir, sevgi anlayışı ətrafında fəlsəfi müzakirə aparır. El Qrekonun rəsm əsəri ilə paralellər, Filip Larkin, Oden kimi sənətkarlardan sevgi ilə bağlı misraları götür-qoy edilir. IX fəsil – “Ararat Layihəsi” – Spayk Tiqler adlı kosmonavt Nuhun gəmisinin qalıntılarını tapmaq üçün bir layihə başladır. Romanın bu fəslə “Dağ” adlı fəsil ilə əlaqəli şəkildə qələmə alınmışdır. X fəsil – “Xəyal” – Yeni cənnətin təsvirinə yer verilir.

Roman yaradılışla bağlı olan Nuh əfsanəsi ilə başlayıb, cənnətdəki həyatla sona çatır. Birinci və sonuncu fəsil arasında müəyyən bağlılıq olduğu qeyd olunmalıdır, lakin bu 10 fəsilə qədər bəhsi keçən hadisələr xronoloji ardıcılıqla düzülməmiş, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, eyni zamanda təkrarlanan motivlərlə bir-birinə bağlanırlar. Merit Mozeley təkrarlanan bu motivləri haqlı olaraq bir tam kimi qəbul edir, “ayrı-ayrı ünsürlərin mükəmməl şəkildə bir araya gətirildiyini” (3, s.115) söyləyir. Brayn Finneyin fikrincə isə onlar “tarix boyu təkrarlanan insani münasibətləri” (2, s.62) əks etdirir. Həqiqətən də, C.Barns bütün bəşər nəslinin xislətində dövr edən mənfi keyfiyyətlərin mövcudluğuna əminliklə inanır.

C.Barns yaradıcılığının əsas elementlərindən biri intermedial əlaqələrin mətnlərinə əlavə etməsi, mətnin məna yükünü qaldırması ilə bağlıdır. Əgər intertekstuallıq “mətn içində mətn” anlamını verirsə, o zaman intermediallıq “incəsənət içində incəsənət” anlamına gəlir. Barnsın əsərlərində rəssamlıq və musiqi sənəti xüsusi rol oynayır. İntermediallıqdan əsərlərində gen-bol istifadə edərək yazıçı səhnələri elə qruplaşdırır ki, artıq yalnız mətn deyil, o cümlədən digər incəsənət əlamətləri də oxucu ilə ünsiyyətə girmək imkanı qazanır. “Dünya Tarixi 10 ½ Fəsildə” romanı Barns yaradıcılığında əsaslı mövqeyə malik olmaqla yanaşı, özündə intermedial əlaqələri əks etdirən ədəbi-bədii nümunə sayıla bilər. Romanın “Dəniz Qəzası” adlı fəslində müəllif rəsm əsərinin təsvirində özünəməxsus interpretasiyalarını verir. Fəsil Fransız romantizminin görkəmli rəssamı Teodor Jerikonun məşhur əsərlərindən biri olan “Meduza”dan bəhs edir. 1816-cı ildə qayalıqlara çarpan Meduza adlı sal və həyatda qalanları əks etdirən rəsm əsəri 1819-cu ildə tamamlanmışdır. Rəsm əsərini ərsəyə gətirmək məqsədi ilə Jeriko sağ qala bilən insanlarla ünsiyyətə girmiş, onların anlatdığı üslubda əsərini canlandırmışdı. Əsərini lazımı qədər real çəkmək üçün bir sıra cəsədlərin eskizlərini qələmə almışdır. Hətta cəsədləri daha canlı təsvir etmək səbəbindən kəsilmiş qol və ayaqları öz studiyasına aparmışdı. Bununla yanaşı, öz dostlarını da model olaraq istifadə etmişdir ki, onların arasında rəssam Delakrua da olmuşdur. Jerikonun söhbət edib rəsm əsərinin meydana gəlməsində rolu olan, qəzada sağ qalan insanlar Savini və Korrear əsərdə sal dirəyinin dibindəki kölgəli hissədə rəsm edilmişdir. Culian Barns rəsm əsərini təsvir edərkən oxucularını da maarifləndirir, mətninə daxil etdiyi rəsm əsəri ilə, onun hansı vasitələrlə çəkilməsi ilə oxucularını məlumatlandırır. Eyni zamanda yazıçı rəsm əsərində təsvir olunmayan məqamları da qələmə alır, bununla da rəssamın “ilk əndişəsinin siyasi, simvolik, teatral, təəccübləndirici, həyəcanlandırıcı, duyğusal, sənədli” (1, s.145) olduğunu qeyd edir.

Bir qayda olaraq bizə anladılan tarixi hekayə kimi dinləyir, söylənənlərin məntiqi izahı, təsdiqə varmasını isə maraqlı hesab etmirik. Oxucu çox vaxt sadəcə gözəl hekayələr eşitmək istəyir, eyni zamanda hansısa rəsm əsərinə baxaraq zövq alıb, müəyyən tarixi məlumatı da mənimsəməyə meyillidir. Lakin rəsm əsərləri də tarixi olduğu kimi yansıtmaya bilir. Culian Barns söylənilənləri intermedial əlaqələrin gücünə söykənərək rəssam Jerikonun çəkdiyi əsəri ilə təsvir edir: “İlk əvvəl rəsmini çəkmədiyi şeylərdən başlayaq. Bunların rəsmini çəkmədi: qayalıqlara çarpan Meduza, salı çəkən iplərin atılıb salın tərk edildiyi an, gecə qiyamları, gərəkli vəziyyətə gələn adamyeyənlik səhnələri, özlərini qorumaq üçün işlənən toplu cinayətlər, kəpənəyin gəlişi, bellərinə, baldırlarına, ya da ayaq biləklərinə qədər suya batmış sağ qalanlar, qurtuluş anı” (1, s.144-145).

Jeriko gerçəkliyi insanlara çatdırmaq istəyir, Barns isə gerçəklikləri bir tabloda təqdim etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir. Barns göstərir ki, əsərin adı əslində “Meduza Salı” deyil, sərgi kataloqunda əsər “Dəniz qəzası səhnəsi” olaraq adı çəkilir və yazıçı bu məsələyə “görəsən, bu, ehtiyatlı siyasi bir maneədir?” (1, s.147) – deyərək şübhə ilə yanaşır.

“Meduzanın Salı”nda gəmi üfüq xəttindədir və günəşin işartıları görünür, sanki günəş doğur ki, bu da ümidi əks etdirir. Lakin yazıçı buna da şübhə ilə yanaşır, günəşin doğuşuyla batışının daim qarışdırıldığını qeyd edir. Artıq bu anda Barns oxucusunu tərəddüdlər içərisində saxlayır. Daha sonra rəsmi izahına keçir, rəsmdə küləyin sağdan sola doğru sovrulduğunu, bu səbəbdən sağ tərəfdəki havanın necə olmasını öyrənməyimizi əngəlləmiş olduğunu irəli sürür. Bəlkə də günəş doğur, doğrudur, amma bu cür olsa belə, gəmi insanları xilas etməyə gəlmir. Bu fikrini yazıçı “taleyin ən acı silləsi” (1, s.149) kimi sonlandırır. Bu fikir Culian Barns yazıları üçün xarakterik olan pessimistliyin, ümitsizliyin bədii təzahürüdür.

Digər diqqətə cəsarət məsələlərdən biri bir-birinə zidd olan obrazlardır. Belə ki, rəsm əsərinə diqqətlə baxdıqda başında qırmızı örtük olan, arxası saldakı digər insanlara çevrilmiş, qucağındakı ölünün yasını tutan və diqqətlə bizə sarı baxan ümitsiz qocanı görə bilərik. Salın ön tərəfində isə onları qurtaracağına böyük inam bəsləyənlərin əl sallamaları canlandırılmışdır. Göründüyü kimi salın ön və arxa hissəsi ümid və ümitsizlik kimi ziddiyyətli iki obraz yaratmışdır. Bəs nəyə görə diqqətini bizə yönəldən yaşlı digərləri kimi inamlı deyil? Nəyə görə kədərli pozisiyadan çıxış edir? Barns özünəməxsus şəkildə bu səhnəyə rəy bildirir: “Qurtulacaq olsalar belə, bunun zərrə qədər önəmi yoxdur, çünki qucağındakı insan ölmüşdür” (1, s.151). Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, digərlərindən fərqli olaraq bu yaşlı insan mənalı şəkildə bizə baxır, ümitsiz baxışları ilə nəyisə çatdırmağa cəhd göstərir – Hər kəs yalnız öz həyatını düşünür, başqa heç kimsənin varlığı önəmli deyil. Bəşəriyyət artıq vəhşi insanların ixtiyarındadır.

Rəsm əsəri ilə əlaqədar mülahizələr növbəti – “Dağ” adlanan fəsildə də davamını tapmışdır ki, artıq tablounun özü ilə yanaşı səhnələşdirilməsinə də yer ayrılmışdır. Belə ki, sənətkar işıqların pərdə üzərində oynamaşından tutmuş orkestrin səsləndirdiyi musiqinin parçalara uyğun yerdəyişməsinə detalları ilə əks etdirərək insanların üz-üzə gəldiyi faciəvi durumların təsvirini vermişdir.

Romanın bir başqa fəslində film çəkilişi zamanı qəhrəmanın filmlər barəsində fikirlərinə müraciət olunaraq intermedial əlaqə yaradılır: “Film bizə nə isə çatdırmaq istəyir. Yəni, demək istədiyim odur ki, böyük problemlərdən qorxmur. Bir çox film heç bir şey əks etdirmir, elə deyilmi? Film hər zaman insan yaşamındakı qarşıdurmaları anladır: İnsanın öz ruhuna bağlı qalması əvəzinə qanunlara bağlı qalması. Doğru səbəblə yanlış şeyi həyata keçirməyə qarşı, yanlış səbəblə doğru şeyi etmək” (1, s.232). Bizə çatdırmaq istənilən fikir reallıq və məqsədlər arasındakı ziddiyyətdir ki, məhz filmlərin vəzifəsi bu ziddiyyəti tamaşaçılarına təqdim etməkdir.

“Qraf Orqasın Dəfnı” rəsm əsərinə də ayrıca diqqət ayıran C.Barns El Qrekonun yaratmış olduğu bu möhtəşəm sənət əsərinə özünəməxsus üslubda rəy bildirir. El Greko tabloda 1323-cü ildə vəfat edən qraf Orqasın torpağa tapşırılmasını əfsanə əsasında boyalarla rəsmini çəkmişdir. Orqas yoxsulların və zəiflərin qoruyucusu kimi xeyirsevər biri olaraq tanınırdı. Bu səbəbdəndir ki, onun dəfn mərasimində müqəddəs Stefan və müqəddəs Avqustin səmaldan qrafı torpağa tapşırmaq üçün enmişdilər. Rəsm əsəri ilahi qat (üst sərhəd) və dünyəvi həyatdan (alt sərhəd) bəhs edən iki bölümdən təşkil olunmuşdur. Rəssam alt və üst bölgəni bir-birinə uyum içində olan tam əsər olaraq təqdim etmişdir. Üst tərəfdə əlində cənnətin açarını tutan müqəddəs Petrus, tam mərkəzdə İsa, biraz aşağıda Məryəm, digər müqəddəslər və mələklərin dəfn mərasimində iştirakı görünür. Alt bölgədə isə dəfnə gələn sırada El Qrekonun özünü, hətta oğlunu da müşahidə edirik. Uşağın cibindəki dəsmalın üzərində El Qrekonun imzası ilə əsərin ərsəyə gətirilməsi tarixi (1578) diqqəti öz üzərinə cəmləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsm əsəri özü 1586-cı ildə tamamlanmışdır, bəs nə üçün 1578? Əslində, Qreko rəsm əsərini yaratdığı tarixi deyil, oğlunun dünyaya gözlərini açdığı tarixi əsərinə daxil edir, oğlunu da ayrıca bir əsər sayır. Qraf Orqas XIV əsrdə dünyadan köçsə də, tabloda XVI

əsr simvollarından istifadə edilmişdir. Culian Barns – “Aralarından yalnız biri dümdüz bizə baxaraq, bizi kədərli və aşağılayıcı baxışlarla süzməkdədir” (1, s.254) – söyləyərək rəsm əsərinə görə yalnız El Qrekonun məsuliyyət daşdığını irəli sürür.

Müasir ingilis romanının inkişafına kifayət qədər geniş şəkildə töhfələrini verən Culian Barnsın yaradıcılıq fəaliyyətində intermedial əlaqələr xüsusi rol oynayır. “Floberin tutuquşusu”, “Limonlu stol”, “İngiltərə, İngiltərə” və digər bir çox əsərlərində olduğu kimi “Dünya Tarixi 10 ½ Fəsildə” də intermedial əlaqələrin iştirakına xüsusi diqqət yetirir. Qeyd olunan romanında postmodern sənətkarın tarixi intermedial əlaqələr vasitəsi ilə dəyərləndirmək və şərh etmək niyyətində olduğunu görürük.

Ədəbiyyat

1. Barnes Julian. 10 ½ Bölümde Dünya Tarihi. Çev. Serdar Rıfat Kırkoğlu. İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014
2. Finney Brian. A Worm's Eye View of History: Julian Barnes's "A History of the World in 10 ½ Chapters". Papers on Language and Literature, 39:1, Winter 2003
3. Moseley Merritt. Understanding Julian Barnes. Columbia: University of South Carolina Press, 1997
4. Oates, Joyce Carol (1 October 1989). "But Noah Was Not a Nice Man". The New York Times Late Edition - Final Section 7; Page 12, Column 1; Book Review Desk. New York City. Retrieved 11 May 2017
5. Taylor, D. J. (23 June 1989). "A newfangled and funny romp". The Spectator. London. Retrieved 12 May 2017

Н.Я.Бабадзе

**Художественные особенности интермедиальности
в романе Джулиана Барнса «История мира в 10 ½ главах»
*Резюме***

Эта статья посвящена проблеме интермедиальности в романе Джулиана Барнса «История мира в 10 ½ главах». Интермедиальность – особенность постмодернистской литературы, и поэтому эта проблема анализируется в контексте постмодернистского романа. Интермедиальность считается одним из ключевых факторов, способствующих расширению романного жанра. Будучи представителем постмодернистской литературы, Джулиан Барнс фиксирует интермедиальность в своих произведениях. Автор статьи пытается определить принципы интермедиальности в литературе и анализирует роман писателя.

N.Y.Babazadeh

**Artistic features of intermediality in the novel
by Julian Barnes "A History of the World 10 ½ Chapters"
*Summary***

This article is devoted to the problem of intermediality at Julian Barnes's major novel "A History of the World 10 ½ Chapters". Intermediality is a feature of postmodern literature, and therefore this problem is analysed in the context of the postmodern novel. Intermediality is considered to be one of the key factors that contributed to the expansion of novel genre. Being a representative of postmodern literature, Julian Barnes pays attention to intermediality in his writing. The author of the article attempts to determine the principles of intermediality in literature and analyses the writer's novel.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. Y.A.Abdullayeva;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(14.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. № 04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

Ş.Q.BƏDƏLOV

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**AZƏRBAYCAN XƏTAYIŞÜNASLIĞINDA
TƏDQIQ OLUNMAMIŞ İRFAN ABİDƏLƏRİ***Açar sözlər:* Quran, Xətayi, poeziya, təsəvvüf, simvol*Ключевые слова:* Коран, Хатаи, суфизм, поэзия, символ*Key words:* Koran, Hatai, Sufism, poetry, symbol

Xətayi qələminə məxsus çox dərin irfani mərifəti və təsəvvüf zənginliyi ilə səciyyəvi olan şairin Azərbaycanda bu istiqamətdə tədqiq olunmamış bir sıra divan nümunələrini - «Məntiqi - Bülbülə», «Hikməti - Bülbülə», «Şəriəti - Bülbülə», «Talibul eşq», «Həqiqətül - Mənaz», «Əs - suhuf», «Əl - Behişt» və «Əl - Merac» kimi məsnəvilərini xətaişünaslıq tarixində elmi tədqiqlə təqdimatını zəruri hesab edirik. Xətayi qələminin şah əsərləri hesab edilən göstərdiyimiz bu əsərlər irfan tarixinin Şeyx Cəvahir, Şeyx Mürtəza Ənsari, Molla Feyzulla Badikubeyi və Molla Sədra, eləcə də Molla Yəhya kimi təhqiqatçıların diqqətini cəlb edən mükəmməl irfan abidələri hesab edilir. Xətayi özünün bu irfan abidəsinin «Peyğəmbər bül-büləsi», «Qummir», «Summir», «Hummir» və «Cummir» mərifətindən intişarına rəğmən «Məntiqi - Bülbülə»nin «Mərcanlar» bölməsində belə yazır: «Ulfətül - Şəmsiyyə»nin mənasını bilməyən məni tanımamışdır:

Ey kərəm, həm nokərəm peykanımdə şanlara,
Ulfətül - Şəmsiyyədə şini - qəmər micanlara.

Həm suluk gör, nə halüdü, Xətayi
Aləmi seyrə çıxdı, dərş dedi ficranlara.

Xətainin vəsiyyətinə əsasən «Ulfətül - Şəmsiyyə» əbcəd hesabı ilə onun öz kəfəsinə yazdırılmışdır. (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, istər Nizami, istər Nəsimi, istər Xətayi, istərsə də Füzuli yaradıcılığının ezoterik leytmotivi həm «Qurani - Kərim» mətnindən, həm də ki, hədis və qissələrin təsəvvüf mündəricəsindən intişarı ilə səciyyəsinə görə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu mənada islami-fəlsəfi düşüncə tərzinin və ümumilikdə irfan əxlaqındakı təyinatların əsas mündəricəsi kimi «Qummir», «Summir», «Cummir» və «Hummir» kitabələrinin fəlsəfi mündəricə təsiri Xətayi yaradıcılığında aydın şəkildə nəzəri cəlb edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan filoloji fikir müstəvisində bu kitabələrin diqqətdən kənarda qalması təəssüf doğurur.

«Qummir» kitabının hazırlanması özünün əsrar və hikmət təfərrüatı ilə təsəvvüf tarixində bəlli faktorallığa malik olsa da, çağdaş Azərbaycan irfanşünaslığı üçün ilkin olaraq tərəfimizdən bu silsilədən olan kitabələr barədə bəhs etməyi zəruri və vacib hesab edirik. Bu mövzuda əsas mənbə olaraq Şeyx Əbubəkr ibn Heydərin «Əd - dəlil fit - tarix» əsərinə əsaslanmanı zəruri hesab edirik. Belə ki, kitabın hazırlanması bəhsi mərifət məcmusu ilə diqqəti cəlb edir: «İmam Əli (ə) Tacmahalın cənubundan sarı torpaq gətizdirib, ona sərçə qanı qatmaqla xəmir halına saldı. Müəyyən kiçik həşəratları əzib onun tərkibinə qatdı. Qara üzümün şirəsi ilə şirələdi və 39 gün qaranlıqda saxladı. Qırxıncı gün evinin damına çıxararaq 41 gün isti günəşin altında saxladı. Sonra isə yonub qəliblərə saldı. Daha sonra nar suyunun içində saxladı. Üç gündən sonra sirkə ilə yuyub, yenidən 41 gün günəşin altına qoydu. Hüdhüdün ətinin yağı ilə mürəkkəb düzəldib, tovuz quşu lələyini qızdıraraq yazmağa başladı. Kitabı üç hissəyə böldü; 1. fə hərfinin fəsli 2. zad hərfinin fəsli 3. lam hərfinin fəsli. Fə bölməsinə feilləri, təklifləri, inkarları, vacibləri, müstəhəbləri, zad hərfinin fəslinə zülməti,

zəlaləti, zinəti, zibanı, ziyanı, zəqqumu daxil etdi. Lam hərfinin fəslinə isə biqauallahı daxil etdi. Sonra xanım Zəhraya buyurdu ki, mənim övladlarımdan olan Məhəmməd Baqir bu kitabı şərh edəcək, Cəfər Sadiq isə təlim edəcək. İmam Məhəmməd Baqir (ə) bu kitaba 19 ismi - əzəm yazıb Cəfəri Sadiq (ə) çatdırdı. Cəfəri Sadiq (ə) isə həmin ismi - əzəmləri əbcəd hesabı ilə riyazi cədvələ salıb ən yaxşı səhabələrdən olan Əli ibn Mehdi Türkiyə əmanət verib, Qüdsdə Süleyman məqamının yanında basdırmasını tapşırırdı... (10)

Şeyx Səfinin bu kitab barədə məlumatları ulu babalarının vasitəsi ilə öyrəndiyi belli olmuşdur. Şeyx Səfinin oğlu Şeyx Səfiəddin Sani Əmir Teymurla Qüdsdə ikən, Teymur həmin kitabı Süleymaniyə məbədinin altından çıxartdırmış və Səfiəddin Saniyə hədiyyə etmişdir. Məhz buna görə səfəvi - qızılbaş təriqətləri tarixində Həzrət Əlinin bu kitabına «Səfəvilərin Qummiri» adı ilə müraciət edilmişdir.

«Qummir»in tarixi əhəmiyyəti barədə İslam Peyğəmbərinin buyruğu isə daha ezoterik anlaşımları ilə nəzəri cəlb edir: «Allah Təala Dəclə - Fərat çayı yaxınlığında Əlinin xas şialəri üçün yerin altında qızıldan mehriyyə təyin etmişdir.

Şah İsmayıl Xətayi 1521 - ci ildə on beş camış gönünü axtalatdırıb həmin kitabı onlara bükərək gizli bir yerdə basdırmışdır.

Ümumi nəticə anlamı olaraq qeyd etmək vacibdir ki, təriqət ədəbiyyatı özünün inkişaf tarixində özündən əvvəl, həm də özündən sonrakı zamanlar mədəniyyətinin səciyyəsinə zəngin dini - ictimai və tarixi bir proses olaraq tamamlaya bilmişdir.

Xətayi yaradıcılığında «Qummir» hikmətləri özünün həm məzmun, həm də ki irfani mərifət zənginliyi ilə diqqəti cəlb edə bilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Qummir» kitabı təzki-rəşnaslıqda məhz «Səfəvilərin Qummir kitabı» adı ilə tanınır. İmamıyyə kitabələri sırasından «Summir» isə demək olar ki, əksər təriqətlərdə, o cümlədən «Səfəviyyə» və «Qızılbaş-lar»ın da mərifət toplusu olaraq öyrənilir və təbliğ edilirdi.

İrfanşünaslıq tarixində zəngin tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən Molla Yəhya özünün «Təbaqatul - hikmət» əsərində «Summir» barədə yazır: «İmam Rza (ə) «Summir» kitabını dü-zəltədikdən sonra dəvənin iliyi ilə bəcləb bitkilərini bir yerdə qaynadıb, mürəkkəb halına sala-raq yazmağa başladı; ta hərfindən vav hərfinə qədər neçə elm və hikmət varsa, bir gün ərzində «Summir» kitabında qeyd etdi». (8).

Bu kitablar - «Qummir» və «Summir» kitabları Xətayinin irfan mərifətində nə qədər dərin əhəmiyyət kəsb edirsə, İmam Baqir(ə)ın «Cummir» kitabı Xətayi şeiriyyatında təsəvvüf dünyagörüşünü zənginləşdirmək baxımından bir o qədər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kitabın hazırlanma təfərrüatı özlüyündə təsəvvüf ədəbiyyatının mühüm hikmət nişanlarından hesab edilir. Təzki-rə ədəbiyyatının nadir və zəngin səhifələrindən sayılan «Ərəblərin zəhnindən silinmiş ərəb kəlmələri» adlı məşhur kitabəsində İbn Xalac Suraki yazır: «İmam Baqir (ə) «Cummir» kitabını bir günə - sübh namazından sübh namazına qədər yazıb tamamladı. Bu kitab altıyaşar, qırmızı iki hürgüclü erkək, dişləri seyrək dəvənin (qədim ərəbcə - bitlan) hürgüc piyini intişaf bitkisinin yağı ilə qarışdırıb yazdı». (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayi «Məntiqi - Bülbülə»ni «Qummir» kitabının şərhı üçün yazmışdır. «Cummir» kitabının şərhı üçün isə «Hikməti - Bülbülə» kitabını ərsəyə gətirmiş-dir. Şəfrid ibn Xalac Suraki Xətayi yaradıcılığına münasibətini ifadə edərkən dövrün bəlağət tərzli üslubu ilə bildirir ki, «Əgər kimsə Xətayini tanımaq istəsə, onu mən tanıdaram: Xətayi Nəsimidən sonra yeganə şəxsdir ki, yeddi avaz növünə dair yeddi kitab yazmışdır: «Məntiqi - Bülbülə» 123 səhifədir, «Hikməti - Bülbülə» 66 səhifə, «Əlfazul - Bülbülə» 55 səhifə, «Bəla-ğətul - Bülbülə» 111 səhifə, «Şəriətul - Bülbülə» 99 səhifə, «Lisanul - Bülbülə» 222 səhifə, «Fəraqul - Bülbülə» 127 səhifədir. «Hikməti - Bülbülə» «Cummir» kitabına, qalan bülbülələr isə digər məsum imamların kitablarına şərh olaraq yazılmışdır». (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, «bülbülə» hikməti yalnız irfan ədəbiyyatında deyil, eyni za-manda İslam Peyğəmbərinin mərifət dünyagörüşündə də bəlli hikmətlərdən olması ilə diqqəti cəlb edə bilir. Hətta, «hədisul - mutavatird» sinfindən olan hədislərdə bu barədə aydın

məzmun əhatəsini izləmək mümkündür: «Peyğəmbər (s.) buyurub: Allah yaratdıqlarının hər birində hikmət nişan vermişdir. Bülbülə nəzər etsəniz, onda sizin üçün dörd ibrət vardır. Cahillər üçün danışmağı, nadanlar üçün fikirləşməyi, qafillər üçün oyanmağı, kafirlər üçün iman, alimlər üçün elmi, ariflər üçün hikməti öyrədir. Bundan qalan ibrətlərini isə desəm, saçlarınız ağarar, hamilə qadınlar uşaq salar, cavanlar ölər, müdriklər isə dəli olarlar». (8)

Aydın göründüyü kimi, «bülbülələr» hikməti dərin mərifət anlayışlarından olmaqla irfan ədəbiyyatının aparıcı ezoterizmini özündə ehtiva etməklə, bəlli təsəvvüf qavramlarından biri kimi klassik hermenevtizmi ilə diqqəti cəlb edə bilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər elmi tədqiqatlarda sufizmin mövzuca təsnifat səciyyəsi ya nəzərə alınmır, ya da ki «Qurani - Kərim»in mərifət hermenevtizmi tamamilə unudularaq, yalnız zahiri səciyyəviliklə məhdudlaşdırılır. Bizim tədqiqatımızda məhz bu istiqamətdə ilk dəfə olaraq «Saqif» və «Şəmsiyyə» mərifət poetizminin elmi - irfani analitikasından təsəvvüf motivasiyasının nəzəri intişar təzahürləri öz əhatə dairəsini tapa bilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, saqif mərifəti sırf nəzəri anlayışlar kontekstindən nəşət tapmaqla, çox az sayda təriqət şairlərinin yaradıcılığında müşahidə olunması ilə səciyyəvidir. Bu mənada elmi - nəzəri təsəvvüf ədəbiyyatında da bu mətləb məhdud konseptuallığı ilə bəlli olan anlayışlardandır. Klassik irfanşünaslıqda bu barədə ilk nəzəri fikrlər Şeyx Qutbiddin Raziyyə (Şah İsmayıl Xətayinin «Quran» müəllimi Səbzəvərinin bacanağı - Ş.B.) məxsusdur.

Daha sonrakı dövrlərdə bu istiqamətdə Şeyx Əbdül Həkim Siyuti, Molla Səbzəvəri, Molla Yəhya, Şeyx Cəvahir və Molla Sədranın nəzəri elmi fikirləri diqqəti cəlb edə bilər. Bu barədə Şeyx Əbdül Həkim Siyuti daha konkret olaraq bildirir ki, «Şeyx Şirvani Xətayi (799 - 882) yeganə şəxsiyyət olub ki, «Quran»dakı əhli - beyt yolu ilə gələn mərifəti təsəvvüfdən başlayıb, irfanda zənginləşdirib, saqifdə tamamlayıb» :

Sevgi baharumdur mənəm aləmi sirdə bəyan,

Tadu, lamdu təsəvvüf saqifdə olmuş əyan.(5)

Nəsimi isə bu barədə daha dərin irfani poetizmlə fikrini belə ifadə etmişdir:

Sotu bəyan mənəm mən o,

Hali əyan mənəm mən o.

Düzü əyən mənəm mən o

Saqifdə pünhan olmuşam. (5)

Nəzərə almaq lazımdır ki, saqif mərifətinin fəlsəfi irfaniyyəti konkret olaraq xilal anlayışında tamamlanır. Siyutinin gəldiyi nəticəyə görə xilal əxlaqı yalnız Xətayi və Füzuli yaradıcılığında diqqəti cəlb edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayi yaradıcılığında xilal anlayışını dürüst izləmək üçün bu mərifətə münasibətdə səfəvilərlə qızılbaşların fərqi diqqət mərkəzində saxlamaq zəruri əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, səfəvilərdə xilal məsələsi irfanda başlayıb, təsəvvüfdə bitir:

Qanu tökdüm zəban ilə,

Halı aldım ləban ilə,

Ruhu verdim təban ilə,

Təsəvvüfdən təsəvvüfə. (Şeyx Səfiəddin Sani) (5)

Qızılbaşlarda isə xilal anlayışı təsəvvüfdən başlayıb saqifdə bitir:

Dağ üstündə duman olmuş,

Dağ haqqında güman solmuş,

Zənnimdə bu təriq yolmuş,

Mərhəba, Şiraz, mərhəba. (Şah İsmayıl Xətayi) (5)

Ümumi məzmun mündəricəsindən aydın göründüyü kimi, Xətayinin zəngin təsəvvüf dünyagörüşü özünün irfani səciyyəsinə görə həm saqif, həm ifdal və eləcə də fadal - biha, şad - dal məal və bütün bu ezoterizmin mənə dərinliyini tamamlaya bilən lima - turid və mucəlləm anlayışlarının təcəssüm vüsətinə görə geniş əhatə dairəsi ilə Şərqdə təsəvvüf fəlsəfəsinin ən böyük abidəsidir.

Ədəbiyyat

1. Şah İsmayıl Xətayi I cild. Bakı, 1975.
2. Şah İsmayıl Xətayi II cild. Bakı, 1976.
3. Şah İsmayıl Xətayi. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988.
4. Şeyx Səfi təzkirəsi, «Səfvəttüs - Səfa»nın tərcüməsi. (M.Nağısoylu) Bakı, 2006.
5. İbn Xalac Suraki. Ərəblərin zehmində unudulmuş Ərəb kəlmələri. Beyrut, 2003.
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatına dair qaynaqlar. Bakı, 1986.
7. Rüstəmov A. Qəzəl (Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası) Bakı, 2006.
8. Şeyx Mürtəza Ənsari. Fəvaidul usul və huvə rəsail. Qətər, 1991 II nəşr, I c. 1999.
9. Molla Yəhya. Təbəqatul- hikmət I c. s.199. Dəməşq çapı, Darul Hikmət nəşriyyatı, 1995, 572 s.
10. Şeyx Əbubəkr ibn Heydər. Əd - dəlil fit - tarix . Beyrut, 1983.

Ш.Г.Бадалов

Не исследованные суфийские памятники в Азербайджанском хатаиведении *Резюме*

Азербайджанская поэзия средних веков отличается своей суфийской семантикой. С этой связью особо можно подчеркнуть творчество Шаха Исмаила Хатаи. В статье исследуется суфийская семантика творчества великого государственного деятеля и поэта. Автор на обширном материале из творчества Хатаи поднимает некоторые вопросы суфийской семантики поэта. В статье исследуются такие суфийские произведения великого поэта, как «Мантигуль-Бюлбюле», «Хикмети-Бюлбюле», «Шариати-Бюлбюле», «Талибуль-Эшг», «Хадигатуль-Маназ», «Ас-Сухуф», «Аль-Бехишт», «Аль-Мерадж» и др.

Sh.G.Badalov

Unexplored Sufi Monuments in the Azerbaijan Hatai Studies *Summary*

Azerbaijan poetry of the Middle Ages is characterized by its Sufi semantics. In this connection, we can emphasize the creativity of Shah Ismail Khatai. The article investigates the semantics of the Sufi art of this great statesman and poet. Author on the extensive material from the work of Khatai raises some questions about the semantics of the Sufi poet. In the article are explored such sufi works of the great poet as "Mantigul Bulbule", "Hikmeti Bulbule", "Shariati Bulbule", "Talibul-Eshg", "Hadigatul-Manaz", "As-Suhuf", "Al-Behisht ", " Al-Meraj "and others.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2018

T.Ə.ƏBDÜLHƏSƏNLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

N.SALAMOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
 (Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6.)

BAYATILAR VƏ QOŞMALAR MÜASİR POEZİYA MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: bayatı, qoşma, timsal, örnək, ahəng, duymaq, folklorşünas

Ключевые слова: баяты, гошма, образец, гармония, восприятие, фольклорист

Key words: a kind of Azerbaijani poem created by people, a form of an Azerbaijani poem, example; instance, sample, rhythm, understand, specialist in folklore, to call or to draw somebody's attention to something.

Müstəqillik illərində yaranan poetik örnəklər içərisində bayatı, qoşma, gəraylı, tənris, deyişmə, ağı, oxşama, layla, nəğmə və digər şeirlər daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Ayrı-ayrı şairlərin müraciət etdiyi janrlardan biri də bayatılardır. İstər yaşlı, istərsə də orta və gənc ədəbi nəslə mənsub olan şairlərin yaradıcılığında bayatı janrında yaranmış örnəklərə təsadüf olunmaqdadır.

Bayatı janrının işləkliyini Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Fikrət Sadıq, Qabil, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Nüsrət Kəsəmənli, Kəmalə Ağayeva və digər şairlərin yaradıcılığı timsalında aşkar şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Əlbəttə, burada bütün şairlərin yaradıcılığını izləmək imkan xaricində olduğundan janrın xarakterik cizgilərinin izlənməsi daha doğrudur.

Bayatı janrında maraqlı örnəklər yaradan Fikrət Sadığın şeirlərində yaşadığımız dövrün ruhu, ahəngi ciddi şəkildə bədii ifadəsini tapmışdır. Şairin İraq səyahəti fonunda qələmə aldığı bir bayatıda bunu daha aşkar şəkildə duymaq mümkündür:

Bağdadın körpüləri,
 Bina olandan bəri,
 Ovudur qocaları,
 Qocaldır körpələri (1, s.123).

Kəmalə Ağayevanın son illərdə qələmə aldığı bayatılar janrın məzmunca yeni çalarlar qazandığını aşkar şəkildə göstərməkdədir. Müəllifin «Tanrıya heyranam mən» adlı kitabına daxil etdiyi «Şəhid bayatıları» silsiləsi bu baxımdan maraq doğurur. Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda qurban gedən şəhidlərin ruhuna ithaf olunmuş bu bayatılar dərin məzmunu ilə yanaşı, dili, üslubu, təsir və təlqin gücü ilə seçilir.

Müstəqillik dövrü poeziyasında bayatı janrında yazan müəlliflər içərisində folklorşünas alim Bəhlul Abdullanın adının xüsusi qeyd olunmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Onun bir-birinin ardınca nəşr etdirdiyi «Bayatılarım» və «Buynuz bayatıları» kitablarında toplanan bayatıları son illərdə bu janrda qələmə alınmış poetik örnəklər içərisində diqqəti cəlb etməkdədir. «Bayatılarım» adlı kitabına yazdığı «Bədii yaradıcılıq iməcilik deyil» adlı ön sözdə Bəhlul Abdulla şifahi xalq ədəbiyyatının janrı kimi səciyyələndirilən bayatılar və özünün bu sahədəki bədii axtarışları haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirir: «Azərbaycanda az şair tapılar ki, heç olmasa bir neçə bayatı yazmasın. Hələ görkəmli şair, incə, həssas ruhlu Hüseyn Kürdoğlunun mindən çox zərif bayatısını demirik. Böyük etnoqraf alim, akademik Teymur Bünyadovun yazdığı, çap etdirdiyi bayatılarının sayı az qala xalq adına nəşr olunmuşlar qədərdir. Bu kitabdakı bayatılar da mənimdir, öz yazdıqlarımdır. Deməli, əgər biz bu bayatıları toplama materialı, özümüzü toplayıcı olaraq tanıtsaydıq, belə çıxır ki, onlar da dönüb olacaqdılar xalqın yaratdığı, yəni şifahi ədəbiyyat örnəkləri (2, s.9)». Çağdaş ədəbi-estetik fikir tərəfindən birmənalı şəkildə

qarşılanmayacaq bu qənaətlərdə müəyyən mübahisəli məqamlar olsa da, bəhs olunan prizmadan yanaşdıqda şair-tədqiqatçı ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Mən aşiq baş salmışam,
Üzüyə qaş salmışam.
Yurduma göz dikənin,
Başına daş salmışam (2, s.18).

Bu nümunədə şair özünün vətənə, doğma yurda bəslədiyi ilahi sevgisini ifadə etmişdir.

Çağdaş poeziyada meydana gələn bayatıların bir qismi digər janrlarda yazılmış poetik nümunələrdə qüvvətləndirici missiyaya xidmət etməkdədir. Məsələn, Nüsrət Kəsəmənlinin erməni-rus birləşmələrinin əlilə yerlə-yeksan edilmiş Xocalı şəhərinə həsr edilmiş «Xocalı» adlı şeiri bayatılarla tamamlanır. Şairin şeirin sonuna əlavə etdiyi dörd bayatı Xocalı itkisinin ağrı-acılarını, dərd və izzirablarını canlı şəkildə əks etdirmişdir:

Neçə toy-düyün getdi,
Ömür getdi, gün getdi,
Bu yerin sahibləri,
Sahibsiz, köçkün getdi (3, s.249).

Bayatı janrında yazdığı əsərlərlə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş olan Səriyyə Xatunun yazıları daha çox vətən həsrəti, torpaq itkisi, milli-mənəvi dəyərlərə biganəliyin doğurduğu təəssüf duyğularından doğmaqdır. Lakin şairənin toplu halında təqdim etdiyi bayatıları daha çox janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini daşımaqdır.

Fəridə Hacıyevanın da bayatı janrında yazdığı bədii nümunələr diqqət çəkməkdədir. Şairənin bayatılarında daha çox şəxsi dərdləri, qayğıları öz əksini tapsa da, bunlar ictimai dəyər kəsb etdiyindən maraq doğurur:

Əzizim yetim-yetim,
Qalmışam yetim-yetim,
Doğmalar üz döndərüb,
Hara yox olum itim (4, s.145).

İstiqlaliyyət dövrü poeziyasında qoşma janrında yaranan poetik nümunələr də diqqəti cəlb etməkdədir. Ənənəvi səpkidə yaranan qoşmalardan fərqli olaraq bu dövrdə yazılmış bədii nümunələr ilk öncə məzmun yeniliyi ilə maraq doğurmaqdır. «Türkdilli xalqların poeziyasında qədim, ən çox yayılmış lirik formalardan biri» olan qoşma «adətən 11 hecadan, dörd misradan, 5-6 bənddən ibarət olur. Qafiya quruluşu abab, cccb, cççb və i.a. Aşıqlar və şairlər, bir ənənə olaraq, qoşmaların son bəndində adlarını, yaxud təxəllüslerini də verirlər. Bu bəndə möhürbənd, yaxud tapşırma deyilir. Qoşmanın cığalı qoşma və ayaqlı qoşma (və ya müstəzad qoşma) kimi növləri də var (5, s.52)». «Ədəbiyyatşünaslıq» ensiklopedik lüğətində qoşma haqqında söylənilən bu mülahizələr müəyyən informativ çəkiyə malik olsa da, bu janrın milli poeziyanın inkişafı boyu qazandığı poetik xüsusiyyətləri bütünlüklə ifadə etmir. Xüsusilə, son illərdə qoşma janrında çoxlu sayda əsərlərin yaranması bunu söyləməyə tam mənası ilə əsas verir. Onu da qeyd edək ki, «müasir dövrdə qoşma işləkliyi, məişətə yerimək, təsir oyatmaq imkanını artırır. Bu janrla ictimai-siyasi həyat təhlil edilir, təbiət və məhəbbət lirikasının yaxşı nümunələri yaradılır».

Fikrət Sadığın da qoşma janrında yazdığı şeirləri özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir. Şair «Şeirə hayıf» adlı əsərinin janrını «uzun qoşma» adlandırmışdır. Səkkiz bənddən ibarət olan bu şeirdə şair sözün dəyərdən düşməsinə, şeirin-sənətin ucuzlaşmasına poetik şəkildə öz münasibətini bildirmişdir.

Bilən varmı, görək axı, nə oldu?
Dünyamı şeirdən bezdi, yoruldu?
Yoxsa, şeirə, sözə inam qırıldı
O zərif telləri qırana hayıf (6, s.46)!

Bəhs olunan dövrdə qoşmanın bir sıra dəyərli nümunələrini yaradan Ramiz Rövşenin bəzi şeirləri janrın poetikasını zənginləşdirmək baxımından maraq doğurur. Ramiz Rövşən

bu janrda yazdığı şeirlərinin birini «Bayatılı qoşma» adlandırmışdır. Hər iki janrın poetik özəllikləri fonunda ortaya çıxan bu şeir istər məzmun, istərsə də bədii sənətkarlıq aspekti ilə kamil sənət örnəyi təsiri bağışlayır. Şeir elə bir üslubda qələmə alınmışdır ki, burada müxtəlif janrların qovuşduğu süni birləşmə, zərər qovuşdurulma təsiri bağışlamır:

Ağacda xəzəl ağlar,
Dibində gözəl ağlar...
Düşən nəydi – nə yarpaqdı, nə yaşdı,
Bunun hansı qızıdı, hansı ağacdı?
Qız ağaca, ağac qıza qarışdı,
Kiprikləri yarpaqladı bu qızın (7, s.58).

Bayatı və qoşma janrına müraciət edən şairlərimizin onlarla gözəl şeirləri var. Biz bir məqalə çərçivəsində sadəcə yuxarıda qeyd edilən düşüncələrimizi bölüşmək istədik.

Ədəbiyyat

1. Sadiq Fikrət. İşlə ev arasında. Bakı: Gənclik, 1997.
2. Abdulla Bəhlul. Bayatılarım. Bakı: Ozan, 2006.
3. Kəsəmənli Nüsrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-qərb, 2004.
4. Hacıyeva Fəridə. Göylər pənahım mənim. Bakı: Adiloğlu, 2003.
5. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998.
6. Sadiq Fikrət. Taleyin acığına. Bakı: Çinar-çap, 2003.
7. Rövşən Ramiz. Kəpənək qanadları (101 nəğmə). Bakı: Səda, 1999.

Т.А.Абдулгасанлы, Н.Саламова

Баяты и гошма в центре современной поэзии *Резюме*

Поэтические жанры, созданные в годы независимости, такие, как баяты, гошма, герайлы, теджнис дейишме, плачь, колыбельная песня и другие стихи еще больше привлекают внимание.

Одним из жанров, к которым обращаются разные поэты, являются баяты. Образцы, появившиеся в жанре баяты, можно встретить в творчестве поэтов как молодого, так и старшего поколения.

В статье уделяется особое внимание баяты и гошма в современной поэзии.

В творчестве Бахтияра Вахабзаде, Халила Рзы Улутурка, Мамеда Исмаила, Фикрета Садыка, Габилы, Мамеда Исмаила, Мамеда Аслана, Нусрата Кесаманлы, Кемали Агаевой и других поэтов можно в открытой форме наблюдать отражение жанров баяты и гошма.

Так как проследить здесь творчество всех поэтов является невозможным, будет верным прослеживание характерных черт жанров.

Создавая интересные образцы жанров баяты и гошма, Фикрет Садык в своих стихотворениях выразил художественное изложение духа и ритма нашего времени.

Это еще ярче можно прочувствовать в написанном одном баяты на фоне иракского путешествия поэта.

В статье исследованные задачи актуальны и находятся в центре внимания литературно – теоретической мысли.

T.A.Abdulhasanli, N.Salamova

Bayatı and Attachments in contemporary poetry *Summary*

During the year of independence, poetic patterns, such as bayatı, qoşma, qeraylı, tagnies, deyişme, agı, oxşama, layla, singing and other poems have become more attractive. One of the genres that the individual poets refer to, is the bayaties. The samples are created in the genre of the poetry (either) elderly, (as well as) the middle and young literary generations.

The study of bayatı and goshma, the genre of contemporary poetry are to cused in the article.

It is possible to observe the functionality of the bayatı and the attachment genre as well as the creativity of B.Vahabzadeh, Khalil Rza Uluturk, M.Araz, Fikrat Sadikh, Qabil, M.Ismayil, M.Aslan, N. Kasamanli, K.Agayeva and other poets. Of course , it is more accurate to look at the characteristic genre, as it is beyond the ability to watch the creativity of all poeth here.

The spirit of the times we live in F.Sadikh's poems, which creates interesting examples in the genre and trait genre , has seriously expressed the artistic expressons.

It is possible to hear this more clearly in a statement that the poet put in the background of the Iraqi travel.

The issues studied in the article are topical and are a matter of literary theoretical idea.

Rəyçi: prof. M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 17.01.2018

A.Ş.ƏHMƏDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ FOLKLORUNUN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Açar sözlər: M.Dilbazi, uşaq poeziyası, "Balalara hədiyyə"**Ключевые слова: М.Дильбазу, детская поэзия, "Подарок детям"**Key words: M.Dilbazi, children's poetry, "A gift to children"*

Müasir uşaq ədəbiyyatının ən aktual problemlərindən biri uşaq və gənclərin təlim-təربiyəsinə və təhsilinə diqqət etməkdir. Bu problemin həllindən ötrü uşaq yaradıcılığı mərkəzləri ilə əlaqəni genişləndirmək, təlim-təربiyə məsələlərində uşaq yaradıcılığının rolunu nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Uşaq folklorunda növ və janrların ədəbiyyata gəlməsi uşaq əsərlərinin mövzu dairəsinin genişlənməsinə yol açmışdır. Uşaq nəğmələri, laylalar, bayatılar, mövsüm nəğmələri, tapmacalar, atalar sözləri və s. uşaqların əxlaqi təربiyəsinə və estetik zövqünün formalaşmasına təsir edən nümunələrdir.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində, 1912-ci ildə F.B.Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabı uşaqlara töhfə olunmuşdur. Bu kitabda sevinc və kədər, adət-ənənələrin parlaq şəkildə əks olunduğu bir çox folklor nümunələrinə rast gəlirik. Müəllif tərəfindən xüsusi zövqlə seçilmiş və qruplaşdırılmış bu nümunələr hələ də uşaqların maraq dairəsindədir.

Uşaq folkloru müasir dövrdə birbaşa uşaq yaradıcılığıdır. Hal-hazırda ölkəmizin bütün bölgələrində saylarla uşaq yaradıcılığı mərkəzləri fəaliyyət göstərməkdədir. Uşaq yaradıcılığının inkişafında xüsusi olaraq peşəkar işçi qüvvəsi çalışmaqdadır. Bu mərkəzlərdə toxuculuq, rəqs, xarici dillərin öyrədilməsi, xalçaçılıq, kompyuter kursları və dərnlər fəaliyyət göstərir.

Müasir ruhda yazılan şeirlərin çoxunda təربiyəvi əhəmiyyət kəsb edən mövzular aparıcı mövzulardır. Bu mövzulara çox zaman valideynlərin müraciət etməsi, eyni zamanda yeni nəşr olunmuş kitab və jurnal səhifələrini oxuyub izləməsi uşaqların maraq dairələrinin genişlənməsinə, bilik və bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Yeni folklorun yaranması heç də keçmişin folklor nümunələrinin unudulması demək deyildir. Uşaq və orta təhsil müəssisələrində (məktəbəqədər təربiyə müəssisəsi, uşaq yaradıcılığı mərkəzi və tam orta məktəb nəzərdə tutulur) bu günə qədər keçmişin uşaq folklorundan istifadə anlayışı hələ də davam etməkdədir. Lakin bu, keçmiş dövrün folklorunu yaddan çıxarmaq deyil, əksinə onu uşaqlara öyrətməklə yeni folklorun təməlini qoymaq deməkdir. Artıq uşaq müəssisələrində müasir uşaq folkloruna müraciət zamanının gəldiyini görürük. Uşaq şeirlərinin ərsəyə gəlməsi yaradıcı xarakter daşıyır. Yaradıcılıq olan yerdə müasir folklorun inkişafı sürətlənir. Bu prosesin davamlı olması üçün uşaqların yaddaşını möhkəmləndirmək lazımdır. Yaddaşın möhkəmlənməsi məqsədilə təkrarın davamlı olaraq həyata keçirilməsi, yaddaşlarında təkrara ehtiyacı olan uşaqlarla yorulmadan iş aparmaq lazımdır. Mütəxəssislər müasir metodlar sırasında təkrarı unutmazlıq və yaddaşda zəiflik göstəricisinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş xüsusi metod - yaddaşın möhkəmlənməsi metodu hesab edirlər. Bu metod uşaqlar üçün çox cəlbedicidir. Oxuduqları və ya təربiyəçiləri tərəfindən öyrədilən əsərləri yaddaşlarına həkk etməsi uşaqların ən çox sevdikləri metoddur.

Sərbəst düşüncə metodunun qismən uşaqlar tərəfindən gerçəkləşməsi yaradıcılıq növü kimi olduqca təqdirəlayiqdir.

Müasir uşaq folklorunda kömək metodunun nəticələrinə baxdıqda, biz “istədiyimizi əldə etdik” deyə bilərik. Nümunə olaraq, uşaqlar tərəfindən bədahətən deyilən aşağıdakı sərbəst şeir misralarına nəzər salaq:

- 1) “Günəşə bax, günəşə,
İşıq saçır hər tərəfə”;
- 2) “Göy üzərində yarım ay,
Qaranlıqda üzə çıxmış vay-vay”;
- 3) “İstidən quruyur otlar,
Mələşir hər tərəfdə quzular”;
- 4) “Göy üzündə, durna,
Süzüb göylərdə durma”

və ya

“Süzüb qaş-gözünü durma”.

Folklor xarakterli bu qısa misralar, nəhayət ki, uşaqların sərbəst düşüncə və geniş ifadə qabiliyyətinin artıq lazımı pillədə durduğunu göstərir. Bu nəticələr müəllimləri heç də arxayın salmamalıdır. Əksinə, iş metodumuzu eyni istiqamətə yox, müxtəlif istiqamətlərə yönəltməliyik. Müxtəlif metodlardan istifadə uşaqlar tərəfindən də müsbət qarşılanır. Onlar eyni mövzu üzərində deyil, müxtəlif mövzular üzərində çalışır, yeni və maraqlı mövzuların axtarışında olurlar. Məsələn, fəsillərin bir-birilə müqayisəsi, meşə heyvanları ilə ev heyvanlarının fərqli və oxşar cəhətləri, böyüklərə hörmət, dostluq və qardaşlıq, vətənə sevgi, adət və ənənələrimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz və s. kimi mövzular müasir folklorun inkişafına yol açır.

Uşaq yaradıcılıq mərkəzlərində xalq nağıllarının səhnələşdirilməsi, toxuculuq fəaliyyətinə də müasir dövrə uyğun tabloların yaradılması uşaq yaradıcılığının məhsuludur. Məsələn, toxucu qızların xalça toxuyarkən oxuduqları mahnılardan onların təbiətlə bağlı olduqlarını, eyni zamanda təbiət obrazlarının incəliklərinə toxunduqlarını yaratdıqları personajlarda görmək olur:

Xalçanın rəngləri parlaq,
Naxışları çıraq,
Naxışların üstündə oğlaq
Qaçır qıvraq-qıvraq.
Xalçanın üstündə nar,
İçindəki dənələr par-par...

və ya

Bağ-bağcamız gül çiçək,
Əllərdə dəstə çiçək...

və ya

Rəngli-rəngli çiçəklərə
Qonar yaşıl böcəklər...

və ya

Yaşıl-yaşıl çəmənler,
Çəmən üstə çiçəklər...

və ya

Yaşıl-yaşıl çəmənler,
Çəmən dibində pırıl-pırıl böcəklər...

Xalça toxuyan balaca qızların bir ağızdan oxuduqları bu fərqli yaradıcı misralar, müasir uşaq folklorunun inkişafının göstəricisidir. Yuxarıda göstərilən fikirlərdən aydın olur ki, uşaq yaradıcılığı müasir dövrdə öz inkişaf mərhələsini uğurla davam etdirməkdədir.

Kömək metodunu genişləndirmək üçün nəsr əsərlərinə və peotik nümunələrə müraciət etmək vacibdir. Nəsr əsərləri yığcam xarakter daşıyarsa, yəni uzun-uzadı əhvalatdan bəhs olunmazsa, məqsəd aydın xarakterli olarsa, balaca kütlənin istək potensialını qazanmış oluruq. İstək potensialı yazarların əsərlərinin ərsəyə gəlməsində aparıcı xarakter daşıyır. İstər balaca,

istərsə də böyük oxucular istədikləri və çox bəyəndikləri mövzulara meyillənirlər. Məsələn, Azərbaycan xalq nağıllarındakı güclü və ağıllı qəhrəmanların sevilməsinin, yeni əsərlərdəki qəhrəman obrazlarının bu şəkildə onlara təqdim olunmasının marağındadırlar. Beləliklə də, əsərlərdə balacaların düşündükləri obrazların meydana gəlməsi yazıçılar tərəfindən müsbət qəbul olunur. İstər nəsr əsərlərində, istərsə də poeziyada müsbət qəhrəman obrazlarından fərqli olaraq, balaca oxucularımızın mənfi obrazlara özünü bənzətmə faktoruna rast gəlirik (“mən böyüyəndə devlər kimi güclü olacaq, padşahlar kimi dövləti idarə edəcəyəm”).

Uzun illərin təcrübələri göstərir ki, istər N.Gəncəvi yaradıcılığında, istərsə də A.Bakıxanovun, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin təmsillərində müsbət xarakterli obrazlar balacalar tərəfindən çox sevilmişdir. Balaca oxucular özlərini heç zaman təmsillərdəki mənfi obrazlara bənzətmək istəməmişlər, lakin Azərbaycan xalq nağıllarında olan mənfi şah, vəzir obrazlarına bənzəmək meylinə uşaq müəssisələrində keçirilən dərslər və məşğələlərdə rast gəlirik. Bu cür mənfi istək obrazlarının uzaqlaşdırılmasında ailənin, müəllim və tərbiyəçilərin təcrübəsinə çox böyük ehtiyacımız var. Uşaqların tərbiyəsində, gələcək nəsillərin düzgün formalaşmasında ailə və ətraf mühitin rolu danılmazdır.

Müasir uşaq folkloru yuxarıda göstərilən aparıcı mövzuların inkişaf nöqtəsidir. Klassik uşaq folklorundan fərqli olaraq, müasir folklorlarda yazıçı və şairlərimizin əməyi böyükdür.

Uzun illərin təcrübələri göstərir ki, uşaq folklorunun inkişafında oxu və təcrübə inkişaf xarakteri daşıyır. İnkişaf xarakterli əsərlərin yaranması uşaqların dünyagörüşünə müsbət təsir göstərir. Oxuduqları hekayə və şeirlərdə uşaqlar bəzən heç vaxt eşitmədikləri sözlərə və ifadələrə rast gəlirlər. Buna isə açıqlıq gətirən valideyn, tərbiyəçi və müəllimlərdir. Dünyaya baxış balacalar tərəfindən fərqli ola bilər. Oxuduqları hər hansı bir əsəri fərqli tərzdə təhlil edə bilirlər. Qavrama sistemində bu, normal nəticədir. Ən önəmlisi də odur ki, oxu və qavrama sistemində səhvə yol verilməsin. Əgər bu sistemdə müəllim və tərbiyəçilər tərəfindən nəticə düzgün olarsa, uşaqlar tərəfindən istədiyimiz təhlil sistemini əldə edə bilərik.

Müasir ruhda yazılan əsərlərdə oxucu ideyası o zaman vəhdət təşkil edir ki, burada fikir aydınlığı, müasirlik, uzlaşma və s. ön plana çəkilir.

Bu əsərlər balaca oxucuları özünə cəlb etməklə yanaşı, yazarlara yeni oxucu kütləsi qazandırır. Belə bir oxucu kütləsinin yetişməsi, gələcək nəsillərin potensialı olaraq uşaq təfəkkürünü inkişaf etdirmək mərhələsinə geniş imkanlar yaradır.

İstər uşaq bağçalarında, istərsə də uşaq yaradıcılığı müəssisələrində, orta və ali məktəblərdə hər hansı əsər haqqında məlumat verildikdə, mütləq onun müəllifi haqqında danışmaq, onun əsərləri barədə oxucuları bilgiləndirmək lazımdır. Bu geniş məlumatlandırma və ya tədqiqat üsulu balaca oxucuların bilik səviyyəsini artırır, maraq dairəsini inkişaf etdirir.

Kiçik oxucuların maraq dairəsi böyükələrin maraq dairəsindən fərqlidir. Etiraf edək ki, balaca oxucuların verdikləri suallara bəzən biz düzgün və dolğun cavab tapa bilmirik. Bu baxımdan bəzi tələbləri ödəməkdən və ya çatışmayan çətinlikləri aradan qaldırmaqdan ötrü uşaq yaradıcılığı müəssisələrinə müraciət etməliyik. Bu metod balacaların müvafiq tələblərə uyğun formada yetişməsinə səbəb olur.

Kiçik oxucularımızın tələbləri çox da çətin tələblər deyil. Bu tələbləri uşaq yazıçılarımız daha yaxşı bilirlər. Onlar balaca oxucuların müasir zövqünə müvafiq əsərlər ərsəyə gətirdikləri zaman uyğunluq əmələ gəlir. Məsələn, cizgi filmlərində hirsli və qəzəbli, aqressiv xarakterli obrazların uzaqlaşdırılmasının, müvafiq müsbət obrazların yeni uşaq ədəbiyyatına gəlişinin balaca izləyicilərin zövqünə uyğun olduğuna əmin ola bilirik. Ağıllı obrazlardan balaca oxuculara ünvanlanan öyüd-nəsihət, nənə-baba və ata-analara hörmət, vətənə məhəbbət hissləri, təbiətin qorunub saxlanmasına çağırış istədiyimiz nəticələri əldə etməyə imkan verir.

Örnek xarakteri daşıyan klassik əsərlərin mahiyyətinə diqqət etsək görürük ki, öyüd-nəsihət xarakterli mövzularda yaş fərqi yoxdur. Əsərlərdə yaş fərqi mahiyyət daşıması balaca oxucuların özünə inamını artırır. Beləliklə, onlar düşünə bilirlər ki, öyüd-nəsihət təkcə onlara aid deyil, eyni zamanda onları özlərinə ideal seçdikləri gənclərə də aiddir. “Öyüd-nəsihət” xa-

rakterli əsərlərin oxunub, bu nəsihətlərə əməl edilməsi üçün müəllif yazıçılar tərəfindən çox maraqlı mövzular seçilməlidir. Bu mövzular bezikdirici olmamalı, oxucunun əməl edə biləcəyi maraqlı çərçivəsinə malik olmalıdır. Oxucu ilk öncə yazıçıyı tanımalıdır. Təbii ki, yazıçı da tanımaq evdə valideynlərin, bağçada tərbiyəçilərin, məktəbdə isə müəllimlərin öhdəsinə düşür. Məsələn, ilk öncə yazıçı haqqında uşaqlara məlumat verilir, sonra isə əsərin mövzusunun və əsərin nə kimi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyini onlara söyləmək lazımdır. Bu kimi əsərlərdə hədə-qorxu olmamalıdır. Təhqir və tənqidə qətiyyətlə yol verilməməlidir.

Öz şeirləri ilə uşaqların maraqlı dairəsinə hakim olan Zahid Xəlilin “Davakar sərçə” şeirində yersiz-yerə öyünən gücsüz sərçə obrazı balaca oxucularımız üçün çox maraqlı bir personajdır:

Ayağının altında
Qarı əzdi sərçə.
“Mən hamıdan güclüyəm”
Deyib gəzdi sərçə.
Aha, buzun altında
Başqa sərçə də var.
Yaxşı düşdün əlimə,
Səni döysəm nə olar?!
Zoğal boyda dimdiklər
Birdən uc-uca gəldi.
Dimdiyi sındı birdən,
Tələsik uçdu yerdən.
Buza düşən şəkliymiş,
İndi anladı sərçə.
Özünü ürəyində
Möhkəm danladı sərçə.

Uşaqların yaxşı tanıdıqları sərçə obrazı olaraq zəif quşdur. Birdən-birə onun cəsarətlənməsi balaca oxucularda sərçəyə qarşı maraqlı oyadır. Şeirin sonunu diqqətlə gözləyir və sərçənin bir qəhrəman olmasını istəyirlər. Lakin şeirin sonunda sərçənin təkrar gücsüz olduğu və hətta dimdiyini belə sındırması uşaqlarda gülüşə səbəb olur.

Lakin bu şeiri oxuyan müəllim uşaqlara “gülmək lazım deyil, hər kəs öz gücünə inanıb, addım atmalıdır” tövsiyəsinə verməlidir.

Müasir ruhlu şairlərdə “öyüd-nəsihət” xarakterli mövzular aktual mövzulardır. Bu mövzuların onlara çatdırılması gələcək nəslin tərbiyəsinə dəstək vermək deməkdir. Bu baxımdan mərhum uşaq şairimiz İlyas Tapdığın yaradıcılığına müraciət etsək, “öyüd-nəsihət” mövzusunda müxtəlif saylarda şeirlərə rast gəlirik. Onun nəsihətverici “Lovğa Telcan” şeiri yuxarıda göstərdiyimiz məzmunu və fikri tamamlamış olur:

Telcan adlı bir oğlan
Hey pislikdən danışır.
Yaxşılığını unudub,
Xəbəslərdən danışır.
Xeyir olsun şər olsun,
Hər məclisə gəlir o,
Elə bilir dünyada
Hər şeyi bilir o!
Danışanda deyəsən
Otur danışma, Telcan!
Bilmədiyini işlə
Nahaq danışsın, Telcan!
Nəhayət dilxor olub

Biri üzünə deyir:
Sənə qulaq asanlar
Yorğunluqdan əsnəyir.

Uşaq şeirlərinin məzmun və forma xüsusiyyətləri əsərdən-əsərə keçdikcə dəyişir, bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Zahid Xəlilin yuxarıda göstərdiyimiz “Davakar sərçə” əsərində şairin süjet xətti, kompozisiyası çox fərqlidir. Şair sadə süjetlər qurur, balaca oxucusunu intizarda saxlamağı bacarır.

Uşaqları inandırıcı hadisələr vasitəsilə tərbiyə etmək, nümunələr göstərməklə pis hərəkətlərdən uzaqlaşdırmaq qarşıda duran ən başlıca məsələlərdən biridir. Mərhum şairimiz İ.Tapdıqın “Lovğa Telcan” şeirində də təbliğ olunan ideya ümumi şəkildə “öyüd-nəsihət” xarakteri daşıyır.

“Öyüd-nəsihət” mövzusunda yazılan əsərlərin başlıca xüsusiyyətlərinə diqqət etsək, məharət və ustalıqla tərənnüm yolu keçən Mirvarid Dilbazi yaradıcılığı bədii keyfiyyət nöqtəyindən uşaq poeziyasının yüksək nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Mövzu dəyişikliyi M.Dilbazi yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindəndir.

M.Dilbazi uşaqdan danışarkən qarşısındakının çox tələbkər və həssas bir oxucu olduğunu nəzərə almış, hər zamanda dəyərli əsərlər yaratmışdır.

Keçdi o zamandan illər ötüşdü,
Nənəmin sözləri yadıma düşdü:
Əlini gec uzat, tez çək süfrədən,
Özgənin payını yeməyəsen sən.
Tamah cilovunu əlində saxla,
Baş alıb aranı vurmasın haqla.
Namussuz adamın dalına düşmə,
O, tikan koludur, ona ilişmə.
Cırrar paltarını, qalarsan üryan,
Alçalar namusu itmiş hər insan.
Nahaq işin başı dağ olsa əgər,
Dibi nazik olar onun tük qədər,
Qıymət ver ağıllı düşməyə də sən,
Ağıllı kəslərdən daima öyrən.

M.Dilbazinin bu şeiri uşaqların və yeniyetmələrin mənəvi-estetik tərbiyəsi üçün çox önəmlidir. “Öyüd-nəsihət” xarakteri daşıyan bu şeir uşaqların dünyagörüşünün, bədii-etik və estetik təlim-tərbiyəsinin təkamülünə yönəlmişdir.

Müasir uşaq folklorunda sərbəst yaradıcılıq çox önəmlidir. Bu yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün sərbəst yaradıcılığa şərait yaratmaq lazımdır. Sərbəst yaradıcılığın inkişafı təkcə uşaqların fəaliyyətindən asılı deyil, eyni zamanda onlara yaradılan şəraitlə də bağlıdır.

Müasir texnologiyanın inkişafı təkcə böyüklərə aid deyildir. Bu texnologiyadan düzgün istifadə uşaqların gələcək inkişafına düzgün qapı açır. Məsələn, müxtəlif cizgi və uşaq filmlərinin, uşaq idman oyunlarının izlənməsi uşaqların təxəyyüllərinin inkişafına çox kömək edir. İzlədikləri cizgi və uşaq filmlərinin qəhrəmanları balacaların qəhrəmanlarına çevrilirlər. Bəzən də özlərini onlara bənzətmək istəyi ortaya çıxır. Lakin uşaq mütəxəssislərinin köməyi ilə uşaqlar bənzətmə problemindən yaxa qurtarmaq üçün onların iç qəhrəmanlarını ortaya çıxarmaq kimi köməyə böyük ehtiyac duyulur. Uşaqlar özlərinin yeni qəhrəmanlarını yaradırlar. Beləliklə, balacalar yaratdıqları qəhrəmanlara yeni xarakter, bəyəndikləri görünüşü, sevdikləri geyim rənglərini, saç düzümünü, danışığı, ləhcə, boy, yaş və s. kimi qəhrəman obrazını yarada bilirlər. Bu yaradıcılığın təqdirəlayiq olmasını, uşaq mütəxəssisləri tərəfindən dəstəklənməsini çox istərdik. Beləliklə də, müasir uşaq folklorunun yaranmasına geniş bir qapı açılmış olardı.

Məktəbəqədər və orta məktəblərdə müəllimlər və tərbiyəçilər uşaqların yaradıcılıq inkişafını müasir folklorla yönəltmək üçün tez-tez sərbəst mövzulara müraciət edirlər. Məsələn,

ətraf-mühitlə tanışlıq mövzusu: burada fəsillərin müqayisəsi, fəsillərə aid yeni şeirlərin ortaya çıxması, ağacların bir-birindən fərqləri, yarpaqların rənglərinin dəyişməsi, havanın dəyişkən olması və s. Xüsusi maraq doğurur. M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz” şeirinə müraciət edək:

Dərsə gedən bir uşaq
Çıxdı buz üstə qoçaq.
Sürüşdü birdən-birə,
Dəydi üzü üstə yerə...

Uşaqların bu şeirdən sonra fikirlərini bildirmələri müəllim üçün çox önəmlidir. Burada müəllim uşaqlara müraciət edə bilər: “İndi də gəlin siz yeni bir buz şeiri ərsəyə gətirin”. İlk növbədə bu müraciəti cavablandırmaq uşaqlara çətin gəlir, sonra isə asanlaşır. Məsələn:

Qış gəldi, qış gəldi,
Ağ qar gəldi.
Hər tərəf buz,
Buz üstə bir qız.
Əlində ağ çantası,
Başında yun papağı,
Papağının altında hörükləri,
Hörüklərinin ucunda qar dənələri.

Bu cür şeirlər müasir uşaq folklorunun meydana gəlməsində və uşaqlar tərəfindən folklor nümunələrinin qavranılmasında, balaca oxucuların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında xüsusilə önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. İlyas Tapdıq. Şeir sevən balalar. Bakı: Turan, 2005.
2. İlyas Tapdıq. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı: Şur, 2009-2010.
3. Zahid Xəlil. Uşaqlar üçün şeirlər. Bakı: ADPU, 2008.
4. Aygün Əhmədova. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
5. Aygün Əhmədova. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər). Bakı: ADPU, 2001.
6. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

A.Ш.Ахмедова

Специфические особенности современного азербайджанского детского фольклора *Резюме*

В статье рассматриваются актуальные проблемы современного азербайджанского детского фольклора, вопросы развития индивидуального творчества детей, посещающих детские творческие центры. Отмечается, что образцы современного фольклора, которые распространяются в печатных изданиях и передаются из уст в уста, оказывают положительное воздействие как на развитие данного жанра литературы, так и на творческие способности маленьких читателей.

A.Sh.Ahmadova

Specific features of modern Azerbaijani Child folklore *Summary*

This article is mentioned attending children's individual creativity to “Creative Children Center”s. It noted that these samples as modern folklore are transmitted from mouth to mouth and distributed.

Rəyçi: filol. f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2018

A.M.HƏSƏNOVA*e-mail: aynur.hasanova1992@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**ELİZABET BOUENİN “ÜRƏYİN ÖLÜMÜ” ƏSƏRİNDƏ
İDEYA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Açar sözlər: məsumluğun itməsi, depressiya, ayrılıq, ölüm, dünya müharibəsi**Ключевые слова: потеря невинности, депрессия, разделение, смерть, мировая война**Key words: loss of innocence, depression, separation, death, world war*

XX əsrin roman yazarları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən ən parlaq simalardan biri modernist cərəyanın nümayəndəsi, ingilis-irland əsilli yazıçı Elizabet Bövendir.

Elizabet Doroti Koul Boin 1899-cu ildə iyunun 7-də Dublində dünyaya göz açmışdır. Valideynləri dünyadan köçdükdən sonra xalalarının himayəsində böyüyən Elizabet, ali təhsilli olmasa da, sonralar özünü yazıçılıqda sınamaq qərarına gəlir. Bir müddət sonra, 1930-cu ildən etibarən, ədəbi karyerasının ən yüksək zirvəsinə çatan E.Boin, öz dövrünün V.Vulf, Henri Ceyms, Ceyn Oustin kimi məşhur yazıçıları ilə müqayisə olunur. Həyat yoldaşının ölümündən sonra Amerika universitetlərində tədrislə məşğul olan Boin 1973-cü il fevral ayının 22-də Londonda ağciyər xərçəngindən dünyasını dəyişir.

Elizabet Boinin yaradıcılığına nəzər salsaq görərik ki, yazıçı saf sevgi, xəyanət, ikiüzlülük, qadın problemi və psixoloji mövzulara toxunaraq, həyatın ən saf insanı belə necə dəyişdiyini, yaşa dolduqca, təcrübə qazandıqca həyatın insan övladının məsumluğunu amansızcasına əlindən almasını diqqətə çatdırmaq istəyir. O, həmçinin qısa hekayələri ilə də geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Qeyd edək ki, yazdığı gündəliklərdə özünü bir qadın olmazdan öncə yazıçı kimi görən Boin, öz qeyri-adi yazıçılıq istedadı, zəngin söz ehtiyatı ilə nəinki öz oxucularını, hətta kanadalı diplomatı da özünə aşiq etməyi bacarmışdı. Həyatında bir sıra eşq məcaraları yaşayan və ən azı əsərləri qədər məşhurluq qazanan gündəlikləri ilə gündəmdən düşməyən yazıçının keçirdiyi sevgi hissləri, yaşadığı maddi və mənəvi çətinliklər, müharibə dövründə qarşılaşdığı xoşagəlməz hadisələr əsərlərində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. “Otel”, “Sonuncu Sentyabr”, “Parisdəki ev”, “Günün istisi” və s. əsərlərini buna misal göstərmək olar. Əsərləri arasında ona daha çox məşhurluq gətirən 1938-ci ildə yazdığı “Ürəyin ölümü” romanıdır. Sayca 6-cı olan bu roman, yazıçının şəxsi həyatı ilə səsleşən, uşaqlığından bəri yaşadığı çətinlikləri özündə daha çox əks etdirən əsər hesab olunur.

“Ürəyin ölümü” əsərində erkən yaşda valideynlərini itirmiş Portia adlı 16 yaşlı gənc bir qızın acınacaqlı həyatından bəhs olunur. Qeyri-qanuni nikahdan dünyaya gələn Portia əsərdə müsbət qəhrəman qismində çıxış edir. Belə ki, 52 yaşlı ata, cənab Kueyn, ailəli olmasına baxmayaraq, ilk xanımı ilə olan evliliyi onu qane etmədiyi üçün özündən 23 yaş kiçik bir xanımla sevgi münasibətində olur və bir müddət sonra cütlüyün Portia adlı yeganə qızları dünyaya gəlir. Bundan xəbər tutan ilk xanımı, öz kübarlığını qorumaq naminə, alicənablığına xələl gəlməsin deyər, heç bir mübahisəyə yol vermədən, yoldaşının geyim və əşyalarını toplayaraq onu ikinci xanımı Ayrin ilə birlikdə “birdəfəlik” yola salır və həyatına öz malikanəsində, oğlu Tomas ilə birlikdə, heç nə olmamış kimi yaşayaraq davam edir.

Yeni cütlüyün ilk günləri yaxşı keçsə də, sonradan hadisələr mənfi yöndə irəliləyir. Belə ki, cənab Kueyn xəstələnərək vəfat edir və çox keçmir ki, ana da xəstəlik səbəbindən dünyasını dəyişir. Atasının vəsiyyətinə əsasən, sevimli övladı Portia yetkinlik yaşına çatana qədər ögey qardaşı Tomasın yanında qalmalı və sonra xalasının himayəsinə verilməli idi. Atasını itirəndən sonra anası ilə otellərdə gəzəri həyat sürməyə məcbur olan 16 yaşlı Portia valideynlərini itirsə

də, ailə üzvlərindən biri hesab etdiyi qardaşı ilə bir dam altında yaşayaraq, ilk dəfə isti yuvaya sahib olacağını və artıq heç bir maddi çətinlik çəkməyəcəyini düşünürdü. Bu ümidlə yola düşən Portia, tamamilə gözlənilməz bir situasiya - qohumlarının soyuq münasibəti - ilə qarşılaşır.

Atasının anasına xəyanətini unuda bilməyən, 16 il əvvəl bu kiçik qızçıqazın dünyaya gəlişi ilə həyatı alt-üst olan və uzun müddət ailəli olsa da, övlad sahibi ola bilməyən Tomas üçün ögey bacısını görməsi və onu öz himayəsinə almaq məcburiyyətində qalması, görünür, o qədər də xoş və asan deyildi. Xanımı Anna isə övlad sahibi ola bilməsə də, bu cür saf qəlbli bir qıza öz qucağını açaraq ona şəfqət göstərmək əvəzinə, gənc Portiaya daim soyuq münasibət bəsləyir, hətta, bununla kifayətlənməyib, öz davranışları ilə ona, əvvəllər hansı həyat tərzini yaşadığını, dünyaya gəlişi ilə nələrə səbəb olduğunu tez-tez xatırladır, bununla da, yetim qızçıqazın qəlbini daha da incidirdi. Buna Annanın evin qulluqçusu olan Maçetə Portiyanın nahar vaxtı otağında deyil, ailə əənənəsinə uyğun olaraq hamı ilə birlikdə süfrədə oturmağı olduğunu sərt şəkildə deməsini misal göstərmək olar. Həmin evdə Portia ilə mehriban davranan, ona nəvaziş göstərən, yalnız evin qulluqçusu xanım Maçet idi. Axşamlar o, Portiyanın otağında keçmiş haqqında söhbətlər edir, atası cənab Kueynin necə sadıq və mərhəmətli bir kişi olduğunu və nə üçün evdən çıxarıldığını ona danışır.

Portiyanın həmin evdə sevilməməsinin əsas səbəbi keçmiş ilə bağlı olsa da, bu, yeganə səbəb deyildi. "Onun həddən ziyadə saflığı, özünü qərribə aparması, daim nə isə öyrənməyə çalışması Tomas ilə Annanı qıcıqlandırır və özündən uzaqlaşdırırdı" (2). Annanın Portiaya pis münasibət bəsləməsinin digər səbəbi isə Portiyanın onunla bağlı olan düşüncələri idi. Belə ki, Portia o evdə baş verənləri, Annanı sevmədiyini, onların maraqsız həyat tərzini sürdüklərini və həmin evdə yaşayan böyüklərin gələn qonaqlar və ona qarşı heç zaman səmimi davranmadıqlarını hər axşam öz gündəliyində açıq şəkildə yazırdı. Anna isə Portiyanın xəbəri olmadan, hər dəfə onun gündəliyini gizləncə oxuyur və gənc qıza qarşı nifrəti günü-gündən artırır.

Portiani narahat edən digər hadisələrdən biri də məktəbdəki müəlliminin ona: "*Çantanı daim özünlə daşımağa ehtiyac yoxdur, bura otel deyil, get və digər şagirdlər kimi çantanı şkafına qoy*" (3) – deyərək, onunla nəzakətsiz şəkildə davranması idi. Qeyd edək ki, Portia, digər məktəblərdə yüksək nəticə göstərməyən, dərslərində müvəffəqiyyət qazana bilməyən varlıların oxuduğu qızlar məktəbində təhsil alırdı. Bu da çox güman ki, onun əvvəllər yaşadığı həyat tərzini ilə bağlı idi.

Portia özünü, həyat yoldaşının ölümündən sonra Uaykiki adlı evində ögey oğlu və qızı ilə bir təhər dolanaraq yaşayan Hikomun yanında daha xoşbəxt hiss edirdi. Burada onu səsküylə açılan səhərlər, tez-tez şənliklər təşkil edən bivec insanlar, Annagildə riayət etməli olduğu qaydalardan, monotonluqdan uzaq və sərbəst həyat gözləyirdi. Hətta, Portiyanın burada sərbəst şəkildə Edi ilə görüşmək imkanı da var idi.

Çox keçmir ki, bu xoş günlər onun məyusluğu ilə əvəz olunur. Belə ki, son görüşlərində Edinin Portiaya artıq onu əvvəlki kimi sevmədiyini, özünü daha onunla xoşbəxt hiss etmədiyini etiraf etməsi, film izləyərkən Edi ilə Hikomun qızı Dəfnənin əl-ələ tutduqlarını görüb bundan sarsılması, digər tərəfdən Annanın onun gündəliyini gizlin şəkildə oxuduğunu xəbər tutması, nəhayət, Portiyanın acıq edərək evi tərk etməsinə səbəb olur.

Əsərin əvvəlində sevgiyə, saf məhəbbətə önəm verən gənc qızçıqaz, artıq anlayır ki, həyatda mənəviyyata deyil, mənfəətə üstünlük verən insanlar var, başqaları ilə münasibətlərində belə səmimilik onlar üçün önəmli deyil, mühüm olan öz rahatlıqlarını təmin etmək və özlərini xeyirxah insan kimi göstərərək başqalarının rəğbətini qazanmaqdır. İnsanın təbiətən xəyanətə və nankorluğa meylini başa düşən Portia, çıxış yolunu Annanın köhnə sevgilisinin dostu, 50 yaşlı Meycə Brutun yanına qaçaraq, ona sığınmaqda görür. Özündən yaşca çox böyük olan bir kişiylə əsl evdar bir qadın kimi onun üçün yemək bişirəcəyini, ev işlərini yerinə yetirəcəyini vəd edərək, onunla ailə qurmasını təkid edir. Lakin gənc qızın halına acıyan Meycə Brut onun etirazına baxmayaraq, evə qayıtması üçün əlindən gələni edir. Tomasla Anna bütün bunlara biganə olduqları üçün Portiyanın evə gətirilməsi sonda yenə Maçetin üzərinə düşür.

Diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, bu əsər sirrlərlə zəngin bir əsərdir. Hər bir personaj bir-birindən nə isə gizlədir; Portia ilə Edi bir-birlərini sevdiklərini ev sakinlərindən, Anna keçmiş sevgilisindən saxladığı məktubları ərindən və Portianın gündəliyini oxuduğunu onun özündən gizlətməsi və s. Ən utancverici sirr isə Portianın vaideynlərinin gizli sevgi münasibətləri idi. Bunun isə əsas səbəbi o dövrdə, İngiltərədə qeyri-qanuni nikahların cəmiyyət tərəfindən bir-mənalı qəbul edilməməsi idi.

“Ürəyin ölümü” romanı quruluşca “Fani dünya”, “Nəfs” və “Şeytan” adlı 3 fəsildən ibarət olub, hər fəsil də bölmələrdən təşkil olunmuşdur. İlk fəsil Portianın qışda Londonda keçirdiyi günlərdən, ikinci fəsil onun yazda dənizkənarı evdə yaşamasından, sonuncu fəsil isə yay aylarında yenidən Londona qayıdaraq oradakı həyatından bəhs edir. “Xristian inancına görə, paklığını qorumaq istəyən hər bir insan fani dünyaya, dünya malına, nəfsani istəklərə meyl etməməli, dünya ləzzətlərinə aldanmamalı və oğurluq, yalançılıq kimi pis əməllərdən çəkinməlidir. Məlumdur ki, əsərin yarımbaşlıqları da elə bu inanca əsaslanır” (4).

Əsərin yazı üslubuna gəldikdə isə hadisələr sanki hər şeyi kənardan diqqətlə izləyən müəllifin dilindən açıq şəkildə izah edilir. Lakin növbəti səhnələrdə müəllif təhkiyəçi qismində iştirak edir, bəzən isə 1-ci şəxsin dilindən də danışır. Buna Portianın öz gündəliyini yazarkən, ətrafında baş verənlərə öz münasibətini bildirməsini misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, müəllif əsərdə ironiyadan da istifadə etmişdir.

“Ürəyin ölümü” romanında “ölüm” həm rəmzi, həm həqiqi mənada başa düşülməlidir. Həqiqi mənada Portianın valideynlərinin hər ikisinin ölümü, Tomasın anasının ölümünü misal göstərmək olar. Rəmzi mənada isə, tənqidçilərin fikrinə əsasən, birinci dünya müharibəsindən sonra insanlarda yaranan ruh düşkünlüyü, gələcəyə ümidin ölməsi, habelə Portianın ətrafındakı böyüklərin öz soyuq və səmimi olmayan davranışları ilə onun məsumluğunu əlindən almaları, Edinin ona sarsıdıcı etirafından sonra artıq sevgiyə olan inamının itməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin romanın əvvəlində təbiəti təsvir etməsi belə ölümü xatırladır; məsələn, Boin Kueynlər ailəsinin evinin yanındakı parkı təsvir edərkən “qara divarlar”, “solğun”, “kövrək” kimi sözlərdən istifadə etməklə 1930-cu illərdə yaşayan insanların yaşadığı depressiyanı, ümumilikdə o dövrün ruhunu həm öz cəmiyyətinə, həm də gələcək nəsillərə izah etməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. Allan E. Austin, "The Disruptive Children," in Elizabeth Bowen, Twayne Publishers, Inc., 1971, pp. 47-66.
2. “The Death of the Heart” by Elizabeth Bowen
3. <https://www.britannica.com/biography/Elizabeth-Bowen>
4. https://www.goodreads.com/author/show/52578.Elizabeth_Bowen
5. <https://www.theguardian.com/books/2017/feb/15/elizabeth-bowen- author-fiction>

А.М.Гасанова

Идея и содержание произведения Элизабет Боуэн «Смерть сердца»

Резюме

При ознакомлении жизнью автора «Сердечной смерти» Элизабет Боуэн и у читателя появляется такое впечатление, что автор изменили имена изображений, как будто ее собственная жизнь была перенесена на бумагу. Действительно, в своем произведении британско-ирландская писательница Элизабет Боуэн подчеркнула восстание ирландцев, которые не пришли к соглашению с яростью Великобритании в отношении Ирландии, отразив извращенный образ жизни Второй мировой войны, безработицу, дегенерацию морали и другие общественные проблемы и чувствительные моменты.

A.M.Hasanova

The idea and content of Elizabeth Bowen's novel "The death of the heart"

Summary

When the life of the author of "The death of the heart" Elizabeth Bowen is closely acquainted, the reader has such an impression that the writer has changed the names of the images, as if her own life was transferred to paper. Indeed, as a British-Irish writer, Elizabeth Bowen highlighted the revolt of the Irish, who did not come to terms with Britain's rage on Ireland, the perverted lifestyle of the World war II, unemployment, degeneration in morality and other public issues and sensitive moments in her work as a line.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. P.G.Əliyeva;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(21.12.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2018

N.HÜSEYNOVA

AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

ELÇİN ƏFƏNDİYEV DRAMATURGIYASINDA “ARTIQ ADAM” PROBLEMİ

Açar sözlər: “artıq adam”, müstəqillik dövrü, ədəbi qəhrəman, Adilə, Cəfər ağa, cəmiyyət, potensial imkanlar

Ключевые слова: «лишний человек», период независимости, литературный герой, Адиля, Джафар ага, общество, потенциальные возможности

Key words: unnecessary man, period of independency, literary hero, Adila, Jafar agha, society, potential possibility.

Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin başlanğıcı üçün xarakterik olan artıq adam ədəbi qəhrəman tipi müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızda yenə də özünəməxsus yer qazandı. Bu obrazın müasir mərhələdə fəallaşması daha çox Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığında, xüsusən dramaturgiyasında müşahidə olunur.

“Şübhəsiz, Elçinin dramaturgiya yaradıcılığı bir mərhələ olaraq müstəqillik dövrünün hadisəsidir; yəni onun əsərləri mahiyyəti, teatrlarda oynanılması və bu teatrların durğunluqdan çıxarılması, böyük aktyor qüvvəsinin hərəkətə gətirilməsi və yeni nəsil aktyorların formalaşmasında rolu, çağdaş dramaturgiyamıza təsiri, modern dramaturji mətnlərin yazılması baxımından bu dövrün hadisəsinə çevrilib.” (1) Bu baxımdan, Elçinin dramaturji yaradıcılığı həm onun özünün, həm də müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dinamikasının bir çox xüsusiyyətlərini izləmək üçün əhəmiyyətli qaynaq hesab oluna bilər.

Elçin Əfəndiyev, eləcə də onun digər müasirləri 60-cılar hadisəsinin yetişdirməsi olduqlarından onların müstəqillik ab-havasına girmələri bir o qədər də çətinlik törətməmişdir. Müstəqilliyin mədəni təzahürü ilk addımlarını ədəbiyyatdan, incəsənətdən başlamışdı. 60-cılar nəslə müstəqillik şüuruna, düşüncəsinə və ifadə tərzinə ən yaxın olan nəsil dir; Elçin də həminin. 60-cıların darıxan, cəmiyyətlə razılaşmayan, ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkən ədəbi qəhrəmanları əsrin başlanğıcının artıq adam tipajları ilə bir çox ortaq cəhətləri bölüşdürürdülər. Doğrudur, 60-cıların “artıq adamlar”ının son anda bir müdafiəçisi çıxır və qəhrəmanın taleyini yaxşıya doğru dəyişdirməyə inam yaradırdı, bəzən də qeyri-müəyyən, mistifikasiya olunmuş dönüş baş verirdi. Bu formalaşmış struktur müəyyən dəyişmələrlə müstəqillik dövründə də davam etdirilməkdə idi. Bunun bir səbəbi yazıçıların əvvəlcədən vərdiş etdikləri və formalışdırdıqları modellər idisə, digər səbəbi isə postmodernizmin çıxılmazlıqlar situasiyası ilə razılaşmaması və postsovet ədəbiyyatında da daha çox postmodernist meyillərə üstünlük verməsi ilə bağlı idi.

Elçinin dramaturgiyasında artıq adamın 60-cılar və postsovet dövrü üçün xarakterik olan dinamikanı izləmək baxımından onun hər iki mərhələyə aid dram əsərləri üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etdik. 1970-ci ildə qələmə aldığı “Poçt şöbəsində xəyal” tragikomediyası 60-cılar ədəbiyyatının artıq adam tipajlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından maraqlı əsərdir. Müəllifin əsərini tragikomediya adlandırmasının özündən artıq müəyyən informasiya ötürülür və məzmunun səciyyələnməsinə yol açılır. Məzmununda özünə cəmiyyətdə yer tapa bilməyən insanların daxili sıxıntıları və əyləncələri, bu sıxıntı və əyləncələrdən yorulub qaçma cəhdləri, xəyal dünyaları aparıcı yer tutur.

“Poçt şöbəsində xəyal” tragikomediyasında müəllifi düşündürən əsas məsələ özü elə artıq adam problemidir. Xəyali şəkildə səhnəyə daxil olub, həm Ədiləni, həm oxucunu xəyal etdiyi Şuşaya, Cıdır düzünə götürən Kişi ilə söhbətində Ədilənin dilindən sanki müəllif artıq adamın tərifini verir: “Ola bilsin ki, biri heç kimə pislik etmək barədə fikirləşmiş, öz mənfəəti

barədə fikirləşmir, amma o, bədbəxtədir, deməli, artıq adamdır, lazımsız adamdır; bu gözəlliyə gərək deyil, bu çəmənə, bu dağlara gərək deyil, çünki o, özü özünü xoşbəxt edə bilməmişdir. ... Bədbəxtlər, yazıqlar, acizlər bugünkü cəmiyyətə yad və yabançıdır ...” (2, s.97) Burada 60-cıların xarakterik bir cəhəti də özünü göstərir; qadınlardan ibarət artıq adam obrazları yaratmaq – Ədilə, Gülzar, Züleyxa ... Gülzar və Züleyxanın birlikdə oxuduqları mahnı artıq adamın, cəmiyyətdə xoşbəxt olmağa layiq, sevən, ancaq sevgisinin qarşılığında əyləncəyə çevrilən, dəyəri bilinməyən qadının monoloqudur. Onlardan ayrılıb ailə həyatı quran Ədilə də sevinə, xoşbəxt ola bilmir. Ölümü dərk etdiyini düşünür və hamının öləcəyi üçün həyat ona mənasız görünür; Kişiyə etirafında bildirdiyi bu fikri onun cəmiyyətlə ünsiyyətini pozur, həyatında ani və ötəri şeylərdən zövq almağa çalışır, bununla da xoşbəxt ola bilmir. Özünün də etiraf etdiyi kimi, artıq adama çevrilir. Adı, soyadı olmayan, hər şeydən xəbərdar Kişi Adilənin qorxduğu şeyləri onun üzünə sayır. Ölümə təskinlik tapan insanlar, onun fikrincə, öz puçluğunu, boşluğunu, mənasızlığını başa düşənlərdir...

Gülzar və Züleyxanın alışqanlıqları da var, artıq adam kimi; əyləncə ilə boşluqlarını öldürməyə cəhd edirlər.

Kişi Ədilə ilə ikinci görüşündə ona həyatda arzusu və ideali olan adamları, ideali uğrunda özünü qurban verən atasını xatırladır. Onun arzusuzluğunu, darıxmasını cəmiyyətlə ünsiyyət qura bilməməsi, insanlarda pozitivi yox, neqativi görməsi və həyatda daha çox öz xeyrini düşünənlərin əhatəsində olması ilə əlaqələndirir. Bu cür mühit Ədilə üçün, bəlkə də, daha rahatdır, çünki öz idealsızlığına və mübarizə ruhunun zəifliyinə haqq qazandırır. Ədilənin, darıxan qadının təklənməyinin səbəbini Kişi sərt və soyuq sözlərlə belə qiymətləndirir: “Siz ... hiss edirsiniz ki, hər tərəfdə həyat davam edir və bu həyat sevincləri ilə, kədəri ilə maraqlıdır, zəngindir, amma sizin yanınızdan ötüb gedir. Siz isə bu həyata daxil olmağa cəsarət etmirsiz, çünki əslində siz faciəli tənhalıqda deyilsiniz, siz sadəcə olaraq tənhalıq ideologiyasına qapılımsınız” (2, s.113).

Kişi boşluqdan gəlib, insanlara həyatın mənasını başa salır, onları artıq adam olmaqdan qurtarır. Bu kişi daxili məndir və qadınlarda üzə çıxır; qadının zəifliyi, çıxılmazlığı anında onun reallaşan potensial gücüdür. Əsər yenə də “xoşbəxt finalla” bitir və Kişinin – daxili mənin stimullaşdırdığı təkanla artıq adam olmadan qurtulma ümidi yaranır.

Sovet ədəbiyyatında artıq adam tiplərinin mövcudluğunu rus ədəbiyyatı faktları əsasında Dmitri Fedorov da qeyd edir. Lakin o da müəyyən dəyişikliklərin olduğunu vurğulayır:

“Artıq adam böhranlı tipdir. Onun irsi qnoseoloji, ontoloji mahiyyəti dəyişməz müxalifətçiliklə müəyyənləşir - “şəxs-cəmiyyət”, “daxili azadlıq - kollektiv məişət normaları.” Həmin dilemmənin yazıçıların şəxsi görüşlərindən və onun cəmiyyətdə həlli yollarından asılı olaraq sovet tarixi inkişafının hər mərhələsində, ədəbiyyatda “artıq adam” müxtəlif cür görünmüşdür” (3).

Müstəqillik dövrünün ilk illərində Elçinin yazdığı “Ordenli yazıçı ilə görüş” adlı fars-novellasında (12 dekabr 1989) dramaturqun yaratdığı Cəfər ağa obrazı bütün parametrləri ilə artıq adam tipajına uyğundur. Əsərin məzmunundan məlum olur ki, əsas iştirakçılar – raykom katibi Yoldaş Kərimov, Yazıçı Alpaslan Quluzadə, rayon partiya komitəsinin gənc təlimatçısı Əliquliyev və b. KP-yə, Stalinə sədaqətlərini göstərmək yolunda sanki yürüşə çıxıblar. Yazıçı ilə Papanin klubuna görüşə gələn kütlə kürsüdə oturanların idarəsi altındadır və öz iradələrini çoxdan itiriblər. Əslində, klubdakılar nə idarəyə, nə də iradəyə sahibdirlər. Onlar hamısı divardan şəkli asılan Stalinin və NKVD-nin qorxusundan çoxdan müstəqil düşünməyi və münasibət bildirməyi yaddan çıxarıblar. Belə bir cəmiyyətdə bir də taksi sürücüsü Cəfər Ağa var. O, kluba, simvolik mənada cəmiyyətə sərxoş halda daxil olur. Əliquliyevin iradəsindən məlum olur ki, bu sərxoşluq təsadüfi deyil, Cəfər Ağanın içki aludəçisidir. Hamıdan sonra görüşə gələn Cəfər Ağanın öz münasibət və davranışı ilə başqalarından fərqlənir. Bu taksi sürücüsü onu camaatın içində alçaldan Yoldaş Kərimovun cavabını o qədər ustalılıq və ironiya ilə verir ki, kimsə, hətta NKVD belə ona iradə tuta bilməz. Səsləndirdiyi şüarlarla bütün məclisi və vəzifəli

şəxsləri oturub durmağa vadar edən Cəfər Ağa, əslində zala bir silkələnmə gətirib insanları ayılmağa dəvət edir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindəki ölü cəmiyyətdə kefli İskəndərin tutduğu yerə uyğun paralelizmdən istifadə edən dramaturq Cəfər Ağanın sərxoşluğunu cəmiyyətə qarşı etiraz, uyuşmazlıq kimi təqdim etməklə bərabər, ədəbi qəhrəmanın həssas davranışında da onun potensial qabiliyyətinin mürgülədiyini və anormal cəmiyyətdə özünə yer tapa bilmədiyini göstərir.

Elçinin absurd dramlarında birbaşa açıq tip görünməsə də, artıq adam üçün xarakterik cizgiləri nümayiş etdirən obrazlarla da rastlaşırıq.

“Xüsusi sifariş” – “Zaman 1990-2005-ci illərin avqust ayı. Məkan-Bakı şəhəri.” (avqust 1990) (2,43) Genləri laboratoriyada yoxlayırlar və genlərin quruluşunda anormallıq olanda mayalanmanın baş tutmasına icazə vermirlər. Hakim, texnologiyadır. Bu texnologiya ilə üzləşmədə çəşqınlıq yaşayan isə global proseslər qarşısında gücsüz olan artıq adamdır. Həyatın mənasının “genlərin ötürülməsi” prinsipindən başqa bir şey olmadığını qəbul edən elmi istiqamətə əsaslanan laboratoriyada arzu olunmayan genlərin kökünü kəsirlər, keçmişdən gələn qəhrəmanımız isə bunun qarşısını almaq, həyatı öz anladığı axarına çevirmək iqtidarında deyil. Doğrudur, burada onun hər hansı bir potensial gücünü hiss etmirik və alışqanlıqını da görmürük. Ancaq baş verənlərlə, əcdadların unudulması, qohum-əqrəba bağlarının qırılması ilə razılaşmaması, özünün bilik və bacarıqlarının içindəki mühitə lazımsızlığı qəhrəmanı artıq adam obrazları ilə “qohumlaşdırır.”

“O da aşiq olub yaza dünyada” (26 aprel 1992) – psixoloji dramdır. Müəllif janrını müəyyənəlməyib. İdeya – insan nə qədər xoşbəxt olsa da, içində bir boşluq var. Misradan seçilən ad ideya planında özünə yer tapır. Könlündə səslənən bu misra, içində mürgüləyən ikinci mən ilə qəhrəmanı aid olduğu mühitə yadlaşdırır. O, özü həmin misra kimi tək və tənhadır. Aşiq olduğu yazdır və yaxud aşiq olub yazmaq – tam aydın deyil, aydın olan odur ki, hər cür həyatı təminatı olsa da qəhrəman tək misra kimidir... ikinci misrası yoxdur – onu xəyaldan, gerçəkdən arasa da təkdir və cəmiyyətdə sıxıntı içindədir.

“Qisas” – absurd. (15 iyul 1992) Absurd tamaşalarda obraz qırıq-qırıq paylanmış təqdim olunsada, onda olan tənzimləyici, güzgü funksiyalı tipajlarla da rastlaşırıq. Bu tip obrazlar Elçinin yaradıcılığına adətən keçmişdən gəlir və artıq ruhlar aləminə qovuşmuş olur və ya irreal səciyyə daşıyır. Ruhlar aləmindən gələn və ya irreal obrazlar ideyanın açılmasında əsas rol oynayırlar. “O da aşiq olub yaza dünyada”kı qadın, “Xüsusi sifariş”dəki gənc kişi, “Qisas”dakı Ata. Atanın sözləri onu artıq adam obrazının daşıyıcısı kimi xarakterizə etməyə imkan verir: “Mən... mən o cəmiyyətin bir üzvü idim... Nə olsun ki, səhərdən axşamacan əlyazmaların içindəydim?... Mən... mən o cəmiyyətin yetişdirməsi idim. Və... və... heç kim bunu bilmirdi.. qurban idim... O cəmiyyətin yetişdirməsi və qurbanı!... O hisslər məndən asılı deyildi... O cəmiyyətdə heç kim normal alim olmayıb!... İcimdəki o hisslərin sahibi mən deyildim, cəmiyyət idi...” (2, s.73) Atanın hadisələrə müdaxilə edib söylədiyi bu sözlər sovet dövrü milli ziyalıların xarakteristikasıdır. Bu xarakteristika, eyni zamanda, artıq adam obrazının səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir.

İkiləşmiş, parçalanmış obrazlar Elçinin absurdları üçün xarakterikdir. Bu ikiləşmə bəzən dəliliklə təzahür edir. Dramaturqun problemin həllində dəlilikdən istifadə etməsini Vaqif Yusifli belə səciyyələndirir: “İyirminci illərdə qələmə aldığı pyeslərdə Elçin hamletvari “dünya dəlixanadır” prinsipi ilə hərəkət edir.”(6)

“Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim” – proloq, epiloq və 11 şəkildən ibarət komediya.

Məkan-Bakı şəhəri. Zaman -1995 (2, s.217). Əsərin yazılma tarixi – 7 fevral 1996

Artıq adamın yeni tipi – baş redaktor. Əslində o, artıq adamın çevrilməsidir. Heç bir psixoloji problemi yoxdur və öz potensial gücünü reallaşdırmağın yollarını da tapıb. Kredit götürüb, özü üçün icarəyə yer alıb və qəzet buraxır – publika ilə işləməyin mexanizmini qurub, cəmiyyətlə ünsiyyətdən qaçmır. Ancaq cəmiyyət özü psixi pozğunluq içərisindədir. Ünsiy-

yətdə olduğu hər bir insanda nəşə çatmır. Onu dəli hesab edən həkim özünü Musa Peyğəmbər bilir. Hər kəsin bir anomaliyası var, təkcə Baş redaktordan başqa.

“Mənim ərim dəlidir”. Məkan - Bakı şəhəri. Zaman – 1997-ci il, payızın əvvəlləri.

Kişi artıq adamdır. Cəmiyyətdə keçid dövrü yaşanır və bu mərhələdə insanlar vərdiş eləmədikləri həyat şəraitinin şərtlərində xəyallar qurub, fəaliyyətə başlayırlar. Bəziləri passivləşib, bəziləri aktivləşib. XIX əsr Rusiyasının feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün Oblomovu yada düşür. Oblomov mülkədarlıqdan kapitalizmə keçid dövrünün qəhrəmanı idi və valideynləri övladlarını yeni həyat şərtlərinə uyğun yetişdirə bilməmişdilər. Bu əsərdə də keçid dövrünün yaratdığı yeni şərtlərdə insanlar çasıb və ciddi tərəddülatlar içindədirlər. Hər kəs həyat tərzini dəyişmək, böyük işlərlə məşğul olmaq istəyir. Bir nəfər – Kişi, öz işi ilə məşğuldur ki, hamı da onu işlətmək istəyir. Hətta evdə oğlu belə qapı döyüləndə gedib açmır ki, atası açsın. Çünki o, atasından daha “vacib işlə” məşğuldur, Marksın “Kapital”ını oxuyur, ancaq neçə vaxtdır ki, 9-cu səhifədə qalıb.

Kişi özünü yalançı dəliliyə vurur və ətrafdakıların oyun oynayır. Ancaq bundan ailə fayda görür. Onun çox şeyi bilməyindən və şantaj edəcəyindən qorxaraq əlaqədə olduğu insanlar – Dost, Qonşu, Siyasi Partiya rəhbəri ... Kişinin evinə hədiyyələr göndərilir, ailənin maddi problemlərini həll edirlər. Hətta qadın ərinin dəli olmadığını biləndə ondan xahiş edir ki, bunu heç kəsə deməsin : “Yox! Demə! Qoy hamı elə bilsin ki, dəlisən! Sən elə yaxşı... elə yaxşı dəlisən! Mənim əzizim! Elə bil ki, mən təzədən sənə vurulmuşam!” (2, s.301) Kişinin normal vəziyyətini olduğu cəmiyyət qəbul etmir, onu istəmədiyi yalan təbliğata, rüşvət verməkdə vasitəçiyə çevirmək istəyirlər. Qadın onun qazancından və ailəni maddi cəhətdən təmin etmədiyindən narazıdır və bütün günü deyir. İçində olduğu mühitə dəliliyi ilə doğmadır. O öz ağılı və dürüstlüyü ilə içində olduğu mühit üçün artıq adamdır. Komediya 31 mart 1998-ci ildə tamamlandı.

“Mahmud və Məryəm” – proloq, epiloq və 23 şəkildən ibarət iki hissəli məhəbbət dastanı. Məkan- Azərbaycan. Zaman – 1500-cü ilərin əvvəlləri.

Mahmud öz zamanəsinin artıq adamıdır. Qəmərbanu Ziyad xanla oğlu haqda danışanda deyir: “Allah-taala bu oğulu gərək sənə min il bundan əvvəl verəydi, ya da min il bundan sonra... Bu namərd dövrən, bizim oğlumuz layiq deyil... Bu qara dövrən, Mahmud təmizliyi üçün qara yaradı...” (2, s.310) Mahmud öz xarakteri ilə mühitinə yad olsa da, ruh dünyasında bağlı olduğu aləmi var, Mirzə Salmanın dediyi kimi: “...Mahmud “Yüksək aləmin” oğludur və ora Allahın və mələklərin məskun olduğu yerdir. Ona görə də, bizim kimi “Aşağı aləm” bəndləri çox zaman Mahmudu və mahmudları başa düşə bilmirik.” (2, s.317) Mahmudun aid olduğu bu aləm onun tam olaraq artıq adamlar silsiləsinə daxil olmasına maneçilik törədir; Mahmud obrazı paralel funksiyalı obrazdır – öz hissiyyəti, insanlara münasibəti ilə cəmiyyət üçün artıq adamdır, ancaq “Yüksək aləm”də mələklər arasında o tam doğmadır və mühitin övladıdır.

Professor Nizami Tağısoy “Mahmud və Məryəm”dən bəhs edərkən yazır: “Elçinin əsərlərində hər hansı hadisənin təsviri öz mənə və mahiyyətinə görə fərdi hədlərdən çıxıb, həyatın fəlsəfi cəhətdən dərkini xarakterini alır. Onun əsərlərinin personajları psixoloji cəhətdən həm özü-özlüyündə, həm də bir-birilə müqayisə ediləndir.” (4)

Mahmud Məryəmin arxasınca düşdüyü eşq yolçuluğunda çobana “Leyli və Məcnun”u danışır, Yolçu ilə dialoqundan sonra “Məndə sığar iki cahən ...” misrasını söyləyir; o, artıq adam parametrlərindən çıxaraq “iki cahən”in sığmazlığına girir. Təsəvvüfi eşq yolçusu olan Mahmud, zahirən artıq adamla bir çox ortaqlıqları bölüşsə də, öz daxili semantikasında bu tipajın ölçülərini daşıdır. Mahmud sufi qəhrəmanın ölçülərindən kənara çıxmaqla bu əsərdə müasirliyini “artıq adam” kimi qazanır. O, daşdığı genetik əlamətlərlə sufizmə bağlı olduğu qədər, müasir həyatda da artıq adamdır. Bu cür paralelizm sufizmin yeni ədəbi cərəyanlarda təzahür və təsirini göstərir. Sufizmin bu cür nüfuzlu hadisəsinə Tahirə Məmməd neosufizm kimi izah edir. “...yeni dövrdə müəyyən transformasiyalarla ədəbiyyata və fəlsəfəyə dönüş edən sufizm artıq ənənəvi təsəvvüf və onun ədəbiyyatda klassik ifadəsi deyil, neosufizm kimi səciyyəli biləcək neotəzahürdür.” (5, s.10) “Mahmud və Məryəm” əsərinin poetikasında

həm mifopoetika, həm də təsəvvüflə bağlı elementlər güclüdür. Bu isə əsərin qəhrəmanını mistik aləmlə əlaqələndirir və artıq adamın başqa bir paraleldə də müşahidəsinə imkan yaradır. İkinci bir paralelə daxil olma puç edilmiş ömürdən nikbinliyə ümid yaradır. Bu, 60-cıların gərgin konflikt və çıxılmazlıqlardan nikbinliyə cıdır açmaq kimi formalaşdırdıqları modellərin yeni mühitdə mifoloji və klassik ənənələrlə zənginləşib üzə çıxan fərqli təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Bədirxan Əhmədov. Milli dramaturgiyanın Elçin mərhələsi. "525-ci qəzet", 15.07.2013
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, 3-cü cild. Bakı: Çinar-Çap, 2005
3. Лишний человек» как вечный тип русской литературы.doc
elilib.bsu.by/.../ФЕДОРОВ%20Д.В.%20«Лишний%20человек»%20как%20вечный%...автор: ДВ Федоров - 2002
4. Nizami Tağısoy. "Elçin yaradıcılığı: görünən və görünməyən tərəflər".
anl.az/down/meqale/525/525_aprel2009/75134.htm
5. Tahirə Məmməd. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə. Bakı: Xan, 2016
6. Vaqif Yusifli ELÇİN XXI ƏSRDƏ azyb.azwww.azyb.az/index.php/criticism/post/24

Н.Гусейнова

Проблема «лишних людей» в драматургии Эльчина Эфендиева

Резюме

В статье анализируется проблема, связанная с проявлением особенностей «лишнего человека», являющегося одним из основных типажей в литературе применительно к творчеству Эльчина Эфендиева. Автор предпринимает попытку разобраться в драматургии писателя как советского, так и постсоветского периода. Здесь заметно желание определить типологические особенности и характерные черты «лишних людей» в его произведениях через образы героев, затрудняющихся найти общий язык с обществом, а также реализовать свои потенциальные возможности. Помимо этого, диссертант старается определить своеобразие характера данного типа литературного героя в драматургии Эльчина в соответствии с эпохой, средой и авторской манерой писателя. С этой целью рассматривается динамическое развитие сценических произведений Э.Эфендиева с 60-х годов прошлого столетия до периода обретения государственной независимости и далее, пьес, написанных непосредственно в годы независимости.

N.Huseynova

The unnecessary man in dramatic works of Elchin Afandiyev

Summary

This article deals with the analysis of a matter of manifestation of the unnecessary man, one of the main characters of the literature. This article is devoted to the research of the dramatic works by Elchin Afandiyev created both within the soviet and post-soviet period; the unnecessary man's typological features and characteristic traits are manifested in Elchin's heroes, who meet with difficulties in the society and are not able to realize their potential possibilities. At the same time, the author determines the specific features obtained by this literary hero type in the dramatic works by Elchin Afandiyev in connection with the period, environment and the author's manner. In the course of resolution of this problem there is followed the dynamics existing in the works of the playwright since 1960s towards the years of independency and within this period.

Rəyçilər: filol.f.d., dos. R.Qurbanov,

filol.f.d., dos. S.İsmayılova;

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi
(13.12.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №13)).

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2018

Ə.R.İSMAYILLI

e-mail: efsaneismayilli95@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

CON QARDNERİN POSTMODERNİZM SAHƏSİNDƏKİ NƏİLİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: postmodernizm, ironiya, dialoq, insan problemi, dekonstruksiya*Ключевые слова:* постмодернизм, ирония, диалог, проблема человека, деконструкция*Key words:* postmodernism, irony, dialogue, human problems, deconstruction

XX əsrin Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Con Qardner qısa ömür sürməsinə baxmayaraq yaradıcılığı ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Yazıçının bədii metodu özündə realist, postmodernist ənənələri birləşdirir. Yazıçının demək olar ki, bir çox əsərlərində insan problemi, onun mövcudluğu, mahiyyəti kimi problemlər ortaya qoyulur. Qardner üçün əsərlərində “bədii ədəbiyyat mənəvi olmalıdır” fikri başlıca tezis idi. Burada istifadə olunan mənəvilik anlayışı Qardner üçün dini və ya mədəni əxlaqi mənada deyil, insan dəyərlərini kəşf etmək kimi başa düşülürdü.

Con Qardner əsərlərinin əksəriyyətində postmodernist xüsusiyyətlərdən geniş istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, postmodernizm XX yüzilliyin ikinci yarısında fəlsəfədə, incəsənətdə, ədəbiyyatda bütün formaları, qaydaları inkar edən onları sintetik və qarışıq şəkildə təqdim edən bir cərəyandır. Postmodernist amerika yazıçısı Con Bartın fikrincə postmodernizm-keçmişin mədəniyyətindən şirə çəkən təcrübədir. (2) Postmodern romanın başlıca obyektı məndir. Mətnin qavranılması isə postmodernizmin aparıcı kateqoriyalarından biri olan dekonstruksiya əsasında həyata keçirilir yəni əsərin janr strukturunu səciyyələndirən digər elementlərini <sökmək> və özümlü şərh əsasında yenidən <yığmaq> imkanı verir. Bu prosesi həm yazıçı sonra isə oxucu həyata keçirir. Hər bir oxucu mətnin yaradıcısına çevrilir.

Biz bu fikri yazıçının “Oktyabr işığı” əsərində də görə bilərik. Əvvəlcə yazıçı əsər haqqında məlumat verir, əsərdə bir-birinə əks olan iki obraz dayanır.

1. 72 yaşlı hərbi cəhətdən mühafizəkar və müstəqil olan James Page.

2. Onun bacısı – Seli Peyc

Əvvəlcə əsərdə fikirlərin parçalanması özünü göstərir. Yazıçı obrazların bir-birlərinə zidd olan cəhətlərini qeyd edir. Ceyms Peyc- müasirliyin əleyhinə olan bir insandır, onun üçün televizor əxlaqsız vasitə, şeytanın vasvasılığını və istəklərini təmin edən bir vasitədir. Seli Peyc isə qardaşı tərəfindən otağa kilidlənir, özünə qapanır. Ceyms bacısının televizorunu ov tufəngi ilə partladır. Dekonstruksiya əsasən ideyaları, səbəbləri araşdıraraq yenidən yığmaq oxucunun üzərinə düşür. Nəyə görə Ceyms Peyc bu qədər sərt bir insandır? Və eyni bir ailənin üzvü olmaqlarına baxmayaraq onlar arasındakı fikir ayrılıqlarının səbəbi nədir? Əsərdə iki əsas səbəb göstərilir. Bəlkə də Ceyms Peycin bu qədər sərt olmasının səbəbi oğlunun intiharında və sonradan dostunun ölümündə özünü günahkar bilməsidir. Bacı və qardaş arasındakı əks fikirlərin səbəbi kimi təbiət, ətraf mühit göstərilir. Yazıçı da əsərdə təbiətin gücünə bir bələdçi prizmasından yanaşır və qeyd edir ki, insan həyatının ən yaxşı tərəflərini gücləndirmək üçün təbiət bir mərkəz rolunu oynayır. Ancaq o, bunu təkbaşına yerinə yetirə bilməz. Bu zaman onun sənətlə vasitəçilik etməsi lazımdır.

Postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan dekonstruksiyanı biz yazıçının “Aqason dağıntıları” əsərində də görə bilərik. Yazıçı əsərdə əsas iki obraz üzərində dayanır.

1. Aqasonun həyatı və sevgisi.

2. Pikerin həyat xronikası.

Yazıçı qeyd edir ki, Pikerin əsas məqsədi gəncliyin günahsız təbiətini yazmaq idi. O, bu haqda yazmaqla inanırdı ki, nə vaxtsa məşhur bir görücü olacaq. Oxucu mətnin yaradıcısına çevrilərək parçalanmış ideyaları birləşdirir. Əsas ideya fikrin dərinliyi ilə fəlsəfi dəlillər arasında olan bir əlaqədir. Fikrin dərinliyi yəni Agason haqqında olan məlumatlar oxucuya nəzəri olaraq nəyisə çatdırmaq məqsədi daşıyırdı, əsas məqsəd onun həyatdakı praktiki təcrübəsini təsvir etmək idi. Bu təcrübə özünün istədiyi kimidir, heç kimdən asılı deyildir. Əsərdə simvollar da aparıcı rol oynayır. İ.Hassan qeyd etmişdir ki, simvolik səthilik - postmodernizmin əsasını təşkil edir. Əsərin təhlilində qeyd olunan vəba xəstəlik kimi izah edilmir, həyatın insanlara verdiyi dağıntıların simvolu kimi təsvir edilir. Xəsislik, riyakarlıq yalnız mənfi xüsusiyyət kimi deyil, həm də qaçılmaz reallıq kimi təsvir edilir. Əsərdə 3-cü simvol kimi əzab qeyd olunur. (5) Əsərdə qeyd olunur ki, əzab təkcə insanların nədənsə əziyyət çəkməsi deyil, həm də xilas olmanın yeganə yolu olan geriçəkilmə kimi göstərilir. Yəni insan əzab çəksə də digər insanlara və özünə görə özünü motivasiya edir. Nə onu inkar edə bilərsən nə də ondan qaça bilərsən Postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan simvolları biz yazıçının “Con Napperin dünyaya səyahəti” əsərində də görə bilərik. Əsərdə tez-tez qaranlıq və işıq sözlərindən istifadə olunur. Qaranlıq pessimizmi, nəql edənin dünyagörüşünü, həyata bədbin yanaşmasını, işıq isə optimizmi, rəssamın rəsmlərinə işarədir. Rəssam üçün dünyanı anlamaq iki sözdən ibarət idi. Dəqiqlik və möhtəşəmlik. Bəlkə də bu fikirlər onun sənətindən irəli gələ bilərdi. Çünki rəssamın çəkdiyi rəsmdə bu iki əsas məqsəd vəhdətdə olaraq rəsmi heç bir qüsurunun olmamasına işarə edilir.

İ.Hassan postmodern əsərin əlamətlərini sistemləşdirib. Onlar arasında qeyri-müəyyənlik, fraqmentarlıq, mimesisdən, imtina, ironiya, bədii zamanın və məkanın fraqmentarlığı yer alıb. Biz ironiyanı yazıçının “Aqason dağıntıları” əsərində də görə bilərik. Əsərdə belə bir ifadə işlədilir. Əziyyət dərsi-əziyyət dərsi dedikdə yazıçı Pikerin həyatda çəkdiyi əzabların onun üçün bir dərs olduğunu demək istəyir. Bu dərs nəticəsində insan qarşılıqlı anlaşıma, tolerantlığa, səbrə, hikmətə nail olur.

İ.Hassanın fikrincə zaman və məkanın vəhdətdə verilməsi əsərdəki ideyaların bir-biri ilə zəngirvari olaraq əlaqələnməsini göstərir. Biz zaman və məkanın vəhdətdə verilməsini yazıçının “Agason dağıntıları” əsərində görə bilərik. Əsərdə zaman anlayışı - romanın məzmunu Lukorgosun əleyhinə Helotların üsyanını əhatə edir. Məkan anlayışı isə - Agasonun həbsdə olması ilə bağlıdır. Üsyan və Agasonun həbsdə olması romanda vacib xüsusiyyət hesab olunur. Çünki onun həbsdə olarkən yazdığı yazılar romanın əsas məzmununu təşkil edir.

Cenks qeyd edir ki, postmodernizmin əsas anlayışlardan biri ikili koddur. O, ikili kodu, paradoksal dualizmlə eyniləşdirmişdir. (1) Digər tədqiqatçılar isə ikili kod anlayışına postmodernizmin əsas xüsusiyyəti kimi deyil, əvəzetmə mexanizmi kimi yanaşırdılar. İkili kod - əvəzetmə mexanizmi hər hansı bir əsərdə oxucuya konkret olaraq çatdırılmır. Oxucu sətiraltı mənaları anlayaraq əsərdə olan bir ideyanın digəri ilə əvəz olunmasını müşahidə edir. Biz bir fikrin digəri ilə əvəz olunma ideyasını yazıçının “Oktyabr işığı” əsərində görə bilərik. Əsərdə Ceyms Peygin düşüncəsi bacısının düşüncəsi ilə eyni deyil. Onun üçün müasirlik şeytanın vasvasılığını təmin edir və o müasirlik əleyhinə çıxaraq bacısının televizorunu yandırır. Burada əvəz olunma anlayışı var yəni oxucunun əsərə olan ilk fikirləri ilə sonrakı fikirləri üst-üstə düşür. Əvvəlcə oxucu Ceyms Peygi müasirliyin əleyhinə olan bir insan kimi dərk edir, sonradan isə oxucu anlayır ki, James Pagein bacısına qarşı olan münasibəti bəlkə də onun antimüasir olması deyil, oğlunun intiharında və dostunun ölümündə özünü günahkar bilərək təklifə qapanmasının nəticəsidir. Biz bir fikrin sətiraltı olaraq digər bir fikirlə əvəz olunması anlayışını yazıçının “Aqason dağıntıları” əsərində də görə bilərik. Əvvəlcə oxucuya əsərdə əsas ideya kimi Aqasonun üsyanda həbs olunması və onun həyatı göstərilir. Ancaq əsərin müəyyən bir hissəsindən sonra oxucu anlayır ki, əsərdə əsas ideya Aqasonun həyatı deyil, Pikerin həyat xronikası, həyat təcrübəsidir. Deməli Agasonun həyatı Pikerin həyat təcrübəsi ilə əvəz olunur.

Fokkemanın fikrinə - postmodernizmin əsas məqsədi dünyaya estetik baxış olub ictimai, zehni fəallıyyət və bədii yaradıcılıqda azadolma prosesi, eləcə də insanın dünyada mərkəzi mövqeyi ideyasından imtinanın məhsuludur. (2) Deməli postmodernizm zamanın tələbi ilə meydana gələn düşüncə tərzidir. Con Qardnerin əsərlərinin əksəriyyətində zamanın tələbi olan mənəvi problemlərin, düşüncənin, insan problemlərinin əksini görə bilərik.

Postmodernizmdə əsas xüsusiyyətlərdən biri də dialoqdur. Dialoq-insan xarakterinin açılması yaxud obrazın daxili düşüncələrinin inikası üçün bir vasitədir. Yazıçı sual verir və cavabı da özü qeyd edir. Bunu biz yazıçının daxili dialoqu kimi də qiymətləndirə bilərik. Daxili dialoq anlayışına Con Qardnerin “King’s Indian” əsərində də rast gələ bilərik. İnsan şüuru nədir? Bu suala cavab oxucunun ixtiyarına verilmir, əsərdə bu cavabın özü verilir. İnsan şüuru süni bir divardır. Biz onu anlayış və qavrayışla tikirik. Ədalət nədir? Ədalət yoxdur, o, sadəcə divarın səthində olan bir bəzəkdir.

Yazıçının daxili dialoq anlayışını biz onun “Con Napperin dünyaya səyahəti” əsərində də görə bilərik. Əsərdə belə bir sual qoyulur. Xaosun hökm sürdüyü dünya rəssam və nəql edən tərəfindən necə qarşılır? Yazıçı iki obrazın timsalında bu suala onların nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq fərqli cavablar verir. Con Napper üçün bu dünyanın mənası onun çəkdiyi rəsmlərdə idi. Amma nəql edən hələ axtarışda idi, dünyanın nə demək olduğunu anlamağa çalışırdı. (7)

Con Qardnerin əsərlərinin əksəriyyətində insan problemi, mənəvi əxlaq, düşüncənin aparıcı olmasına baxmayaraq yazıçı bu problemə müxtəlif əsərlərdə müxtəlif nöqteyi nəzərdən yanaşmışdır. “Oktyabr işığı” əsərində eyni bir ailənin övladları olmaqlarına baxmayaraq fərqli bir düşüncə tərzini onlar arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Yazıçı təkliyi və ona aludə olmağı dərmanı olmayan bir narkotikə bənzədir. Əvvəlcə sən ona aludə olursan, bu təklik bəlkə də sənə zövq verir, ancaq bir müddət sonra həyatın bütün zövqlərindən məhrum olursan. “Aqasson dağıntıları” əsərində də görə bilərik ki, insan başına gələn əziyyətlərdən çətinliklərdən məhv olmamalıdır, çünki o bu dərslərdən boyun qaçıra bilməz. Yazıçı bu əsərlə demək istəyir ki, insan ətrafındakılardan deyil yalnız öz iradəsindən asılı olaraq problemləri dəf etməli və dünyanı dərk etməlidir. “Con Napperin dünyaya səyahəti” əsərində də yazıçı insanın daxili və xarici aləmini ortaya qoyur. Con Napperin arzusu xəyalı dünyada müsbət mənə axtarmağa çalışmaq və onu rəsmlərində ifadə etmək idi. Yazıçı insan arzusundan danışarkən qeyd edirdi ki, yeganə bir şey arzudur ki, onun limiti yoxdur. Beləliklə biz qeyd edə bilərik ki, yazıçı və onun ədəbi mühiti, yaradıcılığı ədəbiyyata çox böyük təsir göstərmişdir. Demək olar ki, yazıçının əsərlərinin əksəriyyəti real insan həyatının üzləşdiyi xüsusiyyətləri varlıqları əks etdirir. Oxucu onun əsərinə oxucu kimi deyil həm də bir tədqiqatçı kimi yanaşır. Yazıçı qeyd edir: “Əsərin sahibi yazıçı deyil, oxucu olmalıdır, yazıçı isə əsərin quludur”. (1, s.55)

Ədəbiyyat

1. Modernizm və postmodernizm: Senet.az.
2. Qorxmaz Quliyev. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat Sim-sim .az.
3. October Light by John Gardner – Goodreads.
4. October Light on spotify.eNotes.com.
5. The Wreckage of Agathon by John Gardner, Michael Butler.
6. The Wreckage of Agathon Kindle edition by John Gardner.
7. John Napper Sailing Through the Universe -eNotes.com.

Е.Р.Исмайыллы

Достижения Джона Гарднера в постмодернизме Резюме

В этой статье речь идет о Джоне Гарднере, который является главным представителем постмодернистской литературы. Автор анализирует основные проблемы постмодернизма в

работах Джона Наппера, проплывающих во Вселенной, The Wreckage of Agathon. Исследования Как Джон Гарднер использует эти постмодернистские черты и дает вклад в литературу. Джон Гарднер использовал постмодернистские элементы в большинстве работ. Основная проблема его работ - проблема человека, морально-сознательный внутренний диалог. Эти проблемы были представлены читателям в разных работах с другой точки зрения.

E.R.Ismayilli

John Gardner's achievements in postmodernism

Summary

This article is about John Gardner who is the main representative of postmodernist literature. The author analyses the major problems of the postmodernism through the works-October Light, John Napper Sailing through the Universe, The Wreckage of Agathon. Researches show us how John Gardner use these postmodern features and give his contributions to the literature. Almost John Gardner had used the postmodernist features in most works. The main problem of his works are about the human problems, moral conscious, inner dialogue. These problems were introduced to the readers in the different works from the different point of view.

*Rəyçilər: prof. A.Z.Sabitova;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(14.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

İ.A.MƏCİDOVA

e-mail: goddess_adu@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

REY BREDBERİNİN KİÇİK HƏCMLİ NƏSRİNDƏ FUTURİSTİK PROQNOZLAR

*Açar sözlər: futurizm, R. Bredberi, kiçik həcmli nəsr, Kosmos, elmi fantastika**Ключевые слова: футуризм, Р.Бредбери, короткий рассказ, Космос, научная фантастика**Key words: futurism, R.Bradbery, short story, Space, science-fiction*

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün bəşəriyyəti öz ağuşuna alan elmi-texniki tərəqqi getdikcə insanın təfəkkürünə, ruhuna və mənəviyyətinə sirayət etməyə başlayırdı. Özgələşən fərdlər zaman və məkandan qopur, xəyali də olsa yeni dünyalar axtarırdılar. Bu dövrdə yaranan fəlsəfi-estetik cərəyanlar ədəbiyyatla bərabər ictimai şüuru, mədəniyyəti və incəsənəti də ehtiva edirdi. Bəhs etdiyimiz təlatümlü dövrün ruhunu özündə əks etdirən, ilk ümumavropa cərəyanlarından biri də futurizm idi. Avancardizmin radikal variantı olan, latın dilində gələcək anlamı verən “*futura*” sözündən yaranmış futurizm cərəyanı yalnız ədəbi meyl deyil, ictimai mövqe, təfəkkür tərz, estetik meyar və bədii təcrübə kimi ortaya çıxmışdır. “Gələcəyin incəsənəti”ni yaratmağa cəhd edən futuristlər mədəni irsi, xüsusilə onun estetik, bədii, mənəvi və əxlaqi sərvətlərini rədd edir, urbanizmi təbliğ edir və poeziyada təbii dilin əleyhinə çıxırdılar. Futurizm ilk dəfə İtaliyada meydana gəlmiş, sonra Rusiya və digər Avropa ölkələrində yayılmışdır.

Cərəyanın banisi, futurizm manifestinin müəllifi, İtaliya ədibi Filippo Tommazo Marinettii olmuşdur. O, “Futurizmin ilk manifestində” yazır: “Cəsarət, şücaət və qiyam – şeirlərimizdə məhz bunları vəsf edirik. Köhnə ədəbiyyat fikir tənbəlliyini, heyranlıq və hərəkətsizliyi vəsf edirdi. Bizsə həyasız təzyiqi, çılğın sərsəmliyi, nizami addımları, təhlükəli sıçrayışı, şapalaq və yumruqlaşmanı tərənnüm edirik. Mübarizədən gözəl heç nə yoxdur. Poeziya şər qüvvələri əzəcək və insana tabe edəcək.” (5)

Manifestdən verilmiş hissədə də göründüyü kimi, futurizm tarixin keçid dövrünə xas çılğın, inkarçı, əslində mahiyyətə sənətin ruhuna yad cərəyandır və nəzəri təsbitini tapmış bu cərəyan daha çox elə ədəbi manifestlərdə ifadə olunurdu. Ədəbi-bədii nümunələrdə, xüsusilə də, elmi-fantastik əsərlərin bir çoxunda müraciət olunan, təsvir diapazonu müəyyən qəlibə sığmayan futuristik ehtimallar hadisələrin gələcəkdə cərəyan etməsi ilə bağlıdır. Ayzək Azimov, Robert Haynlayn və Rey Bredberi kimi yazıçılar yaratdıqları əsərlərdə öz xəyal dünyalarının prizmalarından çıxış edərək futuristik proqnozlar verməyə müvəffəq olmuşlar.

Amerika ədəbiyyatına, xüsusən də çağdaş Amerika kiçik həcmli nəsrinə böyük töhfə vermiş yazıçılardan biri də Rey Duqlas Bredberi olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar yazıcının yaradıcılığının sirrlərini açmağa cəhd etmiş və hər dəfə də ədibin söz səltənətində yeni ideyalar, əhəmiyyət kəsb edən yeni məziyyətlər tapmağa nail olmuşlar. Müəllifi olduğu əsərləri bilərəkdən “ağılasığmaz”, “mümkünsüz” elementlər üzərində quran yazıçı müasir Amerika ədəbiyyatında öz bədii palitrası ilə fərqləndiyindən O. Henri Xatirə mükafatına, Benjamen Franklin mükafatına, yaradıcılıq nailiyyətlərinə görə Dünya Fantastika və həmçinin Amerika Elmi-fantastik yazıçıları tərəfindən verilən Qrand Master mükafatlarına layiq görülmüşdür.

R.Bredberinin yaradıcılığının ən ümdə priyomu elmi-fantastika janrından məharətlə istifadə etməsidir. Yazıçı elmi-fantastikadan istifadə edərək intellektual əminliyi, güclü təsvir bacarığı ilə hal-hazırkı Amerikada mövcud olan durumu gələcəyə müncər etməyi məharətlə bacarırdı. Niyə məhz fantastika janrına müraciət edirsiniz sualına dahi yazıçı müsahibələrinin

birində öz alleqorik üslubu ilə cavab vermişdir: “Jül Vern atam olub, Uells ağıllı əmim. Edqar Allan Po əmimoğlu sayıla bilər, çünki yarasa kimi həmişə bizim çardağın qaranlıqlarında gizlənərdi. Fleş Qordan və Dak Rocers qardaşlarımdı. Bu qohumlarımda sırasına anamı da qatmalıyam, çox güman ki, o, “Frankenşteyn”in yaradıcısı Mari Uollstonkraft Şelli olub. Belə qohum-qardaşla fantast olmamaq mümkündürmü?”

Özünəməxsus yaradıcılıq fəhminə malik olan R.Bredberinin ədəbi-bədii nümunələri müasir Amerika ədəbiyyatında Soft Sci-Fi (yumşaq, xəfif elmi-fantastika) janrında yazılan əsərlər arasında böyük önəm kəsb edir. “Mars xronikaları” (“*The Martian Chronicles*”), “Şəkillərdəki adam” (“*An illustrated man*”-1951), “Günəşin qızıl alması” (“*The Golden Apples of the Sun*”-1953), “Melanxoliya üçün dərman” (“*A Medicine for Melancholy*”- 1959) hekayə külliyyatlarında yazıçı yeni dünyalar kəşf edərək, insanın gələcək həyatı, arzuları ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Elmi-fantastik ədəbiyyatın əsas prizmalarından biri kosmik dünyanı təsvir etməkdir. Yazıçı etiraf edir ki, onun Marsa olan marağı görkəmli Amerika yazıçısı Edqar Rey Berrouzdan qaynaqlanır. E.R.Berrouz özünün Marsian serialarını yazmasaydı, yəqinki R.Bredberi də heç vaxt Marsla bağlı hekayələrə müraciət etməyəcəkdi.

Dünya ədəbiyyatında Marsa ilk dəfə həyat verən, onu rəngarəng planetə çevirən R.Bredberi olmuşdur. Ona qədər kosmik aləmlə bağlı müxtəlif əsərlər yazılsa da, hər birində təxminən eyni mövzuya müraciət edilirdi – kosmik qüvvələr və ya yad planetlilər Yerlilərə zərər verirdilər. R.Bredberi isə hekayələrində bu stereotipi qıraraq insanı Marsı çirkləndirən, Marslıları məhv etməyə çalışan mənfi obraz olaraq təsvir etmişdir. Yazıçı əksər hekayələrində incəsənəti bir iş olaraq görən, tutarsızlıqlarla əhatə olunmuş, yalnız idarə sistemini deyil eyni zamanda mədəniyyəti də iyerarxik formaya salmağa çalışan, duyğularını, xəyallarını, yaradıcılığını “qayda-qanun”, “elm” adı verdiyi silahla məhv etməyi bacaran, Marsdakı bilinməzliyə qarşı isterika yaşayan insan portreti çəkmişdir.

R.Bredberinin fantastika janrı ilə bağlı dediyi “Fantastika, əslində bizi əhatə edən absurdlaşdırılmış reallıqdır” fikri müəllifin demək olar ki, bütün əsərlərinin əsas ideyasını təşkil edir. Yazıçı bəzi əsərlərində Mars, Venera kimi uzaq dünyalardakı həyatı işıqlandırarsa, digərlərində Yer kürəsində bəşər cəmiyyətinin uzaq gələcəkdə yaşaya biləcəyi həyat lövhələrini ustalıqla təsvir edir.

Həqiqət və uydurmanın fantasmaqorik qarışığı, qalaktika mövzusu, digər planetlərdəki həyat, gələcəklə bağlı futuristik ehtimallar istedadlı yazıçının “Aramsız yağış” (“*The Long Rain*”), “Raket” (“*The Rocket*”), “Raket adam” (“*The Rocket Man*”), “Göy gurultusunun səsi” (“*A sound of Thunder*”), “Onlar qaranıq və qızılqöz idilər” (“*Dark they were and golden eyed*”), “Boşluq” (“*The Wilderness*”), “Tətil” (“*The Vacation*”) kimi kiçik həcmli nəsr nümunələrinin əsas mövzusunı ehtiva edir.

R.Bredberinin 1951-ci ildə qələmə aldığı “*Aramsız yağış*” hekayəsi ilk öncə Planet hekayələri jurnalında “Yağışdan ölmək” adı altında nəşr olunmuş, daha sonra isə “Şəkillərdəki adam” (“*An illustrated man*”) hekayələr toplusuna daxil edilmişdir. Yazıçının dərin təxəyyülünün məhsulu olan hekayədə hadisələr Venera planetində cərəyan edir. Heç vaxt yağışın dayanmadığı bu planetdə raket qəzası nəticəsində çarəsiz qalan dörd insanın Günəş qalasını axtarması və artefakt Günəşə ümid bəsləməsi, insan və təbiətin toqquşması hekayənin əsas mövzusunı təşkil edir. Hekayədə təsvir olunan aramsız yağın yağış insanın daxilindəki təbəddülatları, Günəş qalası isə ümidi simvolizə edir. Yer kürəsində həyat mənbəyi hesab olunan su Venera planetində insanların ölüm səbəbi olur. Sona qədər sağ qalması bacaran, yaşadığı psixosomasiyal vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilən tək insan hekayənin protaqonisti olan leytenant yaşadığı çətinlikləri geridə qoyaraq ümid bəslədiyi Günəş qalasına çata bilir. (6)

R.Bredberinin futuristik ehtimallar ilə qələmə aldığı hekayədə insanların başqa planetə səyahət etməsi, hətta orada yaşaması, oranın sakinləri üçün həyat tərzinə çevrilmiş aramsız yağışdan Yerliləri qorumaq üçün Günəş qalası tikməsi adi bir hadisə kimi təsvir olunub:

Yazıcının “Şəkillərdəki adam” (“An illustrated man”) külliyyatına daxil olan digər nəsr nümunəsi “*Raket adam*” hekayəsidir. Ədəbi-bədii nümunənin məzmununa müraciət etmədən də, adın funksionallığından çıxış edərək deyə bilərik ki, yazıcının hekayəyə “Raket adam” adı verməsi heç də təsadüfi deyil. Hekayədəki ata obrazının təsviri onun doğrudan da, “raket adam” olduğunu göstərir. Əsərin protaqonisti Kosmosa olan əvəzedilməz marağı və ailə məsuliyyəti arasında çıxılmaz mövqedə dayanan ata, antaqonisti isə həyat yoldaşını “Yer”də saxlamağa çalışan ana obrazdır. Permanent olaraq bir yerdə yaşamayan ata kosmik fəzaya olan sevgisinin qurbanı olur və nəticədə son səyahətindən geri qayıtmır. Həyat yoldaşının ölümünü çoxdan simulyasiya etmiş qadın üçün bu hadisə təəccüb doğurmasa da, o gündən sonra onlar Günəş doğanda yatmağa, qaranlıq düşəndə gündəlik həyatlarına davam etməyə başlayırlar.

R.Bredberinin geniş təxəyyül diapazonunun nəticəsi olan bu kiçik nəsr əsərində də konseptual olaraq futuristik problematika təhkiyənin əsasını təşkil edir. Dövrün əsas inkişaf tendensiyalarından istifadə edən müəllif gələcəkdə insanların qarşılaşa biləcəyi hadisələri özünəməxsus surətdə oxucuya təqdim edir.

Yaradıcılığının əsas mövzusu olan fantastika, Marsa virtual səyahət, insanın hələ həyata keçirməyə qadir olmadığı, sadəcə təxəyyülü vasitəsilə görə bildiyi hadisələr, gələcəklə bağlı fərqli və özünəməxsus proqnozlar R.Bredberinin “*Onlar qarayanız və qızılqöz idilər*” hekayəsinin ana xəttini təşkil edir. Əsərin qəhrəmanları Yerdə atom bombası təhlükəsindən altmış milyon mil uzaq məsafəyə, Marsa üz tutan Biterinq ailəsidir. Hari Biterinq və ailə üzvləri Yerdəki həyatı nə qədər Marsa müncər etməyə çalışsa da, Marsla “mübarizədə” kompetent yanaşma üsulunu seçsə də, sonda mutasiyaya məruz qalırlar:

He saw their skin baking brown. And he saw the yellow eyes of his wife and his children, their eyes that were never yellow before. A few tremblings shook him, but were carried off in waves of pleasant heat as he lay in the sun. He was too tired to be afraid. "Cora, how long have your eyes been yellow?" She was bewildered. "Always, I guess." "They didn't change from brown in the last three months?" She bit her lips. "No. Why do you ask?" "Nevermind." They sat there. "The children's eyes," he said. "They're yellow, too." "Sometimes growing children's eyes change colour." "Maybe we're children, too. At least to Mars. That's a thought." (7)

Yazdığı ədəbi bədii nümunələrdə XXI əsrin Amerika mühitini təsvir edərək R.Bredberi elmi texniki, hərdən də sosial proqnozlaşdırmada istifadə edilən ekstropoloyasiya metodundan istifadə edir: gələcəyin portretini bu gün mövcud olan tendensiyalar əsasında modelləşdirir. O əsərlərində xəyal dünyasının simvolları vasitəsi ilə dünyanın antamodelini yaradır. Bununla da o, dünyada mövcud olan sivilizasiyaların taleyi, Amerikanın qeyri-standart şəkildə formalaşmış mentaliteti, milli koloriti və ən əsası gələcəyi barədə düşünür.

Futurizm antalogiyasının “Futuristik həssaslıq” bölməsində “Müəllif (yazıçı, rəssam, və s.) nəyi kəşf etdi?, Nəyə şərh verdi?, Nəyi aşkara çıxardı?, Nəyi yaratdı? sualları ilə qarşı-qarşıya qoyulur”. Yalnız bütün bu sualların cavablarını özündə ehtiva edən əsərlər futurizmin prinsiplərinə uyğun hesab edilir. Hekayələrinin reprezentasiyasından da göründüyü kimi, marginal ülubu, fərqli dünyagörüşü, futuristik proqnozları ilə Rey Bredberi çağdaş dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. (3, s. 279)

Professor Qorxmaz Quliyevin sözlərinə görə, “İstedadlı sənətkarların əsərləri onlardan xeyli qabağı, dahilərinki isə hətta dünyanın sonunu görürlər.” Bu fikirdən çıxış edərək biz R.Bredberini həm istedadlı, həm də dahi yazıçı adlandırsaq yanılmarıq.

Ədəbiyyat

1. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antalogiyası, II cild, Şərq-Qərb, 2013, 336 s.
2. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antalogiyası, II cild, Şərq-Qərb, 2013, 400 s.
3. Futurism: an anthology, Yale University, 2009, 604 p.
4. <https://www.poets.org/poetsorg/text/brief-guide-futurism>

5. <http://libelli.ru/works/marineti.htm>
6. http://www.blaine.k12.wa.us/bhs/Staff%20pages/mstevens/Stevens_Site/Welcome_files/The-Long-Rain.pdf
7. <http://raybradbury.ru/library/story/49/11/0/>

И.А.Маджидова

Футуристические прогнозы в коротких рассказах Рэя Брэдбери

Резюме

Р. Брэдбери известен как мастер истории в современной американской литературе. Его литературное наследие отличается различными аспектами, широкими темами и актуальными проблемами отражения жизни. Эта статья посвящена футуристическим прогнозам в коротких рассказах Рэя Брэдбери. В таких коротких рассказах, как «Нескончаемый дождь», «Космонавт», «Они были смуглые и золотоглазые» он попытался показать силу своей фантазии.

I.A.Majidova

Futuristic prognoses in Ray Bradbery`s short stories

Summary

R. Bradbery is known as the master of short story in modern American literature. His literary legacy differs with its various aspects, wide topics and actual problems of the reflection of life. This article is devoted to futuristic prognoses in R. Bradbery`s short stories. In the short stories such as "The Long Rain", "The Rocket Man", "Dark they were and golden eyed" he tried to show the depth of his imagination.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. Ş.B.Nağıyeva;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(14.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2017

G.N.NADİROVA

e-mail: nadirovagunay76@gmail.com

AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-ESTETİK FİKRİNDƏ MULTİKULTURALİZM*Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, mənəvi-mədəni dəyərlər, millətçilik, Azərbaycan ədəbiyyatı**Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, морально – культурные ценности, национализм, Азербайджанская литература***Key words:** multiculturalism, tolerance, moral-cultural values, nationalism, the Azerbaijani literature

Bir elm sahəsi kimi multikulturalizm vahid mədəniyyət məkanında müxtəlif növlü, eyni hüquqlu qrupların birgə mövcudluğunu səciyyələndirən bir anlayış olub humanitar elmlər sırasında son dövrlərdə meydana çıxmışdır. Multikulturalizm dedikdə, yalnız xalqların və mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərin "mozaikliyi", sosial-siyasi məqamların polifonikliyi nəzərdə tutulur.

Multikulturalizm ideyalarının vüsət alması polietnik toplumların milli mədəniyyətində öz dərin təsirini buraxmışdır. Bu təsir təkcə fərqli mədəniyyətlərin uğurlu birgə mövcudluğu və qarşılıqlı bəhrələnməsində deyil, eləcə də, müxtəlif mədəniyyətlərə qarşı tolerantlıqda, yad sivilizasiya modellərinin plüralizm prinsipindən dəyərlənməsində özünü büruzə verir.

Müasir cəmiyyətdə multikulturalizmin bir fenomen kimi meydana çıxması, müxtəlif mədəniyyətə malik insanların bir vahid kontekstdə inteqrasiya olunması zəruri olan milli özünüdərk problemini aktual bir məsələ kimi diqqət mərkəzinə gətirir.

Multikulturalizmdən danışarkən mədəni dəyərləri ön plana çəkmək lazımdır. Çünki məhz mədəni dəyərlərin məhv olması etnosun tarixə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dəyərlər həm partikulyar, həm də ümumi səciyyə daşıya bilər. Bir millət üçün ümumi olan dəyərlər onun dini və mədəniyyəti kimi çıxış edir və bununla yanaşı etnoslar üçün universal dəyərlər də mövcud olur ki, bu da insanlığın mövcudluğunun göstəricisinə çevrilir. Polimədəni cəmiyyətlər üçün qrup əlamətlərindən kənara çıxan həm ümumi, həm də müxtəlif dəyərlər sistemi vardır ki, bu da dünyaya baxışı dəyişdirir və unikal mədəni dəyərlər sistemi yaradır.

Multikulturalizm – istənilən bir ölkədə və ya dünyada mədəni özünəməxsusluğun qorunması istiqamətində yürüdülmən siyasət və bu siyasətə əsaslanaraq hazırlanmış nəzəriyyə və ya ideologiya deməkdir. Humanist və demokratik ideologiya olaraq multikulturalizm, tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil.

“The Harper Colins” sosiologiya lüğətində (1991) multikulturalizmin tərfi belə verilir: “Multikulturalizm – bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, məsələn azlıqların dilinin müdafiəsi məsələsini qarşıya qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri-bərabər münasibətlərini nəzərdə saxlayır.” (1, s.2)

Multikulturalizm cəmiyyətdə baş verən hadisələr səbəbindən yarandığına görə, mahiyyət etibarı ilə sosial hadisədir. Sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə, siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, incəsənətə, ictimai şüurun müxtəlif formalarına təsir göstərir, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur.

İnsanların hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunmasının vacibliyini anlayaraq multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu dövlət ideologiyasının tərkib hissəsinə çevirir və dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin

2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi ilə bağlı sərəncam imzalaması tamamilə məqsədəuyğundur. Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir.

Azərbaycan mədəniyyətinin əsas nüvəsini milli və ümumbəşəri dəyərlər təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlər Azərbaycan xalqının tarixən formalaşdırdığı fenomen olduğu halda, ümumbəşəri dəyərlər – müxtəlif etnoslar, xalqlar və millətlərin formalaşdırdığı mədəni-sivil sərvətlərdir.

Müasir qloballaşma dövründə ümumbəşəri dəyərlər universal mənəvi sərvətlərə çevrilmişdir. Azərbaycanda cəmiyyətin mədəni yeniləşməsi humanist idealların və prinsiplərin möhkəmlənməsi milli mədəniyyətin inkişaf meylinin ümumbəşəri mədəni dəyərlərlə vəhdəti sayəsində mümkündür. Dünya mədəniyyətinə integrasiya olunan Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələri – elmi, fəlsəfəsi, əxlaqı, ədəbiyyat və incəsənəti, təhsili bəşəriyyətin mənəvi sərvətləri kimi yalnız milli məzmun kəsb etmir, həm də ümumbəşəri universal yönümü ilə fərqlənir. Azərbaycan məhz milli-etnik tərkibi, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə, müxtəlifliyin vəhdəti ilə fərqlənən spesifik mədəni sivilizasiya məkanıdır. Azərbaycanın mədəniyyətlər və dinlərarası münasibətlərinin mövcud durumu etnik-milli-bəşəri müstəvilərin ahəngdar mövcudluğu baxımından dünyada örnək ola bilər. (2, s.19)

Ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə vahid dünya mədəniyyəti sisteminə qoşulan Azərbaycan mədəniyyəti bu integrativ prosesdə həmin dəyərləri əxz edərək müxtəlif dini, sosial-mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəsləyir. (3, s.15)

Sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə qəbul edilən həqiqətlərdəndir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasətinin multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan multikulturalizm bu gün daha da möhkəmlənməkdədir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşayış tərzilə bağlı deyil, həm də illər boyu yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi sənədlərlə də əlaqəlidir. Ədəbiyyatımızda qədim ədəbi-bədii nümunəmiz hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir.

Ədəbiyyat tariximiz multikultural nümunələrlə zəngindir. Dünya şöhrətli şair və yazıçı-larımız öz əsərlərində və şəxsi həyatlarında multikultural dəyərlərə bəzən qeyri-iradi əməl edib və bunu özlərinin həyat tərzinə çeviriblər.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri Kamal Abdulla Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin nəşr etdiyi “Azərbaycan Multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” adlı kitabın ön sözündə yazır: “Bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni ehtiram, insanlara dininə görə deyil, dəyərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, eşqin ən yüksək, ən ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü və bir sıra digər bu kimi dəyərlər ədəbiyyatımızın dərin qatda pərvaz edən ruhunun göstəriciləridir. Cəsarətlə demək olar ki, minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsi bu dəyərləri nəinki qəbul etmiş, hətta onları öz dünyagörüşünə çevirmişdir.” (4, s.3)

Görkəmli alimin münasibətindən aydın olur ki, multikulturalizm Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində həyata, gerçəkliyə baxış bucağıdır. Bu o deməkdir ki, çoxmədəniyyətliliyə, çoxdindliliyə və fikir müxtəlifliyinə azad münasibət Azərbaycan xalqının dünyagörüşü üçün

xarakterik xüsusiyyətdir. Qədim dövrdən bu günə qədər yazılan ədəbi-bədii nümunələr Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə multikultural əhvalın və tolerant münasibətlərin mövcudluğundan xəbər verir. Azərbaycan ədəbi fikrinin yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan yazıçılarımızın yaradıcılığında qonşu xalqlara, fərqli dinlərə münasibət açıq, integrativ və loyallıq olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, yad mədəniyyətlərlə təmas toqquşma deyil, paylaşma prinsipi üzərində qurulmuşdur.

Məlumdur ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı özünün əsrarəngiz ədəbi-bədii nümunələri və görkəmli şəxsiyyətləri ilə, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin əsas xəzinəsini təşkil edir. Genetik olaraq bağlı olduğu türk şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri və Şərq mədəniyyətinin birləşməsindən doğan klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin bədii fakturası, düşüncə müxtəlifliyi, dünyagörüşü və həyata baxış fəlsəfəsi ilə diqqəti cəlb edir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncələr ümumilikdə götürdükdə aşağıdakı bir neçə şəkildə özünü göstərir:

1) Müxtəlif dinləri təmsil edən xalqların adları ehtiramla çəkilir və onlara qarşı hörmət və dostluq duyğuları ifadə edilir;

2) Digər dinləri təmsil edən müqəddəs şəxsiyyətlərə böyük sayğı və ehtiram duyğuları dilə gətirilir və onların yüksək əxlaq tərzı və davranışları nümunə olaraq təqdim və təbliğ edilir;

3) Müxtəlif dinləri və xalqları təmsil edən gözəllərə sonsuz və səmimi sevgi duyğuları qələmə alınır və onlara qovuşma yollarında çəkilən əzab-iztirablar, ağrı-acılar bədii şəkildə ifadə olunur; (5, s.311)

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən şair və yazıçıların çoxu bu mənəvi dəyərlərə əsərlərində geniş yer vermişlər.

Təsədüfi deyil ki, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ən fundamental incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında multikultural dəyərlərə rast gəlirik. Dastanın bir boyunda oğuz igidi Qanturalının başqa dindən olan Trabzon təkurunun qızı ilə evlənməsi, eposun baş qəhrəmanı Salur Qazanın və oğlu Uruzun digər xalqlara mərhəmətli və mehriban davranması multikultural və tolerantlıq ənənələrinin qədim zamanlardan mövcudluğundan xəbər verir. Dastanın Drezden nüsxəsində verdiyi sözə əməl etməyən Qanturalı həlak olsa da, Vatikan nüsxəsində gənclərin məhəbbəti qalib gəlir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkirlərindən olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının əsas hissəsini ictimai ədalət və xeyirxahlıq, bərabərlik, bəşəriyyətə sevgi kimi humanist mövzular təşkil edir. Dahi şairin əsərlərində multikultural düşüncələr geniş planda öz əksini tapmışdır.

“Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” poemaları şairin multikultural dəyərlərə verdiyi önəm bariz nümunələridir. “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı İran əsilli Bəhram şahın ətrafındakı qadın surətləri yeddi iqlimdən olan fərqli inanclara sahib insanlardır. Aralarında hind, slavyan, türk, Çin gözəlləri də olan bu qadınlar Bəhram şahın bir şəxsiyyət kimi kəmilləşməsində böyük rol oynayırlar.

“İskəndərnamə” poemasının baş qəhrəmanının – Makedoniyalı İskəndərin qərblı olması da Nizaminin multikultural dünyaya münasibətindən xəbər verir. Şərqə-Qərbə, Şimala-Cənuba hərbi yürüşlər edən İskəndər elə bir ölkəyə gəlib çıxır ki, burada ağa və qul, yoxsul və varlı anlayışları yoxdur, burada hər kəs bərabərhüquqludur. Buradakı xoşbəxt həyatın sirrini açan İskəndərə məlum olur ki, burda yaşayan insanların əsas şüarı ədalət və humanizmdir, vəfa, sədaqət, Allaha inam bu ölkənin insanlarına xas əsas xüsusiyyətlərdir.

İnsanlığı ən yüksək dəyər sayan, dini görüşlərə, fərqli fikir və mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşmağı üstün tutan humanist şair qara dərilı insanın açıq qəlbə və yüksək insani keyfiyyətlərə malik olduğunu qeyd edərək irqi ayrı-seçkiliyə qarşı çıxdığını dilə gətirir:

Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.

Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır! (6, s.89)

Tanınmış şərqşünas alim S.Braginski Nizami Gəncəvi haqqında yazır: “Bir halda ki, milli mədəniyyətlər bir-birindən fərqlənir, biz bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları kimi, ədəbiyyata ümumbəşəri dünya ədəbi prosesi kimi baxırıq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami poeziyası Şərqdə başlanan, Qərbə yayılıb XVII əsrdə İngiltərə və başqa ölkələrə çatan dünya Renessansının inkişafında çox mühüm mərhələdir.” (1, s. 28)

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının digər böyük yazıçılarından olan Məhəmməd Füzuli də yaradıcılığında multikultural dəyərlərə xüsusi yer vermişdir. Tolerantlıq, digər dinlərə humanist münasibət müəllifin həcmcə ən böyük əsəri hesab olunan “Hədiqətüs-süəda” da, “Leyli və Məcnun” poemasında açıq-aşkar görünür. “Hədiqətüs-süəda” dini məzmunlu kitab olduğundan, şair İsa peyğəmbərə ayrıca yer vermişdir. Eyni zamanda “Leyli-Məcnun” poemasında da Füzuli Məcnunu kamillikdə günəşə və İsa peyğəmbərə bənzədir.

Multikultural düşüncələrin Azərbaycan ədəbiyyatında daha geniş yayıldığı dövr, heç şübhəsiz XIX əsr və XX yüzilliyin əvvəlləridir. Bu dövrdə iki mədəniyyətin toqquşması nəticəsində yaranan Azərbaycan maarifçiliyi ictimai-mədəni dirçəliş idi. Maarifçilik milli özünüdərkini, istisnasız bütün sahələrdə və çağdaş mənada etnik mentalitetin, ədəbi dilin və milli ədəbiyyatın təşəkkülü dövrünün ideoloji hadisəsidir. Şəqlə Qərbin dialoq və görüş formalarından biri olan maarifçilik hərəkəti müxtəlif xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin, ənənələrin mübarizəsi mühitində inkişaf etmişdir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanın Şimal ərəzələrinin ruslar tərəfindən işğal olunması ilə müsəlman-xristian əlaqələrinin əsası qoyuldu. Bu dövrdə bir çox Azərbaycan ziyalıları rus dilində təhsil alır, Avropa mədəniyyəti ilə tanışlıq əldə edir və rus, Avropa ədəbiyyatının nümunələrini dilimizə tərcümə edirdilər. Belə multikultural mühit Azərbaycan ədəbiyyatına öz müsbət təsirini göstərirdi.

XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı da multikultural dünyagörüşü ilə zəngindir. “Hekayəti-Müsyö Jordan və dərviş Məstəli Şah” komediyasında maarifçi fransız (Müsyö Jordan) obrazını yaradan dramaturq Qərb mədəniyyətinə olan rəğbətini açıq-aşkar şəkildə ifadə etmişdir.

XX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanda mətbuatın inkişafı, xarici ölkələrlə əlaqələrin qurulması multikultural dəyərlərin inkişafı üçün də geniş yollar açmışdır. Bu dövrün məşhur ictimai xadimlərindən olan Nəriman Nərimanov, filosof şair Hüseyn Cavid dini ayrı-seçkiliyə qarşı çıxmış, öz əsərlərində bu mövzuya xüsusi yer ayırmışdılar. N. Nərimanov “Bahadır və Sona”, H. Cavid “Şeyx Sənan” əsərində insanları dinlərə bölənlərə qarşı öz etirazlarını bildirərək multikultural dünyagörüşün, tolerant əhvalın bütün zamanlarda ədəbiyyatımız üçün səciyyəvi olduğunu sübut etmişlər. Maraqlı bir cəhət odur ki, bu əsərlərin hər birində öz sevgisi uğrunda mübarizə aparan müsəlman gənclər xristian atalarla qarşı-qarşıya gəlir. Dini fanatizm, din xadimlərinin ifrat mühafizəkar müləhizələri aşıqların qovuşmasına mane olur. Hər iki əsərin qəhrəmanları sevgiləri uğrunda ölsələr də sevginin dünyada bütün dinlərdən, məzhəblərdən üstün olduğunu sübut edirlər.

Abdulla Şaiqin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” deməsi, Məhəmməd Hədinin “Qardaşız, qardaşız, ey insanlar!” deyə cəmi insanlığa xitab etməsi, Hüseyn Cavidin Gülbahar adlı qızıcığa dünyanın bütün insanlarını sevdirməsi, Mirzə Cəlilin kamançanın dili ilə qəlbi köz olan yüzbaşını ancaq nifrətlə yaşayan aciz və vəhşi düşməne qarşı mərhəmətə səsləməsi, Seyid Əzimin “İnsan olmaq bir şəxsin müsəlman olub-olmamasından asılı deyil!” söyləməsi multikultural dünyagörüşün, tolerant əhvalın bütün zamanlarda ədəbiyyatımız üçün səciyyəvi olduğunu göstərir. (4, s.5)

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı bütün zamanlarda ən mütərəqqi dəyərlər sistemi üzərində yüksəlmiş zəngin poetik obrazları ilə dünya bədii fikrinin ən qabaqcıl dəstəsində təmsil olunub. Bu dəyərləri biz ən parlaq şəkildə İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Saib

Təbrizinin, Molla Pənah Vəqifin, Molla Vəli Vidadinin, Qasım bəy Zakirin, Mirzə Fətəli Axundovun, Seyid Əzim Şirvaninin və digər sənətkarlarımızın yaradıcılığında görürük. (7, s.41)

Ədəbiyyat

1. https://media.turuz.com/Turkologi/2017/1679-Multikulturalizme_Girish-112s.pdf
2. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004.
3. <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1448216265.pdf>
4. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin nəşri, Bakı, 2016.
5. "Azərbaycan Multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri" adlı beynəlxalq konfransın materialları toplusu. Bakı, 2016. 487 s.
6. Nizami Gəncəvi – İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.
7. Multikulturalizm – ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal №3. Bakı, 2016. 155 s.
8. <http://www.xalqgazeti.com/az/news/interview/51003>

Г.Н.Надирова

Мультикультурализм в литературно-эстетической мысли Азербайджана

Резюме

В статье исследуется один из основных вопросов современной проблемы мультикультурализма на примерах художественной литературы. Несмотря на то, что мультикультурализм является новым термином и концепцией, в Азербайджане он имеет свою древнюю историю и богатые традиции. Подтверждением этому являются мультикультурные ценности, представленные классической азербайджанской литературой. В статье, анализируются мультикультурные ценности и их значение на примере сокровищницы духовной культуры нашего народа «Книга Деде Коркута», охватывая период от классической литературы до начала XX века.

G.N.Nadirova

Multiculturalism in the literary-esthetic thought of Azerbaijan

Summary

The article explores one of the main contemporary issues – the problem of multiculturalism on the examples of fiction. Despite the fact that multiculturalism is a new term and concept, in Azerbaijan it has its own ancient history and rich traditions. Confirmation of this is multicultural values, represented by classical Azerbaijani literature from ancient times. In the article, multicultural values and their significance are analyzed on the example of the treasury of the spiritual culture of our people "The Book of Dede Korkut", covering the period from classical literature to the beginning of the 20th century.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. H.Ə.Əliyeva;
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına*

*Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi
(13.12.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2018

L.E.QOCAYEVA

e-mail: leilagaraeva@hotmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

KURT VONNEQUT ƏDƏBİ İRSİNDƏ ÇAĞDAŞ AMERİKANIN TƏSVİRİ

Açar sözlər: qara yumor, elmi fantastika, postmodernizm, "Sallaqxana-5"*Ключевые слова:* черный юмор, научная фантастика, постмодернизм, «Бойня номер пять»*Key words:* black comedy, science fiction, postmodernism, Slaughterhouse-Five

Kurt Vonnequtun ədəbi irsi bugünədək Azərbaycan alimləri tərəfindən müstəqil araşdırma obyektinə çevrilməmiş və o, qara yumorun mahir ustası kimi ədəbi cəmiyyətə tanıtılmamışdır. Halbuki yazıçı ədəbiyyatda özünəməxsus bədii yazı üslubunu ideya-bədii faktorlarla zənginləşdirərək, modernizm sərhədindən kənara çıxa bilmiş və roman janrına müasir xarakterik cəhətlər gətirmişdir. Yazıcının əsərlərində qara yumor üstünlük təşkil edir, eləcə də o, xarakter və qarşıdurma yaratmaqda mahir sənətkardır. Kurt Vonnequtun sosial və siyasi mühit məsələlərinə fərqli yanaşması ədəbiyyatın çağdaş nəzəri diskursuna uyğun gəlir və bu parametrlər məqalənin çağdaş ədəbiyyatşünaslığın tələblərinə cavab verdiyinin təsdiqi sayıla bilər. Vonnequt yazıçılıq sənəti ilə bağlı olduqca maraqlı, eyni zamanda təsirli bir bənzətmədən istifadə edir. Ədib deyir ki, bu planetdə yazıçı şaxtada bülbül kimidir. Qədim zamanlarda şaxtaçılar quyunun dərinliyində təhlükəli qazların olub-olmadığını yoxlamaq üçün özləri ilə bu quşu - bülbülü götürürdülər. Atmosferdə insanların hiss etmədiyi xırda dəyişiklikləri məhz bülbüllər çox həssaslıqla hiss edə bilirlər. Sonra Kurt Vonnequt belə davam edir: "Yazıçı – ictimai orqanizmdə həddən artıq həssas olan qəfəsdir və "qəfəs" ilk növbədə insanlığa zərər vura biləcək şeylərə reaksiya verməlidir."

Kurt Vonnequt müsahibələrində, universitetlərdəki görüşlərdə həmişə bir şeyi təkrar edir: onun heç bir ədəbi nəzəriyyəsi yoxdur, onun üçün yalnız bir qayda var: yazıçı bəşəriyyətə xidmət etməlidir.

Kurt Vonnequtun ən məşhur əsəri "Sallaqxana №5 və ya uşaqların səlib yürüşü"dür (*Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade*, 1969). Buna qədər ədib çoxlu sayda əsərlər, bir neçə roman yazsa da "Sallaqxana №5" ona genişmiqyaslı şöhrət gətirdi. Romanın nəşr olunduğu müddətdə siyasi, ictimai həyatda xaos vardı.

Kurt Vonnequtun "**Sallaqxana N-5 və ya uşaqların səlib yürüşü**" romanı bütün zamanların ingiliscə yazılmış 100 ən yaxşı romanından biri hesab edilir. Onun yaradıcılığını tədqiq edən tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi "Sallaqxana N-5" o vaxt işıq üzü gördü ki, Armstronq ilk dəfə aya ayaq basdı, Amerika əsgərləri Vyetnam kəndi May-Layda dinc əhalini qırıb-çatdı... Belə bir zamanda Vonnequt qısa zamanda kult yazıçıya çevrildi. Kitabın çapından çox keçməmiş "Sallaqxana N-5" romanı "qadağan olunmuş kitablar" siyahısına düşdü və bütün məktəb kitabxanalarından yığışdırıldı. Şimali Dakotada onun kitablarını tonqala atıb yandırdılar. Vonnequtun ironiyası burda da işə düşdü: "Mən yeniyetmə olanda insanları yandırır, indi isə kitabları yandırır. Zərər yoxdur – bu da inkişafdır" (1, s.126).

Amerika Birləşmiş Ştatlarında hələ də "Sallaqxana N-5"dən sonra Kurt Vonnequtun birdən-birə necə məşhurlaşmasının və sonra necə sürətlə də "unudulmasının" sirrini çözmək istəyənlər, təhqiqat aparənlər var. Amma bu şöhrətin arxasında əslində, tam obyektiv səbəblər də tapmaq olar. Həmin illərdə Amerika Vyetnamla öz tarixinin "ən populyar olmayan" müharibəsini aparırdı və belə bir vaxtda Vonnequt bir müsahibə verib milyonlarla müharibə əleyhdarının fikrini ifadə etdi: "Bu müharibə göstərdi ki, biz nə qədər qəddar və amansız ola bilirik" (3, s.29).

Əsərin mövzusu 1945-ci ildə Amerika və ingilis hərbi qüvvələrinin Drezdeni bombalamasından götürülüb. Kurt Vonnequt da 135.000 adamın öldüyü bu hadisənin canlı şahidlərindən biri idi. Drezden şəhərinin xarabalığını, minlərlə insanın adı şeylər üstündə gül-lələnməsi (məsələn, başqasının çaydanını götürdüyü üçün öldürülən əsgər) yazıçıda dərin iz buraxır. Əsərin ilk cümləsi belədir: “Demək olar ki, yazdıqlarımın hamısı həqiqətdir. Ən azından, müharibə ilə bağlı hissə”. Şübhəsiz ki, romanın əsas qəhrəmanı Billi Pilqrimin başına gələn əhvalatların bir çoxu yazıçının öz yaşantılarıdır. Lakin romanda həqiqət və təxəyyül iç-içə keçirilib. Reallıq və uydurma arasındakı sərhədlər silinib. Birdə ki, hadisələrin doğrudan da yazıçının başına gəlib-gəlməməsi əsas deyil və bunun haqqında qəti şəkildə nəsə demək çətinidir. Yazıçı da oxucunun bu fikrə köklənməsini heç istəmir. Çünki romanın ötürdüyü mesaj tamam başqadır (2, s.133).

Romanda Vonnequt 1945-ci ilin fevralında başına gələn, hələ gənc ikən şahidi olduğu qırğını – Drezden bombalanmasını xatırlayır və bu kitab elə bir zamanda çap olunur ki, Vyetnam müharibəsi bütün ictimai şüuru zədələmişdi, ənənəvi liberal dəyərlər baş-ayaq olmuşdu, hamıda kəskin pessimizm, ümitsizlik vardı; heç nəyin bir də düzəlməyəcəyi barədə fikirlər hamının ürəyində özünə mülk qurmağa başlamışdı. Frensis Ford Koppola elə bil məşhur filminin adı ilə o günlərdə olan bütün adamların fikrini ifadə edib: “Apokalipsis bu gün”. Bax, belə bir zamanda Vonnequtun romanı ortaya çıxır və ağrını süngər kimi içinə çəkib özündə yox eləyən, gülüşdən qırışmağı unutmuş çöhrələrə gülüş gətirən, bütün olmuş səhvlərə və olmaqda davam edən axmaqlılıqlara qarşı kəskin ironiyası ilə kulta çevrilir. Romandakı bir qəhrəmanın dediyi cümlə o zamanı və Vonnequtu yaxşı ifadə edir: “Lənətə gələsiniz, xeyirxah olmaq lazımdır” (5).

Romanın əsas personajı Billi Pilqrimdir. O, 1922-ci ildə Nyu-Yorkda, İliumda bərbər ailəsində doğulub. İkinci Dünya Müharibəsində hərbi xidmətə çağırılana qədər bir semestr İlium Optometriya İnstitutunun gecə növbəsində təhsil alıb. Billi Avropada könüllü xidmət göstərəndə almanlar tərəfindən əsir götürülmüşdü. (Eynilə Vonnequt kimi) 1945-ci ildə fəxrlə ordudan tərxis olunduqdan sonra Optometriya İnstitutunda təhsilinə davam edir. Buradakı ikinci ilində o, institutun sahibi və təsisçisinin qızı ilə nişanlanır. Bir müddət yüngül əsəb pozğunluğundan əziyyət çəkir. Onu Plasid Gölü yaxınlığındakı hospitala yatırırırlar. Burada şok müalicəsi alandan sonra buraxılır. Kurt Vonnequt roman boyu tez-tez abzasların sonunda, hansısa vacib informasiyanı verəndə, təsirli bir səhnə yazanda “olan işdir” cümləsindən istifadə edir ki, bu cümlə özündə həm ironiya daşıyır, həm də fanilik hissini qüvvətləndirir, məsələlərə humanizm çaları qatır. “1968-ci ilin əvvəllərində aralarında Billi də olmaqla bir qrup optometrist Optometrislərin Beynəlxalq Konfransında iştirak etmək üçün İliumdan Monreala uçurlar. Təyyarə Vermontdakı Şuqarbuş dağında qəzaya uğrayır. Billidən başqa hamı ölür. Billi Vermont hospitalında yatarkən, arvadı karbon qazı ilə zəhərlənərək ölmüşdü.

“Təyyarə qəzasından sonra Billi Pilqrim evinə qayıdır və bir müddət susqun, sakit həyat tərzini keçirir. Bir dəfə o, heç bir xəbərdarlıq etmədən Nyu Yorka gedib, gecə söhbətləri aparan bir radio verilişində çıxış edir və tez-tez zamandan qopduğunu deyir. İddia edir ki, 1967-ci ildə onu uçan boşqab oğurlayıb. Bu boşqab Trafalmdor planetindən gəlibmiş. Onu üryan halda bu planetin insanxanasında sərgiyə çıxarıbmışlar. Yadplanetlilər onu özü kimi bəşəri olan keçmiş film ulduzu Montana Uayldheklə cütləşdirmişdilər. Bundan sonra roman boyu biz onun müxtəlif zamanlara səyahəti və orda başına gələnləri oxuyuruq. Bu “zamandan qopmaların” əksəriyyətində o, müharibə illərinə düşür (4, s.124).

Kurt Vonnequt Pilqrim soyadını təsadüfən seçməyib. Sözü mənəsi “zəvvar” deməkdir. Bu mənada Billi zaman zəvvarıdır. Onu oğurlayan uşaq boşqabın gəldiyi Trafalmdor planetinin də adı boş yerə seçilməyib. Trafalmdor – “biz hamımız” deməkdir.

“Sallaqxana N-5” romanının əvvəlindəki Drezden bombalanması haqda kitab yazmaq istəyən və köhnə döyüş yoldaşılıqla gedən, beləliklə mətnin bir hissəsinə çevrilən Vonnequt və gerçəklikdə bunları həqiqətən yaşamış Vonnequt, üstəgəl romanda Billi Pilqrimin gözün-

dən uydurulmuş roman dünyasında, alternativ reallıqda o günləri xatırlayan Kurt Vonnequt - bütün bu vonnequtlar bir güzgünün sınması, parçalanması effektini yaradır.

Romanın əvvəlində Vonnequt Drezdenlə bağlı necə material yığıması və köhnə müharibə yoldaşı Bernard V. O'Heyrə zəng vurub o illəri xatırlamaq, söhbət etmək üçün görüş istəməsi də təsvir edilib. Yalnız bu məlumatları alandan sonra biz romanın lap əvvəlindəki iki ithafı başa düşürük: "Meri O'Heyr və Gerhard Müllərə həsr olunur." Vonnequt yazır ki, Meri O'Heyr onun köhnə döyüş dostu Bernarın həyat yoldaşıdır. Meri onun bu kitabı yazmağının əleyhinədir. Çünki: "Meri isə hələ də səs-küy salmağa çalışırdı. Nəhayət, o, kola götürmək üçün yenə mətbəxə gəldi. Soyuducudan bir az da buz götürüb əlüzuyana çırpdı, hərçənd kifayət qədər buz parçası var idi. Sonra o, necə hirsli olduğunu görməyim üçün üzünü mənə çevirdi və hiss etdirdi ki, bu qəzəbin səbəbi mənəm. O, öz-özünə danışdı və dedikləri geniş bir söhbətin kiçik hissəsi kimi səsləndi.

Və nəticədə, onu qeyd etmək istəyirəm ki, bu əsəri yazmaqla Kurt Vonnequt xüsusi olaraq həmin dövrü təsvir edərək xalqın vəziyyətini göz önünə gətirmək istəyirdi. O düşünürdü ki, əsərlər insanların həyatlarını cəmiyyətə çatdırmaq üçün ən gözəl vasitədir. Kurt Vonnequtun yaradıcılığında qara yumorun yeri və ümumilikdə qara yumor məktəbi və qara yumor anlayışının ABŞ ədəbiyyatına verdiyi töhfələr müəyyənləşdirildi.

Ədəbiyyat

1. Vonnegut, K. Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade. New York: Delacorte Press, 1969. 480 p.
2. Vonnegut Statement, ed. by Jerome Klinkowitz & John Somer. Delacorte Press/Seymour Lawrence, 1973. - 286 p.
3. Шперлин К. О жанре романов Курта Воннегута. Проблемы теории романа и рассказа. Рига: Издательство Латвийского государственного университета, 1972. 128 с.
4. Шперлин К.А. О жанре романов Курта Воннегута. В кн.: Проблемы теории романа и рассказа. Рига, 1972, с.118-133..
5. <http://www.spaceagecity.com/vonnegut>

Л.Э.Годжаева

Вид современной Америки в творчестве Курта Воннегута

Резюме

Эта статья посвящена факторам "война и мир" и "вид Америки" в постмодернистской литературе. В постмодернизме исследуется фактор "научная фантастика", основанный на концепции романа Курта Воннегута «Бойня номер пять» и эта теория находит отражение в данной научной статье. Эта тема рассматривается в рамках анализа романа «Бойня номер пять» Курта Воннегута.

L.E.Gojayeva

The modern view of America in Kurt Vonnegut`s literary heritage

Summary

This article is dedicated to the factors of "war and peace" and "American life" in the postmodern literature. The aspect of "science fiction" has been emphasized within the conception of the work which is called «Slaughterhouse-Five» by Kurt Vonnegut in postmodernism and this theory is being presented in the given scientific article. This topic is speculated within the analysis of the novel "Slaughterhouse-Five" by Kurt Vonnegut.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.A.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2017

A.H.QURBANOVA

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

ROMANTİZMDƏ ƏDƏBİ QƏHRƏMANLARIN XƏSTƏLİYİNİN CƏMİYYƏTİN “XƏSTƏLİYİ” İLƏ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: “vərəm ədəbiyyatı”, xəstəlik, romantizm, millətə qayğı

Ключевые слова: “туберкулезная литература”, болезнь, романтизм, забота о народе.

Key words: “tuberculosis literature”, disease, romanticism.

Əslində, Azərbaycan romantizmi öz ədəbi ənənələrinə sadıq qalmaqla yanaşı, həm dünya, həm də türk ədəbiyyatından qidalanmışdır. Xüsusən, türk ədəbiyyatının tənzimat qoluna aid yazıçıların əsərlərində toxunulan mövzular Azərbaycan romantiklərinin də əsərlərində əks olunmuşdur. Amma buna baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı türk ədəbiyyatının kor-koranə təsiri və kölgəsi altında qalmayıb.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında II mərhələ tənzimat ədəbiyyatının nümayəndələrinin təsiri də var. Abdulhəqq Hamidin “Finten” əsərində “vərəm ədəbiyyatı”ndan gələn xəstəliyin “Solğun çiçəklər”də görməyimiz bu təsirə nümunədir. Həm də II mərhələ tənzimat ədəbiyyatının istifadə etdikləri mövzular da: eşq, ölüm (Saranın, Maralın, Afətin, Xavərin, Qanpoladın, Vasifin, Firəngizin, Elxanın ölümü kimi), mistik arayışlar (Şeyx Sənan, Xəyyam və s.) və s. Azərbaycan romantiklərinin də yaradıcılığında geniş şəkildə işlənmişdir. I mərhələ tənzimat ədəbiyyatının özəllikləri isə haqq, ədalət, özgürlük, vətən kəlimələridir ki, bu xüsusiyyətləri də M.Hadinin şeirlərində, Abbas Səhhətin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasında görürük.

II mərhələ tənzimat ədəbiyyatının nümayəndələri Abdulhəqq Hamid, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Muallim Nacidir. Həm I mərhələ (1860-1876), həm də II mərhələ tənzimat ədəbiyyatının (1876-1895) bir çox özəllikləri bu və ya digər şəkildə Azərbaycan romantiklərində də özünü göstərir. Bundan başqa, I mərhələ tənzimatçılar dilin sadələşməsinə çalışdırlarsa, II mərhələnin nümayəndələrinin dili ağır idi. Azərbaycan romantizmində Ə.Hüseynzadə, M.Hadinin dili qəliz, C.Cabbarlı, H.Cavid əsərlərinin dili isə qismən asandır.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında rast gəlinən əsas və dövrü üçün aparıcı sayılan məsələlərdən biri də teatr məsələsi idi. Hələ XIX əsrdə teatr sənətinin əsası M.F.Azundzadənin pyesləri ilə qoyuldu. Həm Azərbaycan, həm də türk romantiklərindən də əvvəl teatr sənətinin yaranmasında və inkişafında misilsiz xidmətləri olan ziyalılarımız olub. I mərhələ Tənzimat ədəbiyyatında “teatrı əyləncə və əxlaqı bilinçləndirmə aracı olaraq görən” Namiq Kamal (16) kimi C. Cabbarlı da “Oqtay Eloğlu”, “Dönüş” əsərində teatra yüksək qiymət vermişdir.

Avropa romantik ədəbiyyatlarında bir çox örnəyi görülən “vərəm ədəbiyyatı” ilə “intihar ədəbiyyatı” qavramlarını türk ədəbiyyatında (15) işləyən müəlliflərin əsərləri Azərbaycan romantizmində də təsirsiz ötüşməyib. Türk ədəbiyyatında mövzusu vərəm və ölümcül xəstəliklərlə bağlı olan əsərlər: Namiq Kamalın “Zavallı uşaq” (1873), Rəcəzadə Əkrəm “Araba sevdası”, Abdulhaq Hamid “Finten”, Peyami Safa “Sözde qızlar” (1923), Selahəddin Enis “Zaniyələr” (1924), A.Hamidin “Makber” və s. əsərlər “Vərəm ədəbiyyatı”nın nümunələridir. XIX və XX əsrin əvvəlləri tək türk ədəbiyyatında deyil, rus yazarlarının da – Dostoyevskinin “Cinayət və Cəza” romanında Katerina İvanovna Marmeladovanın, dünya ədəbiyyatında V.Hüqonun “Səfillər” romanında Fantinanın, Biçer Stounun “Tom dayının koması” romanında Evanın vərəm xəstəliyindən ölməsi ədəbiyyatda, xüsusən, xəstəliklər içində vərəmə müraciətin geniş yayıldığını göstərir. Ədəbiyyat mövzunu həyatdan aldığı üçün həmin dövrlərdə ədəbi əsərlərdə qəhrəmanların vərəm xəstəliyinə tutulması və bu xəstəlikdən ölmə-

ləri, eyni zamanda yaradıcılıqlarında vərəmə rast gəldiyimiz sənətkarların da şəxsi həyatında doğmalarının və hətta özlərinin də bu xəstəliyə yoluxması (N.Kamalin anası, A.Hamidin özü və həyat yoldaşı, Rezaizadənin oğlu, Dostoyevskinin ciyər xəstəliyindən ölmələri), bundan əziyyət çəkmələri XIX və XX əsrlərdə bu xəstəliyin sürətlə yayılmasından xəbər verir. A. Hamid birinci həyat yoldaşının vərəmdən ölməsinə "Makber" şeirini yazdı, ikinci həyat yoldaşı da vərəmdən ölür və düşüncəsində "Medfen"-i yazmaq qərarına gəlsə də, bunu gerçəkləşdirə bilmir. Mövzular həyatdan götürülsə də, hər bir yazıçı bundan öz məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edir. Məhz Azərbaycan romantiklərinin də yaradıcılığındakı vərəm xəstəliyini tədqiqatə cəlb edərkən dövrün hadisələrini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki romantiklərimizin əsərlərində adı çəkilən xəstəlikdən istifadə etmələri ilə heç də sırf tənzimat ədəbiyyatının nümayəndələrinin kor-koranə davamçıları olmamışlar. Mövzu oxşar ola bilər, əlbəttə, burada tənzimatçıların təsirinin olmamasından danışmaq da düzgün olmazdı, amma yazıcının bundan hansı istiqamətdə istifadəsinə diqqət etmək lazımdır.

Dünya ədəbiyyatında istifadə olunan bir sıra əsərlərdə vərəm xəstəliyi dövrün yoluxucu xəstəliyi kimi qəhrəmanların da bu xəstəliyə tutulmasından danışılır. "Vərəm bir sürə ölümə anlam qatmanın yollarından biri sayılmışdır. XIX yüzillik ədəbiyyatı özəlliklə gənc insanların vərəmdən qorxub ürkmədiyi, ölümü hüzn içində qarşılayan tiplərlə doludur" (7). Amma C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər" pyesində Gülnisənin sözlərindən anlaşılır ki, bu dövrün yoluxucu xəstəliyi yox, qəhrəmanın həyatına ölüm, qüssə gətirmək üçün xüsusi seçilən bir xəstəlikdir, bilərəkdən bəzi insanlar tərəfindən əsas qəhrəmanların ömürlərini yarıda qoymaq məqsədi güdür. Vərəm tək-cə mikrob mənşəli xəstəlik olmayıb, həm də qeyri-humanist sosial münasibətlərin gətirdiyi bəlalardan biri kimi ədəbiyyatda təqdim olunur. "Gülnisə: Necə sənin ananı vərəmləyib öldürdüm, elə də səni eləyib, sevdiyin Bəhramı öz qızımı verəcəyəm... Sonra Sara özü-özündən vərəmləyəcəyi təbiidir" (3, s.36-37). Dərddən, sıxıntıdan, qeyri-insani münasibətdən vərəmləmək motivi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında geniş əks-səda tapmışdır. Adətən, günahsız və hətta xarakterli insanlar bu xəstəliyə tutulurlar. Bu tip insanlar isə romantizm və sentimentalizmin əsas qəhrəmanları sırasında özünəməxsus yer tutur. "Vərəm kökü antik çağa dayanan melankoliyə dayanır. Avropa tibbində doğru qəbul edilən 4 sıvı teorisində qara saframelankolik insana aiddi, melankoli sənətçi xəstəliyidi, dolayısıyla vərəmli, yəni melankolik xarakter duyarlı, yaradıcı və naif olmaq durumundaydı" (7)

Bu dövərdə elə bir axın oluşdu ki, romantizm vərəmlə özdeşleşdi (yəni iç-içə oldu). Sənətçilər, adətən, kendilərini vərəmə yaxalanma və ölmə zorunluluğu altında hissediyorlardı, əslində, vərəmdən ölmənin necə bir romantik yönü ola bilər ki. Ölümə zəifləyərək, qan qusaraq nəfəs almağa çalışaraq getmənin bir tərəfi ola bilməz (7). Əslində, vərəmdən ölmənin romantik yönü var. İstər C. Cabbarlının, istərsə də N. Kamalin "Zavallı uocuq", Abdulhaqq Hamidin "Finten" əsərlərində təsvir olunan vərəm həsrət, sevdə, hicran xəstəliyidir, bu istiqamətdən romantik yöndədi. Saranın ("Solğun çiçəklər"), Şəfiqənin ("Zavallı uocuq") yoluxduğu vərəm heç də pis həyat şəraitindən, yoxsulluqdan yaranmayıb, müharibələrin nəticəsində yayılan kütləvi xəstəlik də deyil. Bu, nakam sevginin sonluğu kimi vəfasızlıq və laqeydliyin mübtəla etdiyi xəstəlikdir. Bu baxımdan romantiklər vərəmə müraciət edib. Əsərlərin qəhrəmanlarının vərəmə hansı səbəbdən yoluxmaları bu üsulun romantik yönünü bir daha nümayiş etdirir.

Namiq Kamalin mövzusu məhəbbət, eşq olan "Zavallı uocuq" (1873) əsərində 14 yaşlı Şəfiqə atası tərəfindən başqasına ərə veriləcəyini eşidəndən sonra vərəm xəstəliyinə tutulur. Çünki o, əmisi oğlu Atanı sevirdi. Gənc qız ədalətsiz münasibətin qurbanı kimi vərəm olur.

Abdulhaq Hamidin "Finten" (1886) əsərində Finten ərə Avstraliyada qızıl mədəninə işləməkdə, Finten isə sevgilisi Lord Diklə ərələnməkdə. Finten hindli nökrə Davalacirodan olan yeni doğulan uşağının L.Dikdən olduğunu söyləyir və hamını buna inandırır. Planlı şəkildə Dik xəstəxanada olan vərəmli bir qızla ərələnməlidir, çünki bu qız bir neçə günə ərələcək. Bundan sonra da hər kəsə ərəni ərələcəkdi ki, Lord Dikin uşağının anası vərəmli qız idi. Bundan sonra Fintenlə ərələni bilərdi. İş ərə cərəyan edir ki, Lord Diklə ərələni vərəmli qız bir-birləri-

ni sevirilər. Bundan sonrakı hadisələr onu göstərir ki, vərəmli qız ölmür, çünki bu xəstəlikdən əsl sevgi ilə qurtulur. Demək ki, vərəm yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sevgisizlik xəstəliyinə çevrildiyi kimi, həm də sevgidən sağalan xəstəlik kimi romantiklərin əsərlərində verilir.

C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” (1916) pyesində də Sara Bəhrəmin vəfasızlığının, var-dövləti insani münasibətdən üstün tutmasının, bu səbəbdən onu atıb Pəri ilə evlilik qərarı verməsinin səbəbindən vərəm xəstəliyinə tutulur. Hətta əsərin əvvəlində Saranın sevgisi ilə bəslənən gözəl çiçəklər belə sonda “vərəm” olur. “Bəhram: Mən bu çiçəkləri sevirəm. Bu solğun çiçəkləri! Bunlar Saranın əlilə bəslənib, mən bunları sevirəm! Bu solğun çiçəkləri! Sara, Sara!” (3, s.65). Vərəm xəstəliyini romantik xarakter daşması çiçəklərin sevgisizlikdən solmasında da özünü göstərir. Vərəmin tibbi göstəricilərində də get-gedə solmaq, zəifləmək, halsızlaşmaq əlamətləri özünü göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir əsər yazılarkən onun yazıldığı dövrün sosial dəyərləndirilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. “Solğun çiçəklər”in yazıldığı il I Dünya müharibəsi illəri ərəfəsi idi. Düşünsək ki, C.Cabbarlı Azərbaycan ziyalıları içində vətənpərvər və Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında iştirakı olan bir insandı, o zaman bu əsərin yazıldığı dövrdən irəli gələn şüuraltı təsirləri də tədqiqata cəlb etmək lazım gəlir. “Ermənilər I Dünya müharibəsində beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edərək məqsədlərini reallaşdırmağa başladı. Onlar I Dünya Müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə danışıqlar apararaq Osmanlı dövlətinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı hazırladıqları məkrli planlarını həyata keçirməyə çalışırdı” (10). Pyesdəki hadisə və obrazlarda assosiativ şəkildə siyasi məsələlərlə paralelliklər müşahidə olunur. “Digər tərəfdən isə Antanta və Dörtlər İttifaqına daxil olan dövlətlər də Azərbaycan neftinə sahib olmaq üçün “erməni məsələsi”ndən öz istəklərinə uyğun şəkildə bəhrələnməyə çalışırdı” (10) - bədii əsərdə hadisələr: Bəhram (Antanta və Dörtlər İttifaqı) Saranın sərvətinə (Azərbaycan neftinə) sahib olmaq üçün Pərinin sevgisindən (erməni məsələsi) öz istəklərinə uyğun şəkildə istifadə etməyə çalışdı. Sara ətrafında qurulan məkrli planlarla assosiativ şəkildə təkcə Azərbaycan deyil, türk dünyasının, Şərqi sərvətlərini mənimsəmək uğrunda məhvinə çalışan regionları və millətləri də özündə ehtiva edir. Bu müddəanı irəli sürməyimizin bir səbəbi də C.Cabbarlının “Məhkum Şərq” şeirində səsləndirdiyi fikirlərdir. Bəs Saranın zəifləməsi, solması-vərəmin əlamətlərini daşmasının bu siyasi hadisələr içərisində yeri nədir? Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğradı, neft istehsalı gerilədi, təsərrüfat inkişafdan qaldı, 1916-cı ildə 80-dən çox tətillər oldu, kəndli həyəcanları artırdı (10). Bu nəticəyə gəlinir ki, həqiqətən, Cabbarlı əsərindəki vərəm xəstəliyindən istifadə heç də türk ədəbiyyatından gəlmə birbaşa təsir deyil, bir yazıçı manevri idi. Bununla da dövrün hadisələrinin, siyasi məsələlərin dramaturq ovqatına təsiri yaradıcılıqda obrazların içində olduğu haqsızlıqları, çıxılmazlıqlar şəklində əks-sədasını tapır. Haqsızlıqlara düşər olan obrazın təəssübkeşliyini daşıyan müəllif millətin fərdinin taleyini xalq və Vətənlə paralelləşdirir. Bu paralelləşdirmədə milli təəssübkeşlik, milli ruh dramaturq niyyətinin aşkar göstəricisi kimi üzə çıxır.

Sonda Saranın ölüm ayağındaykən məhkəməyə ərizə verərək atasından qalan mirasın ona düşən hissəsinin bir qismini geri qaytarmağa müəssər olur. Bu onun ölümündən sonra baş verir. “Bütövlükdə erməni siyasi təşkilatları Osmanlı ərəzində öz dövlətlərini qurmaq istəyini reallaşdırma bilmədiyi üçün bu istəyini Rusiyanın hərbi-siyasi dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına həyata keçirdi” (10) Saranın geri qaytardığı hüquqlar Osmanlıda erməni dövlətinin qurulmasına işarə kimi, geri qaytara bilmədiyi hissələr isə Azərbaycan torpaqlarının itirilmə təhlükəsi məsələsindən təsirlənmə kimi düşünə bilərik.

Cabbarlının “Dilənçi”, “Boranlı qış gecəsi” şeirlərində aclıq və səfalətdən xəstəliyi şiddətlənən insanların, körpələrin sonda ölümü verilir. İnsanların laqeydliyi üzündən bəşəriyyət, millət xəstəliyin qurbanına çevrilir. “Dilənçi” şeirində:

Bəşərlər içrə, oğul, rəhm yox, mürvət yox,
Bəşərlər içrə, oğul, ədl yox, ədalət yox,

Oğul bəşərlər hamı bir-birinə bir cəllad
Dilənçiyə tapınan varmı eyləsin imdad. (2; s.45)

“Boranlı qış gecəsi” şeirində:

Qaranlıq evdə uzanmış da bir cavan arvad
Vərəmli çöhrəsi solğun, zülamə müstəğrəb;

Çocuq fəğan ilə qucmuş zavallı anasını,

-Ana! Acam!-deyə ağlar, qadın baxır mədhuş (2, s.56)

Cabbarlı yaradıcılığındakı xəstəlik 2 məzmununda izah oluna bilər: Millətə qayğı hissini oyatmaq; tarixdə baş verən hadisələrin təsirlə şüuraltı şəkildə millətdə sağlamlığına əlverişli təsirlər axtarılan xəstə kimi baxmaq.

Mehmet Akifin “Vərəm olurum”, “Hasta” şeirlərində də adı çəkilən xəstəlikdən danışılır. Ədəbiyyatda xəstəlik motivinin bu qədər geniş yayılması həmin dövrdə istər türk, istərsə də azərbaycanlı romantiklərin yaradıcılığında milləti qoruma, qayğısına qalma maraqlarını göstərirdi.

H. Cavidin “Şeyda” pyesində Qara Musanın qardaşı vərəmdən ölür, “Vərəmli qız”, “Öksüz Ənvər”, “Küçük sərsəri” şeirlərində də yuxarıda adı çəkilən mövzu davam etdirilir. Cəmiyyətin içərisində boğulduğu xəstəliklər bir silsilə kimi həmin dövrün sənətkarlarının da yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. “Solğun mənəksələr”də olduğu kimi:

Gözəl, hər halınız gözəl...

Daima Xəstə gönlüm oqşar sizi, alqışlar;

Uf, nədənsə pək doqunur ruhuma

Vərəmli çöhrələr, məhzun baqışlar... (5, s.139)

H. Cavid “Sevinmə, gülmə, quzum” şeirində isə bütün bu xəstəliklərin timsalında fəlakətə üzləşmiş insanlara bəşəriyyətin laqeyd qalmamasını çağırış kimi səsləndirir, insanların bir-birinə biganəliyindən və bunun nəticəsində millətə biganəliyindən narahatlığını hiss etdirir. “Sevinmə, gülmə, quzum” şeirində də bəşəriyyətə çağırış var.

Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə,

Bu hal, əvət, eyi bir şeydeyil, sevinmə, saqın!

Sevinmə başqasının hali-pürsəfalətinə,

Toqunma qəlbinə bikəslərin, zavallıların. (5, s.63)

A. Səhhətin “Sabir” şeirində:

Artdı gündən-günə qəmü-kədərin,

Şişdi, axır vərəmlədi cigərin (1, s.80)

Ə.Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi İslam” əsərində də Leylanın xəstəliyə tutulması, həkimin dəli olması kimi xəstəliklər də milli təəssübkeşlik, millət qayğısının nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. A. Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005.
2. C. Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. C. Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Ə. Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2007.
5. H. Cavid. Əsərləri. Beş cild. I cild. Bakı: Lider, 2005.
6. H. Cavid. Əsərləri. Beş cild. V cild. Bakı: Lider, 2005.
7. <http://argoscelik.blogspot.com.tr>
8. <https://www.antoloji.com/hasta-2-siiri/>
9. <https://www.antoloji.com/verem-olurum-siiri/>
10. http://az.wikibooks.org/wiki/Azərbaycan_tarixi/Azərbaycan_Birinci_Dunya_Muharibəsi_illərində
11. www.edebiyatogretmeni.net/finten-abdulahak-hamit-tarhan.html
12. www.edebiyatfatih.net

13. Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.Kemal
14. docviewer.yandex.com.tr JoseSaramaço. Körlük. 1997. 133 səh. İstanbul.
- AkçalıTelifAjansı/Can yayınlarıLtd. Şti
15. www.turkedebiyati.org.namik_kemal.html
16. www.turkedebiyati.org/Dersnotlari/tanzimat -edebiyati.html

А.Г.Гурбанова

Связь болезней литературных героев с «болезнями» общества в романтизме

Резюме

Работы авторов в тюркской литературе (15) в восприятиях «туберкулезной литературы» с «суицидной литературой» во многих романтических европейских литературах, также не прошли стороной азербайджанский романтизм. Исследуя туберкулезные заболевания также в творчестве азербайджанских романтиков также нужно учесть события современности. Болезнь в творчестве романтиков можно объяснить в двух содержаниях: поднять чувство заботы о народе; происходящие в истории события рассматривать как больного ищущего подсознательно лечения. Широкое распространение мотива болезни в литературе, указывало на заботу, на сохранение нации в творчестве и тюркских, а также азербайджанских романтиков того периода.

A.H.Gurbanova

“The association of literary heroes’ illness with the “disease” of the society”

Summary

The works of authors (15), who have worked on the concepts “tuberculosis literature” and “suicide literature” as the examples of romanticism in Europe, have a great impact on romanticism in Azerbaijan. It is essential to take the events of the period into consideration when exploring the tuberculosis given in the works of Azerbaijani romanticists. The disease in the romanticists’ works could be described according to 2 contexts: evoking the sense of nation care; subconsciously considering the nation as the one seeking the remedy for its health under the influence of the events in history. The wide spread of the disease theme in the literature is an obvious indication of the caring and protecting nation interests shown both in Azerbaijani and Turkish romanticists’ works.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. A.Salmanov,
filol.f.d., dos. S.İsmayılova;*

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi
(13.12.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №13)).*

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2018

A.TURAN (ƏBİLOV)

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: mifologiya, Tolstoy, Hamlet, Fırtına və Təzyiq, Əli bəy Hüseynzadə*Ключевые слова:* мифология, Толстой, Гамлет, Буря и Натиск, Али бек Гусейнзаде*Key words:* mythology, Tolstoy, Hamlet, Sturm und Drang, Ali bey Huseynzadeh

Əli bəy Hüseynzadənin şeirdən, poeziyadan umduqları uzun illər yanlış şərh olunsada, bir həqiqət şəksizdir ki, bəzən hətta “irticapərəst” adlandırdıqları Əli bəy estetik dəyərlərin qorunmasını ədəbiyyatın qarşısında başlıca vəzifə kimi qoyurdu. Xatırladırdı ki, şairlərimizin ilhamı güldən, bülböldən ayrılı bilmirdi. “Bəzi rəhbərlərimiz buna çarə qılmaq istədilər, lakin şairlərimizi daha fəna yollara sövq etdilər. Bunlara dedilər ki, canım, bülböldən, məhbubdan əl çəkin, bir az da elmə, sənayeyə, məktəbə mədhiyyə yazın, camaatı elmə, sənətə təşviq edin. Bicarə şairlər də məktəbin, elmin, sənətin xidmətçisi olmağa başlayıb şeiri tamam süquta uğratdılar... Bilmirəm ki, rəhbərlərimiz nədən rəssamlara, heykəltaraşlara, bəstəkarlara bu tövsiyədə bulunurlar. Görünür ki, aramızda bu gözəl sənətlərlə məşğul olanlara rast gəlmədilər, çünki rast gəlsəydilər, bunların da hünərlərini məhv edəcəkləri şübhəsizdi. Canım, nəqqaş, ya rəssama demək olurmu ki, «nə üçün bir dağın, bir meşənin, üfünün, ya qürubun mənzərəsilə məşğul olursan? Bizə bol-bol məktəb rəsmləri ver, camaatımızı elm və maarifə təşviq et!» Şairliyin, rəssamlığın hünər meydanı ayrıdır... ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkcəmizi fəsaht və bəlağətlə, ahəng və üslubla islah edib zینətləndirmək, digər tərəfdən ruhumuzu incə, gözəl təsvirlərlə və həyəcanlandırıcı xəyallarla dərin düşüncələrə sövq etməkdir...” (1)

Beləliklə, Azərbaycanda türkcülüyn və demokratiyanın siyasi istiqamətini nişan verədiyi kimi, həm də gerçək sənətin estetik prinsiplərini XX yüzilin əvvəllərində məhz Əli bəy Hüseynzadə müəyyənləşdirirdi.

O, «ədəbi dilimizi islah etməyə, ədəbiyyatımızı üslub və sənət etibarilə yüksəltməyə çalışırdı. Şeir və sənətin nə olduğunu gəncliyə anladır, qəzəl və məsnəvi şəklinin dar çərçivəsi içərisinə sıxışmış olan nəzmin yeni şəkilləri ilə aşına edirdi. Bundan sonra ədəbiyyat həm şəkil və həm də mövzu etibarilə xeyli zənginləşdi» (2, s.202) Məmməd Səid Ordubadi isə bu dövrün ədəbiyyatını «Əli bəy ədəbiyyatı» (3, s.1) adlandırır.

Əli bəy Hüseynzadənin tənqidçilik görüşlərinin klassik və yeni bir mərhələsi kimi dəyərləndirə biləcəyimiz “Tolstoyluq nədir?” məqaləsi təkcə Azərbaycanda (Türküstanda və Türkiyədə) Tolstoyla bağlı qələmə alınmış ilk yazı olaraq deyil, eyni zamanda, ədəbi tənqiddə yeni metodun tətbiq edilməsi kimi əlamətdar bir fakt idi. Əli bəy Tolstoyun təkcə yaradıcılığını deyil, şəxsi xüsusiyyətlərini, hətta psixoloji yöndən də, tədqiqata cəlb edirdi. Tolstoyun fikirlərində də nöqsan və kəsirləri nəzərdən qaçırmayan Hüseynzadəyə görə, bəlkə də dərin bir müfəkkir olmayan Tolstoy hər şeydən əvvəl, bəhri-bədəyə olduğu üçün dəyərləndirilməliydi.

Tolstoyu müsəlman-türk oxucusuna daha kamil şəkildə tanıtdırmaq istəyən Əli bəy onu Firdovsi, Sənai, Sədi ilə qiyaslandırır və xatırladırdı ki, Tolstoy da Firdovsi kimi “Şahnamə” yazırdı. Sonra özünün “Şahnamə” mərhələsindən imtina edən Tolstoy Sənai kimi hərəkət etdi. Dindarlığa uğrasa da, Sənaidən fərqli olaraq inzivaya çəkilmədi. Nəhayət, Tolstoyun düşüncələrində Sədiyanə elpərvərlik mərhələsi başlandı...

“Tolstoy məsləkinin əsası dindarlıq və elpərvərlikdir”, (4, s.21) – qənaətinə gələn Əli bəy onu da xatırladırdı ki, Tolstoy müasir xristian məzhəblərindən heç birinin yolu ilə getmir. Həm də buna görə Tolstoy kilsədən qovulmuşdur.

Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında da deyil. O, Cəlaləddin Rumi ilə də qiyas oluna bilməz. Çünki Rumi “Peyğəmbər deyildi, kitabı isə vardı”. Tolstoy meydana bir məzhəb çıxarmaqdadır. Fəqət, düşüncələri pərakəndədir, biri digərinə ziddir. “Tolstoy şübhə və tərəddüd içindədir”.

Əli bəy Tolstoyun “Fənalığa müqabilə etmə” təliminə qarşı çıxır və onun Engelqarda yazdığı məktubdakı: “Əgər xanəmə afrikalı bir zulus vəhşisi hücum edib bənim gözümlə önündə ciyərpəram olan övladımı xəncərlə doğrasa, bən əsla müqabilə etməm!” – fikirlərini əbəş yerə xatırlatmırdı.

Əli bəy başqa cür düşünürdü: “Həyatın bütün zövqü fənalıqla mübarizədən ibarətdir”. (4, s.22)

Tolstoyun dini məsləkinin əsassız olduğuna diqqəti cəlb edən Hüseynzadə dahi ədibdə baş verən zillətin səbəbləri barədə də danışdı: “Bizə qalırsa bu zəlalətin əsl səbəbini Tolstoyun ehkəmi-islamiyyəni behəqq mütaliyəyə rəğbət etməməsində aramalıdır. Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Höte ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscağı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu (qazandı)”. Əli bəy Hüseynzadə Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, ədəbi-ictimai məsləkində görürdü. Əli bəyə görə Tolstoy bir sıra mənalarda böyük idi:

Ona görə böyük idi ki, ayrı-ayrı təbəqələrin deyil, kütlənin, sadə insanların fikrini aydınlatmağa və əxlaqi tərbiyəsinə çalışırdı;

Ona görə böyük idi ki, müharibənin ortadan qaldırılıb insanlar və millətlər arasında əbədi sülhün möhkəmlənməsinə qeyrət edirdi;

Ona görə böyük idi ki, dinlər arasında birlik və vəhdət axtarışındaydı;

Ona görə böyük idi ki, Tanrının bəşəriyyətə əmanət etdiyi bir vəzifənin uğrunda əlindən gəldiyi qədər cəhd edirdi...

Əli bəyin Tolstoy haqqında yazdığı məqalə ədəbi tənqidi fikrimizin indiyə qədər mövcud olan ən dəyərli və məncə, ən çağdaş örnəklərindən biridir. Məqalədə bir ədəbi şəxsiyyət yaradıcılığının, psixoloji halının, yaşadığı mühitin – cəmiyyətin və dünyanın çevrəsində tədqiq olunur, problem sona qədər çözlür, Tolstoy mahiyyətinə görə araşdırılırdı.

Ədəbi prosesi dünyadakı müasir sənət cərəyanlarının müstəvisində incələyən Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbi tənqidində yeni tipli mərhələnin əsasını qoyurdu...

Azərbaycan ədəbiyyatına Avropa təfəkkür üsulunu Əli bəy Hüseynzadə gətirirdi. “Füyuzat”a qədər Azərbaycan poeziyasının ürəyi xanlıq üsul-idarəsinin ahəngində döyünüb. Necə ki, Vətən bölünmüşdü, necə ki, hər bölgənin bir dövləti, hər balaca ölkənin bir balaca padşahı vardı, eləcə də hər bölgə bir ədəbi məclis qurmuşdu. Məmləkət param-parça. Ədəbiyyat bölgə-bölgə. İnanaq ki, bu məclislərə toplaşan adamların çox az bir qismi istisna, əksəriyyətini ədəbi-estetik fikir yaxınlığı birləşdirmir, çoxu hətta məfkurə anlayışından, vətən duyğusundan xəbərsizdir. Bu adamları bölgə şəraitinə, yaşadıkları kəndlərin, hətta evlərinin bir-birinə yaxın olması birləşdirirdi.

Bizdə heç bir halda fırtına və təzyiq baş vermirdi. Birdən-birə eyni vaxtda bir çatının altında bir Höte, bir Herder və bir Şiller birləşmirdi. Bu məclislərdən hər hansı bir Vordsvord, yaxud Souti, ya da bir Koldric çıxmırdı. Jena Universitetinə bənzəyən bir universitetimiz də yox idi ki, Şlegel, Novalis kimi eyni məfkurəni paylaşan qələm sahiblərini öz ətrafında birləşdirirdi. Biz bu evdən o evə keçib bir-birimizə ritorik şeirlər oxuyanda, istər “Fırtına və Təzyiq”in mənsubları, istər Jena şairləri, istərsə də “Göl məktəbi” şairləri yeni Avropanın təməllərini qoyurdular, ədəbi, milli və ictimai zehniyyət xristian amilinin cazibəsinə düşürülürdü. Çağdaş anlamda bu hərəkətlərin bənzərini Azərbaycanda ilk dəfə “Füyuzat”ı ortaya çıxarmaqla Əli bəy Hüseynzadə gerçəkləşdirdi. Milli kimliyini bilməyən, həm dinsizliyə, həm də di-

daktikaya uğrayan Azərbaycan ədəbiyyatını türk düşüncəsinin, islamın yaşıl işığının və Avropa estetik dəyərlərinin ətrafında cəmləşdirdi.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə, fransız simvolistləri barədə o danışib. Verlaine, Mallarme, Bodler Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə onun vasitəsilə tanıtdırılıb.

Homerin «İliada»sı,^{*} Esxilin «Zəncirlənmiş Prometey»i, Miltonun «İtirilmiş cənnət»i, Hötenin «Faust»u, Şillerin «Kəfalət yaxud vəfakar dostlar»ı, Dantenin «İlahi komediya»sı, Firdovsinin «Şahnamə»si,^{**} Vergilinin «Eneida»sı, Heynenin, Derjavinin şeirləri qismən – yunan, ingilis, alman, italyan, fars, rus dillərindən türkcəyə məhz Əli bəy tərəfindən tərcümə edilib.

“Hamlet” “külliyyatı-etibarilə nəzmi-qeyri-müqəffadan (*bəyaz şeirdən*) ibarətdir. Britaniya şairinin fikrinə görə, kəlam mövzusunda təbiilik mətlub isə (tələb olunursa), qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur. Surətən nəzmi-qeyri-müqəffa ilə şeir demək, müqəffa mənzumələrdən (qafiyəli şeirlərdən) daha asan görünürsə də, həqiqət halda daha çətinidir... Nümunə üçün ingiliscə “Olum ya ölüm” sözlərilə başlayan monoloqdan bəzi əbyatı (beytləri) burada zikr ediyoram:

Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ,

İştə!

Zalım qədər qədrinə etməkmi təhəmmül?

Ya qarşı gəlib çüşinə bu seyli-fənanın,^{***}

Verməkmi bu tufani-bəlayayə nəhayət!.. ” (5, s.2)

Göründüyü kimi, Əli bəy Hüseynzadə həm də «Hamlet»in yazıldığı poetik üsul haqqında da ilk məlumatları verirdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəyaz şeir barədə ilk mülahizələr də onun qələminin məhsuludur. Bu, milli ədəbiyyatda yaradıcılıq axtarışlarının səmtini Avropa tərzinə yönəldən Əli bəyin məramıydı. Türk cəmiyyətinin, o halda isə Azərbaycanın siyasi deyil, ədəbi-estetik müstəvidə Avropaya integrasiyası, müasir dünya mədəni dəyərləri ilə qaynayıb-qarışması Əli bəyin amallarından biri idi. Türk qanlı, islam imanlı, firəng fikirli-Avropa qıyafətli olmağı istəyən Əli bəy təkcə geyim mənasında Avropa qıyafətli olmağı təlqin etmir, ədəbi üsulların da məğrib modelinə və Avropa qıyafətinə bürünməsinə murad edirdi.

...Əli bəyin hazırladığı mənəvi məhlulda ən azından yüz ildə keçilə bilinəcək yolu müasir türk milli düşüncəsi bir neçə ildə keçə bildi. Tutaq ki, ədəbiyyatımızın yunan və İran mifologiyasından xilas olmasını təklif edən Ziya Gökalp milli mifolojinin tətbiqini istəyir və həm də buna görə türk mifoloji qaynaqlarını öyrənib, tədqiq edirdi. Əli bəy Hüseynzadə isə hər üç amili milli düşüncə arealına eyni zamanda tətbiq edirdi. Həm Qərbə – yunana, həm də Şərqlə – İrana baş vurur, elə həmin darımacalda da türk mifoloji dəyərlərini tədqiqatə cəlb edir. Türk ədəbiyyatının yunan və İran mifologiyasından qurtularaq milli mifoloji aspektə yönəlməsinə təmənnə edən Gökalpın mülahizələrinə Hilmi Ziya Ülken dəqiq, sərrast bir münasibət bildirir: “Ədəbiyyatımız heç bir zaman yunan mifologiyasını tanımamışdır ki, ondan qurtulmaq söz konusu olsun. İslam mədəniyyəti Homeri, Vergilini tanımırdı. Bu da milli ədəbiyyatımızın zəifliklərindən biridir. Çünki Qərb ədəbiyyatı və plastik sənətinin kökü bu mifolojidir. İran mifologiyasına gəlinə, o da çox üzdən bilinirdi. Ədəbiyyatımız onu işləməmişdir. İlk dəfə hər iki qaynağa girmə ehtiyacını duyan Hüseynzadə Əli olmuşdur”. (6, s.324)

Bu ehtiyac nədən irəli gəlirdi? Əli bəy mifoloji qaynaqlara nə üçün meyl edirdi? Yuxarıda da söyləmişdim, mifoloji məqamlar bəzi istisnalarla, bizim heç bir yazıcımızda “Siyasəti-fürusət”də olduğu qədər, nə bütöv XX yüzil boyu, nə də XXI yüzilin əvvəllərində istər fəlsəfi, istərsə də bədii yönəllərlə ədəbi mətnə bu qədər dərinlən tətbiq olunmamışdı və olunmayıb.

* “Əli Turan “İliada”nı yunanca əslindən mənzum olaraq tərcümə etməyə başladı” (H. Z. Ülken “Türkiyədə Çağdaş Düşünce Tarihi”. S. 275).

** “Hüseynzadə bir yandan “Şahnamə”nin mənzum çevirisinə çalışırkən... ” (H. Z. Ülken “Türkiyədə Çağdaş Düşünce Tarihi”. s. 275).

*** çüşinə bu seyli-fənanın– fələyin coşub-daşan sellərinin

Ədəbiyyat

1. "Həyat" və "meyli-"Füyuzat"
2. A.Şaiq, Xatirələrim. «Gənclik», Bakı, 1973
3. M.S. Pərdə enir, pərdə qalxır! "Füqəra Füyuzatı", 1 sentyabr 1920, №1
4. Əli bəy Hüseynzadə "Tolstoy". "Füyuzat", №2
5. A.H. İngilis əsarı türk dilində və «Şilyon məbusu». Həyat qəzetəsi. 1906, №68.
6. Hilmi Ziya Ülken. «Türkiyede çağdaş düşünce tarihi». Ülken Yayınları, İstanbul, 2011.

A.Туран (Абилов)

Литературно-критические взгляды Али бека Гусейнзаде

Резюме

В статье анализируются идеи Али бека Гусейнзаде об эстетических ценностях литературы. С теоретической точки зрения оправдано, что политический аспект демократии в Азербайджане, а также эстетические принципы современного искусства Али бека Гусейнзаде были идентифицированы в начале 20-го века. В статье становится объектом анализа статья Гусейнзаде «Что такое толстойничество?». Сообщается, что статья «Что такое толстойничество?» была не только первой статьей о Толстом в Азербайджане, но и замечательным фактом применения нового метода в литературной критике. В статье также рассматривается отношение Али бека Гусейнзаде к мифологическим источникам. Известный турецкий социолог Хильми Зия Юлкен основан на том факте, что Али бек Гусейнзаде первым использовал в турецкой литературе греческие, персидские и турецкие мифологические источники. В этом отношении интерпретируются существующие понятия в науке с помощью полемического акцента.

A.Turan (Abilov)

Ali Bey Huseynzadeh's literary-critical views

Summary

The article analyzed the ideas about the aesthetic values of literature by Ali Bey Huseynzadeh. Theoretically justified that as he has been define the political aspect of Turkishism and democracy and the aesthetic principles of contemporary art were determined by Ali Bey Huseynzade at the beginning of the 20th century. Huseynzadeh's article "What is Tolstoyluk?" becomes subject of analysis in this article. "What is Tolstoyluk?" was not only the first article on Tolstoy in Azerbaijan, but also a remarkable fact of applying a new method in literary criticism. The article also examined the Ali bey Huseynzade's relation to mythological sources. By reference to the famous Turkish sociologist Hilmi Ziya Ülken is justified that The Greek, Persian and Turkish mythological sources were first used by Ali bey Huseynzadeh in Turkish literature. In this regard, the existing concepts in science are interpreted from polemic accent.

Rəyçi: filol. f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2018

Л.О.ГАДЖИЕВА*доктор философии по филологии**e-mail: osmanqizi@gmail.com***Бакинский государственный университет**

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

**ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА РАЗВИТИЕ
РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПЕЧАТИ В БАКУ**

Ключевые слова: манифест 17 октября, национальная печать, цензура, русскоязычная печать, либеральная буржуазия

Açar sözlər: 17 oktyabr manifesti, milli mətbuat, senzura, rusdilli mətbuat, liberal burjuaziya

Key words: 17 October's Manifest, national press, censorship, the Russian-language press, the liberal bourgeoisie

Либеральная буржуазия в Азербайджане с воодушевлением встретила Манифест 17 октября 1905 года о даровании свобод, возлагая на него огромные надежды и чаяния: «В отмену всего того, что создала на несчастье страны бюрократия, - писала газета «Каспий» (1881-1919) в те дни, - в отмену сыска, заподозривания и административно-полицейской обструкции, душившей в зародыше всякое полезное общественное начинание, всякую живую свободную мысль, манифест дает населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов» (4, с.3).

Известно, что политические пристрастия азербайджанской буржуазии совпадали с взглядами либеральной русской буржуазии. И если до октября 1905 г. она «проявляла чрезвычайную умеренность, то с октября, когда революционная борьба достигла крайнего напряжения, - пишет исследователь революционной деятельности азербайджанцев в 1905 году А.Ахмедов, - тюркскую буржуазию сильно покачнуло влево. Когда в Москве образовалась конституционно-демократическая (кадетская) партия, руководящие верхи тюркской буржуазии не замедлили всецело примкнуть к этой партии» (3, с.165). Конституционно-демократическая партия образовалась в ходе революционных событий в октябре 1905 года, в какой-то степени в противовес революционным выступлениям рабочих, требовавших низвержения самодержавия. Это были представители буржуазной интеллигенции – адвокаты, профессора, литераторы, либеральные помещики. В большинстве своем высокообразованные и умудренные жизненным опытом, кадеты придерживались идеи сохранения монархизма с постепенным преобразованием государственных структур, путем объявления в стране конституции, образования парламента и принятия новых законов. В своем обращении к народу в связи с выборами в I Государственную Думу, кадеты так излагали свою позицию: «Политическая партия, верная демократическому принципу большинства, не может быть в современной России партией республиканской, ибо огромное большинство русского народа, русское крестьянство, воспитанное в преданиях монархизма, не знает и не понимает республики, мысля государство в образе царя. Но монархия в свободной России должна быть конституционной и парламентарной. Ни один закон не может быть издан без согласия народного представительства. Членам законодательного собрания должно принадлежать право законодательного почина» (16, с.2). Среди русскоязычной прессы Баку в исследуемый период приверженцами идей конституционно-демократической партии были газета «Каспий» - издание азербайджанской буржуазии и газета «Баку» (1902-1918) - издание армянских купцов и дашнаков. Главный редактор «Кас-

пия» А.М.Топчибашев в эти годы являлся активным участником всемусульманского движения России, став организатором и идейным вдохновителем партии «Иттифак-аль-Муслимин», идейно близкой к конституционно-демократической партии и объединившей в своих рядах всех российских мусульман. Выборы в I Государственную Думу весной 1906 г. обеспечили абсолютное большинство сторонникам «Иттифака», и его лидеры составили ядро мусульманских депутатов, а сам А.М.Топчибашев был избран руководителем мусульманской фракции.

Газета «Баку» печатала все воззвания кадетов, тем самым, демонстрируя политическую солидарность с этой партией. В 1906 году перейдя в руки купцов-армян С.Амирова, Шкианца и Тер-Захарьяна, газета заявляла, что «купцы соглашаются примкнуть к либерально буржуазной партии конст.- демократов» (13, с.4). В заявлении отмечалось, что купцы считают необходимым соорганизоваться и защищать свои интересы, а конституционно-демократическая партия по своей программе как раз отвечает их интересам: «Купцы постановили,- писала газета,- иметь и собственный орган, а для этого решили приобрести газеты «Баку» и «Бак. Изв.» (Бакинские известия- Л.Г.) и пригласить новую редакцию для ведения газеты в духе к.-д. (конституционной демократии –Л.Г.). По этому поводу было сделано сообщение, что уже создано редакционное бюро, куда входит между прочим, г.Хатисов» (13, с.4). Упомянутый г.Хатисов (Константин Хатисов – Л.Г.) в исследуемый период действительно являлся ведущим автором газеты «Баку». Именно он задавал тон и направление издания, передавал из Тифлиса об армяно-азербайджанском съезде, прошедшем в Тифлисе феврале-марте 1906 года, печатая аналитические статьи на эту тему, часто готовил политические обзоры о положении дел на Кавказе, в Российской и Османской империях с точки зрения интересов армян в этих регионах.

Впервые в истории царской окраины сразу после подписания манифеста была отменена предварительная цензура периодических изданий. В Баку эта мера осуществлялась решением наместника на Кавказе от 26 октября 1905 г. (6, с.1). До тех пор вся печать на Кавказе подвергалась предварительной цензуре, хотя с 1865 года в Петербурге и Москве органы печати частично были освобождены от предварительного просмотра цензуры, согласно принятому в царствование Александра II (6 апреля 1865 года) в качестве «Временных правил», закона «О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати».

Только в годы первой русской революции деятелям печати удалось добиться новых «Временных правил», согласно которым отменялась предварительная цензура, и все дела по нарушениям печати были переданы в ведение суда, упразднялись денежные залоги для периодических изданий и вводился явочный порядок основания периодических изданий, типографий и книжных магазинов. Следует отметить, что принятые временные правила и усовершенствования стали значительным шагом вперед в истории цензурного законодательства по сравнению с наследием великих реформ 1860-х годов.

Остановимся немного подробнее на принятых 24 ноября 1905 года «Временных правилах о повременных изданиях». Накануне, с 19 октября по 24 ноября, до выхода Временных правил о периодических изданиях, в центральных городах господствовала бесцензурность, названная «явочным периодом свободы», когда издания выходили без всяких разрешений (10). По временным правилам была упразднена предварительная цензура, однако были введены разного рода взыскания (штрафы, приостановка издания, предупреждения и пр.) к издателям, нарушающим закон. Была отменена статья 140 Устава о цензуре и печати 1890 г., представлявшая министру внутренних дел право запрещать обсуждение в печати вопросов государственной важности. Эта была реальная уступка, позволявшая отменить все циркуляры, изданные на основе этой статьи (10). Новые правила значительно облегчали процедуру открытия печатного

органа – достаточно было подать прошение на имя губернатора и через 2 недели можно было получить разрешение. Это давало возможность в короткий срок заменить приостановленное издание новым, чем неизменно пользовались редакторы, как в центре, так и на периферии. Так, в Баку вскоре после закрытия газеты «Бакинские Известия», увидела свет газета «Бакинское Эхо», которая по соглашению между редакциями продолжала направление закрытой по распоряжению градоначальника газеты. Она вовремя доставлялась подписчикам и публиковала объявления и рекламу «Бакинских Известий». Другой пример можно привести из практики известного в те годы в Баку публициста Ахмед бека Агаева, который в короткий срок открыл несколько изданий, взамен закрывающихся по тем или иным причинам: газеты «Хаят», «Иршад», «Прогресс», «Таракки» и другие, всего более десяти на русском и азербайджанском языках. Созданное им газетное товарищество из 144 пайщиков с взносом по 75 рублей в год, как отмечал журнал «Русское богатство», продолжало издание газет, несмотря на штрафы и убытки (19, с.156), которые, время от времени восполнялись со стороны богатых азербайджанцев. «Зная могучее действие печати на общественное мнение, - писали по этому поводу французские исследователи мусульманской печати в России А.Беннигсен и Ш.Лемерсье-Келькеже, - богатые татары – мусульмане без колебаний щедро поддерживают периодические издания... и если, скажем, власти накладывают на главного редактора штраф за какую-либо антиправительственную статью, всегда находится какой-нибудь богатый татарин, который берет на себя оплату этого штрафа, или богатые подписчики в складчину вносят требуемую сумму, чтобы дать возможность журналу продолжать существование. Как правило, субсидии, получаемые журналами от меценатов, остаются анонимными, но случается, также, что об этом объявляется официально на страницах журнала» (5, с.49).

Первые номера периодической прессы в Баку «без предварительной цензуры» вышли 28 октября 1905 года в пятницу. Рост местной печати выразился после этого появлением целого ряда периодических изданий, как на русском, так и на туземных языках» (6, с.1). Первая же ежедневная национальная газета вышла накануне подписания Манифеста, 7 июня 1905 года. Это была газета «Хаят» (по-азербайджански «Нəуат» (Жизнь) - Л.Г.). Издателем ее был Али Мардан бек Топчибашев, редакторами Ахмед бек Агаев и Али бек Гусейнзаде. Газета издавалась в типографии газеты «Каспий». Она вызвала большой отклик у общественности, как Бакинской, так и Тифлисской. В Баку ее восприняли с воодушевлением, особенно представители местной буржуазии и интеллигенции (18, с.77-79). В Тифлисе же первый отзыв о ней был с подачи одного из цензоров восточных языков Кавказского Цензурного Комитета, армянина по происхождению Караханова, иногда выступавшего на страницах газет, в основном русскоязычной прессы Тифлиса под псевдонимом «Ханзаде». Было бы уместным отметить, что в штате цензоров восточных языков (азербайджанского и персидского) упомянутого комитета, учрежденного в законодательном порядке в 1853 году, в разные годы находились исключительно цензоры армянского языка - Карганов, Каитмазов, Мелик-Меграбов, Кишмишев и Караханов, за что, как пишет исследователь азербайджанской национальной печати М.Ш.Мирзоев, «получали двойное вознаграждение», как исполняющие две должности – цензоров армянского и восточных языков (15, с.14). Так вот, о первой ежедневной газете азербайджанцев Караханов старался создать нелестное впечатление и принизить заслуги ее создателей в глазах Тифлисской общественности: «...газета «Гейт» («Нəуат» – Л.Г.), - писал он, - при крайней отсталости своих взглядов не сможет внести ничего нового и свежего из русской культуры и гражданственности в затихлую и беспросветную атмосферу жизни наших мусульман. И может ли быть об этом речи, когда газета, без всякого стеснения пред невежественною аудиториею своих читателей, громогласно заявляет, что Россия поглощена кутежами и

развлечениями, что население ее подвержено порче нравов. Не показывает ли это, насколько превратное понятие дает газета своим читателям о началах русской жизни, той жизни, которая могла бы очень много светлого и возвышенного дать магометанской массе России?» (15, с.73). Создатели газеты, по мнению Караханова, поступали так ради одной цели – настроить мусульман против империи, «вселить подозрение к России» и «сплотить мусульман земного шара под зеленым стягом пророка» (там же). Призрак панисламизма, очередной камень преткновения против мусульман, муслимов армянами не случайно. Это было направлено не только против азербайджанцев и в целом против мусульман России, но и против Османской империи, международные и политические отношения которой с Россией в ту пору были не простыми, если не сказать враждебными. Из подобного рода выступлений, а затем и длительной переписки, затеянной Кавказским Цензурным Комитетом в отношении зарождающейся тюркской прессы, явствует, что цензоры армянского и восточных языков Цензурного Комитета старались с одной стороны препятствовать развитию азербайджанской печати, с другой поддерживали враждебное настроение в русской общественности ко всему тюркскому и мусульманскому. Это подтверждает и секретная записка Председателя Комитета П.М.Геккеля наместнику на Кавказе И.И.Воронцову-Дашкову о направлении газеты «Хаят»: «7 июня 1905 г. в Баку под редакцию Ахмед бека Агаева и Али бека Гусейнзаде начала выходить в свет газета «Гейт», поставившая себе задачей проповедовать на Кавказе панисламизм. Предварительно оценки направления этой газеты необходимо сказать несколько слов о панисламизме, как политическом учении. По основной идее этого учения, Турецкое государство есть тот краеугольный камень, на котором зиждется весь мусульманский мир. Отречься от него, значит разорить и уничтожить то государство. Турецкий султан считается халифом, ниспосланным Аллахом, и естественным наследником Магомета и его преемников. Он же глава ислама и потому мусульмане всего света, где бы они не находились, обязаны молиться о продлении ему жизни и могущества» (15, с.89).

Тем временем одной из первых после манифеста была издана газета «Известия Совета рабочих депутатов», вошедшая в Бакинский печатный рынок как «дешевая ежедневная рабочая газета». Первый номер газеты вышел 16 декабря 1905 г. Редакторами ее были И.Н.Шендриков и Ф.Г. Зайцев. Несмотря на то, что издаваемая ими газета выходила с разрешения генерал-губернатора, она находилась под бдительным присмотром полицейских надзирателей и околоточных. «Едва увидев свет, - писала газета «Каспий», - подверглась тотчас гонению со стороны балаханской полиции. У одного газетчика было конфисковано 214 номеров. Попутно достается и газетчикам за их просветительную миссию. - Не торгуй бунтовщическими газетами!» (14, с.2). Рассказывая об этом инциденте и иронизируя по поводу того, что городовые и околоточные в Петербурге с недоверием отнеслись к Манифесту 17 октября, поскольку «под ним не было подписи Трепова» (Трепов Федор Федорович – градоначальник г.Петербурга – Л.Г.), газета «Каспий» пыталась разобраться в сложившейся ситуации, когда «губернаторы отменяют манифесты, а околоточные отменяют губернаторские распоряжения» (там же). Вот почему, заключает газета, народ, беря пример у представителей власти, отменяет все, «и сверху, и снизу исходящее» (там же).

Созданной в этот период еще одной рабочей газетой была ежедневная общественно-политическая, экономическая и литературная газета «Кавказское Слово». Первый номер газеты вышел 25 декабря 1905 года. «Кавказское Слово» являлось русскоязычным изданием Бакинских армян. Издателем и редактором газеты были М.А. и Н.М.Сундукянцы. Газета печаталась в типографии Я.Г.Гюльбасарова. Ее тираж не превышал 3500 экземпляров. Однако газета просуществовала недолго, после пятнадцатого номера издание ее было приостановлено решением Бакинского генерал-

губернатора Фадеева. В объявлении о подписке в первом номере издания отмечалось, что «газета ставит задачей защиту политических и экономических интересов трудового народа, освещая их с точки зрения народно-социалистического мирозерцания. Как местная газета, «Кавказское Слово» будет уделять особое внимание всем проявлениям областной и национальной жизни и неуклонно проводить идею автономности Кавказа в свободной федеративной России» (6, с.5). В наступившем 1906-м году открылось еще несколько русскоязычных изданий, ставивших своей задачей отстаивание классовых интересов промышленного и сельского пролетариата: появились ежедневные общественно-политические газеты «Якорь» (1 января 1906 г.), «Бакинская Жизнь» (13 января 1906 г.), «Бакинские Отголоски» (25 января 1906 г.), «Труд» (14 апреля 1906 г.), «Трудовая Жизнь» (11 июня 1906 г.), «Призыв» (12 июня 1906 г.), «Бакинская Газета» (13 июля 1906 г.), «Рабочий Голос» (18 сентября 1906 г.), «Справочный Листок» профессионального общества рабочих механического производства г.Баку и его районов (29 сентября 1906 г.), «Каспийская Волна» (5 ноября 1906 г.), «Бакинский Голос» (первый и единственный номер вышел 4 декабря 1906 г.), «Бакинский Досуг» (18 декабря 1906 г.) и другие. Рабочий вопрос и классовая борьба являлись основной тематикой печати «трудового народа», уже вскоре после принятия манифеста, к весне 1906 года, когда ужесточились временные правила в отношении печати, все чаще подвергавшейся полицейским преследованиям и гонениям. В этот период увидела свет ставшая впоследствии авангардом партийной печати Азербайджана газета «Бакинский рабочий». Первый номер ее вышел нелегально в апреле 1906 года, в подпольной типографии Бакинской организации российской социал-демократической партии. По данным исследователя большевистской печати в Закавказье Г.Жвания, инициаторами и руководителями этой газеты были П.А.Джапаридзе, В.П.Ногин, И.Санжур («Тихон»), В.Редусь-Зенькович, Н.М.Флеров и другие. Ногин и Редусь-Зенкович были направлены в Баку в феврале 1906 г. Центральным Комитетом РСДРП (9, с.248). В обращении редакции к читателям отмечалось, что разрешенная правительством печать сосредоточена в руках буржуазии, а рабочие социал-демократические газеты постепенно закрываются. Вот почему им пришлось уйти в подполье, в тайной типографии печатать свою, «за то уже совершенно свободную от глаза правительственных ищек, газету» (17, с.1). Посвященная целиком борьбе против самодержавия, нашедшего опору в Государственной Думе в лице кадетов, газета объектом своей критики делает партию кадетов, по словам ее, уверившей себя и других, «что они являются чуть ли не единственными действительными борцами за народную свободу» (8, с.2).

В годы первой русской революции 1905-1907 гг., в условиях интенсивного развития капитала, обострения классовой борьбы и межнациональной розни, возросла роль периодической печати в идейно-политической борьбе, экономической и культурной жизни. Если до революционных событий 1905 года периодическая печать в основном поддерживала правительственный курс, внешнюю и внутреннюю политику царизма, как например, «Бакинские губернские ведомости», газета «Каспий», «Бакинские объявления», «Нефтяное Дело», то после 17 октября 1905 года издания были проникнуты духом, с одной стороны нарождавшейся социал-демократической оппозиции и пролетарских идей, как газеты «Известия Совета рабочих депутатов», «Бакинский рабочий» и др., с другой стороны, коммерческих и националистических интересов, как газеты «Баку», «Бакинские известия», «Бакинское эхо», «Вестник Баку» и т.п. В условиях первой русской революции большевистская партия впервые получила возможность легально и нелегально выпускать свои издания. В годы царской реакции, когда на печать обрушилась волна репрессий, в Баку увидели свет такие издания как, «Бакинский пролетарий», «Гудок», «Бакинский рабочий» и др. Эта была печать нового типа, пропагандирующая историческую миссию пролетариата как движущей силы

революции в борьбе за уничтожение господствующего строя. Для этого периода характерно проникновение в прессу капитала, появление газетных предприятий и товариществ. Возрастало влияние на буржуазную печать банков, трестов, которые становились держателями акций в газетных предприятиях, подчиняли их своим интересам. Коммерческо-националистические газеты «Баку», «Бакинские известия», «Бакинское эхо», «Вестник Баку» и другие издания армянских купцов, провозгласившие себя изданиями конституционно-демократического направления, на деле являлись пропагандистами идей армянской националистической партии «Дашнакцутюн». Издатели этих газет преследовали две цели в Баку – обогащение за счет Бакинской нефти и благоприятной промышленно-коммерческой обстановки в городе, а также политическое продвижение в вопросе о самоопределении армянского народа.

В эти годы появилась и прогрессивная, навеянная духом демократических преобразований печать, руководимая передовой азербайджанской интеллигенцией. Созданные ими газеты «Хаят», «Иршад», «Прогресс» и др. на азербайджанском и русском языках, верой и правдой служили интересам азербайджанского народа, причем не отдельного его класса, пролетариата или буржуазии, как это наблюдалось в других изданиях, а исключительно чаяниям и надеждам азербайджанцев, что также было качественно новым явлением в истории национальной журналистики.

Литература

1. АДП УДП ф. 276, оп..8, д.394, лл.31-33
2. АПД УДП ф. 276, оп. 8, д.410, л.3
3. Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 года. ИПО «Азербайджан Милли Энциклопедиясы», Баку, 2002, 332 с.
4. Баку, 26 октября. Газета «Каспий», 26 октября 1905 г.
5. Бенингсен А., Лемесьер-Келкежей Ш. Печать и национальное движение русских мусульман до 1920 года. Париж: 1964/Перевод книги на французском языке. АДП УДП, №188 528
6. Богословский Е. Бакинская печать после 17 октября 1905 г. Баку, Типография А.Н.Тараева и Л.Д.Мирзоянца, 1907 г., 28 с.
7. Высочайший Рескрипт, данный на имя министра внутренних дел. Газета «Каспий», 20 февраля 1905 г.
8. Дума и пролетариат. Газета «Бакинский рабочий», №1, 1906 г.
9. Жвания Г.К. Большевицкая печать Закавказья накануне и в период первой русской революции. Издательство ЦК КП Грузии, Тбилиси, 1958 г., 416 с.
10. Загвозкин А.В. К истории цензурного законодательства Российской Империи в XIX – нач. XX веков. www.jurnal.org/articles/2008/hist7.html
11. Иностранная печать о созыве Думы. Газета «Баку», 24 февраля 1906 г.
12. Малышева О.Г. Государственная Дума// Энциклопедия государственного управления в России: В 4 т./ Под общ. ред. В.К.Егорова. Отв. ред. И.Н.Барциц/ Том 1, А-Е. М.: Изд-во РАГС, 2004
13. Местная летопись. Газета «Баку», 1 января 1906 г.
14. Местные свободы. Свобода слова. Газета «Каспий», 6 января 1906 г.
15. Мирзоев М.Ш. Материалы для истории тюркской печати на Кавказе. 2009, 240 с.
16. От конституционно-демократической партии. Газета «Баку», 19 февраля 1906 г.
17. От редакции. Газета «Бакинский рабочий», №1, 1906 г.
18. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, Oka ofset nəşr., 348 s.
19. Тан. Очерки. Передвинутые души. «Русское богатство». Санкт-Петербург, 1908 г., №11, с.156-169

L.O.Hacıyeva**Birinci rus inqilabının Bakıda rusdilli mətbuatın inkişafına təsiri*****Xülasə***

17 oktyabr 1905-ci il Manifestinin imzalanmasından sonra işıq üzü görmüş yeni nəşrlər arasında ictimai-siyasi mətbuat üstünlük təşkil edirdi. İdeya-siyasi mövqeyinə görə rusdilli mətbuat əlvan bir mənzərə yaradırdı. Əgər 1905-ci il inqilabı hadisələrindən əvvəl dövrü mətbuat hökumət kursunu və çarizmin xarici və daxili siyasətini əsasən dəstəkləyirdisə, 17 oktyabr 1905-ci ildən sonra nəşrlər sosial demokratiya və proletariat ideyalarına rəğbət edirdilər. Təqdim edilən məqalədə müəllif bütün bu məsələləri araşdırmağa çalışır.

L.O.Hacıyeva**Influence of the First Russian revolution on development
of the Russian-speaking periodicals in Baku*****Summary***

After signing the Manifest on October, 17, 1905 were issued new editions of a various direction among which the political press appreciably prevailed. The Russian-speaking periodicals in Azerbaijan from the point of view of ideological and political directions represented rather motley picture to these years. If before revolutionary events of 1905 the periodicals basically supported the governmental rate, external and internal policy of tsarism after October, 17, 1905 of the edition were penetrated on the one hand social democratic opposition and proletarian ideas, on the other hand, commercial and nationalist interests. The author tries to investigate all these questions in given article.

*Rəyçi: prof. Ş.Vəliyev**Redaksiyaya daxil olub: 04.01.2018*

Л.Э.МИРЗОЕВА

доктор филологических наук

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

БОРЬБА С ТРИУМВИРАТОМ ИСКУССТВОМ СЛОВА (Афоризмы в публицистике Марка Цицерона)

Ключевые слова: ораторство, древнеримские политические деятели, писатель, афоризмы

Açar sözlər: natiqlik, Qədim Roma siyasətçiləri, yazıçı, aforizmlər

Key words: the art of speech, ancient Roman politicians, writer, speaker, aphorisms.

«Синтез римской и греческой культуры, подготовлявшийся длительным процессом эллинизации Рима, получил литературное воплощение в многостороннем творчестве Марка Туллия Цицерона (106-43 гг.)» (2, с.314)

Марк Туллий Цицерон принадлежал к сословию всадников, род которого не блистал громкими именами высокопоставленных государственных деятелей. И только разоблачение Цицероном политического заговора Катилины¹ открыло перед ним широкие возможности политической карьеры.

Цицерон был талантливейшим человеком своего времени. Он был политиком, оратором, писателем и адвокатом, и в каждой из этих сфер превосходил многих образованных людей своей эпохи. До нас дошли пятьдесят восемь его речей, трактаты по риторике и философии, около восьмисот писем.

Выступая против позиции нобилитета предоставлять высшие должности исключительно представителям сенаторских семей, Цицерон произнес свою первую речь против оптиматов в народном собрании в 66 г. Далее вся его политическая деятельность направлена на создание союза между сенатом и сословием всадников. В 63 г. до н.э. он избирается консулом. Раскрыв заговор Катилины и жестоко расправившись с его участниками, Цицерон приобретает широкую популярность - его провозглашают «отцом отчества». На этом фоне Цицерон добивается максимального влияния в высших эшелонах власти, пока на беспокойном небосводе политической жизни Рима не появляются триумвиры – Помпей, Красс и Цезарь.

Будучи ярым республиканцем, Цицерон, как мы уже отметили выше, слишком бескомпромиссно подошел к делу о расправе над участниками заговора (он приговорил квинтов к смерти без суда). И теперь триумвиры нашли нужным призвать его к ответу. В 58 г. Цицерон отправляется в изгнание. В 57 г. ему позволяют вернуться, но при условии его полного политического нейтралитета. Однако триумвиры прекрасно использовали ораторский талант Цицерона в своих интересах, назначая его защитником в судах.

В бытность проконсулом в Киликии, Цицерон снискал уважение войска своей справедливостью, а после нескольких победоносных сражений воины провозгласили его императором.²

В трактатах «Брут» и «Оратор» отражена острая полемика автора с представителями одного из ораторских течений - «аттикистами» (от слова «этос», соответствующее

¹ Катилина (108-62 до н. э.) – претор, организовал заговор (66-63), целью которого был переворот, уничтожение не только существующей власти, но и всей общепринятой системы Римского государства. Катилину поддерживали сторонники Суллы. Обещал кассацию долгов, тем самым привлекая единомышленников. (Прим. авт.)

² Символический титул «императора» полководцу присуждали сами воины за стратегические способности и победы в битвах. (Прим. авт.)

моральным особенностям личности стилистическое постоянство). Цицерон, в противовес аттикистам, доказывает, что истинный оратор должен владеть всеми стилями речи (их три – спокойный - низкий стиль, изящный – средний стиль и патетический - величавый). Каждому из этих стилей соответствует предназначение речи – спокойный стиль – для убеждения, изящный стиль – в целях доставления удовольствия, патетический же способен воздействовать на волю аудитории. Используя все три стиля в зависимости от характера определенной части речи, истинный оратор должен наибольшее предпочтение отдать самому замысловатому и впечатляющему – «высокому» стилю.

Новый, но недолгий расцвет политической карьеры Цицерона наступает после убийства Цезаря в 44 г. до н. э. Он возглавил сенатскую партию, выступил в поддержку Октавиана, будущего принцепса Римской Империи, и против Марка Антония, объявившего себя наследником Юлия Цезаря.

Цицерон недооценил политические приоритеты. Вскоре он становится жертвой своего выбора – помирившиеся и образовавшие так называемый II триумвират Октавиан и Антоний дружно вносят его имя в проскрипционные списки, а затем жестоко с ним расправляются.

Обратим внимание на «вечную» актуальность афоризмов Цицерона, нашедших отражение в его, политического характера, письмах к другу Аттику.

«Каково же значение того, который защищается действием другого, а не своим?» (3, с.290) «Союз, не исключивший взаимной зависти, старания исподтишка вредить друг другу...» (3, с.300) «Гражданин, пока дела еще на словах решаются, должен следовать той стороне, которая справедливее, а если дело дошло до оружия, той, которая сильнее...» (3, с.300-301) «В этой борьбе на стороне Помпея будут сенат и все, кто в состоянии обсуждать, а к Цезарю пристанут все, кому есть чего-либо опасаться или кто рассчитывает поживиться за чужой счет». (3, с.301) «И тот, и другой готов к борьбе и в душе, и войсками». Это будет «зрелище великое и приятное» (3, с.301). «...Те боятся быть под царской властью, кто от нее никогда и не отказывался, лишь бы оставаться в покое». (3, с.303) «Лучше бороться, чем рабствовать» (3, с.304). «Побежденный будет осужден на казнь, да и победителем все-таки ты будешь рабствовать». (3, с.304) «Цезарь «будет вряд ли жалостливее Цинны при избииении лучших людей и в алчности не уступит Сулле относительно захвата себе богатств людей состоятельных...» (3, с.304). «Если так дерзает говорить квестор Цезаря (М. Антоний), слабый и нищий, то каким языком заговорит Цезарь, когда в руках его будет все?» (3, с.304)

«Но может ли быть достоинство там, где нет чести?» (3, с.306) «Дело общественное не в стенах». (3, с.306)

«Допущено (...) нашим вождем (Помпеем) то, что мы, выйдя из пристани без руля, отдались на произвол ветрам». (3, с.307).

«Самый несправедливый мир, по моему мнению, полезнее, чем самая справедливая война». (3, с.308)

«Италия восплает войной; столько зла возбуждено частью завистливыми, частью злонамеренными гражданами!» (3, с.308).

«Краткоречивым делают меня сами обстоятельства». (3, с.309)

«...Позор единомыслия с тираном...» (3, с.309).

«Ни бодрости, ни плана действий, ни войск, ни заботливости». (3, с.309) (О Помпее).

«Трудная поистине задача правильно заведовать общественным делом». (3, с.310)

«Один (Цезарь) в деле самом позорном снискивает рукоплескания, а (Помпей) в самом лучшем – неприятности». (3, с.312)

«И тот, и другой ищут только господства, а вовсе не того, чтобы их отечество было счастливо и в чести». (3, с.313)

«Ни тому, ни другому не нужно нашего благополучия. И тот, и другой хотят царствовать...» (3, с.313).

«Если действительно он (Цезарь) будет чужд убийств и ни у кого ничего не отнимет, то он сильнее всего будет любим именно теми, кто больше всего его опасался» (3, с.314).

«Опасность – в раздражении того и другого (Помпея и Цезаря), а победа до того неверна, что дело, худшее по моему мнению, даже скорее может на нее рассчитывать». (3, с.314)

«Все, что этот Пизистрат (Цезарь) не сделал злого, принимается с такой благодарностью, как будто он другому воспрепятствовал сделать это самое зло». (3, с.314)

«Скажу тебе, что когда он (Цезарь) взойдет в силу, то в Италии крыши ни одной не оставит» (3, с.316).

«Сенат, законы, судьи, суды утратили свою власть, и не только чьего-либо частного, но и общественного состояния не достанет на удовлетворение страстей, издержек и нужд стольких беднейших людей». (3, с.316)

«Если преступно родителям отказывать в пропитании, то каково же, если наши лучшие люди собираются изнурить голодом исконную и святейшую общую мать – отчизну». (3, с.318)

«А мы еще живы, и город этот (Рим) стоит! (3, с.320) «Никогда не хотел я разделить победу с Помпеем, но бедствие его предпочел бы!» (3, с.320) «Благонамеренные граждане не пойдут, а пустые даже насмеются; алчущие переворота (...) употребят насилие». (3, с.320)

Итак, афоризмы М. Цицерона не только выражают самую суть социально-политических противоречий его времени, но и своим глубоким смыслом отражают общечеловеческие проблемы каждой эпохи.

Литература

1. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. М.: Высшая школа, 1990.
2. Тронский И. М. История античной литературы». М.: Высш. шк., 1983.
3. Цицерон Марк Туллий. Цезарь в письмах Цицерона. Гай Юлий Цезарь. История Галльской войны. АСТ Москва, 2009.

L.Ə.Mirzəyeva

Söz sənəti vasitəsilə triumvirat ilə mübarizə

Xülasə

Məşhur qədim Roma siyasi xadimi, yazıçı və nətiq Siseronun siyasi və jurnalistik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri "Söz sənəti vasitəsilə triumvirat ilə mübarizə" məqaləsində əks olunur.

Yazıcının hər zaman aktual olan aforizmləri təhlil olunur.

L.A.Mirzayeva

The struggle with the triumvirate by the art of speech

Summary

In the article "The struggle with the triumvirate by the art of speech" features of political and journalistic activity of the famous ancient Roman politician, writer and speaker Cicero are reflected. Analyzed, relevant at all times, the writer's aphorisms.

Рецензент: д.ф. по филол., доц. Ш.Ш.Мусаев

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2017

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

A.Q.CABAROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *dil oyunları, dil, xarici dil dərsləri, öyrənmə psixologiyası, rollu oyunlar, metod*

Ключевые слова: *языковые игры, язык, уроки иностранного языка, психология обучения, ролевые игры, метод*

Key words: *language games, language, foreign language lessons, the studying psychology, games with roles, method*

İnsanlar oyun zamanı öz intellektual potensialından da istifadə edir və hətta ətraf aləmi dərk etməyə çalışır. Bəzən oyunlar yarış xarakterli olur. Bu zaman oyun iştirakçıları öz fiziki və əqli qabiliyyətlərini sınayır və bir-birləri ilə müqayisə edirlər. Uşaqlar normal inkişaf etmələri üçün öz yaşlarına və qabiliyyətlərinə görə müxtəlif oyunlar oynamalıdılar. Oyun zamanı uşaqların qavrayışı inkişaf edir. Oyun əqli imkanları inkişaf etdirməklə yanaşı uşaqların sosial həyata integrasiyasını da asanlaşdırır. Bu zaman onların həmçinin hərəkəti bacarıqları da güclənir.

Oyun cəmiyyətin güzgüsüdür. Müxtəlif mədəniyyətlərin dilləri, dinləri fərqləndiyi kimi oyunları da bir-birindən fərqlənir. Hələ qədim zamanlarda oyunların pedaqoji dəyərindən məlumatlı idilər. Platon yazırdı ki, uşağın nə ilə və necə oynaması onun yalnız xarakterini açıqlamır, həm də onu şəxsiyyət kimi formalaşdırır. I əsrdə Kvintilian müəyyən bilikləri aşılamaq və çalışmalar vasitəsilə bacarıqları möhkəmləndirmək məqsədilə didaktik oyunlardan istifadə etmişdir. O üzərində hərflər yazılmış kiçik lövhələri uşaqlara verirdi ki, onlar oynayaraq oxumağı öyrənsinlər (16).

Xarici dil dərslərində oyunların böyük rolu var. Öyrənmə psixologiyası baxımından oynayaraq öyrənmək daha asandır. H.Hilşerin fikrincə, öyrənmə qabiliyyətindəki çatışmazlıqları oyun qabiliyyətini inkişaf etdirməklə tənzimləmək olar (7).

Planlı oyunların özləri də rollar üzrə bölüşdürülür. Rollu oyunlarda şagirdlərə müəyyən rollar verilir, yəni hansısa situasiyada onlar müəyyən rol ifa etməlidirlər. Situasiyadan kənara çıxmamaq şərtilə, onlar fikir söyləməkdə tam azaddırlar. Burada oyun iştirakçısından kreativlik və dil bilikləri tələb olunur. Bəzi hallarda iştirakçıya ifadələr, sözlər, strukturlar şəklində kömək də verilir. Rollu oyunlar adətən iki şagird arasında keçirilir. Rolun təsviri və münasib davranış haqqında iştirakçı qabaqcadan məlumatlanır. Planlı oyunlarda oyun iştirakçısının sərbəstliyi rollu oyunlarla müqayisədə məhdud olur. Prosesin və ünsiyyətin strukturu qeyri-məhduddur.

Planlı oyunlar əslində bir çoxları tərəfindən şərti oyunlar sayılır. Oyun iştirakçıları müəyyən funksiyaları öz üzərinə götürür və müəyyən ictimai və fərdi maraqları təmsil edir. Burada həm müxtəlif ictimai qurumları təmsil edən rollar, həm də cəmiyyətin müxtəlif zümrlərini təmsil edən rollar ola bilər. Planlı oyunlara hazırlaşmaq üçün daha çox vaxt lazımdır. Oyun iştirakçıları öz rollarını düzgün ifa edə bilmələri üçün cəmiyyət haqqında,

ictimai qurumlar haqqında müəyyən biliklərə malik olmalıdırlar. Onlar internetdə araşdırmalar aparmalı və lüğətlə çox işləməlidirlər.

U.Baerə görə, cəmiyyət strukturları haqqında müxtəlif biliklərin mənimsənilməsi, alternativ düşünmənin və davranışın məşqi planlı oyunların pedaqoji əhəmiyyətini artırır (1). M.Noymanna görə, bu oyunların əhəmiyyəti: kooperasiya və kommunikasiya bacarıqlarının aşılması; müxtəlif interaktiv texnikaların (dialoq, debat, məruzə, protokol) öyrənilməsi; digər fikirlərə qarşı tolerantlıq hissinin məşqi; demokrativ davranışa alışmaqdadır (14).

Əksər oyunlar dərstdə masa arxasında oturaq vəziyyətdə həyata keçirilir və koqnitiv bacarıqlar tələb edir. Lakin bədən hərəkətini dərstdən kənarlaşdırmaq olmaz. Adətən dərstdə ən çox hərəkət edən müəllim olur. Şagirdlər isə öz yerlərində, çox vaxt da narahat stullarda, hərəkətsiz oturur və bu hərəkətsizlik onları yorur. Elə bu səbəbdən də onlar səbirsizliklə tənəffüsü gözləyirlər. Tənəffüsü şagirdlərə, əlbəttə, dərşarası da vermək olar. Bunun üçün şagirdlərin fəaliyyət növünü dəyişdirmək kifayətdir. Bu heç də bir koqnitiv çalışmanı digəri ilə əvəz etmək demək deyil. Söhbət əqli bacarıq tələb edən çalışmaları fiziki çalışmaları əvəz olunmasından gedir. Dərstdə hərəkət yalnız fiziki sağlamlıq məqsədini güdmür, hərəkət öyrənmək, məlumatlanmaq, ideyaları inkişaf etdirmək, problemləri çözmək üçün vacib amillərdəndir.

Dərstdə keçirilən oyunların səmərəli və faydalı olması üçün aşağıdakı məqamlara diqqət verilməlidir. Seçilən oyun məqsədəuyğun olmalıdır. O, oyunu qabaqcadan planlaşdırılmalıdır. Oyunun qaydaları iştirakçılara aydın izah olunmalıdır. Oyuna verilən izahat qısa və asan olmalıdır. Oyun məcburi xarakter daşımamalıdır, şagirdləri oyuna dəvət etmək, onları oynamağa həvəsləndirmək lazımdır. Müəllim qrupu daha kiçik qruplara bölmək üçün müxtəlif variantları, alternativləri və metodları bilməlidir. Müəllim oyunun gedişini nəzarətdə saxlamağı bacarmalıdır. Oyun dərstdəki boşluğu doldurmaq xətrinə keçirilməməlidir, o həm də tədris proqramında öz əksini tapmalıdır (5). Sonda rollu və planlı oyunlara aid nümunələr vermək istərdik.

Rollu oyun (11)

Partnerarbeit – Rollenspiel: Entscheiden Sie sich für eine der drei Situationen und übernehmen Sie eine Rolle.

Lukas, 21 Jahre (Automechaniker)

Sie haben gerade eine wirklich gute Anstellung gefunden. Sie verdienen zwar genug, um von zu Hause auszuziehen, sind sich aber noch nicht ganz sicher.

Sie können unter anderem folgende Sätze verwenden:

Endlich habe ich...

Ja, aber ich bin mir noch nicht sicher, ...

Ich befürchte nur, ...

Mathias, 23 Jahre (Student)

Sie wohnen in einer Wohngemeinschaft und finanzieren Ihr Studium mit einem Job als Kellner. Das Cafe schließt und Sie finden keine neue Stelle. Sie können sich die Miete nicht mehr leisten und müssen ausziehen. Ihre Eltern haben Ihnen angeboten, dass Sie wieder bei ihnen einziehen können.

Sie können unter anderem folgende Sätze verwenden:

Sie haben mir angeboten, ...

Ich habe wohl keine Wahl,...

Ich kann dir nicht versprechen, ...

Julia, 25 Jahre (Verkäuferin)

Sie kennen Lukas sehr gut. Seit drei Jahren leben Sie schon in einer eigenen Wohnung und versuchen Lukas auch zu diesem Schritt zu ermutigen.

Dann kannst du ja jetzt ...

Du kommst schon damit klar, ...

Es ist höchste Zeit, ...

Johanes, 25 Jahre (Student)

Sie sind der Mitbewohner von Mathias und Raten ihm davon ab, wieder zu Hause einzuziehen. Sie bieten ihm finanzielle Unterstützung an.

Überleg dir das gut. ...

Wenn du möchtest, kann ich ...

Da kannst du dir Zeit leisten. ...

Ralf, 54 Jahre (Anwalt)

Ihre Tochter arbeitet seit einem Jahr als Ärztin und wohnt immer noch zu Hause. Zur Klinik braucht sie über eine Stunde mit dem Auto. Sie sind der Meinung, dass das für Ihre Tochter eine zusätzliche Belastung ist. Sie raten ihr dazu, sich eine Wohnung in der Nähe der Klinik zu suchen.

Sie können unter anderem folgende Sätze verwenden:

Sag mal, wäre es nicht besser

Verstehe mich nicht falsch, aber ...

Wir helfen dir schon. ...

Maria, 30 Jahre (Ärztin)

Sie möchten eigentlich noch nicht ausziehen, denn Sie haben weder sehr viel Geld noch die Zeit, eine Wohnung zu suchen. Sie versuchen, Ihrem Vater Ihren Standpunkt klarzumachen.

Wie meinst du das? ...

Es ist nicht einfach, ...

Ich finde aber, ...

Planlı oyun (12)

a) Sehen Sie den Film „Der Schatz im Eis“. Worum geht es?

b) Bilden Sie Gruppen oder Paare und bereiten Sie entsprechend der Gruppen- Rolle Ihre Argumente für eine Diskussion vor. Diskutieren Sie dann die verschiedenen Meinungen zur Samenbank auf Spitzbergen. Vertreten Sie in der Diskussion Ihren Standpunkt, aber gehen Sie auch auf die Argumente der anderen ein.

Gruppe A

Sie finden, dass die Samenbank der einzige Weg der Menschen ist, um nach einer Katastrophe überleben zu können.

Gruppe B

Zwar halten Sie die Samenbank für notwendig, aber Sie glauben, dass nur die reichen Länder die Kontrolle darüber haben und über die Nutzung der Samen entscheiden werden.

Gruppe C

Sie wollen nicht in die natürliche Entwicklung eingreifen. Wenn der Mensch seine Umwelt zerstört, dann ist das eben so. Es passiert immer, dass bestimmte Arten aussterben-warum nicht auch der Mensch?

Gruppe D

Sie sind gegen die Samenbank, denn statt so viel Geld in dieses Projekt zu stecken, sollte das Geld lieber für konkrete Umweltschutzprojekte verwendet werden.

Ədəbiyyat

1. Baer U. Konflikte spielerisch erfahren und reflektieren. Planspiel als Methode, im Friedrich Jahresheft: Spielzeit. Spielräume in der Schulwirklichkeit. Seelze: Friedrich Jahresheft 13/1995S.18-20
2. Behme H. Miteinander reden lernen. Sprechspiele im Unterricht. München, 1992, 222 S.
3. Bräuer G. KulturErfahren versus KulturErkennen - Theater als Medium für den Fremdspracherwerb, in Theatralisierung von Lernprozessen, Berlin, 1995, S.165-184
4. Deppe E. Spielend lernen- lernend spielen, im Friedrich Jahresheft: Spielzeit, 13/1995, S.134-139
5. Eckert F., Klemm S. Wir wollen spielen! Spiel- und theaterpädagogische Elemente im Fremdsprachenunterricht an der Sprach- und Kulturbörse TU Berlin. Diplomarbeit am FB 2: Berlin, 1998
6. Fritz J. Theorie und Pädagogik des Spiels. Eine praxisorientierte Einführung. Weinheim, München, 1991, 189 S.
7. Hilscher H. Spielen macht Schule. Grundlagen, Argumente und erprobte Vorschläge für Spiel mit Grundschulkindern Eltern und Lehrern, Heidelberg, 1981,141S.
8. Kauke M. Spielintelligenz. Spielend lernen – Spielen lehren? Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 1992, 199 S.
9. Klippel F. Spieltheoretische und pädagogische Grundlagen des Lernspieleinsatzes im Fremdsprachenunterricht. Frankfurt/Main, Bern, 1980 (Europäische Hochschulschriften Reihe 11, Pädagogik Bd. 93)

10. Klippel F. Spielereische Lehrerfortbildung, in „Ganzheitlicher Fremdsprachenunterricht“ Herausgegeben von Johannes-Peter Timm Weinheim, 1995, S.05-117
11. Koithan U., Schmitz H., Sieber T., Sonntag R. Aspekte Mittelstufe Deutsch, Lehrbuch 1, Langenscheidt
12. Koithan U., Schmitz H., Sieber T., Sonntag R. Aspekte Mittelstufe Deutsch, Lehrbuch 2, Langenscheidt
13. Neumann-Mayer. Leitfaden zum Planspiel. Spielphasen, Rahmenbedingungen, Anregungen, Erhard Friedrich Verl. Jahresheft 13/1995, S.20-21
14. Scheuerl H. Theorien des Spiels, Beltz, Weinheim / Basel 1991

А.Г.Джабарова

Значение игр на уроках иностранных языков

Резюме

Данная статья посвящена изучению роли и полезности игр на уроках иностранного языка. Автором подчеркивается, что игры давным-давно применяются в процессе обучения. Игры ускоряют и облегчают процесс усвоения намеченного результата. Ролевые игры развивают когнитивные способности учащихся, если в их организации учтены возрастные категории детей. При этом автором отмечается, что успешность игр во многом зависит от организатора (учителя). В статье автором приведены конкретные примеры словесных игр.

A.G.Jabarova

The importance of games in foreign language lessons

Summary

The article deals with the importance of games in foreign language games. The author states that the games have been applied to the teaching process since ancient times. Games are used to simplify and accelerate the intended results. If the games have been established with roles, they help to develop the cognitive ability of learners. The author underlines that the succession of games mostly depend on teachers. The concrete examples have been given to the verbal games by the author as well.

Rəyçi: f.f.d., dos. X.Əsgərova

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2017

L.V.CAHANGİROVA
e-mail: cahangirov@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRƏ ƏSASLANDIRILMIŞ İLKİN RİYAZİ MÜHAKİMƏLƏR YÜRÜTMƏK BACARIQLARININ AŞILANMASI

Açar sözlər: əsaslandırılmış məktəbli mühakimələri, əqli nəticə, müqayisə, “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” münasibətləri, təfəkkür əməliyyatları, qarşılıqlı-birqiymətli uyğunluq.

Ключевые слова: обоснованные суждения школьников, сравнение, соотношения «больше», «меньше», «равно», мыслительные действия, взаимно-однозначные действия.

Key words: justified school judgements, mental outcome, comparison, relationships of “more”, “less” or “equal”, thinking operations, mutual-one-valued compliance.

Respublikamızın Təhsil Qanununda, həmçinin Təhsil Standartlarında təhsilin, o cümlədən ibtidai təlimin qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biri də kiçik yaşlı məktəblilərə inamlı bilik və bacarıqlar verməyi, onlara əsaslandırılmış mühakimələr yürütməyi, düzgün elmi nəticəyə gəlməyi və həmin nəticələrin doğruluğunu sübut edə bilməyi öyrətməkdir. Bu ümumi tələb riyazi təlimin də qarşısında dayanır. Yəni, ibtidai riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində kiçik yaşlı məktəblilərə öz fikirlərinin doğruluğunu sübut etməyə tələbatı tərbiyə etmək. Tədqiqat göstərdi ki, riyaziyyat üzrə fənn kurikulumunda, hətta I sinifdə ilk dövrlərdə verilən anlayışlarla əlaqədar bu sahədə işin aparılmasına geniş imkan var. Beləki, fənn kurikulumuna görə, ilk riyaziyyat dərslərində kiçik yaşlı məktəblilərə “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətləri əsasında müqayisələr aparmaq bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Qoyulan tələbə görə bu bacarıqlar elə formalaşdırılmalıdır ki, “çoxlu sayda praktik çalışmalar əsasında uşaqlar iki əşya qrupunun hansında “çox” (“az”) əşya olmasını aydınlaşdıraraq və yaxud onlarda bərabər miqdarda əşyalar olmasına əmin olaraq həmin əşya qruplarını müqayisə etməyi öyrənsinlər” (6, s.6).

Qeyd edək ki, belə müqayisə bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı istifadə olunacaq praktik tapşırıqların seçilməsində görkəmli metodist alimlərin, xüsusən də, M.İ. Moronun, A.M. Pışkalonun və b. dəyərli tövsiyələrini nəzərə almaq çox faydalıdır: “Uşaqlar praktik tapşırıqların həllində iki müqayisə edilən çoxluğun elementləri arasında birqiymətli uyğunluğu müstəqil qurmağı öyrənməlidirlər. Uşaqlar belə uyğunluğu qurmaqla müxtəlif praktik işlər prosesində tanış olmalıdırlar” (6, s.106).

Bununla da biz, ibtidai riyazi təlim zamanı “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətləri əsasında formalaşdırılacaq bacarıqlarla əlaqədar fənn kurikulumundan irəli gələn və metodik ədəbiyyatda öz əksini tapan əsas metodik tələbi qeyd etmiş oluruq.

Təlim prosesində “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinə əsaslanan müqayisə etmək bacarıqlarının necə formalaşdırıldığını və kiçik yaşlı məktəblilər tərəfindən onun necə mənimsənildiyini öyrənmək məqsədilə I sinfin riyaziyyat dərslərində aparılmış sistematik müşahidələrdən aydın oldu ki, müəllimlərin əksəriyyəti bu münasibətlərə əsasən müqayisə etmək bacarığının formalaşdırılmasına şagirdlərdən 1-dən 10-a kimi düzünə və tərsinə saymağı tələb etməklə başlayır və sonra sayların müqayisəsinə keçir:

- Uşaqlar, bir çoxdur, yoxsa iki? (iki).
- Bəs hansı azdır? (bir).
- Üç çoxdur, yoxsa iki? (üç).

Müqayisə bu qaydada davam edir. Sonra müəllim şagirdlərdən düzüm taxtasının yuxarı gözüne üç qırmızı dairə, aşağı gözüne isə iki göy dairə qoymağı tələb edir.

- Uşaqlar, hansı dairələr çoxdur? (qırmızı).

- Nə üçün qırmızı dairələr çoxdur? (Çünki qırmızı dairələrin sayı üçdür, göy dairələrin sayı isə ikidir. Üç ikidən çoxdur. Ona görə də qırmızı dairələr göy dairələrdən çoxdur).

Digər əşyalar qrupu da eyni qaydada müqayisə edilir və analoji mühakimələr yürüdüldür. Bu mühakimələrdə bir tərəfdən iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsində nəticənin doğruluğu ədədlərin müqayisəsinə istinad olunaraq əsaslandırılır, digər tərəfdən “çoxdur” və “azdır” ifadələrindən həm iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsində, həm də iki ədədin müqayisəsində istifadə olunur.

İlk öncə qeyd edək ki, “çoxdur” və “azdır” terminlərindən həm iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsində, həm də iki ədədin müqayisəsində istifadə etmək olmaz. Çünki, “Çoxdur”, “azdır” terminləri iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsini xarakterizə edir. İki ədədin müqayisəsi isə “böyükdür”, yaxud “kiçikdir” terminləri vasitəsilə aparılır. Bu terminlərin yuxarıdakı şəkildə qarışdırılması tədricən kobud elmi səhvlərə gətirib çıxarır.

Natural ədəd və bu ədədlərin müqayisəsi haqqında hələlik heç bir təsəvvürü olmayan kiçik yaşlı məktəblilərdən natural ədədlərin müqayisəsinə söykənən mühakimələr yürütməyi və onların düzgün mühakimələr olduğunu əsaslandırmağı tələb etmək olarmı?

Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbə yenicə qədəm qoymuş uşaqlar hələlik belə bacarıqlara malik deyillər. Onlar məktəbə özləri ilə yalnız sadə təsəvvürlər və tam formalaşmamış ilkin bir qrup bacarıqlar gətirmişlər. Bu təsəvvür və bacarıqlar qrupunu şərti olaraq riyaziyyatı yenicə öyrənməyə başlayan kiçik yaşlı məktəblilərin ibtidai biliklər sistemi adlandıraraq. Şagirdlər ilk dərslərdə öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırarkən yalnız həmin təsəvvür və bacarıqlar sistemindən istifadə edə bilər və etməlidir. Onu da qeyd edək ki, A.İ. Markuşeviçin ifadəsi ilə desək, natural ədədi və onların müqayisəsini nəinki I sinif şagirdlərinin ibtidai biliklər sisteminə daxil olan, ümumiyyətlə nə riyaziyyatın özü, nə də onun tətbiqi üçün ilk, ən elementar riyazi anlayışlar hesab etmək olmaz. Natural ədəd və onların müqayisəsi mürəkkəb anlayışlardır (2, s.9). Ona görə də “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinə əsaslanan mühakimələrdən iki ədədin müqayisəsi zamanı, başqa sözlə desək, iki sonlu əşyalar qrupunun miqdarca müqayisəsi zamanı iki ədədin müqayisəsinə əsaslanan mühakimələrdən istifadə etmək düzgün deyil. Bu halda mühakimə nəinki düzgün elmi quruluşa malik mühakimə olmur, həm də əslində nəticə (tezis) sübut edilməmiş qalır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətləri vasitəsilə kiçik yaşlı məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılınması zamanı onların ixtiyarına daha etibarlı vasitələr vermək lazımdır. Bu vasitələr:

- a) fənn kurikulumunun tələblərinə tam uyğun olmalı;
- b) elmi cəhətdən daha düzgün və dəqiq nəticə verməli;
- v) şagirdlər tərəfindən asan qavranılmalı və tətbiqi mümkün olmalı;
- q) təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət göstərməlidir.

Güman edirik ki, belə bir vasitə mümkündür. Zənnimizcə, bu vasitə iki sonlu əşyalar qrupu arasında praktik yolla qarşılıqlı bir qiymətli uyğunluq yarada bilmək bacarığı və bu bacarıqlara əsaslanan mühakimələr ola bilər. Güman edirik ki, iki sonlu əşyalar qrupunun miqdarca gözəyari müqayisəsindən riyaziyyat, informatika, həyat bilgisi və s. fənlər üzrə əqli nəticələrin doğruluğunu yoxlamaq, onların düzgünlüyünü əsaslandırmaq vasitəsi kimi də istifadə etmək olar.

Bunun üçün ilk öncə şagirdlərdə söylənilən hər hansı fikrin doğruluğunun əsaslandırılmasına, onun düzgün olduğunu sübut etmənin vacibliyinə ehtiyac hissi oyatmaq lazımdır. Bu işdə “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlər ilə bağlı kiçik yaşlı məktəblilərin əldə etdikləri bilik və bacarıqların daha geniş imkanları vardır. Bu bacarıqların

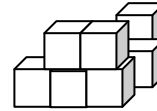
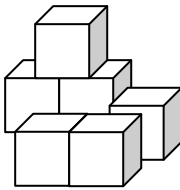
aşılması zamanı sübutetmənin (əsaslandırmanın) zəruriliyinə ehtiyac hiss etdirmənin ən optimal vasitələrindən biri iki əşya qrupunun miqdarca gözəyari müqayisəsi zamanı alınmış nəticələrin doğruluğuna əvvəlcədən şübhə oyatmaqdır. Sovet pedaqoji elminin tanınmış nümayəndələrindən biri olan N.M. Beskinin sözləri ilə desək, əvvəlcə şagirdlərdə verilmiş təklifin düzgünlüyünə şübhə toxumu səpmək, sonra isə şübhəni həll etmək lazımdır. Bu, riyaziyyatın tədris olunmasında əsas, vacib prinsiplərdən biridir (1, s.71).

Bu prinsip əsasında “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (o qədərdir) münasibətləri üzrə bilik və bacarıqların mənimsədilməsi zamanı həmin münasibətlərin mənasının aydınlaşdırılmasına eksperimental sinif müəllimləri, təklif etdiyimiz metodikaya əsasən, fəza tutumuna görə bir-birindən kəskin fərqlənən iki kublar çoxluğunun müqayisəsi ilə başlayır. Sol tərəfdəki çoxluqda 16, sağ tərəfdəki çoxluqda isə 20 kub vardır. Kublar elə formada qoyulmuşdur ki, onları saymaq və sayca da müqayisə etmək mümkün olmasın. Kənardan baxanda fəza tutumuna görə (bax: şəkl. 1) sağ tərəfdəki kublar sol tərəfdəkilərdən çox görünür. Hər iki kublar çoxluğunu kiçik yaşlı məktəblilər diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra müəllim müsahibəyə keçir:

- Uşaqlar, biz müəyyən etməliyik ki, bu kitablardan hansı çoxdur. Siz necə bilirsiniz, hansı kublar çoxdur, soldakı, yoxsa sağdakı? (soldakı).

- Necə bildiniz ki, bu kitablar (sol tərəfdəkiləri əl ilə işarə edir) çoxdur? (sol tərəfdəki kublar çox, sağ tərəfdəkilər isə az görünür).

Kiçik yaşlı məktəblilər müqayisə prosesində əşya qruplarının fəza tutumuna əsaslanmışlar. Bu da təsadüfi deyil. Müxtəlif əşyalar qrupunu ilk öncə miqdarca gözəyari müqayisə etmək meyilləri hər bir insana, o cümlədən kiçik yaşlı məktəbliyə xas olan keyfiyyətlərdəndir. Bu meyilləri də biz kiçik yaşlı məktəblilərin məktəbəqədər dövrdə əldə etdikləri ilkin biliklər sisteminə daxil etmişik.

Şəkil 1.

Göründüyü kimi, şagirdlər səhv etmişlər, sol tərəfə qoyulmuş kublar sağ tərəfdəkilərdən çox deyil, əksinə, azdır. Gözəyari mühakimələrə əsaslanan mühakimələrin bəzən səhv nəticələr də verə biləcəyinə şagirdləri inandırmaq, onlarda gözəyari müqayisənin nəticəsinə şübhə oyatmaq məqsədi ilə onlara sualla müraciət edir.

- Sol tərəfdən kubların, sağ tərəfdəki kublardan çox olduğunu necə yoxlamaq olar?

Bir neçə şagird qruplardakı əşyaları saymaq və sonra da bu ədədləri müqayisə etmə rolunu təklif edir. Müəllim yenidən müraciət edir.

- Kubları saymadan necə yoxlamaq olar? (kiçik kubları böyük kubların üstünə (yanına) qoymaqla).

- Necə qoymaq olar? (Böyük kubları düzürük, sonra kiçik kubları bir-bir böyük kubların üstünə (və yaxud yanına) qoyuruq).

- Kim bunu edər?

Şagirdlərdən biri bu əməliyyatları aparır və digər şagirdlər onu diqqətlə müşahidə edirlər. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, icra edilən hər bir addım həm də sözlə ifadə olunur, sözlə müşahidə edilir.

- Kiçik kubların hamısını böyük kubların üstünə qoydunuzmu? (xeyr).

- Nə üçün? (kiçik kublar çoxdur).

- Hansı tərəfdəki kublar çox imiş? (sağ tərəfdəki).

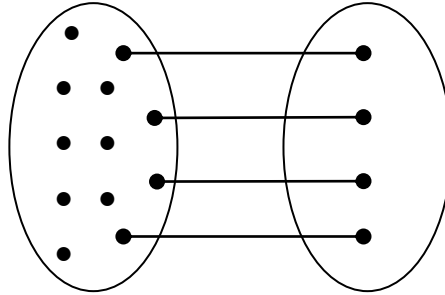
- Əvvəlcə siz hansı kubların çox olduğunu demişdiniz? (sol tərəfdəki).

- Düzümü demişdiniz? (xeyr).

Sonra müəllim şagirdləri başa salır ki, iki əşyalar qrupunu miqdarca gözəyari müqayisə etdikdən sonra alınan cavabı həmişə yoxlamaq lazımdır. Bu qayda ilə bir neçə çalışma həll edildi. Bu, zaman gözəyari müşahidə və müqayisəyə əsaslanan əqli mühakimələrin və onun nəticələrin doğruluğunu əsaslandırarkən müəllim şagirdlərin mücərrədləşdirmə meyillərindən istifadə edir. Dünyəvi təhsil təcrübəsindən aydındır ki, müasir mərhələdə kiçik yaşlı məktəblilərin mücərrədləşdirmə meyillərindən istifadə olunması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir (9, s.14)

Buna görə də, sonrakı mərhələlərdə, müəllim, kiçik yaşlı məktəblilərin təxmini, gözəyari müqayisə yolu ilə gəldikləri əqli nəticələrin doğru olub-olmadığını, məsələn, “Kitablar maşınlardan çoxdur” mülahizəsinin (fikrinin) doğruluğunu əsaslandırarkən belə bir mühakimələr ardıcılığından istifadə edir: Neçə maşın var? (4), Kim yazı taxtasının sağ tərəfinə dörd nöqtə qoyar? (Şagirdlərdən biri bunu icra edir), Neçə kitab var? (12), Kim yazı taxtasının sol tərəfinə 12 nöqtə qoyar? (bir şagird sol tərəfdə 12 nöqtə qoyur).

Müəllim hər bir nöqtələr çoxluğunu qapalı xəttin daxilinə alaraq (bax: şəkl.2) bir daha izah edir ki, soldan birinci xəttin daxilindəkilər kitablar, ikinci xəttin daxilindəkilər isə maşınlardır:

Şəkil 2

Müəllimin izahı davam edir: Kim maşınları göstərir? (şagirdlər uyğun nöqtələr çoxluğunu göstərirlər); Hər bir kitabı bir maşının yanına gətirək. Bunu necə göstərmək olar? (xəttlə). Kim göstərir? (Şagirdlərdən biri şəkil 2-dəki kimi kitabların maşınların yanına gətirilməsini göstərir); Maşınların hamısının yanına xətt çəkilibmi? (Bəli); Hər maşının yanına neçə xətt çəkilib? (yalnız bir xətt); Bəs kitabların hamısından xətt çıxıbmi? (xeyr); Nə üçün? (çünki kitablardan artıq qalır); Deməli hansı çoxdur? (kitablar maşınlardan çoxdur); Düzümü tapmışsınız? (bəli).

Beləliklə, kiçik yaşlı məktəblilərin gözəyari gəldikləri nəticənin (“Kitablar maşınlardan çoxdur”) doğruluğu onların özləri tərəfindən yoxlanılaraq bir daha sübut edilmiş olur. Bununla da müəllim maşınlar və kitablar çoxluğunun müqayisəsini başa çatdırır.

Qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğun praktik çalışmaları əsasında kiçik yaşlı məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarının aşılması və bununla da, öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırma və düzgün elmi nəticəyə gəlmə vasitəsi kimi öyrədilməsi həm əşyalar qrupunun gözəyari müqayisəsini, həm də onların elementləri arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaratmaqla aparılan müqayisənin yaxşı davranıldığını göstərir. Bu da I sinifdən başlayaraq bütün ibtidai təlim prosesində sonlu çoxluqlar arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğun gözəyari müqayisələrin nəticəsini və bu nəticəni verən mühakimənin düzgün olduğunu yoxlamaq üçün ən səmərəli vasitələrdən biri olduğunu göstərir.

Göstərilən pedaqoji yanaşma daha bir neçə istiqamətdə təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Kiçik yaşlı məktəblilər mühakimələrinin düzgün olduğunu sübuta yetirdikdə verilən tədris materialının öyrənilməsinə daha şüurlu yanaşır və onların fənnə marağı artır.

b) Kiçik yaşlı məktəblilər öz mühakimə və nəticələrindəki səhvlərə nəzarət edib, onları aşkara çıxara bilirlər. Belə şagirdlərdə narahatçılıq yaranır və səhvin düzəldilməsi üçün təşəbbüs baş qaldırır.

c) Kiçik yaşlı məktəblilər yaradıcı düşünməyi, mühakimə yürütməyi, öz fikirlərini əsaslandırmağı öyrənilər. Bu proses şagirdlərin təsəvvürlərinin, diqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onlarda fəallıq və təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına da şərait yaradır.

d) Bu, keyfiyyətlər yuxarı siniflərdə fənlərin mənimsənilmə intensivliyinin artırılmasında, təlimin həyatla daha sıx əlaqələndirilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Бескин Н.М. Методики геометрии. М.: ОГИЗ, 1947.
2. Маркушевич А.И. "Математика в школе", 1982, №2.
3. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М.: Просвещение, 1997.
4. Менчинская Н.А. Вопросы умственного развития ребенка. М.: Просвещение, 2010.
5. Метельский Н.В. Психолого–педагогические основы дидактики математики. Минск: Вышедшая школа, 2007.
6. Моро М.И., Пышкало А.М. Методика обучения математике в I-III кл. М., 2006.
7. Kazimov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri (Ağlın sönməz məşəli) –Yenidən işlənmiş üçüncü nəşri. Bakı: OKA Ofset, 2005.
8. Обучение и воспитание детей с шестилетнего возраста в общеобразовательной школе. М.: АПН Рос. Фед., 2013.
9. Папи Ж., Папи Д. Дети и графы. / Обучение детей шестилетнего возраста математическим понятиям / М.: Педагогика, 1974, с.191.
10. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi. Bakı, 2006.
11. Соснина Г.М. Воспитание самоконтроля у первоклассников// Начальная школа, 1998, 12, с.26-29.

Л.В.Джангирова

Выработка навыков обоснованного суждения у школьников младшего школьного возраста

Резюме

В статье определяются возможности воспитания с первого учебного дня у школьников потребности выдвижения обоснованного суждения (умозаключения). Выясняется, что с первых уроков математики основанные на приблизительных наблюдениях суждения младших школьников могут стать причиной неверных выводов. Новый педагогический подход заключается в следующем: мотивации потребности в установлении ошибочности суждений самими школьниками, возбуждение у них сомнения в правильности выработка инициативы в их проверке.

Статья целесообразна как в теоретико-педагогическом, так и в методическом направлении.

L.V.Jahangirova

Empowering justified judiciary skills of young schoolchildren

Summary

The article defines possibilities of bringing demand to educate students with justified judgment starting from the first training day. It turns out that in the first math lesson, judgments based on random observations of younger schoolchildren can lead to incorrect results. It is a new pedagogical approach that pupil identifying this by himself, questioning whether such judgments are inaccurate, and initiatives, opportunities and ways to check these doubts.

The article is useful in both theoretical-pedagogical and methodological aspects.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.12.2017

V.E.CƏFƏROV

e-mail: vuqar_ceferov888@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TARİX MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ USTALIĞI PROBLEMİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: tarix müəlliminin pedaqoji ustalıq, pedaqoji etika, pedaqoji takt, informasiya kommunikasiya texnologiyaları, özünütəhsil, özünütərbiyə

Ключевые слова: педагогическое мастерство учителя истории, педагогическая этика, педагогический такт, информационно-коммуникационные технологии, самообразование, самоовоспитание

Key words: pedagogical mastery of history teacher, pedagogical ethics, pedagogical tact, information and communication technologies, self-education, self-bringing up

XXI əsrin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq elm və texnikanın sürətli inkişafı təhsilə də öz təsirini göstərmişdir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının təlimə daxil edilməsi ilə tarix müəlliminin pedaqoji fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklər etmişdir. Belə ki, tarix müəllimi təkcə öz fənnini dərinlən bilməklə bərabər, müasir təhsilin tələbinə görə İKT-nin imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu da təliminin səmərəli təşkilinə böyük təsir göstərəcəkdir. Qeyd etməliyik ki, təlim müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu qarşılıqlı pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin pedaqoji ustalıq, pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji qabiliyyətləri, pedaqoji etikasını özünü bilavasitə göstərir. Yuxarıda sadaladığımız anlayışların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu anlayışlara dair çoxlu əsər və tədqiqat işləri yazılmışdır. Bu anlayışların hər birinə ayrıca problem kimi yanaşılmış və müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, pedaqoji ustalıq, pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji etika və müəllimin digər xüsusiyyətlərinə aid həm metodik, həm də pedaqoji ədəbiyyatda əhəmiyyətli fikirlər vardır. Pedaqoji ədəbiyyatda “pedaqoji ustalıq” və “metodik ustalıq” anlayışlarına rast gəlinir. Bəzi alimlər, o cümlədən V.A.Kan-Kalik, M.V.Skatkin və başqalarının qənaətinə görə haqqında deyilən anlayışlar məzmunca bir-birinə yaxındır, amma mahiyyəti eyni deyildir. Göstərilir ki, “pedaqoji ustalıq” “metodik ustalıq” anlayışı ilə müqayisədə daha genişdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, həqiqətən bu anlayışlar arasında yaxınlıq olsa da, aralarında müəyyən fərqlər mövcuddur. Metodik ustalıq pedaqoji ustalığa daxildir və onun üzvi tərkib hissəsidir. Onu deyə bilərik ki, tarix müəlliminin pedaqoji və metodik ustalıqı vəhdət təşkil edir, onun tərkib hissəsidir. Metodik ədəbiyyatda, o cümlədən tarixin tədrisi metodikasında tarix müəlliminin pedaqoji ustalıq problemi tədqiq edilmişdir. Tarixçi-metodist olan A.A.Vagin, Murzayev V.S, F.P.Korovkinin, N.J.Zaporozetsin tədqiqatlarında bunu görmək olur. Onu qeyd etməliyik ki, respublikamızın tarixçi-metodistləri tərəfindən bu məsələ tədqiq edilmişdir. Xüsusilə, respublikanın baş metodisti, professor M.M.Əmirov “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası” (1) əsərində tarix müəlliminin dərslər zamanı fəaliyyəti, tarix müəlliminin pedaqoji qabiliyyəti və pedaqoji ustalıq barədə əhəmiyyətli fikirlər yazmışdır. Əsərin “Tarix müəllimi. Müəllimlərin dərslər klinik müşahidəsi” adlı bölməsi tarix müəlliminin peşə qabiliyyəti, ustalıqına həsr edilmişdir və burada əhəmiyyətli fikirlər söylənmişdir. Burada müəllif tarix müəlliminin pedaqoji ustalıq barədə qeyd edir: “Pedaqoji ustalıq tarix müəllimində peşəyə dərin maraq əsasında praktik fəaliyyət prosesində formalaşır və insanın təbii anatomik-fizioloji və psixi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bunlar gələcək müəllimdə hələ məktəbdə təhsil müddətində və ictimai-fəaliyyəti prosesində formalaşdırılmalıdır”. (1, s.643)

Pedaqogika elmində pedaqoji ustalıq probleminə dair N.Kazımov, M.İlyasov, H.Əliyev, F.Rüstəmov, R.Məmmədov, Ə.Həsənov və digər pedaqoqlar bir sıra əsərlər yazmış və pedaqoji

ustalıq probleminə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Rus pedaqolarından V.İ.Pisarenko, S.B.Elkanov və digərlərinin pedaqoji ustalıq probleminə dair əhəmiyyətli əsərləri vardır. Pedaqoji ustalıq probleminin işlənmə səviyyəsini öyrənmək üçün yuxarıda sadaladığımız pedaqoqların bir neçəsinin əsərini nəzərdən keçirəcəyik. Hər şeydən əvvəl bilavasitə müəllimin pedaqoji ustalığına, daha sonra təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair əsərləri nəzərdən keçirəcəyik.

V.İ.Pisarenko və İ.Y.Pisarenkonun “Pedaqoji etika” əsərini (2) nəzərdən keçirək. Zənnimcə, müəllimlərin və pedaqoji fakültələrdə təhsil alan tələbələrin pedaqoji ustalığa yiyələnmələrində bu kitabın özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Pedaqoji etika pedaqoji ustalıq məsələləri ilə son dərəcə sıx əlaqəlidir. Məhz pedaqoji etikaya, pedaqoji mədəniyyətə yiyələnmək və praktik fəaliyyət göstərmək əsasında pedaqoji ustalıq formalaşır. Nəticədə, ustad müəllim həm təlim prosesini, həm sinifdənkənar təlim və tərbiyə işlərini səmərəli şəkildə qurur. “Pedaqoji etika” kitabı ilə yaxından tanış olmaq əsasında pedaqoji ustalıq üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnmək mümkündür.

Kitaba yazılmış ön sözdə qeyd olunur: “Uşaqlarla ilk görüşün necə bir təəssürat oyadaçağı müəllim üçün az əhəmiyyət daşımır. Axı onun gələcək qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri bu ilk görüşdən çox asılıdır. Lakin bütün müəllimlər bu qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasının mürəkkəb texnikasına yiyələniləblərmi? Onların hamısı öz-özlərini müşahidə etmək bacarığına yiyələniləblərmi, emosiyaya qapılırlar ki, öz fəaliyyətlərini ağıl və iradənin qüvvətlənməsinə sərf edərək, baş qaldırmış ixtilafların həllinin mümkün yollarını seçə bilirlərmi? Məktəbdə və təhsil orqanlarındakı çoxillik iş və xüsusi tədqiqatlar bizə imkan vermişdir ki belə bir nəticəyə gələk. Müəllimlər ali məktənlərdə pedaqoji etikaya yiyələnmək sayəsində yaxşı psixoloji-pedaqoji hazırlığa malik olurlar” (2, s.3)

“Pedaqoji etika” kitabına daxil edilmiş mövzuların, demək olar ki, hamısı pedaqoji ustalıqın əsaslarına bələd olmağa və əməli təcrübə qazanmağa imkan verir. Kitaba bu fəsillər daxil edilmişdir: pedaqoji etikanın predmeti və vəzifələri; pedaqoji əxlaqın əsas prinsipləri; pedaqoji etikanın kateqoriyaları; mənəvi şüur; mənəvi fəaliyyət; mənəvi münasibətlər.

Pedaqoji etikanın kateqoriyalarından söz açılarkən, müəllim və şagird münasibətlərinin xarakteri, müəllimin pedaqoji kollektivdəki mövqeyi və yeri, müəllim və valideylər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, müəllim və məktəb rəhbərləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və s. məsələlər üzərində dayanmaq nəzərdə tutulur.

S.B.Elkanovun “Gələcək müəllimin peşə özünütərbiyəsinin əsasları” (3) kitabı müəllimin pedaqoji ustalıqının mahiyyətini öyrənmək baxımından mühüm əsərdir. Bu kitabda nəzərdə tutulmuş mövzuların bir çoxu birbaşa pedaqoji ustalıqla əlaqədardır. Bu əsərdə aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirilir: müəllimin peşə özünütərbiyəsinin mahiyyəti, özünütərbiyə proses və fəaliyyət kimi, gələcək müəllimin peşə özünütərbiyəsinin məzmunu və s. “Gələcək müəllimin peşə özünütərbiyəsinin məzmunu” fəslinə “Psixofiziki təbiətin təkmilləşdirilməsi”, “Pedaqoji ustalığa yiyələnmə prosesində özünü-təkmilləşdirmə”, “Gələcək müəllimin şəxsiyyətinin sosial keyfiyyətinin tərbiyə olunması” və “Gələcək müəllimin estetik özünütərbiyəsi” yarım-fəsilləri daxildir.

Gördüyümüz kimi, kitabda pedaqoji ustalıq məsələləri də diqqət mərkəzində dayanmışdır. Belə ki, “Gələcək müəllimin peşə-özünütərbiyəsinin məzmunu” fəslinə “Pedaqoji ustalıqda aktyorluq sənətinin elementləri”, “Gələcək müəllimin peşə özünütərbiyəsinin məzmunu” adlanan fəslə isə “Pedaqoji ustalığa yiyələnmə prosesində özünü-təkmilləşdirmə” yarım-fəslə daxildir.

Pedaqoji ustalığa aid olan yarım-fəsilləri nəzərdən keçirərkən bir sıra məsələlərlə rastlaşırıq. “Pedaqoji ustalıqda aktyorluq sənətinin elementləri” adlı yarım-fəsildə deyilir: “Aktyor kiminsə obrazını yaradır, rol oynayır. Müəllim isə heç kimin rolunu oynamır. O, öz rolunda yaşayır və öz rolunu oynayır. O, yalnız özü olmalıdır. Odur ki, çox vaxt aktyorun sənəti ilə müəllimin işi arasındakı fərqli cəhətlər barədə fikir yürüdüldür və deyilənlərdə müəyyən həqiqət vardır. Həm aktyorun, həm də müəllimin fəaliyyəti fiziki, psixi və sosial

mədəniyyətin yüksək səviyyəsini tələb edir. Odur ki, fasiləsiz trening, çalışmaları, öyrənmələr və özünütərbiyə vacibdir.” (3, s.57) S.B.Elkanov pedaqoji ustalığ üçün aşağıdakı cəhətləri vacib sayır: pedaqoji qabiliyyətlərə, ümumi mədəniyyətə, səriştəliyə, geniş təhsilə, pedaqoji savad və metodik hazırlığa malik olmaq.

Professor Nurəddin Kazımovun “Pedaqoji ustalığın problemləri” əsəri (4) pedaqoji ustalığ və onun mahiyyəti məsələlərini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Əsərdə pedaqoji ustalığının ümumi məsələləri, ustad müəllim fəaliyyətinin planlaşdırılması, təhsilin məqsədi və pedaqoji ustalığ fəsiləri verilmişdir. Kitabın “pedaqoji ustalığının ümumi məsələləri” bölməsində müəllif pedaqoji ustalığının əhəmiyyətini açıqlayır. Müəllif qeyd edir ki, “pedaqoji ustalığ nə fitri istedad nə də anadangəlmə bir xüsusiyyət deyildir. Ona nail olmağın ən etibarlı yolu şəxsi zəhmətdir, qarşıya çıxan hər cür çətinliyə sinə gərmək, onu aradan qaldırmağa qadir olmaqdır. Bu çətinliklərdən üçünü burada nəzərə cərpdirmaq olar. Əslində onları çətinlik adlandırmaq da düzgün deyildir. Çünki müəllimin gündəlik görməli olduğu işlərdir: 1. pedaqoji ustalığının sirlərini araşdırmaq mövcud ədəbiyyatla tanış olmağa can atmaqdır. 2. Pedaqoji ustalığ sahiblərinin iş təcrübəsinin müşahidə edib öyrənməyə çalışmaqdır. 3. Öz iş təcrübəsini daim təhlil etməyə, nöqsanlarını və uğurlarını üzə çıxarmağa, səbələrini araşdırıb, iş üslubunu təkmilləşdirməyə səy göstərməkdir.” (4, s.3) Göründüyü kimi, müəllif müəllimlərin pedaqoji ustalığa yiyələnmənin ən optimal yolunu hər daim özünü təkmilləşdirməkdə görür. Belə olan təqdirdə hər bir müəllim pedaqoji proses zamanı özündə olan qüsurları araşdırır və aradan qaldırılması üçün səy göstərməlidir. Nəticədə, müəllim yüksək pedaqoji ustalığa nail olmuş olur. Eyni zamanda kitabda pedaqoji ustalığa belə tərif verilir. “Pedaqoji ustalığ-biliklərin, peşə bacarıqlarının, şəxsi keyfiyyətlərin və təcrübənin qovuşması deməkdir.” (4, s.5).

Professor R.H.Məmmədzaadənin pedaqoji ustalığ sahəsində bir sıra tədqiqat əsərləri vardır. Onun tədqiqat əsərlərindən biri “Müəllimin peşə etikası” adlı kitabıdır (5). Burada məktəb islahatı baxımından pedaqoji etikanın bəzi dünya görüş problemlərinə aydınlıq gətirilir. Bu məqsədlə pedaqoji etika elmi-nəzəri etikanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir, pedaqoji etikanın predmetinə və vəzifələrinə münasibət bildirilir.

Müəllif eyni zamanda pedaqoji etikanın başlıca kateqoriyalarını diqqət mərkəzinə gətirir. Bütün bunlarla yanaşı, müəllimin peşə səviyyəsinin təkmilləşməsində metodik işin rolu da aydınlaşdırılır. Bu zaman digər məsələlərlə yanaşı məktəbdə müəllimlərin peşə ustalığının təkmilləşməsinin metodları və təşkilati formaları da nəzərdən keçirilir.

“Müəllifin qənaətinə görə, müəllim və tərbiyəçilərin peşə ustalığının təkmilləşdirilməsi onların reproduktiv və produktiv fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasına yönəldilmiş problem-axtarış xarakterli metodların əlaqəli şəkildə istifadəsinə tələb edir. Müəllif müəllimlərin peşə ustalığının təkmilləşdirmək, elmin nailiyyətlərinə, qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmək üçün aşağıdakı metodların imkanlarından faydalanmağı göstərir: “şifahi-sözlü (məruzə, çıxış, mühazirə, disput, nağıl, söhbət, təhlil, fəaliyyətin şəxsi təhlili və s.); əyani (dərsin metodik işləməsi, konspekt, slaydlar, fotolar, videoyazılar, dərsin və dərsdənkənar tədbirlərin kino çəkilişi, əyani vəsaitlər); praktik (pedaqoji məsələlərin həlli, əməli oyunlar.)” (5, s.87).

Göründüyü kimi, mövcud ədəbiyyatı nəzərdən keçirərkən müəllimin pedaqoji ustalığ problemi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Pedaqoji ustalığda tək cə müəllimin bilikləri deyil, eyni zamanda onun peşə etikası, pedaqoji qabiliyyətləri, özünütəhsili, özünütərbiyəsi mühüm rol oynayır. Pedaqoji ustalığ problemi həm xarici, həm yerli ədəbiyyatımızda elmi-pedaqoji, psixoloji, nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, tarix müəlliminin pedaqoji ustalığına yeni aspektlərdən yanaşılmışdır. Nəzəri cəhətdən pedaqoji ustalığ probleminin mahiyyəti və məzmunu nəzərdən keçirilmişdir. Praktiki əhəmiyyətinə gəldikdə, müasir dövrümüzün tarix müəllimləri məqalənin təcrübi nəticələrindən istifadə edə və ya faydalana bilər. Hal-hazırda müəllimin pedaqoji ustalığının müasir problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı: Yeni nəşr, 2011.
2. Писаренко В.И., Писаренко И.Ю. Педагогическая этика. М.: Нар. асвета, 1984.
3. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. М.: Просвещение, 1989.
4. Kazımov M.N. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı: Çasıoğlu, 2009.
5. Məmmədzaadə R.H. Müəllimin peşə etikası. Bakı: Maarif, 1992.

В.Е.Джафаров

К исследованию проблем педагогического мастерства учителя истории

Резюме

Актуальность проблемы педагогики – основа этой статьи. Источник исследований на тему проблем педагогического мастерства был тщательно исследован с разных точек зрения. Затронуты суть и содержание педагогического мастерства. Изучены возможности и требования в развитии педагогического мастерства. Проявлены определения педагогического мастерства. В статье были отражены теоретические и практические научные новшества.

V.E.Jafarov

On the research of history teacher`s pedagogical skills

Summary

The urgency if the subject has been based in the article. The works on the subject have been analyzed and the teacher`s pedagogical mastery problem has been clarified from different points of view. The essence and subject of pedagogical skill has been given. The ways, opportunities and requirements have been commented for teacher`s reaching pedagogical skill. The definitions of pedagogical skill have been given. The scientific novelty, theoretical and practical significance of the article have been commented.

Rəyçi: t.e.d., prof. O.B.Sultanov

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2017

G.R.ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

PEDAQOJİ TƏMAYÜLLÜ ORTA İXTİSAS MƏKTƏBİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İCTİMAİ FƏALLIQ TƏRBIYƏSİNİN İMKANLARI

Açar sözlər: ictimai fəallıq, özünüidarə, kollektiv, tələbə şurası, komissiya, yaradıcılıq.

Ключевые слова: социальная активность, самоуправление, коллектив, студенческий совет, комиссия, творчество.

Key words: social activism, self-management, team, student council, commission, creativity.

Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəbi tələbələrinin həyatında ictimai fəallıq tərbiyəsinin müstəsna rolu var. Tələbələrin ictimai fəallığı heç də yalnız sosial problem deyil, eyni zamanda psixoloji, pedaqoji problemdir. Akad. M.M. Mehdizadə yazırdı: "Şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyinin təzahürü formalarından biri ictimai-siyasi fəallıq mövqeyindən ibarətdir. Şəxsiyyətin malik olduğu qabiliyyətlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun hərtərəfli fəaliyyət göstərməsini, hətta əmək növlərinin dəyişdirilməsini tələb edir...

Qabiliyyətləri hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün, əməyin dəyişməz qanunundan istifadə etmək birinci dərəcəli tədbir olmalıdır. Yəni şagirdlərin təlim əməyini, idrak fəaliyyətinin məktəb həyatında icra edilməsi mümkün olan başqa əmək növlərilə, o cümlədən ictimai-siyasi fəaliyyət, ictimai-faydalı işləri ilə sıx surətdə bağlamaq» (3, s. 30) lazımdır.

İctimai fəallıq anlayışına tərif verməzdən əvvəl onunla sıx bağlı olan və onun əsasında dayanan "fəal", "fəallıq", "fəaliyyət" anlayışlarını nəzərdən keçirək.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğət"ində "fəal" sözü aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırılır: "Fəal - işlək, çalışqan, işcil, fəaliyyətli, daimi fəaliyyət göstərən, çox iş görən, çox işləyən" (1, s. 136).

Fəallığa təkidli, enerjili fəaliyyət kimi yanaşmaq mümkündür. "Azərbaycan dilinin izahlı pedaqoji lüğət"ində fəallıq sözünün mənası aşağıdakı kimi açılır: "fəallıq-işçilik, çalışqanlıq, fəaliyyət, aktivlik" (2, s. 271) deməkdir.

Fəallıq, həqiqətən işçilik, çalışqanlıqdır. Lakin lüğətdəki kimi bu anlayışın "fəaliyyət", "aktivlik" kimi nəzərdən keçirilməsi ilə razılaşmaq olmur. Əvvəla, ona görə ki, "fəaliyyət" özü ayrıca məfhumdur.

İkincisi, "aktivlik" rusca "aktiv" sözündən götürülmüşdür, eyni mənaları ifadə edir. Başqa sözlə, fəallığın rusca variantıdır, rus sözünə Azərbaycan dilində olan "lik" şəkilçisi əlavə edilmişdir.

Fəallıq şəxsiyyət üçün səciyyəvi sayılan təbii haldır. İnsanın fəallığı orqanizmin və cəmiyyətin tələbləri əsasında müəyyən olunur. Şəxsiyyətin fəaliyyətinin mənbələrinə və hərəkətverici qüvvələrinə dair məsələlər insanın fəallığında mühüm rola malikdir.

"Pedaqoji ensiklopediya"da fəallığa belə tərif verilir: "İnsanda fəallıq zəruri keyfiyyətdir: öz şəxsi tələbatlarına, baxışlarına, məqsədlərinə uyğun olaraq ətraf mühiti dəyişmək bacarığıdır" (3, s. 61). Lüğətdə eyni zamanda diqqət bütün bunların əmək, təlim, yaradıcılıq və s. intensiv fəaliyyətlə sıx bağlılığına yönəldilir.

Fəallıq bioloji baxımdan canlı orqanizmlərin xassəsi kimi öz həyatı tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə xarici qıcıqlandırıcıların təsirinə cavab vermək baxımından bütün canlılara xasdır.

İnsanda fəallıq ətraf aləmi dəyişməklə bağlıdır. O, yaradıcılıqda, ictimai həyatda, əməkdə, təlimdə, təzahür edir.

Ətraf aləmlə qarşılıqlı fəaliyyətini həyata keçirməkdə fəallıq şəxsiyyət, o cümlədən böyüyən nəsil üçün zəruri olan xüsusiyyətlərdən biri kimi özünü göstərir. Fəallıq bütün yaş dövrlərində insanı müşayiət edir.

Başlanğıcda uşağın fəallığı impulsiv (az dərk olunmuş) səciyyə daşıyır və çox vaxt reproduktiv xarakterə malik olur. O, öz tələbatlarını və ətrafdakıların tələbatlarını yerinə yetirmək üçün özünə və ətraf predmetlərə sahib olmağa yönəlmişdir.

Uşaqlara tədricən mürəkkəbləşməkdə olan, lakin onların gücləri çatan tələblər verilməlidir. Elə şərait yaratmaq mümkündür ki, uşaq fəal olmağa özü can atsin, fəallığa çatmağın yollarını müstəqil şəkildə düşünüb tapsın. Bu zaman o, öz fəaliyyətinin faydalılığını, təbii ki, anlayacaq, onun səmərəliliyinə əmin olacaq, nəticələrini qabaqcadan təsəvvür edəcək. Əgər uşaqlarda başlanmış işi başa vurmaq bacarığı tərbiyə edilməzsə, fəallıq əvəzinə boş yerə vurnuxmaq kimi səmərəsiz cəhd yaranacaq.

Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəbi tələbələrində ictimai fəallıq tərbiyəsinin təşkilində özünüidarədir. Özünüidarə bir pedaqoji anlayış kimi necə başa düşülməlidir? «Azərbaycan dilinin izahlı lüğət»ində özünüidarə «hər hansı bir təşkilatın, cəmiyyətin, təsərrüfat, yaxud inzibati vahidinin və s. öz daxili işlərini yerli qüvvələrlə həll etmə hüququ» (1, s. 462) kimi nəzərdən keçirilir. Məsələyə pedaqoji baxımdan yanaşdıqda həmin fikri belə ifadə etmək mümkündür: özünüidarə dedikdə məktəbin, o cümlədən pedaqoji təmayüllü ali tədris müəssisəsinin öz həyatını daxili qüvvələrlə, o cümlədən tələbə oğlan və qızların köməyiylə təşkil etmə hüququ anlaşılır.

«Pedaqoji ensiklopediya»da özünüidarəyə belə tərif verilir: «... özünüidarə şagirdlərdə məsuliyyət hissini, təşəbbüskarlığı, təşkilatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, kollektivdə təşkilatçıların sayını artırır, təhsildə, əməkdə və məktəbin bütün işlərində ən yaxşı əməli göstəricilərin qazanılmasına yardım edir. Özünüidarə ... ictimai münasibətlərdə, yeni doğulan nə varsa, məktəb həyatına gətirir» (2, s. 789).

Y. Talıbov yazır: məktəb özünüidarəsi bütün məktəbliləri əhatə etməlidir və beləliklə də, yalnız seçilmiş bir komissiyanın işinə çevrilməlidir. Əksinə, ümumi yığıncaqlar yalnız fəvqəladə hallarda və ya seçkilər üçün deyil, müntəzəm olaraq keçirilməlidir. Bu yığıncaqlarda mütləq məktəbliləri maraqlandıran bütün məsələlər müzakirə edilməli, məktəbliləri maraqlandıran, məktəblilərin görəcəkləri ictimai iş müəyyən olunmalı, həmin iş elə buradaca ayrı-ayrı qruplar arasında bölüşdürülməlidir. İş elə hesabla bilmək lazımdır ki, hər bir məktəbli bu işi ümumi işin, müəyyən kiçik də olsa bir hissəsini görsün və ümumi yığıncaq qarşısında hesabat versin (5, s. 152).

Özünüidarənin başlıca məğzi yuxarıda nümunə gətirdiyimiz iki iqtibasda öz əksini tapmışdır və irəli sürülən fikirləri eyni zamanda tələbə özünüidarəsinə də aid etmək mümkündür. Ümumiyyətlə götürdükdə, özünüidarə: tələbə şurasının işinin məzmununu zənginləşdirir; tələbələrə təşkilatçılıq vərdisləri aşılayır, onlarda idarəetmə və rəhbərlik, icraetmə və ümumiyyətlə, tapşırılan işə məsuliyyət hissləri yaradır; tələbələrdə təşəkkül tapmış kollektivçilik hisslərinin inkişafına kömək göstərir, onlar kollektivin mənafeyi naminə iş görməyə öyrəşir, vətənpərvər olurlar; imkan verir ki, gənclər təhsil aldıkları universitet və institutda məktəbdaxili həyatlarını özləri qursunlar; cəmiyyətimizə layiq yeni keyfiyyətli insanların yetişməsi işində ali məktəblərə öz köməyini göstərir; tələbələrdə şüurlu intizam yaradır; tələbələrdə ictimai fəallıq üçün vacib olan bacarıq və vərdisləri formalaşdırır.

Tələbə şurası gənclərin tələbə özünüidarəsinin icraedici orqanı hesab olunur.

GDU-da tələbə şurası tədris işinin həyata keçirilməsində, növbətçiliyin, sanitariya-sağlamlıq, mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkilində və həyata keçirilməsində pedaqoji kollektivə kömək göstərirdi. Tələbə şurasında işlər gənclərin özünüidarə prinsipinə əsasən qurulur.

Psixologiya elmləri doktoru prof. R.İ. Əliyev ali məktəblər üçün «Psixologiya» dərslərində yazır: «...Kollektivin təşəkkülü iki mühüm mərhələdən ibarətdir... Birinci mərhələdə emosional amillər daha cəlbəedici olur. Bu dövrdə intensiv şəkildə psixoloji oriyentasiya gedir, pozitiv münasibətlər yaranır. İkinci mərhələdə isə kognitiv proseslər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə hər kəs yalnız potensial və ya real emosional ünsiyyət obyekt deyil, həm də müəyyən sosial norma və ustanovkaların daşıyıcısı kimi özünü təqdim edir» (4, s. 146).

Özünüidarə prinsipi əsasında qurulmuş tələbə kollektivində bu məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild. Bakı: Elm, 1987.
2. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti. Bakı: OKA, Ofset, 2005.
3. Mehdişadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
4. Əliyev R. İ. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Qamma servis, 2003.
5. Talıbov Y.R., Sadiqov F.B., Quliyev S.M. Gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsi problemi. Bakı: Ünsüzadə, 1999.

Г.Р.Алиева

Возможности воспитания общественной активности у студентов среднеспециализированных школ *Резюме*

В статье самоуправление изучено как средство воспитания общественной активности у студентов. Определено что, одним из важных условий для общественной активности студентов является развитие самоуправления у студентов.

В статье отмечено, что успех формирования общественной активности студентов зависит организации самоуправления студентов. Поэтому, очень важна хорошая организации студенческих советов, правильное определение конкретных полномочий и обязанностей каждой комиссии и забота коллектива в педагогическом решении комиссии.

G.R.Aliyeva

Personality control as the method of public activities of students *Summary*

In the article were studied the problem of research of personality control as the method of public activities of students. Have been determined, that this element-control of person is one of the basic features of improvement of personality of students.

In the paper also noted the importance of development of this characteristics of students as the main element. That is why the right formation, also regulation of commission, organizing committees of students organisations, unions is so necessary.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2017

L.F.ƏLİYEVƏ*e-mail: aliyevalala91@mail.ru***Lənkəran Dövlət Universiteti**

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQİN YERİ VƏ ROLU

*Açar sözlər: şifahi nitq, nitq səsi, danışmaq orqanları, intonasiya, vurğu**Ключевые слова: устная речь, диалогический речевой звук, органы речи, интонация, ударение**Key words: oral speech, speech sound, speech organs, intonation, stress*

Bildiyimiz kimi, nitq fəaliyyəti öz mahiyyətinə görə əqli keyfiyyətlərə əsaslanan ünsiyyət prosesi olub şifahi monoloji, şifahi dialoji və yazılı monoloji formalarda təzahür edir. Bu baxımdan, qeyd olunduğu kimi şifahi nitqi bir nitq fəaliyyəti olaraq monoloji və dialoji formalarda əks oluna bilər və əgər nəzərə alsaq ki, şifahi nitq gündəlik həyatımızda daha çox bir neçə tərəfin qarşılıqlı ünsiyyətinə əsaslanır, onda şifahi nitqdə dialoqların üstünlük təşkil etdiklərini qeyd etmək lazımdır. Lakin təbii ki, bu təlim zamanı monoloji nitqin kölgədə qalmasına əsas verilir. Belə ki, monoloji və dialoji nitqin qarşılıqlı əlaqəsi onların inkişaf etdirilməsi prosesində bir-birlərinə təsir edərək şifahi nitqin tamlığını şərtləndirir. Buna görə də təlim zamanı şifahi nitqin hər iki formasının xüsusi cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Əgər dialoji şifahi nitq hazırlıqsız nitqin bacarıq və vərdişlərini, onun reaktivliyini, tempini və s. amilləri nəzərdə tutursa, monoloji nitq əsasən hazırlıqlı nitqin bacarıq və vərdişlərini, onun məntiqliliyini, ardıcılığını və s. inkişaf etdirilir.

Maraqlı məsələlərdən biri də nitq fəaliyyəti olan şifahi nitq ünsiyyətinin yaranması etaplarının müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, F.Kaynz nitqin yaranması prosesini iki etapa ayırmışdır:

1) Nitq istəyinin yaranması. Bu etap özlüyündə iki fazadan ibarətdir:

a) Nitqi stimullaşdıran həyəcan (drängendes Erlebnis).

b) Fikir yaradan faza (Urteil).

Burada həyəcan dedikdə nitq üçün əsas verə bilən xarici aləmdəki əşyalar, hadisələr, bizim baxışlar nəzərdə tutulur.

2) Danışma etapi olan ikinci mərhələdə də iki fazaya ayrılmışdır:

a) Daxili qeydlərin yaranması (Diktion).

b) İfadə etmə, söyləmə (Artikulation).

Bu məsələ ilə bağlı digər bir təsnifatə nəzər salaq. U.A.Zimnyaya belə bir izah vermişdir:

1) Oyaıcı motiv;

2) Analitik sintetik mərhələ;

3) İfadə etmə mərhələsi.

Qeyd etdiyimiz təsnifatlar təbii ki, bunlarla bitmir və bir çox başqa alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Əgər onlara nəzər yetirsək, onda görürük ki, bu təsnifatların çoxunda oxşar başlanğıc mövcuddur. Yəni, şifahi nitqi stimullaşdıran motivin olması faktıdır. Bunları nəzərə alaraq belə bir təsnifat da qəbul etmək olar, yəni şifahi nitq ünsiyyətinin bir prosesi kimi iki mərhələsini göstərmək mümkündür:

1) Nitqin xaricdə əks olunmayan daxili mərhələsi;

2) Nitqin xaricdə əks olunan ifadə edilmə mərhələsi.

Birinci mərhələdə isə üç fazadan ibarətdir:

I Xarici və ya daxili motivin yaratdığı qıcığın insan beyninə təsiri.

II Həmin təsirdən doğan fikir.

III Fikrin avtomatik olaraq dil qanunlarına uyğun olaraq proqramlaşdırılması.

Göründüyü kimi daxili mərhələdə müəyyən bir stimuldan yaranan fikir şüurumuzda bir növ emal olunur və hələ öz xarici ifadəsini tapmır. İkinci mərhələ özlüyündə iki etapa bölünə bilər:

I Danışq orqanlarının fəallıq fazasına çatması.

II Beynimizdə doğan fikrin şifahi şəkildə ifadə olunması, yəni xaricə əks olunması.

İkinci mərhələnin II etası gündəlik həyatımızda bəzən həyata keçməyə də bilər. Daha doğrusu bu etap susmaq ilə də əvəz olunur ki, bunun özü də artıq müəyyən kommunikatıv yük daşıyır. Buna görə də fikrin ifadə olunmaması, daha doğrusu susmaq ilə əvəz olunması vəziyyətdən asılı olaraq razılıq, narazılıq, əminsizlik və s. bildirə bilər.

Şifahi nitq ünsiyyəti zamanı səslərin bir-birinə təsir edərək assimilyasiyaya çatması dili öyrənən şəxslərin eşidib-anlama bacarığında bir qədər çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti olaraq fonetik və akustik cəhətləri ilə səciyyələnir ki, təlim prosesi bu cəhətlər üzərində qurularaq nəticələrin praktiki fəaliyyətində möhkəmləndirilir.

Konkret olaraq şifahi nitq ünsiyyəti psixoloji xüsusiyyətləri ilə seçilərək öz dilçilik əsasları ilə səciyyələnir və bu psixoloji və linqvistik cəhətlər onun bir nitq fəaliyyəti kimi mövcudluğuna və inkişaf etməsinə şərait yaradır. Ümumiyyətlə şifahi nitq haqqında fikirlərimizi dəqiqləşdirmək üçün ona aid olan xüsusiyyətlərin aşağıdakı xülasəsini verə bilərik:

-Şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti kimi ikitərəfli, yəni dinləyən və danışan tərəflərdən ibarət prosesdir.

-Şifahi nitq monoloji və dialoji formalarda təzahür olunaraq hazırlıqlı yaxud hazırlıqsız mövcud ola bilər.

-Şifahi nitq psixoloji bir prosesdir.

-Şifahi nitq dilçilik əsasları çərçivəsində mövcuddur.

-Şifahi nitq emosional çalar daşıyaraq daxili nitqin, fikirlərin, hisslərin xaricə əksidir.

-Jestlər, mimika, pozalar və s. kimi fizioloji cəhətlər şifahi nitq ünsiyyətində informasiya mübadiləsinə xidmət edir.

-Səsin tonu, intonasiya, təkrarlar və s. faktorlar şifahi nitq ünsiyyətində müstəsna rol oynayır.

Şifahi nitqdə dinləyib anlamamanın vacibliyini nəzərə alaraq təlimdə bu məsələ də müxtəlif yollarla işıqlandırılmalıdır. Təbii ki, şifahi ünsiyyətdə qarşı tərəfin dediklərini anlamaq və tanıyıb yada salmaq dinləmə fəaliyyətindən asılıdır. Dinləmə fəaliyyətində olan məqsədlər bizə aşağıdakıları verir:

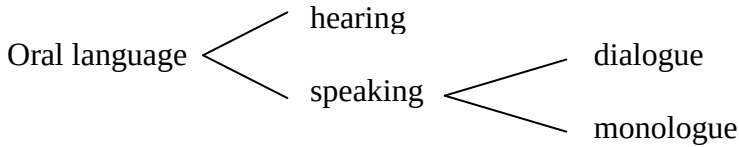
1. Ümumi məlumat (əsas faktların anlanılması);
2. Xüsusi məlumat (müəyyən məsələlərin anlanılması);
3. Mədəni maraq (əsasən xarici dil mədəniyyəti haqqında məlumat);
4. Müəyyən şəxslərin fikirləri və rəyləri haqqında məlumat;
5. Fikirlərin, baxışların yaranması (The organization of ideas);
6. Hadisələrin ardıcılığı, əlaqəsi (Sequence of events);
7. Leksik bəndlər, məsələlər (səs/hərəkət ifadə edən sözlər);
8. Quruluş məsələləri, onların istifadə və mənası (structural items);
9. Funksional məsələlər, onların quruluşu və istifadəsi (Functional items).

Konkret olaraq ingilis dilinin dinlənilməsi prosesinə aid olan ən spesifik cəhətlər bunlardır:

- 1) Səsləri seçmək (Coping with the sound);
- 2) İntonasiya və vurgunu başa düşmək (Understanding intonation and stress);
- 3) Səsi anlamaq (Coping with noise);
- 4) Qabaqcadan xəbər vermə (Predicting);
- 5) Danışq lüğətinin başa düşülməsi (Understanding colloquial vocabulary);
- 6) Yorulma (Fatigue);
- 7) Müxtəlif aksentlərin, ləhcələrin anlanılması (Understanding different accents);
- 8) Əyani və mühiti tapma yolundan istifadə (Using visual and environment).

Qeyd etdiyimiz kimi şifahi nitq bir nitq fəaliyyəti olaraq müxtəlif aspektlər üzrə bir çox müəlliflər tərəfindən təhlil olunmuşdur. Bu səciyyələri dediyimizə görə araşdırmanı şifahi ünsiyyətdə fəal olan tərəflərə və şifahi nitqin dialoji, monoloji formalarına yönəldə bilərik.

Şifahi nitq ünsiyyəti bir proses olaraq iki tərəfdən, yəni dinləyən və danışan tərəflərdən ibarətdir. Hər iki tərəfin fəallığına əsaslanan şifahi nitq ünsiyyəti danışan şəxsin həm də dinləyənin və dinləyənin həm də danışana çevrilməsi ilə gedir. Çünki təbii nitq, əsasən, tərəflərin məhz bu cür fəallığı üzərində qurulur. Əgər eşidən tərəf danışan tərəfin bir-birinin ardınca ifadə etdiyi fikirlərinə yalnız dinləməklə reaksiya verərsə, onda ünsiyyətin monoloq forması baş verir. Lakin əgər hər iki tərəf ardıcıl olaraq eşidənə və danışana çevrilərsə, bu zaman dialoq yaranır. Yuxarıda qeyd olunanları belə göstərmək olar.

Gördüyümüz kimi müəllif bu sxemdə şifahi nitqi deyil, şifahi dili eşidən və danışan tərəflərdə vermişdir. Danışan tərəf və ya tərəflərin isə dialoji və monoloji nitq imkanları göstərilir. Bizə aydın olduğu kimi, danışan tərəf bir nəfədirsə, bu monoloq, iki və ya daha artıq şəxsdən ibarətdirsə, dialoq sayılır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi şifahi ünsiyyətdə daha çox dialoqlara üstünlük verilir. Monoloqlar əsasən müəyyən məruzələrin, çıxışların, raportların və s. hər hansı kütləyə, tamaşaçılar auditoriyasına ünvanlanmasına əsaslanır. Bəzi hallarda monoloqların necə dialoqlara çevrilməsini birinci paragrafda nəzərdən keçirmiş olduq. Həmçinin hazırlanmış nitqin məhsulu olan monoloji nitqi təşkil edən cümlələrin quruluşuna fikir versək görürük ki, onlar daha çox uzun cümlələrdən təşkil olunmuş və dialoqlara nisbətən dil qanunlarına görə daha dəqiq qurulmuş olurlar. Yuxarıdakılara əsaslanaraq şifahi-monoloji nitqi belə səciyyələndirmək olar:

1. Şifahi monoloji nitq tək bir danışan şəxsdən və onu dinləyən istənilən sayda (bir, iki və s.) dinləyicilərdən ibarət olur.

2. Şifahi monoloji nitq əsasən hazırlanmış olur.

3. Şifahi monoloji ünsiyyətdə don't, isn't və s. kimi qısaldılmış formalar ola bilər.

4. Monoloji nitqdə jest, mimika, səs tonu, intonasiya böyük rol oynayır.

5. Şifahi monoloji nitq bəzi hallarda dialoq ilə davam edə bilər.

6. Şifahi monoloji nitq dialoji nitqə nisbətən dil qanunlarını daha dəqiq əks etdirir və bir-birinin ardınca gələn, məntiqi bağlılığa əsaslanan cümlələrdən ibarətdir.

Dialoji nitq şifahi nitqin göstəricisidir. Buna görə də dialoji nitq bir növ şifahi nitq ünsiyyətinin ən spesifik cəhətlərini özündə əks etdirir. Dialoji nitq ilk növbədə iki və daha artıq danışan və eşidən tərəflərdən ibarət olan canlı ünsiyyətdir ki, bu da qarşılıqlı aktivliyinə əsaslanan replika ifadələrindən təşkil olunmuşdur. Dialoji nitq dialoji vahidlərdən ibarətdir. Bu dialoji vahidlər isə özlüyündə bütöv bir dialoq strukturunu yaradır. Dialoji vahidi təşkil edən komponentlər dialoqda iştirak edən tərəflərin ifadə etdikləri replikalardır. Bu replikalar struktur, semantik və intonasiya baxımından bir-birilərinə bağlanaraq "dialoji vahid" təşkil edirlər. Dialoji vahid termini ilk dəfə N.Y.Şvedov tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Şifahi nitqin tərkib hissəsi olan dialoqlar bir qədər sərbəst və subyektiv xarakter daşıyır. Yəni şifahi dialoji nitqdə yol verilə bilən yarımçıq cümlələr, qısaldılmış sözlər, jarqon ifadələr və s. bu sərbəstliyi şərtləndirir. Əgər yazılı nitq üçün qrammatik qanunların tamlığı şərtdirsə şifahi nitq üçün bəzən istinalar da rast gəlinir. Danışan şəxslər gündəlik həyatlarında sözləri əsl mənalarında yalnız özləri başa düşdükləri şəkildə ünsiyyətlərində istifadə edə və mənasını öz aralarında subyektiv yanaşaraq anlaya bilərlər. Təbii ki, kənardakı şəxslər həmin sözləri məhz dildə qəbul olunmuş mənada qavrayırlar. Canlı şifahi nitq üçün jest, mimika və s. kimi

qeyri verbal köməkçi vasitələr də böyük rol oynayır. Hər hansı bir fikrin vacibliyini bildirmək məqsədi ilə onu təkrarlamaq da olar. Bu zaman səsin tempini, intonasıyanı və s. amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Sözü alçaq və ya yüksək tonla deyilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bütün bu əlamətlər şifahi nitq ünsiyyətinin dialoji əsaslarını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları, BSU Nəşriyyatı, B., 2002.
2. Kərimov F., Ağayeva Z. Xarici dillərin metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası, B., 1998.
3. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. "Maarif" nəşr, B., 1978.
4. Гез И.И., Ляховский М.В., Миролубов А.А., Фоломкина С.К., Шамипон С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Изд. "Высшая школа" М., 1982.
5. Грузинская И.А. Методика преподавания английского языка. М., 1947.
6. Исмаилова Д. Методика обучения диалогической речи современного языка на начальных курсах языковых вузов (Автореферат), Б., 2003.
7. Пальмер Г.Е. Устный метод обучения иностранным языкам, УЧПЕДГИЗ, М., 1961.
8. Austin S. file://A:/Integrative materials/teaching Listening, litin Speaking and Listening, A Contemporary Approach. Harcourt, Brace and World, Inc USA, 1970.
9. Brown D.H. Principles of languages Learning and Teaching, Longman, 2000.

Л.Ф.Алиева

Место и роль монологической и диалогической речи в процессе развития устной речи

Резюме

В статье речь идет о способе развития устной речи. Здесь, в процессе развития устной речи, монологическая и диалогическая речь играют главную роль, и оба они как речевая деятельность формулируют устную речь.

Как правило, устная речь характеризуется своими фонетическими и акустическими полями, что подтверждается практической активностью студентов.

L.F.Aliyeva

The place and the role of the monological and dialogical speech in the process of the developing of oral speech

Summary

It deals with the way of development of oral speech in this article. Here, in the process of developing of oral speech, the monological and dialogical speech play the main role and both of them as a speech activity formulate the oral speech.

Generally, oral speech is characterized with its phonetic and acoustic fields, that this process built on these fields is firmed in students' practical activities.

Rəyçi: f.e.n., dos. A.Ə.Əsədov

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2018

P.F.ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİK HİSSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: təlim prosesi, riyaziyyatın tədrisi, milli təəssübkeşlik hissi, tərbiyə, sadə hərbi təsəvvür.

Ключевые слова: процесс обучения, преподавание математики, чувство национальной гордости, воспитание, элементарное военное представление.

Key words: learning, national pride, math, education, military-technical presentation

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərə sadə hərbi–texniki məlumatların verilməsi bir tərəfdən məktəblilərin gələcəkdə hərbi xidmətə daha keyfiyyətli hazırlanmasına, fənlərarası integrasiyanın reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır, digər tərəfdən milli təəssübkeşlik hisslərinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

İbtidai siniflər üzrə fənn kurikulumlarının təhlili göstərdi ki, təlim prosesində riyaziyyat dərslərlərindəki çalışmaların həlli zamanı Azərbaycan Milli Ordusunun Vətəni müdafiə etməsi, onun döyüş epizodları, xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq ənənələri, hərbi döyüş texnikası, silahları və taktiki döyüş priyomları ilə bağlı sadə və ilkin məlumatları kiçik yaşlı məktəblilərə çatdırmaq mümkündür.

Belə ki, ibtidai siniflər üzrə riyaziyyat dərslərlərindəki çalışmalardan bir qrupunun həlli zamanı məzmununda verilən, ordumuzun istifadəsində olan hərbi döyüş texnikasının şəklini göstərməyə, bu texnika haqqında sadə, yığcam və ümumi şəkildə söz açmağa imkanlar vardır. Bu zaman şagirdlər həmin texnikanın xarici görünüşü ilə tanış olur, onu görünüşcə başqa döyüş vasitələrindən fərqləndirə bilir, döyüş xüsusiyyətləri haqqında ilkin qısa məlumat əldə edirlər. IV sinfin riyaziyyat dərslərindəki 965 sayılı çalışmaya diqqət yetirək “Sualtı qayıq suyun üstü ilə hərəkət vaxtı suyun altı ilə hərəkət vaxtından 20 dəfə azdır. Sualtı qayıq suyun altında suyun üstündə olduğundan 57 saat çox qalarsa, onun suyun üstündə nə qədər vaxt olduğunu tapın”. Müəllim həmin çalışmanı həll etdirməzdən əvvəl sualtı qayıq ümumi görünüşü əks edilmiş şəkli sinfə göstərir. Məlumat verir ki, sualtı qayıq həm suyun altı, həm də üstü ilə hərəkət edə bilir. Müasir hərbi texnikada sualtı qayıqlar qüvvətli döyüş vasitəsidir. Sualtı qayıqdan atılan raketlər və özü idarə olunan torpedolar vasitəsilə düşmənin suüstü və sualtı hərbi obyektlərinə suyun altından (yaxud üstündən) güclü zərbə vurulur. İndi biz sualtı qayıq hərəkət sürəti ilə bağlı olan məsələ həll edəcəyik–deyərək müəllim məsələni oxuyur və onun həllinə başlayır.

Riyaziyyat dərslərində elə çalışmalar da vardır ki, onların həlli məhəldə mövqenin seçilməsi, oriyentirin verilməsi, onun koordinant sistemində qeyd olunmasına aiddir. Məsələn, “Şagird evdən çıxıb 500 metr sola, 270 metr sağa hərəkət edərək məktəbə çatır. Məktəblinin hərəkət trayektoriyasını çəkin”. Nəzərə almalıyıq ki, yuxarı siniflərdə (Gənclərin çağırışa qədərki hərbi hazırlığı fənnində) həmin məktəblilərə aşağıdakı kimi hərbi məlumatlar verilir: Gələcəkdə hər bir əsgər döyüş zamanı öz hərəkət istiqamətini azimuta görə düzgün müəyyənləşdirməyi, hədəfin və özünün yerləşdiyi mövqeyi dəqiq göstərməyi, naməlum və yaxud az məlum olan ərazilərdə yerləşən məntəqənin və bu məntəqəyə gedən yolu asan tapmağı, topoqrafik xəritələrdən istifadə etməyi, hədəflə öz mövqelərini dəqiq bilməyi və döyüş zamanı mövqeləri qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün əsgər bir sıra sadə məlumatları, o cümlədən, miqyas, miqyas vahidləri, müxtəlif miqyaslı topoqrafik xəritələri, miqyasa görə müəyyən obyektin və ya ərazinin planını çəkməyi, yer üzərindəki məsafəni ölçərək onun miqyasa görə xəritəyə köçürməyi, yaxud xəritədə santimetrərlə verilən məsafəyə

uyğun gələn həqiqi məsafəni tapmağı, müşahidə məntəqəsindən düşməni obyektinə qədər olan ən qısa məsafəni müəyyənləşdirməyi, sirkulun köməyi ilə topoqrafik xəritədə müvafiq məsafəyə uyğun həqiqi məsafəni hesablamağı bacarmalıdır.

Dərsliklərdəki çalışmalardan bir qrupunun məzmunu şagirdlərdə milli orduya məhəbbət və rəğbət hissləri oyatmağa imkan verir. Məsələn, “yaz daşqını zamanı şəhəri su basmaq təhlükəsi yaranmışdır. Köməyə gələn ordu əsgərləri suyun qarşısını kəsən buz yığımını dağıtdılar. Bundan sonra suyun səviyyəsi birinci gün 1,2 m, ikinci gün isə 0,7 m dəyişdi. Çayda suyun səviyyəsi necə dəyişdi?” Bu çalışmanın həllinə başlamazdan əvvəl şagirdlərə Azərbaycanın sülhsevər dövlət olması, onun ordusunun isə işğala məruz qalmış torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda apardığı döyüşlər, neçə-neçə Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmancasına həlak olması, yeri gəldikdə, əsgərlərin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrindəki fədakar əməyi, təbiət təhlükələri və fəlakətləri gözlənildikdə köməyə gəlməsi haqqında yığcam məlumat verilir. Sonra müvafiq çalışma oxunur və yalnız bundan sonra həll etdirilir.

Bir sıra riyazi çalışmaları məzmunu güllə atıcılığına dair məktəblilərdə ilkin təsəvvürlərin yaradılmasına kömək göstərir. Məsələn, “Hədəfə atəşin sayı 10 azalmış, hədəfə dəymənin sayı isə 3 artmışdır. Yayınmanın (hədəfə dəyməməyin) sayı necə dəyişmişdir?”, “Yarışlarda hər atıcı 10 atəş açır. Hədəfə düşən hər atəş üçün 5 xal qazanır, dəymədikdə isə 1 xal itirir. Ən azı 30 xal toplayan şəxs qalib hesab olunur. Qaliblər sırasına çıxmaq üçün atıcı hədəfə neçə dəfə düşməlidir?”.

İbtidai sinif müəllimi bu tipli çalışmaları həllinə başlamazdan əvvəl əsgərin hədəfə atəş açmasını göstərən plakati nümayiş etdirib AKM silahın ümumi görünüşü, onun maddi hissələri, güllənin lülədə və havada hərəkət trayektoriyası, onun ani müddətə hədəfə dəyməsi, və s. haqqında qısa məlumat verir.

Bir sıra çalışmaları məzmununda döyüş şöhrəti yerləri haqqında qısa məlumatlara müraaciət edilir. Məsələn, IV sinifdə bir çalışma partizan dəstələrinin döyüş əməliyyatlarına aiddir.

Belə çalışmaları həlli zamanı riyaziyyat müəllimi məktəbin “hərbi şöhrət” muzeyinin və yaxud, hərbi guşənin materiallarına əsaslanaraq göstərə bilər ki, xalqımız Vətən müharibəsi apardığı indiki dövrdə Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmancasına döyüşdükələri və vətən yolunda minlərlə gənclərin əbədiyyətə qovuşduğu yerlər döyüş şöhrəti yerləri adı ilə məşhurlaşır və gələcəkdə də bu əbədiləşəcək. Qarabağ uğrunda, Murov dağı ətrafında, işğal olunmuş hər qarış torpaqlarımız uğrundakı vuruşmalar buna misaldır. Belə yerlər ölkəmizdə çoxdur. Xalqımız bu döyüş yerlərini və orada həlak olmuş əsgərlərimizi unutmur. Həmin torpaqlarda tarixi abidələr ucalacaq, ölməzliyin, igidlik və qəhrəmanlığın, Vətən sevgisinin rəmzi kimi qorunacaqdır. Məktəblilər isə belə döyüş yerlərinə yürüşlər təşkil edəcək, qəhrəmanların xatirəsinə həsr olunan müxtəlif yarışlar keçirəcəklər. Uşaqlar, indi bizim həll etdiyimiz məsələ də şagirdlərin belə döyüş şöhrəti yerlərinə yürüşləri ilə bağlıdır.

Dərslikdə elə tip çalışmaları da vardır ki, onların həlli zamanı məktəblilərin hərbi-idman oyunları haqqında məlumatlarını genişləndirmək olar. Məsələn, ənənə şəklini almış “Üfüqdə parıltı” (bə yaxud “Qartal balası”) hərbi-idman oyunu, təlimata əsasən, 4-7-ci sinif şagirdlərini əhatə edir. Oyun iştirakçıları əvvəlcədən yarışa hazırlaşır və oyunda onlara lazım olacaq hərbi anlayışları mənimsəyirlər. Bunları nəzərə alaraq, riyaziyyat müəllimi hərbi-idman oyunlarına aid çalışmaları həllinə belə bir müsahibə ilə başlaya bilər: – Siz hansı hərbi-idman oyunlarını tanıyırsınız? Hansı hərbi-idman oyununda iştirak etmisiniz və neçənci yeri tutmusunuz? Hərbi-idman oyunları nə üçün keçirilir? Oyun zamanı siz hansı işləri görmüsünüz? Bu tip suallara cavab aldıqdan sonra müəllim məsələni oxuyur və onun həllinə keçir.

Riyazi çalışmaları içərisində elələri vardır ki, onlar hərbi təyyarələrin döyüş manevrlərinə aiddir. Məsələn, “hərbi manevr zamanı tutucu təyyarə əvvəlcə 20 km qalxmış, sonra isə 5,5 km enmişdir. Təyyarənin qalxma hündürlüyü necə dəyişmişdir?” Müəllimi məsələnin həllinə belə bir məlumatla başlaya bilər: Rusiya aviasiyasının vətəni olmuşdur. Azərbaycanlı general Kərim Kərimovun sovet aviasiyasının yaranması və inkişafında, kosmik gəmilərin

buraxılmasında və onların idarə olunmasında xidmətləri əvəzsizdir. Milli Ordumuzun qoşun növlərindən biri də Hərbi Hava Qüvvələridir. Bu qoşunlar müasir hərbi təyyarələrlə təchiz edilmişdir. Hərbi tapşırıqları müxtəlif tipli təyyarələr yerinə yetirir. Bunlar qırıcı, qırıcı – bombardmançı, bombardmançı, tutucu, kəşfiyyatçı və s. təyyarələrdən, həmçinin vertolyotlardan ibarətdir. Tutucu təyyarə çox qısa müddətdə havadakı döyüş təyyarə və vertolyotlarının başının üstünü almağa, onları yerə endirməyə qadirdir. Reaktiv mühərrikli müasir hərbi təyyarələrin sürəti 3 min km /saatdan çoxdur. Bu təyyarələr yerdən 30 km hündürlükdə uça bilər. Bizim indi həll edəcəyimiz məsələ də bu təyyarənin hərbi manevrinə aiddir.

Bir sıra çalışmalar da vardır ki, onlar yuxarı siniflərdə keçilən “Gənclərin çağırışa qədərki hərbi hazırlığı” fənninin “Əsgərin döyüşdə davranış qaydaları” bölməsi ilə bağlıdır. Məsələn, a) “Paraşütçü zülmət qaranlıqda bataqlıq bir rayonda (D nöqtəsində) yerə endi. Projektorların a və b şüaları və onların kəsişdiyi D nöqtəsi C məntəqəsindən görünürsə, həmin məntəqədən qalxan vertolyot paraşütçünün dalınca hansı istiqamətdə uçmalıdır?”, b) “Paraşütçü paraşütünü açmadan 4 san. enirdi. O, birinci saniyədə 4,9 m hər sonrakı saniyədə isə əvvəlkindən 9,8 m çox enirdi. Paraşütçü 4 saniyədə neçə metr enmişdir?”.

Belə çalışmaların həllinə başlayarkən qısaca məlumat vermək olar ki, müasir döyüşlər zamanı düşmənin arxa cəbhəsinə desant və kəşfiyyat qrupu çıxarmaq məqsədi ilə paraşüt sistemindən istifadə edilir. Paraşütün köməyi ilə həm əsgərləri, həm də hərbi texnikanı və döyüş ləvazimatını istənilən yerə atmaq olur. Müasir paraşütlər idarə ediləndir və onu istənilən əraziyə salmaq mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, güclü külək paraşütün istiqamətini dəyişə bilər. Müəllim: “İndi bu şəkildə siz paraşütçünü görürsünüz” –deyərək şagirdlərə paraşütlə atılan əsgərin şəklini göstərir və paraşütün quruluşu haqqında yığcam məlumat verir, sonra məsələnin həllinə keçir.

Məşğələlərin bu şəkildə qurulması, riyaziyyat dərslərində müəllimin yeri gəldikcə hərbi-texnika elementlərinə müraciət etməsi, məktəbliləri fəal təfəkkür və fikri əməliyyatlara qoşması, məzmununda hərbi-texniki məlumatlar olan çalışmalara üstünlük verilməsi gənc nəsilə bir tərəfdən milli təəssübkeşlik hisslərinin formalaşdırılmasına, sadə hərbi təsəvvürlərin yaranmasına, döyüş texnikası ilə tanış olmasına kömək göstərsə, digər tərəfdən hərbi birləşmələrin mənimsənilməsinə maraq, döyüş texnikasına yiyələnmək həvəsi, Milli Orduda xidmətə tələbat, Vətənin müdafiəsinə hazır olmaq və s. bu kimi müsbət hisslər tərbiyə edir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2009.
2. Tağıyev Ş.T. Fənlərarası əlaqə və gənclərin çağırışa qədərki hərbi hazırlığı. Bakı: Mütərcim, 2012.
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, 2016.
4. Əliyev İ.İ. İbtidai siniflərdə dərslər zamanı şagirdlərin müstəqil işlərinin səmərəlilik şərtləri. Bakı, 2017.
5. Riyaziyyat. 4-cü sinif üçün dərslik. Bakı: Ünsiyyət, 2014.

П.Ф.Алиева

Формирование чувства национальной гордости у младших школьников

Резюме

Статья посвящена проблеме формирования чувства национальной гордости у младших школьников. Установлены возможности формирования этих чувств в процессе преподавания математики. Выясняется что, посредством решений задач с военным содержанием возможно формирование чувств национальной гордости у младших школьников. Разработана методика этой работы.

Статьей могут воспользоваться учителя начальных классов и ученые-исследователи.

P.F.Aliyeva

Creating a sense of national pride for the younger students

Summary

Article is devoted to developing a sense of national pride for the younger students. Established the possibility of formation of these feelings in the process of teaching mathematics. It turns out that, by the solutions of problems with military content can form a sense of national pride for the younger students. The technique of this work.

Article may be used by the primary school teachers and research scientists.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2017

M.M.ƏMİROV*pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)*

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNNOVASIYALAR VƏ ONLARIN TƏTBİQİNƏ DAİR

Açar sözlər: *ali məktəb, Azərbaycan tarixi innovasiyalar, debatlar, seminarlar, mənimsəmə, çarpaz suallar*

Ключевые слова: *высшая школа, инновации в истории Азербайджана, дебаты, семинары, усвоение, пересеченные вопросы.*

Key words: *high school, innovations in history of Azerbaijan, debates, seminars, learning, crossing issues*

Müasir dövr öyrənənlərin çoxsaylı informasiya vasitələrinə sahib olmalarına şərait yaratmışdır. Bu gün mühazirələrin yazılmasına ehtiyac duyulmur. Bu baxımdan innovativ metodların tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Innovasiyaların məzmunu, mahiyyəti, tətbiqi qaydaları haqqında F.C.Qolmalı, A.N.Abasov, V.M.Qluşkov, İ.V.Robert., O.Q.Demençyanok, M.D.Studenkin, T.E. Batayeva, E.D. Melnikova, N.D. Moskvalev, E.D. Vrayenmski, N.N.Virt, D.E. Deykstra, K.P. Denniny, S.D.Peypert və başqaları yetərli tədqiqatlar aparıblar. Araşdırmalar göstərir ki, aparılan tədqiqatlar arasında xüsusi didaktik əhəmiyyəti ilə A.A.Verbiyskinin, A.A.Verbiyskinin (2), Q.K.Sellevkonun (3) fikirləri və mülahizələri seçilir. Bütün bunlara baxmayaraq aparılan tədqiqatlar arasında ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə problemi yoxdur. Bu sahədəki boşluğun doldurulmasına böyük ehtiyac var.

Araşdırmalardan aydın oldu ki, Azərbaycan tarixi təlimində istifadə olunan innovativ metodların təsnifatının dəqiq müəyyənləşdirilməsi sahəsində fikir vahidliyi yoxdur. Təlim texnologiyalarının ənənəvi və innovasiya formalarını əhatə edən təsnifatlar alimlər tərəfindən məqbul hesab edilir.

Problemlə bağlı təsnifatı müəyyənləşdirərkən aşağıda sadalanan amilləri əsas götürmüşük:

- 1) Təlim fəaliyyətinin istiqamətinə görə;
- 2) Təlimin məqsədlərinə görə;
- 3) Azərbaycan tarixinin məzun xəttinə görə;
- 4) Texniki vasitələrin tətbiqinə görə;
- 5) Təlim prosesinin təşkili formasına görə;
- 6) Fənnin və ya mövzunun metodik məqsədinə görə.

Azərbaycan tarixinin tədrisində innovativ metodlar seçilərkən aşağıda sadalanan tələblər nəzərə alınmalıdır:

- 1) Tələbələrə təlim prosesinin subyekti kimi yanaşılmalı;
- 2) Hər bir tələbənin ən qiymətli dəyər kimi qiymətləndirilməsi;
- 3) Təlim-tərbiyə prosesində tələbənin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- 4) Tələbənin şəxsi yaradıcılıq potensialının fərdi imkan və qabiliyyətlərinin maksimum inkişafının təmin edilməsi.

Ali təhsilin bakalavr pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tətbiqini zəruri hesab etdiyimiz yeni təlim texnologiyalarının təsnifatı:

1. «Beyin həmləsi» metodları:
 - A) BİBÖ;
 - B) Aukşion;
 - C) Klaster-şaxələndirmə;

- D) Suallar;
- E) Anlayışın çıxarılması;
- Ə) Söz assosiasiyası;
- F) Sinetika
- 2. Müzakirə metodları:
 - A) Diskussiya
 - B) Debatlar (çarpaz müzakirə);
 - C) Müzakirə xəritələri;
 - D) Sokrat dialoqu;
 - E) «Akvarium»
- 3. Rollu oyunlar metodları:
 - A) Rollu oyun (rollu dialoq)
 - B) Modelləşdirmə;
 - C) Səhnələşdirmə
- 4. Prezentsiya metodları:
 - A) Təqdimatlar;
 - B) Esse.
- 5. Tədqiqatın aparılması metodları:
 - A) Problemin həlli;
 - B) Kublaşdırma
 - C) Konkret hadisənin araşdırılması;
 - D) Venn diaqramı;
 - E) Layihənin hazırlanması;
 - Ə) Sorğu vərəqələrinin hazırlanması və müsahibə;
 - F) Qərarlar ağacı;
 - Y) İdeyalar xalısı
 - X) Refleksiya
- 6. Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar:
 - A) «Alqoritmın çıxarılması-analizdən sintezə»
 - B) Didaktik oyunlar
- 7. Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar:
 - A) Meyar və ambivalent qiymətləndirmə;
 - B) Cisim və hadisələrə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxılması və s.
- 8. Yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar:
 - A) Seminar məşğələlərində tələbələrin şeirlər, hekayələr, şəkillər və maketlərin hazırlanmasına cəlb edilməsi;
 - B) Əşyaların qeyri-adi istifadəsi;
 - C) Proqnozlaşdırma və s.
- 9. Təşkilati metodlar:
 - A) Ziqzaq və mozaika;
 - B) Karusel
- 10. Qruplara bölünmə metodları:
- 11. Ballaşdırma metodları:
- 12. Multimediyə texnologiyalarından istifadə:
- 13. Kompüter texnologiyalarından istifadə
- 14. Məsafədən təlim texnologiyası;
- 15. Modul təlim texnologiyası;
- 16. Problemlə təlim texnologiyası;
- 17. Müxtəlif xarakterli pedaqoji oyun texnologiyası və s.

Debat ilk növbədə şifahi fəaliyyət növü olduğundan materialın təşkili burada daha böyük rol oynayır. Yazılı nitqdən fərqli olaraq, burada səhifəni geri vərəqləmək və materialı bir daha oxumaq mümkün deyil. Pis təşkil olunmuş nitq ona gətirib çıxaracaq ki, hakim sizin mülahizələrinizin məğzini tuta bilməyəcək, siz isə qələbəni əldən buraxacaqsınız.

Debat şifahi fəaliyyət olsa da, qeydlər aparmaq burada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün böyük adamlar yaxşı dinləmək bacarığına malik olurlar. ABŞ-da, bir çox icmalçılar etiraf edirlər ki, Barak Obama millətin nəbzini tutmağı bacarır, Rusiyada isə millət Vladimir Putinin nəbzini tutur (Kukuşkinin zarafatı). Yəni, onların hər ikisi amerikalıları və rusiyalıları nəyin narahat etdiyini yaxşı hiss edir və bilirlər.

Əgər siz debat zamanı rəqiblərinizin nitqinə diqqətlə qulaq asmasanız və onun arqumenasiyasını başa düşməsəniz, bu arqumentləri təkzib edə bilməyəcəksiniz.

Debatın mahiyyəti: üçüncü bitərəf tərəfi, yəni hakimləri, sizin arqumentlərinizin rəqiblərinəkindən daha güclü olduğuna inandırmaqdır. Mahiyyət sadə olsa da, arzuolunan nəticəyə çatmaq üçün istifadə olunan strategiya və texnika mürəkkəb ola bilər.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti Eldar Hacıyevin «Babək Xürrəmi Azərbaycan tarixində qəhrəmanlıq obrazındadır» mövzusunda keçirdiyi debatın nümunəsindən bəzi fraqmentlərə diqqət yetirək: Müəllim debatda iştirak edən hər iki tərəfi Babək Xürrəmi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda materialla tanış edir: «Babək Xürrəmi» Azərbaycanın istiqlaliliyyətini bərpa etmək, onu yadellərin tapdığından qurtarmaq, sərvətlərimizin və torpağımızın sahibi olmaq xürrəmilərin əsas ideyası idi. Xürrəmilər tarixdə ilk dəfə olaraq yadelli zülmkarlara qarşı mübarizədə azadlıq rəmzi kimi qırmızı bayraq qaldırmış və qırmızı paltar geyinmişdilər. Ona görə də ərəblər onları müxəmmirilər (qırmızı rəngli paltar geyənlər) adlandırmışlar.

Eldar müəllim Babəkin ərəblərə qarşı döyüşlərini əks etdirən aşağıdakı məzmununda cədvəli debatın hər iki iştirakçısına təqdim edir.

Babəkin ərəblərə qarşı döyüşləri

819- cu il	Yəhya ibn Müaz	Xürrəmiləri dağıda bilmədi
820 – ci il	İsa ibn Məhəmməd	Məğlub olub qaçdı. (Ey Əbu Musa hara belə)
823/824-cü illər	Züreyk ibn Əli Cüneyd əl Əskafi	Əvvəlcə züreykin qiyamını yatırdı
827-ci il	Məhəmməd ibn Hümeyol əl Tusi	Həşidsər dağında pusqu vasitəsilə Babək qalib gəldi
829-cu il	Məhəmməd ibn Hümeyol	Babəkə məğlub oldu
829-830-cu illər	İbrahim ibn əl Leys	Özbaşınalılar törətdiyinə görə 830-831-ci ildə Bağdadda edam edildi
829-830-cu illər	Əli ibn Hışam (Azərbaycanda ərəb hakimi)	Həmədanda xürrəmilər üzərində qələbə çaldı. Məğlubların bir hissəsi Ruma qaçdı, xristianlığı məğlub etdi.
834-cü il	Əbu Səid Məhəmməd	Xəlifə ona Zəncanla Ərdəbil arasında istehkamları bərpa etməyi əmr etdi
835-ci il	Afşin Heydər ibn Kavus	Babəkə qarşı hərbi-taktiki tədbirlər həyata keçirdi
836-cı il	Buğa əl Kəbir	Həştadsər dağında məğlub olub qaçdı
837-ci il	Afşin Heydər ibn Kavus	Bəzz qalasının alınması

Bəzz qalasının və xürrəmilər icmasının başçısı Cavidan idi. O, 816-cı ildə cəsarətli, mərd Babəki Bəzz qalasına gətirdi. Həmin ildə Cavidanın ərəb sərkərdəsi Əbu İmranla döyüşdə ölümündən sonra Babək xürrəmilərə başçılıq etdi. O ilk gündən xalqı ərəblərə qarşı

azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. Müaviyyə, Abdulla (Babəkin qardaşları idi) Tərxan, Aydın, Rüstəm isə Babəkin silahdaşları idilər. Kəndlilər, şəhər yoxsulları, sənətkarlar, orta və iri feodallar azadlıq ordusunun əsas hərəkətverici qüvvələri idilər. Lakin onlara qoşulan mənəbə sahiblərinin çoxu Babəkə xəyanət etdilər. Buna baxmayaraq, Babək 819-820-ci illərdə xəlifə əl-Möminin dövründə ərəb qoşunu üzərində beş dəfə qələbə çaldı. Lakin yeni xəlifə əl-Möhtəsim Babəkə qarşı güclü qoşun göndərirdi. 833-cü il dekabrın 25-də xürrəmilər Həmədan yaxınlığında məğlub oldular. 835-ci ildə türk mənşəli Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşununa başçı təyin edildi. O, xürrəmilərə qarşı qüvvələri səfərbər etdi. Eyni zamanda Babəkin əsir düşmüş oğlu vasitəsilə atasına məktub yazdırıb onun təslim olmasını tələb etdi. Babək oğluna yazdığı cavab məktubunda bildirdi: «Sən mənim oğlum deyilsən, əgər sən mənim oğlum olsaydın mənim ardımca gələrdin. Mənin üçün bir gün azad yaşamaq, başçı olmaq, qırx il miskin qul kimi yaşamaqdan şərəflidir». Lakin 836-cı ildə xürrəmilər Həştadsər dərəsində ərəblər üzərində qələbə çaldılar. 837-ci ildə ərəb qoşununun köməyinə iki ordu gəldi. Afşin Babəkə sülh təklif etdi. Babək bunu qəbul etmədi.

837-ci il avqustun 26-da Bəzz qalasına hücum başlandı. O, qaladan çıxıb Arrana gəldi. Arranda xristian Səhl ibn Sumbat ona xəyanət edərək Babəki ərəblərə təhvil verdi. Övəzinə 20 min dirhəm mükafat aldı. 838-ci il martın 14-də Babəki Samirə şəhərində işgəncə ilə edam etdilər».

Mövzu: «Babək Xürrəmi Azərbaycan tarixində qəhrəman obrazındadır».

Birinci tərəf spikerləri hakimləri öz mövqelərinin düzgün olduğuna inandırmağa çalışmalı və mövzunun ifadəsinin təsdiqinə nail olmalıdırlar.

İkinci tərəf inkaredici tərəfin spikerləri hakimə sübut etməyə çalışırlar ki, təsdiqedici tərəfin mövqeyi düzgün deyil. Deməli, Babək Xürrəmi Azərbaycan tarixində qəhrəman obrazında təqdim edilməsi düzgün deyil. O, islam dininə qarşı çıxırdı. Mövzunun interpretasiyası və bunun əsasında öz mövqeyinin arqumentasiyası yolverilməzdir.

Hər iki tərəf hakimlərə güclü arqumentlər gətirərək öz mövqelərinin düzgün olduğuna inandırmağa çalışırlar.

Dəstək və sübutlar. Debat iştirakçıları arqumentlə yanaşı hakimə mövqeyi müdafiə edən dəlillər: sitatlar, faktlar, statistik və digər məlumatlar təqdim etdirdilər.

Debatda bu cür dəlillər araşdırma yolu ilə əldə edilir.

Çarpaz suallar. Bu debatda birinci komandanın spikerinin sualları və ikinci komandanın spikerinin cavablarından ibarət olan görüş «Çarpaz suallar» rolunda başa çatır. «Çarpaz suallar» gedişində əldə olunan məlumatlar növbəti spikerlərin çıxışlarında ifadə edilirdi.

Hakimlərin qərarı. Hakimlər mövzuya aid hər iki tərəfin arqumentlərini dinlədikdən sonra, debatin nəticələrinə görə, təsdiqedici tərəfin mövqeyinin daha inandırıcı olduğunu əsas gətirərək, xüsusi formada doldurulmuş protokol əsasında üstünlük verdiyi haqda qərar çıxarırlar.

Azərbaycan tarixinin tədrisində debatlardan səmərəli istifadə tələbələrə düzgün müəssisəni yürütmək, mürəkkəb seçim və qərarlar qəbul etmək, fərqli nöqtəyi-nəzərlərə aydınlıq gətirmək, problemlərin daha yaxşı həllinə aparıb çıxaran mühüm sualları müəyyən etmək, biliklərə müstəqil yiyələnmək kimi bacarıqlara sahib olurlar.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan tarixinin təlimində innovativ metodların tətbiqi, hissi və məntiqi sintezə əsaslanan görmə, eşitmə, daxili və xarici əyaniliyin növlərini gücləndirir, tələbələrin təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirir. Eləcə də təlim prosesində motivasiyanı gücləndirir, psixoloji gərginliyi aradan qaldırır, hissi obrazdan məntiqi təfəkkürə, mücərrədləşdirməyə keçid asanlaşır, tələbələrin bacarıqlarını səviyyələr üzrə (bilmək-anlamaq- tətbiq etmək- təhlil etmək- sintez etmək) inkişaf etdirməyə motiv yaradır. Tələbələr özlərini nəzəri və empirik biliklərin yaradıcılıqla tətbiqinə hazır hesab edirlər. Bu da tələbələrin yüksək səviyyəli mütəxəssis və şəxsiyyət yönümlü inkişafına zəmin yaradır. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi tələbələrə özünəinamı və mənimsəməni yüksəldir, nəzəri biliklərin həyata tətbiqinə motiv yaradır.

Araşdırmalardan aydın oldu ki, ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi dedikdə, tələbələrə təqdim edilən və onlarda təlim və peşə ilə bağlı bacarıq və vərdişlərin formalaşmasını təmin edən təlim informasiyasının məzmunu və strukturu problemlərinin, tapşırıq və çalışmaların həllinə yönəldilmiş fəaliyyət kompleksi başa düşülür. Eyni zamanda Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi sistemli kateqoriyadır. Onu tənzimləyən struktur elementləri aşağıdakılardır: 1) təlimin məqsədləri; 2) təlimin məzmunu; 3) təlimin motivləri; 4) təlim prosesinin təşkili formaları; 5) tələbə-müəllim münasibətləri; 6) təlim fəaliyyətinin nəticələri; 7) tələbələrin peşə hazırlığının səviyyəsi nəzəri biliklərin həyata tətbiqinə motiv yaradır.

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqində seminar məşğələlərində, fərdi, cütlərlə, kiçik qruplarla iş formalarında, eləcə də mühazirələrlə fəal/interaktiv metodlarda - problemlə müəhazirələrdə, multimediyə texnologiyalardan, kompyuter texnologiyasından, modul və oyun texnologiyalarından istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. М.: Высшая школа, 1991.
2. Вербицкий А. А. Деловая игра как метод активного обучения // Современная высшая школа. №3, 1992.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие для педагогических вузов и институтов повышения квалификации. М., 1991.

М.М.Амиров

Использование и применение инноваций при преподавании истории Азербайджана в вузах *Резюме*

В статье обоснована актуальность проблемы, дана классификация инновативных методов. Разъяснена дидактическая значимость использований инновативных методов, даны примеры уроков дебатов. Обосновано воздействие на качество обучения использованием инновативных методов.

M.M.Amirov

Use and application of innovation with the education of Azerbaijani history in higher schools *Summary*

The article substantiates the relevance of the problem of the classification of innovative methods. Explained the importance of the didactic uses innovative methods, examples of lessons given debate. Substantiates the impact on the quality of teaching the use of innovative methods.

Rəyçi: t.f.d., dos. R.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.10.2017

Ş.T.ƏMİROVA

e-mail: Sahilaamirova hotmail.com

Bakı Dövlət Universiteti (Qazax filialı)

(Qazax şəh.)

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: riyaziyyatın tədrisi, yeni təlim texnologiyaları, riyazi təlimin elementləri, didaktik mahiyyət, texnologiya.

Ключевые слова: преподавание математики, новые технологии обучения, элементы математического обучения, дидактическая сущность, технология.

Key words: teaching mathematics, new teaching technologies, elements of mathematical training, didactic essence, technology.

XXI əsr dünyada elmin və xüsusən də riyaziyyatın ən sürətlə və şaxələnərək inkişaf etdiyi dövrdür. Bunun nəticəsində bu gün riyaziyyatın elmi inkişaf səviyyəsi ilə orta məktəb riyazi təhsilinin məzmunu arasında kəskin ziddiyyət mövcuddur. Ona görə də bütün təhsil işçiləri riyazi təlimin məzmunu və üsullarını böyük elmə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Son illər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi respublikamızın pedaqoqları da yeni təlim metodları və yeni təlim texnologiyaları axtarışındadırlar. Dünyanın tanınmış pedaqoq və psixoloqları təlimdə yüksək nəticənin əldə edilməsini yeni təlim metodlarının, təlimin alqoritmləşdirilməsi sisteminin, təlimin optimallaşdırılmasının, yeni təlim texnologiyalarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi işinin düzgün həll edilməsində görürlər.

Son illər ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən yeni təlim texnologiyalarının tədris prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətdəki imkanlarından geniş istifadə edilməkdədir. Texnologiya anlayışından pedaqoji ədəbiyyatda XX əsrin sonlarında istifadə edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılmışdır: "Texnologiya–yunan sözü olub "technē" (sənət, ustalıq, bacarıq), + "logya" (elm) kimi tərcümə olunur. İstehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və ya yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının, xassələrinin, formalarının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu"dur (1, s.221). Şagirdlər tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsi də bir prosesdir və bu, pedaqoji nəzəriyyədə pedaqoji proses adlandırılır: "Sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılması pedaqoji prosesdir" (7, s.32). Pedaqoji prosesin də həyata keçirilməsinin özünəməxsus forma, üsul və qanunauyğunluqları vardır və təlim texnologiyası məfhumu buna uyğunlaşdırılmalıdır. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda təlimin texniki və proqramlaşdırılmış vasitələri, kompüter təlim texnologiyası kimi göstərilmişdir." Pedaqoji texnologiya dedikdə qabaqcadan verilmiş xarakteristikalar üzrə kompüter təlimi üçün işlənilib hazırlanmış optimal didaktik proseslər başa düşülür. Bundan başqa praktiki planda pedaqoji texnologiya müəllimin hər hansı bir texnoloji cəhətdən işlənilib hazırlanmış, metodlar və priyomlar sistemini, nəhayət, tərbiyə işinin metodikasını və metodlarını da əhatə edə bilər (5, s.249). Bu ifadəni metodistlər yalnız kompüter təlim texnologiyasına aid edilir. Göstərilən ədəbiyyatlardakı növbəti ifadə istər ənənəvi, istərsə də yeni təlim texnologiyasının məzmununu daha aydın, daha düzgün açır: "Texnologiyanın vəzifəsi təlimdəki sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir" (5, s. 250).

"Azərbaycan Milli İzahlı Ensiklopedik Pedaqoji Lüğət"də göstərilir: "Pedaqoji texnologiya – pedaqoji proses zamanı nəzərdə tutulan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edən, onlara nəzarəti həyata keçirən və qiymətlən-

dirən işin metodikasıdır.” (6, s.182). Yenə də həmin səhifədə oxuyuruq: “Pedaqoji texnologiyalar – təlim, tərbiyə və təhsilin həyata keçirilməsində kompyuterdən istifadə, interaktiv iş tərz, pedaqoji məqsəd üçün internet sistemindən istifadə, habelə hər hansı tədris vəzifəsini yerinə yetirməyin metodikası”dır (6, s.182). Hər iki ifadədə pedaqoji texnologiya görülməyən pedaqoji işin “metodika”sı kimi ifadə olunur.

Pedaqoqların bəziləri metodika ilə texnologiyayı müqayisə edərkən belə hesab edir ki, guya “metodika” anlayışı işi icra edən (müəllimi) nəzərə almadan təlim və tərbiyənin metod və tərzlərinin kompleks istifadə olunmasıdır. Pedaqoji texnologiya isə pedaqoqun şəxsiyyətinin müxtəlif təzahür formalarını nəzərdə tutur. İstənilən pedaqoji məsələni peşəkar pedaqoq yalnız texnologiyanın köməyi ilə yerinə yetirə bilər (9, s.246). Lakin texnologiyayı metodikanın inkarı kimi təqdim etmək olmaz. Çünki, prof. Ə.Ağayevin və prof. A.Həsənovun haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, yaxşı texnologiyayı tətbiq etmək özü metodikadır. Metodikanı texnologiyadan, pedaqoji texnologiyayı təlim texnologiyasından və tərbiyə texnologiyasından ayırmaq elmə ziddir. Texnologiya metodika anlayışıdır. İstər texnologiya, istərsə də metodika hər hansı bir işi müvafiq qanunlar əsasında məqsədyönlü icra etmə tərzidir (9, s.247).

Təlim texnologiyaları digər elmi – metodiki məqalələrdə də müəyyən dərəcədə fərqli xarakterizə olunur: “Pedaqoji texnologiyaların əsas elementləri onun mikrotexnologiyasındadır. Pedaqoji texnologiyaların mikrotexnologiyasına bunlar daxildir: a) məqsədlər; b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı: müəllim – şagird, şagird – şagird); təlimin təşkili forma, metod və vasitələrinin seçilməsi; c) refleksiylər; ç) tədris olunan fənnin (fənlərin) məzmunu” (2, s.37). Başqa pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyalar pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyası, təhsil texnologiyası kimi diferensasiya edilir. Hətta pedaqoji prosesin müəyyən sahəsini əhatə edəcək texnologiyaların da mövcudluğu göstərilir: metatexnologiya, makrotexnologiya, mezotexnologiya, mikrotexnologiya (3, s.11). Beləliklə, haqqında söhbət gedən pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyanın məzmunu aşağıdakı kimi göstərilir: “Pedaqoji prosesdə texnologiya - nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim - tərbiyə prosesinin paradigmalarını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihələndirilməsini, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımından nəticələri korrektə etməyə imkan verir” (3, s.10).

Bəzən həm riyaziyyatın, həm də digər fənlərin tədrisində yeni təlim texnologiyası adı altında pragmatikliklə yol verilir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərindən məlum olan təlim işi forması (dalton – plan sistemi). Bu və buna bənzər digər cəhdlər də görkəmli pedaqoqlarımızın nəzərindən yayınmır. Prof. Ə.Ə. Ağayev göstərir ki, “ümumtəhsil məktəblərində təlim texnologiyalarından istifadədə pragmatikliklə yönüm verilməsi, təlimin interaktiv və fəal metodlarından bəhs edərkən onların yenilik kimi idealizə edilməsi kimi məsələlər təlim–tədris prosesinə tarixi–nəzəri aspektdə nəzər yetirməyi tələb edir. Bu tələb həm də təlim–tədris texnologiyaları ilə məşğul olanlardan bir çoxunun bu prosesin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə nəbələdliyindən irəli gəlir. Bəlkə elə buna görə də xarici təcrübə elmi – nəzəri əsasları olmadan tətbiqə cəlb edilir (8, s.37). Məlumdur ki, didaktika təlim prosesinin elmi – nəzəri əsaslarını və tədris prosesinin metodikasını əhatə edir. Əgər riyazi təhsilin məzmununda modernləşmə həyata keçirilirsə, yaxud yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilirsə, onda müxtəlif yönümlü təcrübənin verdiyi nəticələr nəzərdən keçirilməli və müasir tələblərə uyğun olaraq eksperimental – təcrübə nəticələri alınmalıdır. Bunlar nəzərə alınmazsa, nə elmi – nəzəri baxımdan, nə də praktik baxımdan keyfiyyətli riyazi təlim işinin meydana çıxması təsadüf ola bilər.

Göstərilənləri nəzərə aldıqda yeni təlim texnologiyalarının ənənəvi texnologiyalardan fərqli məzmunu malik olduğu aydın görünür. Yeni təlim texnologiyaları təşkili formalarına görə də ənənəvi təlimdən fərqlənir. Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif-tərkibli), cütlərlə

iş, dəyirmi masa və s. kimi təşkil edilmə formalarına malikdir və hər bir dərs üçün seçilən forma veriləcək biliyin məzmunu ilə müəyyən edilir.

Yeni təlim texnologiyalarına əsasən təşkil edilən dərslər mərhələlərinə görə də ənənəvi dərslərdən fərqlənir: 1. Motivasiya, 2. Tədqiqətmə (öyrənmə), 3. İzahetmə, 4. Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqətmə), 5. Qiymətləndirmə.

Yeni təlim texnologiyalarına qruplarla işləmək qaydaları da daxil edildiyindən, mənimsəmənin keyfiyyəti bu amillərdən də asılı olur: qrup üzvlərinin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək; qrup liderlərini düzgün müəyyənləşdirmək; biri-birilərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və dinləmək; hər kəsin öz şəxsi fikrini söyləmək üçün imkan yaratmaq; problemin həlli üçün birgə yollar axtarmaq; qrup işində fəallıq göstərmək; artıq hərəkətlərə yol vermədən müəllimin verdiyi tapşırıqların həllində fəallıq göstərmək; söylənilən fərdi fikrin elmiliyinə diqqət yetirmək; digər şagirdlərlə ünsiyyətdə yüksək mədəniyyət göstərmək (4, s.150 – 162).

Yeni təlim texnologiyaları əsasında tədris edilən dərslərdə müəllimin rolu texnologiyaya aid müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı daxil edilə bilər.

Müəllimin funksiyalarına dizayner anlayışı da daxil edilməlidir. Burada dizayner müəllimin tədris prosesinin məzmunu ilə bağlı kurikulumlara uyğun mövzu və onun məzmununun müəyyənləşdirilməsi, onun şagirdlərin imkanlarına uyğunlaşdırılması mənasında başa düşülməlidir.

Nəhayət, yeni təlim texnologiyasına aşağıda verilənlərin məcmusu kimi baxmaq olar: mövzuya uyğun seçilmiş yeni təlim texnologiyasının məzmunu; texniki və digər təlim vasitələri; təlimin təşkili üsulları; qruplarda işləmək qaydaları; interaktiv təlim zamanı müəllimin fəaliyyət formaları. Beləliklə, texnologiyalar alqoritmik sistem olmaqla şagirdlərin fəal, sosial və yaradıcı şəxs kimi formalaşmasına təkan verməyə xidmət edən biliklərin keyfiyyətli mənimsənilməsində, onlardan məqsədəuyğun, qabaqlayıcı təhsildə istifadə olunmasında mühüm amilə çevrilirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, IXc., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1986.
2. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2006, №1, s.29-44
3. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.T., Zeynalov Z.K., Həsənov R.M. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
4. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Bakı: Adiloğlu, 2005.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.Ə. Pedaqogika. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
6. Azərbaycan Milli İzahlı Ensiklopedik Pedaqoji Lüğət. Prof. N.M. Kazımovun redaktorluğu ilə. Bakı, 2005.
7. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2009.
8. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006.
9. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007.

Ш.Т.Эмирова

Дидактическая сущность использования новых технологий обучения в преподавании математики

Резюме

В последние годы в общеобразовательных школах изучены и уточнены возможности использования новых технологий обучения, используемых в развитии математических способностей у учащихся. Определено, что задача технологии состоит в том, чтобы изучить все элементы математической подготовки и разработать учебный процесс. Этой статьей могут пользоваться все преподаватели.

Sh.T.Amirova

**Didactic Essence of Using of the New Education Technologies
in Teaching of Mathematics**

Summary

In recent years, the opportunities for using new teaching technologies used in the development of mathematical abilities among students have been studied and clarified in general education schools. It is determined, that the task of technology is to study all the elements of mathematical preparation and develop an educational process. This article can be used by all teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 19.01.2018

F.A.ƏSƏDOVA

e-mail: fatya.asadova@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

İMLA YAZILARININ TƏLİMDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: orfoqrafiya təlimi, yazı qaydaları, diktə prosesi, imla*Ключевые слова:* орфографическое обучение, правописание, процесс диктовки, диктант*Key words:* orfography training, writing rules, dictation process, spelling

Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran vəzifələrdən biri şagirdləri düzgün yazı qaydalarına yiyələndirməkdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi üzrə işin təşkili orfoqrafiya təlimidir. Savadlı olmaq şagirdlərin yazı qaydalarına nə dərəcədə bələd olmaqları ilə bağlıdır. Şagirdlər qrammatik qaydaların mahiyyətini nə qədər yaxşı başa düşsələr, qazandıqları orfoqrafik vərdişlərin keyfiyyəti də o qədər yüksək olar (7, s.370).

Dilçiliyin digər bölmələrindən fərqli olaraq, orfoqrafiya orta məktəbdə xüsusi bir mövzu kimi tədris olunmur. Düzgün yazı qaydaları müxtəlif bölmələrin, mövzuların tədrisi prosesində öyrədilir. Bunun əsas səbəbi isə orfoqrafiya qaydalarının qrammatik mövzularla qaynayıb qarışması, mövzuların daxili mahiyyətindən törəməsidir. “Daha çox sintaksislə bağlı olan düzgün işarələri sistemini çıxsaq qalan dörd qayda qrupu: a) sözün səs tərkibinin hərflərlə ifadəsi; b) baş hərflərin yazıda işlənmə forması; c) sözlərin bitişik, ayrı, defislə yazılışı; ç) sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları birbaşa bundan əvvəl tədris olunmuş fonetika, leksikologiya və frazeologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya bölmələri ilə əlaqəlidir (1, s.228).

Düzgün yazı qaydalarının bu mərhələdə öyrədilməsi də məhz bu əlaqədən irəli gəlir. Orfoqrafiya qaydaları dövlət təhsil standartlarına daxildir və bütün şagirdlər bu qaydalara əməl etməlidir. Görəsən məktəblərimizdə şagirdlər yazı prosesində orfoqrafiya qaydalarına riayət edirləmi? Yüksək bal toplayaraq universitetlərə qəbul olunan abituryentlərin savadlılıq dərəcəsi nə səviyyədədir? Bu və digər suallara cavab tapmaq üçün biz akademik Z.Əliyeva adına liseydə olarkən, şagirdlərin yazı işlərini (ənənəvi təlimlə dərslər keçən siniflərdə) və summativ qiymətləndirmə materiallarını nəzərdən keçirdik.

Orfoqrafiya təlimində imlalar məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxmış bir yazı növüdür. Onun orfoqrafik çalışmalar arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi, əvəzədməz hesab edilməsi imlanın eşitmə analizatoruna istinadən yazılmasıdır. Orfoqrafik çalışmaların bir növü olan üzündənköçürmədən fərqli olaraq imla yazı prosesində şagirdi düşünməyə məcbur edir, o müstəqil qərar verir, bu və ya digər sözü necə yazdığını özü müəyyənləşdirir.

Metodistlər bu qərara gəlmişlər ki, imla yazmaq ifadə və inşa yazmaqdan daha çətinidir. Doğrudur, ifadə və inşa yazılarda şagirdin yaradıcı fəaliyyəti nəzərə cəpərsə da, o, yazılışı çətin olan sözlərdən istifadə etməməkdə, onlardan yan qaçmaqda sərbəstdir. İmla yazıda isə məndəki çətin sözləri yazmaqdan imtina edə bilməz. Müəllim tərəfindən diktə edilən hər bir çətin sözün başqası ilə əvəz olunmasının qeyri-mümkünlüyü keçilmiş orfoqrafik qaydaların təkrarlanmasına və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Ona görə də hər bir Azərbaycan dili dərslində imla yazdırmaq çox məqsədəuyğundur.

İmlanın xarakterindən, təlim əhəmiyyətindən asılı olaraq bu çalışma növü ya bir dərslə, ya da onun 20-25 dəqiqəsini əhatə edə bilər.

İmlanın mətnləri rabitəli mətnlərdən, rabitəsiz cümlələrdən, ayrı-ayrı sözlərdən ibarət ola bilər. Orfoqrafiya təlimində əsasən rabitəsiz mətnlər daha əlverişlidir. Çünki rabitəli mətnlərdə çox vaxt yeni öyrədilmiş orfoqrafik qaydaya uyğun misallar ya olmur, ya da çox az

olur. Amma rabitəsiz mətnlərə müəllim istədiyi orfoqramları daxil edə bilər. Bu zaman o, şagirdlərin səviyyəsini, şivə xüsusiyyətlərini nəzərə alarsa, daha çox uğur əldə etmiş olar.

Rabitəli mətnlərdə bəzən şagirdlərin hələ keçmədikləri qaydalara uyğun sözlərə də təsadüf olunur. Bunu nəzərə alan müəllim imla üçün mətn seçərkən və ya tərtib edərkən çalışmalıdır ki, yalnız sonuncu məşğələdə keçilən, öyrədilən sözlər deyil, əvvəllər də şagirdlərin yazmaqda çətinlik çəkdikləri sözlər də təkrarlanmalıdır. Amma bu o demək deyildir ki, mətn başdan-ayağa çətin orfoqramlarla yüklənmiş olmalıdır. Belə mətnləri yazanda şagirdlər tez yorulur, çoxlu səhvə yol verir, yeni öyrədilən sözlərin yazılışını mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər.

Şagirdlərin imlanı necə yazacaqları, işin nəticəsi müəllimin diktəsindən asılıdır. Müəllim imlanın mətnini ədəbi tələffüzə uyğun diktə etməlidir. Halbuki məktəb təcrübəsinin öyrədilməsi göstərir ki, müəllimlər imlanı hərfi tələffüzə uyğun diktə edirlər. Səbəbini soruşduqda isə yazı işinin səhvsiz yazılmasına kömək etmək məqsədi güddüklərini söyləyirlər. Amma onlar mətni ədəbi tələffüzə uyğun diktə etmiş olsalar, şagirdlər tədricən çətinliklərə alışarlar.

Ümumiyyətlə, şagirdləri birdən-birə çətinlik qarşısında qoymamaq üçün əvvəlcə tələffüzü ilə yazılışı arasında fərq olmayan, sonra yazılışı ilə tələffüzü arasında çox incə fərq olan sözlərin daxil edildiyi mətnlər, daha sonra tələffüzü ilə yazılışı tamamilə fərqlənən sözlərin daxil edildiyi mətnlər yazdırılmalıdır.

Şagird yazarkən əvvəlcə sözü səssizcə tələffüz edir. Başqa sözlə, öz fikrini daxili nitqi ilə ifadə edir. Şagird sözün səs-hərf tərkibini müəyyənləşdirir, sözü hecalayaraq yazır. Bu zaman sözün yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi aydınlaşdırır. Ona görə də çətin sözlərin yazılışı zamanı hecalarla yazıldığı kimi diktə ən düzgün yoldur.

Hər dəfə imla mətni müəllim tərəfindən seçilməlidir. Lakin bu zaman müəllim mətnin lazımı tələblərə cavab verməsini nəzərə almalıdır. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- 1) Mətnin məzmunu şagirdlər üçün tam anlaşıqlı olmalıdır;
- 2) Mətnin məzmunu şagirdlər üçün anlaşıqlı olmaqla yanaşı, tərbiyəvi xarakter daşımalıdır;

3) Mətnə şagirdlərin əvvəllər yazılışını öyrəndikləri beş orfoqramın olması məsləhətdir. Əgər mətnə belə sözlər yoxsa, müəllim özü onları mətnə əlavə edə bilər;

4) Yoxlama imla üçün seçilən mətnə yeni öyrənilmiş, eyni zamanda 2-3 dərstdə möhkəmləndirilmiş qaydalardan 2-3 orfoqram olması effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. İmla üçün müxtəlif üslublara (bədi, elmi, publisistik) aid mətnlərdən və məqalələrdən seçilə bilər. Lakin müəllim həmin mətnin üzərində redaktə işi aparmalıdır. (İxtisar edə bilər, hər hansı söz daha münasib olan leksik vahidlə, sinonimlərlə əvəz edə bilər). Müəllim hətta imla mətnlərində verilmiş hazır mətnləri dəyişdirməyə, əlavələr, ixtisarlara etmək hüququ verilir.

Diktə prosesi aşağıdakı kimi getməlidir:

Mətn müəllim tərəfindən bir dəfə bütövlükdə oxunmalıdır. Bu zaman məqsəd şagirdləri mətnin məzmunu ilə tanış etmək, kimin və ya nəyin haqqında yazacaqlarını izah etməkdir. Bu, şagirdləri mexaniki olaraq yazmaqdan uzaqlaşdırır, onları imlaya şüurlu münasibət göstərməyə təhrik edir, bəzi orfoqrafik səhvlərin qarşısını almaqda kömək edir.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər çox vaxt müəllim mətni oxuyanda qeydlər edirlər. Buna yol vermək olmaz. Çünki onların diqqətinin yayınmasına səbəb olar.

Hər oxudan sonra mətn cümlə-cümlə diktə olunur. Müəllim əvvəlcə cümləni bir dəfə bütöv şəkildə oxuyur, sonra onu diktə edir. Hər hissəni iki dəfə lazım gəldikdə daha çox təkrar etmək ehtiyacı meydana çıxır. Onda müəllim səsinin tonunu alçaltmalıdır. Belə etdikdə şagirdlər başa düşürlər ki, müəllim yazdıqları hissəni təkrar diktə edir. Cümlələri kəlmə-kəlmə, sözləri isə heca-heca diktə etmək qətiyyən yolverilməz haldır.

Müəllim imla mətnini diktə edərkən çalışmalıdır ki, diksiyası aydın olsun, nə həddən artıq ləng, nə də tez-tez, sürətlə diktə etməsin, gah yavaşayıb, gah da artmasın.

Əslində bəzi müəllimlər özləri bilərəkdən mətni orfoqrafik tələffüzə uyğun diktə edirlər ki, şagirdlər bu və ya digər orfoqramı necə yazacaqlarını anlaya bilsinlər. Məsələn: *neftçilər*,

novruz sözlərində *t* və *v* samitlərinin xüsusi olaraq vurğulayırlar, *ki* bağlayıcısından sonra vergül işarəsinin qoyulduğunu bildirmək üçün bağlayıcının tələffüzündən sonra uzun fasilə edir, yaxud *da*, *də* və *ki* bağlayıcılarının ayrı yazılacağını nəzərə cərpdirmaq üçün onları ayrıca söz kimi diktə edirlər. Bu, sadəcə olaraq yolverilməz bir haldır, müəllimin işində buraxdığı çox ciddi bir qüsurdur, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin şişirdilməsi, özünü, şagirdi, valideynləri və dövləti aldatmaq, gözdən pərdə asmaqdan başqa bir şey deyildir. Bunun nəticəsi isə özünü çox sonralar göstərmiş olur.

Diktə prosesində müəllimin ən ciddi səhvi, onun orfoqrafik tələffüzə əsaslanmasından irəli gəlir. Buna görə də müəllim imla yazdırmağa hazırlaşarkən mətni lazımi şəkildə, yəni ədəbi dilin şifahi qolunun qayda-qanunlarına uyğun şəkildə diktə edəcəyini dərk etməli və dərk etdiyini də həyata keçirməlidir. Məsələn: müəllim mətndəki *Səidə*, *dovşan*, *yemləyir* sözlərini necə tələffüz edəcəyini dəqiqləşdirməlidir.

Əgər mətni hərfi tələffüzə uyğun diktə etmiş olsaq, şagirdlər daha çox səhvə yol verəcəklər. Bu, səhvlərin qarşısını əvvəlcədən süni və yanlış yolla almaq deyilmi? Axı imla ona görə yazdırılır ki, sözlərin yazılışı ilə məhz tələffüzü arasındakı münasibəti şagirdlərə mənimsədək.

Mətnin ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə tələffüzünün üstünlüyü ondadır ki, bu zaman şagirdlər şüurlu şəkildə, düşünə-düşünə hərəkət edir, qaydaları xatırlamağa çalışırlar. Bu zaman şagird yazı qaydalarını daha diqqətli və şüurlu surətdə öyrənməyə onların arasındakı obyektiv qanunauyğunluqları dərk etməyə meyl göstərir. Onun görmə hafizəsi ilə eşitmə hafizəsi arasında möhkəm assosiasiya yaranır. Əks-təqdirdə, yəni müəllim hər sözü, hər şəkilçini hərf-hərf tələffüz etdikdə isə şagirdlər ancaq öz eşitmə hafizələrinə və müəllimin tələffüzünə arxayın olur və beləliklə, bir növ, mexaniki şəkildə yazmağa istiqamətlənirlər. Buna görə ki, onlar çox zaman imlada müvəffəq ola bildikləri halda, müstəqil yazılarda çoxlu və kobud orfoqrafik səhvə yol verirlər. Həm də elə sözlərdə səhv buraxırlar ki, bunları imlada, demək olar ki, həmişə düzgün yazırlar (4, s.23).

Mətnin düzgün diktə olunması imla yazıların aparılmasında əsas məsələ olsa da, ona bəzən riayət etməmək də olar. Belə ki, imlanın mətni diktə olunarkən müəllim şagirdlərin bilik və vərdislərinin səviyyəsinə də diqqət yetirməlidir. Müəllim keçilməmiş qaydalarla əlaqədar morfemləri ədəbi tələffüzə riayət etmədən diktə edə bilər. Ümumiyyətlə, orfoqrafik çalışmalardan biri olan imlanı maqnitofonun, kompyuterin köməyi ilə yazdırmaq olar. Belə olduqda şagird daha diqqətli olmağa, sözləri düzgün yazmağa, deyilənləri daha yaxşı eşitməyə kömək edir. Şagirdlər anlayırlar ki, maqnitofon mətni müəyyən sistemlə “diktə edir”, o, ayrı-ayrı şagirdlərin şıltaqlığı ilə ayaqlaşmır.

Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdislərinə yiyələnmək Azərbaycan dili təlimində və ümumiyyətlə, bütün dil dərslərində istifadə edilən müxtəlif orfoqrafik çalışmaların müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi metodistlər arasında birmənalı şəkildə qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. B., Maarif, 1978.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. B., 2004.
3. Bəliyev H, Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. B., Qismət, 2014.
4. Əfsudzadə Ə. Orta məktəbdə imla. B., Maarif, 1983.
5. Hüseynov H. Orfoqrafik çalışmalarda işə dair metodik göstərişlər. B., 1984.
6. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. B., Səba, 2013.
7. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi II hissə. B., Maarif, 1977.

Ф.А.Асадова

Значение диктантов в обучении
Резюме

В статье рассказывается об обязанностях обучения правописанию азербайджанского языка учеников. Автор отмечает, что это является обязанностью орфографии. В статье рассказывается о положительной роли диктантов в обучении орфографии и способах их проведения.

F.A.Asadova

The importance of spelling in training
Summary

The article focuses on one of the tasks facing Azerbaijani language teaching is to educate pupils about proper writing rules. The author states that this task is based on orthography training. The article deals with the positive role of spelling in the orthography training and ways of implementation.

*Rəyçilər: ped.e.f.d., dos. S.Ə.Hümmətova;
BSU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası
(08.01.2018-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №07)).*

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2018

L.Ş.ƏSƏDOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: Lalyasad@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)*

DİL VƏ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ TƏKLİFLƏR

Açar sözlər:** dil, lingvistik, mənimsəmək, ana dili, ikinci dil, metodlar, xarici dilin tədrisi.*Ключевые слова:** язык, лингвистика, усвоить, родной язык, второй язык, методы, преподавание иностранного языка.****Key words:** language, linguistics, acquire, native language, second language, methods, foreign language teaching.*

Dilin mənimsənilməsi prosesi haqqında fikirlərimi bölüşməzdən əvvəl, ümumiyyətlə dil anlayışı haqqında bəzi qeydlərin faydalı olacağını hesab edirəm.

Dil, nə qədər trivial səslənməsə də, hər bir cəmiyyətin, insan birliyinin əsas ünsiyyət vasitəsidir. İctimai-tarixi inkişafın məhsulu kimi yaranan, formalaşan və inkişaf edən hər bir dil sistemində xalqın tarixi, mədəniyyəti, sosial münasibətlər sistemi, adət-ənənələri, yaradıcılığı və s. ehtiva olunmuşdur. İnsanın düşüncəsinin məhsulu olan fikir dinləyiciyə və yaxud oxucuya çatdırılma prosesində məhz dil vasitəsilə formalaşır, məhz dil vasitəsilə ifadə olunur (şifahi və yaxud yazılı). Dil hər bir xalq, etnik qrup, nə qədər azsaylı olmasa da hər bir əlahiddə dil birliyi üçün dünyanın spesifik və unikal gerçəkliyini yaradır, bununla da dilin, bəlkə də ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyəti meydana çıxır: dil – şüurun (həm fərdi, həm də fərdilik vasitəsilə ictimai) mövcudiyyət formasıdır.

Və əlbəttə, dilə diqqət həmişə yüksək olmuşdur. Milli dövlətlərin meydana çıxması, milli ədəbiyyatın və sənaye istehsalının inkişafı, dövlətlərarası və millətlərarası münasibətlərin intensivləşməsi yer aldıqca, son bir neçə yüzillikdə dilə münasibət daha ciddi olmuş, dilin tədqiqi prosesi dayanıqlı şəkildə elmi xarakter almışdır.

Dil – ictimai təzahürdür. Dil və onun daşıyıcıları arasında sıx və qarşılıqlı asılı bağlılıq heç bir şübhə doğurmur. Dil – eyni dildə danışan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və həmin dildən istifadə edən dil birliyinin həyatı və inkişafı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu mənada ölü dillər – əbədiyyət tozu altında dəfn olunmuş xalqlardan qalan abidədir. İnsanın təfəkkürü (düşüncəsi), fikirləri, anlayışları hansısa konkret bir dil vasitəsilə formalaşır, nəsilədən nəslə ötürülür. Bu, çox vacib funksiyayı yerinə yetirmək üçün dil müəyyən işarələr vasitəsilə (əsas və universal işarə – sözdür) ətraf gerçəkliyi əks etdirmək, müəyyən kodlar vasitəsilə (kod qismində işarələrin, simvolların, heroqliflərin, hərflərin vəhdəti, başqa sözlə, tamamlanmış əlifba (конечный алфавит) çıxış edir) informasiyanı saxlamaq və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Bizim şüurumuz həm ictimai (həyat tərz, adət-ənənələr, incəsənət, bir sözlə, bütövlükdə mədəniyyət), həm də fərdi (ətraf dünyanın hər bir konkret şəxs üçün səciyyəvi qavranması) xüsusiyyətlərlə şərtləndiyindən dil gerçəkliyi birbaşa ifadə etmə: reallıq əvvəl təfəkkürdə (düşüncədə) əks olunur və yalnız sonra ya şifahi, ya da yazılı nitq şəklində dil vasitəsilə ifadə edilir. Beləliklə, dil, təfəkkür (düşüncə) və mədəniyyət elə bir dərəcədə sıx qarşılıqlı vəhdət halında olur ki, praktiki olaraq üç tərkib hissədən ibarət vahid bütöv təşkil edir və onlardan hansısa biri olmadan digər ikisi nə fəaliyyət göstərə, nə də, deməli, mövcud ola bilməz.

Uşaq, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, istənilən birinci, “ana dili”ni ağılsız sürətlə və effektivliklə mənimsəyir. Bu – cavabı indiyədək də tapılmayan müəmmadır. Bununla

belə, fakt faktlığında qalır: uşaq heyratamiz, müəyyən yaş həddində (adətən 5-6 yaşlarında) hətta ikinci, üçüncü və s. dilləri də, demək olar “ana dili” səviyyəsində mənimsəyə bilmək qabiliyyətinə malikdir.

Dil, özlüyündə bir qüvvə olaraq, bütöv xalqları çilikləyib əlahiddələşdirmək və cəmiyyət-birlikləri, hətta onlar öz mənşəyi etibarilə geterogen olanda da, vəhdət halına gətirmək potensialına malikdir. Hesab edirik ki, dilin bu çox vacib xüsusiyyəti, övladlarının erkən uşaqlıqda ikinci və s. dilə yiyələnmələri ilə bağlı valideynlərin qayğılarında, ələlxusus da “ana dili” və xarici dillər üzrə tədrisin təşkilində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Dil, həmin dildə danışan xalqın mədəniyyəti və tarixi ilə çoxsəviyyəli və çoxşaxəli bağlarla çarpaz toxunmuşdur. Görkəmli alman filoloqu, filosofu Vilhelm fon Qumboldt dili, həmin dildə danışan xalqın vəhdət halında mənəvi enerjisi, hər bir etnosun fikir və hisslərinin özünəməxsus konsentrasiyası kimi nəzərdən keçirirdi. Lakin müasir dünyada iki- və çoxdillilik cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafının müəyyənədiçi faktoruna çevrilmişdir (məlumdur ki, dünyanın cəmi 22 ölkəsində birdilli əhali yaşayır) və bu tendensiya getdikcə güclənməkdədir. İki- və çoxdillilik (məsələn, İsveçrə əhalisi alman, fransız, italyan və retoroman dilindən istifadə edir) nəzərə alınmaqla, insanın yiyələndiyi dil (və ya dillər) – “ana dili” və qeyri-“ana dili” kimi təsnif oluna bilər.

Qeyri-“ana dili” ilə bağlı hər şey kifayət qədər başadüşüləndir, əlbəttə, əgər “ana dili” termininə aydınlıq gətirilmiş olarsa. “Ana dili” anlayışının təsviri ilə bağlı isə elmdə bir neçə yanaşma mövcuddur və onlar bir-birindən kəskin fərqlənir.

Bir tərəfdən, “ana dili” – millətin, əcdadların dili, insanı öz xalqı və əcdadları, onların mənəvi dünyası ilə bağlayan dil (“etnik dil”) hesab olunur, digər tərəfdən – insanın ekən uşaqlıqda mənimsədiyi dil, “birinci dil” sayılır. (“Birinci dil” isə “ana dili”, yəni “etnik dil” olma-ya da bilər. Uşağın doğulandan sonra ailəsi ilə birlikdə etnik vətəninə mühacirət etdiyi, yeni yaşayış yerində istifadə edilən dili mənimsəyidiyi hallar az deyildir.) “Ana dili” termini bəzən insanın maksimal dərin və tam yiyələndiyi, əlavə özünəməxsus və ən sürətlə düşündüyü, fikirlərini şifahi və yazılı surətdə heç bir çətinlik çəkmədən və təbii şəkildə ifadə etdiyi, ən əlverişli və vərdiş halına çevrilən dil (funksional birinci dil) başa düşülür.

Elmdə “ana dili” ilə bağlı mövcud olan bu çoxmənalılıq, təsəvvür olunur ki, orta və ali təhsil müəssisələrində dillərin tədrisi metodikasında həssas məqam kimi qiymətləndirilməlidir.

Belə ki, əgər bu yanaşmaların hamısı bir dil, konkret insanda eyni zamanda həm “ana dili” (“etnik dil”), həm “birinci dil”, həm də “funksional birinci dil” rolunu oynayan dil üzərində cəmləşmişdirsə, onda problem qeyri-ixtiyari surətdə ortadan qalxır; yox, əgər belə deyilsə, söhbət konkret bir insanın uşaqlıq çağında və yaxud həyatının müxtəlif dövrlərində mənimsədiyi bir neçə müxtəlif dildən gedirsə, onda “ana dili” termini, birincisi, xalqın etnik suverenliyinin və mədəni-mənəvi irsinin qorunub saxlanması problemi, ikincisi, bütövlükdə tədrisin və məxsusən dil tədrisində meydana çıxan linqvistik-didaktik problemlərlə əlaqədar xüsusi sosial və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı diqqətə çatdırmaq yerinə düşərdi ki, amerikalı linqvist və etnoloq Eduard Sepirin və yenə də amerikalı linqvist Bencamin Li Uorfun irəli sürdükləri – dilin, həmin dildə danışan xalqın təfəkkürünü (düşüncəsini) müəyyən etməsi haqqında hipotez psixoloq, linqvist, etnoqrafçı alimlərin elmi eksperimentləri ilə indiyədək sübuta yetirilmiş olmasa da, təkzib də edilməmişdir.

Yuxarıda göstərilən hipotez əsas kimi götürülsə, insan öz doğma etnosunun dilini itirməklə həmin etnik birlikdən uzaqlaşır. Erkən ikidilliliyin ziyanı və yaxud xeyri, bunun uşağın inkişafına təsiri ilə bağlı bu gün elmdə, əfsus ki, birmənalılıq yoxdur.

Elmi tədqiqatlar göstərdiyi kimi, dünyaya gələn insanda hansısa konkret bir dilə genetik meyillilik olmur. Müəyyən bir dildə danışan etnik qrupda doğulan insan başqa dildə danışan etnik qrup mühitinə düşəndə həmin dili, elə “ana dili” kimi, asanlıqla mənimsəyə bilər. Linqvistikada ən geniş yayılan nöqteyi-nəzər, “ana dili”nə, ən hərfi mənada, ananın dili kimi baxışdır. Belə yanaşma, şübhəsiz, çox dərin motivasiyaya əsaslanır, zira insanın doğul-

masında və təşəkkül tapmasında ananın rolu başqa heç nə ilə müqayisəolunmazdır. Bəllidir ki, şəxsiyyətin identifikasiyanın ilkin şərti kimi ananın dili müəyyən ritmlər və nitq intonasiyaları şəklində hələ ana bətnində eşidilən sözlərdə, ananın dilində səslənən intonasiyalarda, sədalarda, bir müddət sonra isə – ananın oxuduğu laylalarda, zümzümə etdiyi beşik mahnılarında təzahür edir. Bundan çıxış edərək, ikinci, üçüncü və s. dillər şəxsiyyətin identifikasiyasına necə təsir göstərir? Fransız linqvisti Andre Martineyə (5, s.120) görə, ikinci “dilə yiyələnmək – dil ünsiyyətini təşkil edən predmeti fərqli cür təhlil etmək deməkdir”. Bu fikir istənilən xarici dil müəlliminin daim diqqət mərkəzində olmalıdır: qeyri-“ana dili”nə yiyələnmək – “ana dili” vasitəsilə qavranan dünyadan fərqli dünyanı dərk etməkdir.

Bəşəriyyət bu gün təqribən beş min dildə danışır, ölmüş dillər isə qat-qat çoxdur. Dillər ağılasığmaz qədər fərqlidir: praktiki cəhətdən tamamilə morfologiyasız dillər var (onlar kifayət qədər çoxdur), qrammatikası olmayan dillər var (elə də çox olmasa da, hər halda var), elə də dillər mövcuddur ki, bütöv cümlə tək bircə sözlə ifadə olunur. Məsələn, abxaz dili, papuasların yimas dili və s. sonunculara aiddir. Göstərilən dillərdə bircə sözlə, müvafiq olaraq, təqribən belə bir mənanı ifadə etmək mümkündür: “Bizim xahişimizlə onlar bunu öz istəklərinin ziddinə ona yüklədilər”; “Biz (bir neçə) qalxdıq və sürətlə getdik”.

Belə dillər polisintetik dillər adlanır (yerdə qalanlar – qeyri-polisintetik).

Biz qeyri-polisintetik dillər haqqında, orta ümumtəhsil və ali təhsil proqramlarına adətən daxil edilən xarici dillərin mənimsənilməsi haqqında danışacağıq.

Hər bir dil öz xüsusiyyətlərində unikaldir. Digər tərəfdən, əgər dillərin demək olar hamısında müəyyən universal prinsiplər yer almasaydı, bəzi hallarda öz strukturu etibarilə kəskin fərqlənən dilləri mənimsəmək, bir dildən istənilən başqa dilə effektiv tərcümə, eləcə də xarici dili öyrənmək mümkün ola bilməzdi. Dillərin əksəriyyətində sözlərin nizamı sahəsində maraqlı universal qanunauyğunluqlar aşkara çıxır, belə ki, ümumiyyətlə və bütövlükdə dillər iki sinfə bölünür. Dillərin təqribən yarısında sözlərin nizamı əsas cümlə üzvündən asılıya doğru uzanır. Məsələn, rus dilində, ingilis dilində və s. sözlərin düzülüşü, müvafiq olaraq, belədir: “*Поставь тарелку на стол*”; “Put the plate on the table”. Azərbaycan dilində, həmçinin yapon və b. dillərdə isə identik ifadədə sözlərin düzülüşü demək olar əksinədir: “*Nimçəni stolun üstünə qoy*”.

“Mənimsəmək” (ing. acquisition; rus. усвоение) termini ilkin olaraq, dilə yiyələnmə prosesinin şüursuz, təbii xarakterini, dili şüurlu surətdə öyrənmək (ing. learning; rus. обучение) prosesindən fərqləndirmək üçün işlənsə də, son illərdə bu fərqləndirmə aktuallığını itirmişdir və “mənimsəmək” və “öyrənmək” terminləri bu gün linqvistikada çox vaxt sinonim kimi istifadə olunur. Uşaq erkən çağlarında müvafiq dil mühitinə düşəndə xüsusi hazırlıq keçmədən bir neçə dili də bu və ya digər dərəcədə mənimsəyə bilər. Xüsusi hazırlıq sayəsində və yaxud nisbətən böyük yaşlarında başqa dil mühitində mənimsənilən dil “ikinci dil” adlanır (bu, bir neçə dil də ola bilər). Bəzi tədqiqatçılar “ana dili” və “birinci dil” terminlərini fərqləndirirlər, bu hal, ana dilinin istifadəsi müəyyən səbəblərdən konkret insanın fəaliyyətini tam təmin etmədiyindən, paralel və ya nisbətən gec mənimsənilən dil (“funksional birinci dil”) ön plana çıxanda yer alır (buna nümunə kimi, məsələn, Azərbaycanda yaşayan milli və etnik azlıqların istifadə etdikləri dili göstərmək olar; onların əksəriyyəti üçün bu funksiyalı, “funksional birinci dil” funksiyasını ya Azərbaycan dili, ya rus dili, ya da eyni zamanda hər iki dil yerinə yetirir). Bu müddəə də məhz buradan meydana çıxmışdır: “Ananın dilinin – “ana dili”, “ana dili”nin isə – “birinci dil” olması heç də mütləq deyil”.

İndi isə konkret olaraq “ikinci dil” üzərində fokuslaşaq. Bir çox alim, çoxdilliliyin bütün formalarını nəzərdə tutaraq, təhsil sahəsində “bilinqvizm” terminini istifadə etsə də, biz xüsusi hazırlıq keçərək mənimsənilən bir və ya bir neçə xarici dili nəzərdə tutaraq, məhz “ikinci dil” terminindən istifadə edəcəyik. “İkinci dilin mənimsənilməsi” (İDM) termini üçüncü, dördüncü və digər dillərin öyrənilməsinə də aid edilə bilər.

“İkinci dil”in mənimsənilməsi tətbiqi linqvistikada kifayət qədər yeni istiqamətdir. XXI əsrdə ikinci dilin mənimsənilməsi bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda geniş yayılmış

təzahürə çevrildiyindən, bu təzahür müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən öyrənilir. Bununla belə, iki başlıca yanaşma: amerikalı linqvist, siyasi publisist, filosof və nəzəriyyəçi Noam Homsकिन (4, s.87) universal qrammatika və psixoloji nəzəriyyələr – “vərdişlərin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi” və “konnektivizm” linqvistik nəzəriyyələri əsas götürülür. Linqvistikanın bir çox digər sahələri kimi, ikinci dilin mənimsənilməsi də psixologiya, koqnitiv psixologiya və təhsillə bağlıdır.

Amerikalı alimlər Con B.Kerroll və Stenli Sapon (2, s.65) xarici dilin uğurla mənimsənilməsinin əsasında duran xüsusi koqnitiv qabiliyyətləri dörd qrupa bölmüşlər: fonetik kodlaşdırma qabiliyyəti – xarici dilin səslərinin, söz və ifadələrin səs formalarının qavranması, onların uzunmüddətli yaddaşda “kodlaşdırılması”; qrammatik hissiyat – xarici dildə qrammatik bağlılıqları qavramaq və cümlələrin, ifadələrin törənməsində qrammatikanın rolunu anlamaq; mexaniki assosiativ yaddaş – öyrənmək vacib olan sözlər və onların mənası arasında çoxsaylı sərbəst əlaqələri mənimsəmək üçün zəruridir; induktiv qabiliyyət – ümumi koqnitiv qabiliyyət, stimulların patternlərinin formalaşmasını idarə edən qaydaları görmək və tapmaq qabiliyyətidir.

Bu gün İDM-in hansısa bir dərəcədə tam modeli mövcud deyildir. Dilləri mənimsəmək qabiliyyətinin (DMQ) inkişafı fəaliyyət sahəsi və sosial təsirlər nəticəsində nitq təcrübəsinin toplanması əsasında baş verir. DMQ neyrobioloji ilkin şərtlər əsasında formalaşan spesifik psixofizioloji mexanizmdir. Xarici dilləri mənimsəmək qabiliyyəti (XMQ) – ilk növbədə, dilin mexanizmlərinin (fonetika, qrammatika, leksika) və nitq fəaliyyəti növlərinin (mütaliə, yazı, danışiq, eşidiləni qavramaq) mənimsənilməsini təmin edən qabiliyyətlər kompleksidir. DMQ səviyyələri arasında sərhədlər kifayət qədər yaygındır. Ən yayılmış səviyyələr bunlardır: dil daşıyıcısı – bu termin “ana dili”ni bilməyə müvafiqdir, təfəkkür (düşüncə) “ana dili”ndə formalaşır; becid yiyələnmə – demək olar ana dili qədər dərin bilməyə müvafiqdir, lakin “birinci dil” olmaya da bilər; təcrübəli danışan – dilin istifadə olunduğu hansısa sahədə kvalifikasiyalı mütəxəssisdir, lakin dili ilk iki səviyyədən pis bilir; bilinqv, trilingv və s. – bu termin iki, üç dili yüksək səviyyədə bilməyi nəzərdə tutur, dilləri “becid” səviyyəsindən aşağı bilən haqqında bir neçə dili bildiyini demək düzgün deyildir.

Xarici dillərin tədrisi üzrə mütəxəssislər şagirdin və ya tələbənin dili öyrənmək qabiliyyətinə bilavasitə və ya dolayısı ilə dəlalət edən amilləri göstərirlər:

tədris fənni olaraq riyaziyyat, ana dili və ədəbiyyatı bərabər dərəcədə mənimsəmək qabiliyyəti;

mahnı ifa etmək və musiqi hissiyatı;

yamsılamaq qabiliyyəti;

yaxşı yaddaş;

nitqin təbii sürətli tempi;

ana dilində becid mütaliə;

nitqin ümumi inkişafı (yaxşı diksiya, hekayət etmək və təkrar danışmaq bacarığı, uzun mürəkkəb cümlələrlə danışmaq);

yaş amili (yaş çoxaldıqca dil öyrənmək qabiliyyəti azalır, pik həddi 10-12 yaşa təsadüf edir);

gender amili (dil öyrənmək qabiliyyətli qızlar oğlanlardan çoxdur).

Dilin mənimsənilməsi dörd əsas vərdişə yiyələnməyi nəzərdə tutur: eşitdiyini qavramaq; danışiq; mütaliə və yazı. XDM-də iki müxtəlif metodika mövcuddur: birbaşa (natural) metodlar və leksik-qrammatik metodlar. Natural metodlar təqlid etməyə, yamsılamağa əsaslanır, uşaqda “ana dili”ndə nitqin törənməsi bu üsulla baş verir. Birbaşa metodlar (“tam qorq olma metodu”, “Şexter metodu” və b.) XDM-də bəzi metodikalarda istifadə edilir. Leksik-qrammatik metodlar dilin strukturunu (qrammatikanı) öyrənməyə və sözləri əzbərləməyə əsaslanır, bu metodlar orta məktəbdə və ali təhsildə xarici dillərin ənənəvi tədrisində istifadə edilir (3, s.72).

Orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi (XDT) üzrə ənənəvi metodika şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə deyil, əsasən lüğətlə mütaliə və tərcümə vərdişlərinin inkişafına yönəldiyindən, məzunlar çox nadir hallarda şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olur.

Xarici dillərin tədrisi metodikası” termini əsasən üç mənada işlədilir və məzmunca müxtəlif anlayışları ehtiva edir:

- pedaqoji təhsil müəssisələrində tələbələrin effektiv peşəkar fəaliyyətə nəzəri və praktiki hazırlıqlarını təmin etməli olan fənn predmeti kimi;
- müəllimin işinin forma, metod və fəndlərinin məcmusu, yəni peşəkar praktiki fəaliyyətin “texnologiyası” kimi;
- istənilən elmə xas olan xarakteristikalara: tədqiqat obyektı və predmetinə, kateqorial aparata, tədqiqat metodlarına malik pedaqoji elm kimi.

Hazırda XD tədrisi metodikası, XD tədrisinin qanunauyğunluqlarını açan və onları əsaslandıran müstəqil nəzəri və tətbiqi elm kimi təsvir edilir. Metodik konsepsiyaların təkamülü nəticəsində funksional cəhətdən fərqli iki metodika təşəkkül tapmışdır: ümumi metodika və məxsusi metodika.

Ümumi metodika – söhbətin hansı xarici dildən getməsindən asılı olmayaraq, XD tədrisi prosesinin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Belə ki, dərslər materiallarının seçilməsi, dərslərin müxtəlif mərhələlərində şifahi və yazılı nitqin nisbətləri və s. tədris müəssisələrinin hamısında istənilən Avropa dili üçün eyni olacaqdır.

Məxsusi metodika – konkret XD üçün spesifik olan dil və nitq təzahürlərinin tədrisini tədqiq edir.

Ümumi və məxsusi metodikalar qarşılıqlı bağlıdır. Digər tərəfdən, ümumi metodikanın qanunauyğunluqları məxsusi metodikada əksini tapır və onu nəzəri cəhətdən zənginləşdirir.

Metodik elmlərin sürətli inkişafı ümumi metodikanın müstəqil budaqlarının ayrılmasına gətirir.

Müqayisəli metodika – müxtəlif ölkələrdə XD tədrisinin necə təşkil olunduğunu öyrənir.

Tarixi metodika – tədris metodlarının tarixi ilə məşğul olur.

Xüsusi metodika – tədris nəzəriyyəsinin ayrıca götürülmüş aspektlərini nəzərdən keçirir

Tədris metodu – metodikanın bazis səciyyəli kateqoriyasıdır. XD tədrisi metodikasında “metod” – istiqamətlərdən birinə əsaslanan və həmin istiqamət üçün tipik olan konkret yanaşmalara söykənən ümumiləşdirilmiş modeldir.

Metod (sözün geniş mənasında) – müəyyən tarixi mərhələdə tədrisin baş strategiyasıdır.

Metod (sözün dar mənasında) – qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üzrə müəllim və şagird/tələbənin birgə fəaliyyət üsuludur.

XD tədrisi ilə bağlı cəmiyyətlər konkret zaman mərhələsində öz qarşısına müxtəlif vəzifələr qoya bilər. XD tədrisi üzrə bəzi metodlara diqqət yetirək.

Kommunikativ metod. İngilis dilində bu metod “Oksford metodu” və ya “Kembric metodu” adlanır. Bu metodun qaydaları, əsasları təkcə ingilis dilinin deyil, başqa xarici dillərin tədrisi üçün də işlənmişdir. Bu metod canlı, sərbəst ünsiyyət gedişində eyni zamanda əsas dil vərdislərinin hamısının inkişafına yönəlmişdir. Müəllim və şagird/tələbə arasında maneələrin aradan götürülməsini, oyun elementlərinin və s. tətbiqini nəzərdə tutur, məşğələləri yaradıcı və cəzbedici etməyə imkan verir, eyni zamanda da müəllim bütün dərslər prosesinə nəzərə cərpədən tam nəzarət edir (1, s.150).

Qrammatik-tərcümə metodu. Metodun məqsədi qrammatikanı öyrətmək və onun vasitəsilə xarici dildə oxumaq və mətnləri anlamaq vərdişi yaratmaqdır. Qrammatika əsasən ana dilində izah olunur, xarici dildən və əksinə tərcümə edilir. Metodun əsas çatışmamazlığı şifahi nitq vərdislərini inkişaf etdirməməsidir, şüurlu surətdə tətbiq edilməyən qrammatika isə çox tez unudulur.

Audio-linqval metod. Metodun tərəfdarları hesab edirdilər ki, dilin qrammatik və frazeoloji strukturları əzbərləmək və dərslərdə keçirilən dialoqlarda dəfələrlə təkrarlamaq yolu ilə (bunun üçün xüsusi linqafon sinif otaqları yaradılırdı) günlərin birində bunlar avtomatik qaydada istifadə ediləcəkdir. Lakin təcrübə göstərir ki, nə vaxtsa əzbərlənən cümlə və ya ifadə, bir qayda olaraq, real situasiyada lazım olan məqamda yerində istifadə edilə bilmir.

Sugestopediya. Bolqar psixoloqu Georgi Lozanovun tətbiq etdiyi metod özü “təlqin etmək, suggestiya vasitəsilə müalicə” deməkdir. Bu metodda musiqi, hərəkət, səhnələşdirilmiş ifadan fəal istifadə edilir. Metodun fəsad səciyyəli variantlarından biri, xarici dil mühitinə “qərq olmaq”dır. İlk olaraq dil hazırlığı keçmiş qrup 10 gün “barokamera” şəraitində ana dilisiz, özlüyündə heç bir dərs keçilmədən, xüsusi olaraq bu qrup üçün tərtib edilən ssenari üzrə yaşayır. On gün ərzində dialoqlar, mahnı, oyun, problemlı situasiyalar, mətbuat-konfransları, müsahibə, məruzə və s. şəklində nitq səsləndirilir. “Qərq olma” metodunun əsas nəticəsi psixoloji maneənin aradan qaldırılması və bunu müşayiət edən, xarici dil ilə bağlı müsbət emosional reaksiyadır.

İqor Şexter metodu. Xarici dil ana dili kimi qavranmalıdır müddəasına əsaslanır. İlk vaxtlarda tələbələrə müxtəlif hipotetik situasiyalarda öz fikirlərini ifadə etməyi öyrədirlər, davamında isə müxtəlif qrammatik material da əlavə olunur. Bu metodla hazırlığa yalnız 16 yaşdan sonra başlanmasını onun çatışmamazlığı saymaq olar.

Susmaq metodu (Silent way). Tədris prinsipi, dilin bilikləri, dili öyrənmək istəyən insanda təbiətən olduğuna əsaslanır, odur ki, ən başlıcası – ona mane olmamaq və müəllimin nöqteyi-nəzərini sırimamaqdır. İlk olaraq müəllim heç nə danışmır, yalnız, məsələn, “table” sözündəki “t” səsi, ardınca “ey” səsi və s. təsvir edilmiş rəngli şəkillər göstərir...

Fiziki reaksiya metodu (“Total-physical response”) – Əsas qaydasında deyilir: özündən keçirmədiyin şeyi anlamaq mümkün deyil. Burada ilk vaxtlarda məhz tələbə danışmır. İlk təqribən 20 dərs ərzində o, yalnız xarici dili dinləyir, nə isə mütaliə edir, amma öyrəndiyi dildə qətiyyənlə danışmır. Əvvəl o, kifayət qədər bilik almalıdır. Ardınca onun eşitdiyinə və yaxud oxuduğuna reaksiya verməli olduğu mərhələ yetişir, lakin reaksiya yalnız hərəkətlə verilməlidir. Hər şey fiziki hərəkətlərin adı olan sözləri öyrənməklə başlanır: “əlinizi qaldırın”, “əyləşin” və s.

XD tədrisi üzrə bu gün həm ənənəvi, həm də müasir metodlar kifayət qədərdir. Bircə onu vurğulamaq istərdik ki, XD istənilən formada mənimsənilməsi tədrisi prosesi ərzində şəxsiyyətin özünüdərkində ana dilinin mövqeyinə xələl gətirməməli, əksinə onu qüvvətləndirməli və zənginləşdirməlidir.

Və nəhayət XD müəllimi haqqında. XD mənimsənilməsi prosesində müəllim çox vacib rol oynayır, onun elmi biliklərinin həcmindən, dili mənimsəmək səviyyəsindən çox şey asılıdır. Həqiqətən də, dili necə öyrətməyi bilmək üçün dilin nə olduğunu, onun xüsusiyyətlərini və qanunlarını bilmək, lingvистika sahəsində yaxşı nəzəri hazırlığa malik olmaq lazımdır. Müəllimdə özünü inkişaf etdirmək, kamilləşmək arzusu olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Byram, Michael and Carol Morgan 1994. Teaching and Learning Language and culture. Clevedon, Multilingual Matters. 219 p.
2. Carroll, John B, and Stanley M. Sapon Modern Language Aptitude Test: Manual 2002 Edition. Bethesda, MD: Second Language Texting Inc. 2002, 120 p.
3. Cenoz, Jasone 2003. The additive effect of Bilingualism in third language acquisition a Review. International Journal of Bilingualism, p.71-87.
4. N. Chomsky Language and Mind, Cambridge University Press. 2006, 206 p.
5. А. Мартине. «Основы общей лингвистики». 2004, 22 с. Эдиториал УРСС.

Л.Ш.Асадова

Язык и усвоение языка: теоретические и практические предложения

Резюме

В статье рассматриваются предложения и методы усвоения языка, а также второго языка. Автор сосредоточивает внимание на способах, умениях и методах усвоения языка, а также роль преподавателя в этом процессе.

Усвоение языка рассматривает четыре основных навыков: разговорная речь, читать, писать и слышать. Сегодня очень много традиционных и современных методов в преподавании иностранного языка. Автор статьи рассматривает мнение что, усвоение иностранного языка не должно ущемлять наоборот должно обогащать и укреплять родной язык.

L.Sh.Asadova

Language and its acquisition: theoretical and practical suggestions

Summary

The article deals with the suggestions and methods of acquisitioning language and also second language. The author focuses on ways, skills, methods how to master language, gives classification of methods and the teacher's role in this process.

The acquisition of language means of getting four main abilities: speaking, reading, writing and listening. There are a lot of traditional and modern methods in teaching foreign language. The author tries to state that the acquisition of foreign language shouldn't damage the native language, but it should enrich and strengthen it.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.E.Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2018

C.Ş.ƏSGƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI PROBLEMİ VƏ ONUN PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, uşaq psixologiyası, şagird şəxsiyyəti.

Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, детская психология, личность ученика.

Key words: national education, family education, psychology of a child, the student's identity.

İnsan xarakterinin formalaşması onun psixoloji xüsusiyyətlərinin kökləri haqqında məsələlər qədim dövrdən tutmuş müasir dövrə qədər tərbiyə nəzəriyyəsi üzərində işləyən alimləri, tərbiyə ilə əməli şəkildə məşğul olan şəxsləri düşündürmüş və indi də düşündürür. Bir çox filosoflar, fizioloqlar, psixoloqlar, pedaqoqlar da, tərbiyə işi ilə bilavasitə məşğul olan müəllimlər və valideynlər də bu məsələ ilə bağlı fikir söyləmiş və indi də söyləyirlər. Bunların arasında həm mürtəcə mövqedə, həm də mütərəqqi mövqedə duranlar da olmuş və indi də vardır.

Qədim yunan filosoflarından Aristotelin, ingilis filosofları və pedaqoqlarından Spense-rin, Con Lokkun, fransız ensiklopedist filosoflarından Deni Didronun, Holbaxın, J.J.Rus-sonun, utopist sosialistlərdən Robert Ouenin, Sen-Simonun, Azərbaycan filosoflarından və maarifçilərindən M.F. Axundovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Amerika alimlərindən Kil-patrikin, Con Dyunin, A.Q. İensenin, müasir filosof və psixoloqlardan D.İ. Dubrovskinin, E.F. İlyenkovun, A.N. Leontyevin və bir çox başqalarının bu mövzuda fikirlərini xatırlatmaq olar.

İnsan əxlaqi, estetik, əqli, fiziki və s. keyfiyyətlərinin formalaşması səbəblərinin iza-hında müxtəlif mövqelər, bir-birinin ziddinə olan nəzəriyyələr mövcuddur. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onları qruplaşdırmaq müm-kündür. Bu qruplaşdırma N.M.Kazımov tərəfindən belə aparılıbdır: 1) irsiyyətə üstün-lük verilməsi; 2) mühitə üstünlük verilməsi; 3) tərbiyəyə üstünlük verilməsi; 4) irsiyyət və mühit amillərinin yanaşı təsirinin qəbul edilməsi; 5) mühit və tərbiyə amillərinin qoşa tə-sirinin qəbul edilməsi nəzəriyyəsi (5, s.13).

Güman edirik ki, irsiyyət, mühit, tərbiyə və şəxsi fəaliyyət arasındakı əlaqənin nəzərə alınmasını da bir qrup kimi (6-cı qrup) qəbul etmək olar.

Şəxsiyyətin formalaşmasının nəzəri cəhətdən bu və ya digər şəkildə başa düşülməsi təlim-tərbiyə sahəsində əməli işə müəyyən təsir göstərir: təhsil sisteminin qoyuluşu səbəblərindən birinə, təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyənin məzmunu və üsullarının bu və ya digər şəkildə tətbiqi səbəblərindən birinə çevrilir. Belə bir cəhət həm də onunla izah edilir ki, şəxsiyyətin formalaşmasına dair nəzəriyyələr dərin sinfi köklərə, müəyyən metodoloji əsaslara, siyasi mahiyyətə malik olur. Odur ki, həmin nəzəriyyələrin mahiyyə-tini və sinfi köklərini bilmək, siyasi məzmununu, metodoloji əsaslarını başa düşmək zəruridir. Hər hansı nəzəri fikir, xüsusən mütərəqqi nəzəriyyə şüurlara hakim olduqda insanı hərəkətə gətirən onun əməlinə və fəaliyyətinə güclü təsir göstərən qüvvəyə çevrilir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsi xüsusiyyətlərə üstünlük verənlər təhsil sistemini, təlim və tərbiyə işini, onun məqsəd və vəzifələrini bir cür təsəvvür edir və buna uyğun olaraq fəaliyyət göstərilməsini məsləhət görürlər; sosioloji amillərə üstünlük verənlər isə başqa cür təsəvvür edir və bu təsəvvürə uyğun işləməyi lazım bilirlər və s. Məsələn, Ame-rika Birləşmiş Ştatlarında əsrimizin 60-cı illərinin ortalarından “ödəmə təhsili” tətbiq

olunurdu. Belə bir təhsilin əsas məqsədi uşaqları ibtidai məktəbə hazırlamaqdan, əksər uşaqların ailə tərbiyəsindəki çatışmazlıqları, habelə zənci məhəllələrindəki və digər yoxsul məhəllələrdəki mühitin “mənfi” təsirlərini aradan qaldıraraq “faydalı” cəhətlərlə əvəz etməkdən ibarət idi. Belə bir tədbirin əsasında nisbi mənada mütərəqqi nəzəriyyə dururdu. Bu nəzəriyyəyə görə, mühiti və tərbiyəni təkmilləşdirmək yolu ilə ibtidai məktəblərdə zənci balalarının biliyi mənimsəmə keyfiyyətini bir qədər yüksəltmək mümkündür. Buna görə də ABŞ-da meydana gəlmiş “ödəmə təhsili” mütərəqqi bir ictimai hadisə idi. Çox keçmədi, ABŞ-da A.İensen mətbuatda sübut etməyə çalışdı ki, “ödəmə təhsili” özünü doğrultmur; guya bu təhsilin əsasını yanlış nəzəriyyə təşkil edir. A.İensenin fikrincə, zənci uşaqlarının təlimdə geri qalmalarının səbəbini ictimai mühitdə deyil, irsi amillərdə, qara irqin genetik proqramında axtarmaq lazımdır. A.İensen öz fikrinə hətta elmi forma verməyə səy göstərmişdir. Müasir genetikaya istinad edən A.İensen deyir ki, gen cəhətdən artıqlaması ilə təchiz edilən qız uşağı o qədər də talantlı olmur; gen cəhətdən başqa pozğunluq, məsələn, Daun xəstəliyi əqli zəifliyə və s. səbəb olur. A.İensen buradan belə bir nəticə çıxarır ki, normal əqli inkişaf üçün adam genlərlə müəyyən ölçüdə təmin olunmalıdır. Bu nəticə ilə formal cəhətdən razılaşmamaq olmaz. Həqiqətən də normal əqli inkişaf üçün adam normal genetik imkanlara malik olmalıdır; genetik quruluşdakı qeyri-normallıq əqli inkişafın ləngiməsi səbəbinə çevrilə bilər. Lakin məsələ burasındadır ki, gen dəstləri ilə normal səviyyədə təchiz olunmuş adamlar arasında əqli, fiziki, əxlaqi və digər cəhətdən xeyli fərq olduğu hamıya məlumdur. Bu cür fərqləri genetika izah etməkdə acizdir. Həmin fərqlərin genetika səbəblərini həyatda, mühitdə axtarır. A.İensen isə məhz mühitin rolunu inkar edir. Buna görə də A.İensen həmin fikirdən birtərəfli pedaqoji nəticələr çıxarmalı olur. O, məsələn, deyir ki, insan şüuru iki səviyyədə mümkün ola bilər və guya bu, genetik əsaslara malikdir, birinci səviyyədə olan şüur əzbərləmə, yadda saxlama və təkrarlama kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Nəzəri fikirləri tez tutmaq, ümumiləşdirmələri anlamaq, mühakimə yürütmək isə ikinci səviyyədə olan şüur üçün xarakterikdir. A.İensenin fikrincə, birinci səviyyəli şüur aşağı irqlərə, zəhmətkeşlərə məxsusdur; ikinci səviyyəli şüur isə cəmiyyətin orta və ali təbəqələrinin nümayəndələrinə xasdır.

Yaşlı adamlarda şüurun mövcud səviyyəsinin müxtəlifliyindən çıxış edən və bu müxtəlifliyin səbəbini yenə də genlərdə görən A.İensen yaşlılara aid olan fikirlərini mexaniki olaraq uşaqlara, onların təlim-tərbiyəsinə tətbiq edir; o, deyir ki, məktəblərdə, proqramlar və təlim üsulları da müxtəlif olmalıdır; guya fərdi fərqlərin reallığı tələb edir ki, pedaqoji cəhətdən uşaqların bir qisminə üstünlük verilsin, digər qismi isə yüksək təhsildən ümidini kəssin.

Şəxsiyyətin formalaşmasının bioloji xüsusiyyətlərlə izah etməyin siyasi mənasını başa düşənlər və buna görə də həmin mövqeyin doğruluğunu şübhə altına alanlar sırasında N.M. Kazimov da vardır. Sonuncular daha inandırıcı şəkildə sübut edirlər ki, ibtidai məktəblərdə təlimin birləşmələr üzrə təşkil edilməsi və uşaqların müxtəlif səviyyəli orta məktəblər arasında test üsulu ilə bölüşdürülməsi gənc nəsil tərəfindən tutarlı təhsil almaq yolunda ciddi maneələrdir; bu maneələr qabiliyyətlərin kütləvi şəkildə itməsi və beləliklə iqtisadi imkanların azalması səbəblərindən birinə çevrilə bilər (4, s.15). Şəxsiyyətin inkişaf imkanlarını, şəxsiyyətin tərbiyəsi imkanlarını başqa mövqedən izah etməyə və başqa istiqamətdə həll etməyə səy göstərmək halları da vardır. Bu da təbiidir, çünki bir-birinə zidd olan müxtəlif sinfi qüvvələrin qarşı-qarşıya durduğu cəmiyyətdə fikir toqquşmaları, bir-birini inkar edən nəzəriyyələr olmalıdır. Lakin prof. N.M. Kazimovun fikrincə, əsas məsələ odur ki, şəxsiyyətin formalaşması səbəblərinin nəzəri cəhətdən, yuxarıda gördüyümüz kimi bu və ya digər şəkildə başa düşülməsi maarif işini, təlim-tərbiyə işini təşkil etməyin əsaslarından birinə çevrilə bilər. Odur ki, insan şəxsiyyətinin formalaşması haqqında mövcud olan əsas fikirlər və nəzəriyyələrlə tanış olmaq lazımdır.

Şəxsiyyətin formalaşması səbəblərini yalnız irsiyyət, yaxud yalnız mühit və ya tərbiyə amili ilə izah etmək düzgün deyildir. İnsan xarakteri xüsusiyyətlərinin səbəblərini qoşa amillərdə, yəni irsiyyət və mühitdə, yaxud mühit və tərbiyədə axtarmaq da problemin tam həlli üçün kifayət deyildir. Şəxsiyyətə irsiyyətin, mühitin və tərbiyənin təsirinin ayrılıqda və ya onların rolunun birlikdə nəzərdən keçirilməsi də elmi cəhətdən kifayət sayıla bilməz. Çünki həmin hallarda şəxsiyyətə təsir göstərən amilərin qarşılıqlı əlaqəsi və şəxsiyyətin fəallığı, onun passiv olmadığı nəzərə alınmır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Dərslik. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2010.
3. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, Mütərcim, 2012.
4. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı, Maarif, 1983.
5. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik, Bakı, OKA Ofset, 2009.

Дж.Ш.Асгерова

Проблема формирования личности и влияние на развитие педагогических наук Резюме

В статье исследуются возможности воспитания личности у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейных трудов, семейных бесед можно прививать воспитание гражданства у детей младшего возраста. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей практиков.

J.Sh.Asgarova

On the formation of work for citizenship education Summary

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children. The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2017

M.A.HƏSƏNOVA*e-mail: mehriban@mail.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

İNFORMASIYA VƏ ONUN RİYAZİ İFADƏSİ**Açar sözlər:** *informasiya, informasiya mühiti, Şennon düsturu.***Ключевые слова:** *информация, информационная среда, формула Шеннона.***Key words:** *information, information environment, the formula of Shannon.*

İnformasiyalaşdırmaq prosesi müasir sivil cəmiyyəti xarakterizə edən ən mühüm əlamətlərdən biridir. Demək olar ki, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilmədiyi sahə yoxdur və onun tətbiqi sahəsi heç də bugünkü miqyasla məhdudlaşa bilməz, yəni bu proses başlamış, davam edir və edəcəkdir. İnformasiyalaşdırmaq prosesinin geriyə dönməz olduğunu isbat etmək çətin deyil. Sadəcə bir faktı nəzərə almaq lazımdır: dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, orada milli valyuta dəyərdən düşməsin, bu, iqtisadi qanundur. İnformasiya yeganə maldır ki, nəinki dəyərdən düşür, əksinə, hər gün daha dəyərli olur.

Verilənlər haqqında məlumatlar, saxlama, emal etmə və çatdırılma obyektı olan bütün biliklərin məcmuyü informasiya adlanır. Cəmiyyət üçün informasiya özünüdərk etmə vasitəsidir və bunun köməyi ilə insan fəaliyyət göstərir, özünü küll halında təsəvvür edir. İnformasiya üçün vacib olan şərtlər bunlardır: səhıh olması, əlçatan olması (yəni onu əldə etmək, anlamaq və mənimsəmək mümkün olsun). İnformasiyalaşdırma mərhələsinin cəmiyyəti informasiyadan ictimai məhsul kimi istifadə edir. Yüksək səviyyədə təşkil olunmuş informasiya mühitinin formalaşması da məhz bununla şərtlənir. İnformasiya mühiti də insan fəaliyyətinin ictimai əhəmiyyətli bütün sahələrinə ciddi təsir etmədən yan keçmir. İnformasiya mühiti informasiya obyektlərinin məcmuyü, onlar arasındakı əlaqə, informasiyanı toplamaq üçün lazım olan vasitə və texnologiyalar, onların toplanması, emal edilməsi, ötürülməsi, eyni zamanda informasiya proseslərinə kömək edən təşkilatı və hüquqi strukturlardan ibarətdir. Cəmiyyətin informasiya mühitinin təkmilləşməsi istehsal qüvvələrinin inkişafına progressiv təsir edir, cəmiyyətin hər bir üzvünün intellektual qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edir. Bu zaman ictimai münasibətlərin strukturu dəyişir. Cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesi dedikdə, istehsalın global sosial prosesi və informasiyadan ictimai resurs kimi birgə istifadə nəzərdə tutulur ki, bu da iqtisadiyyatı intensivləşdirir, elmi-texniki prosesi və cəmiyyətin intellektuallaşmasını sürətləndirir. Ən başlıcası, cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesi obyektiv sosial prosesdir. Bu insanın intellektual həyatının bütün sahələrinə təsir etməkdə davam edir. İnformasiyalaşdırma prosesi şəraitində insanlar vahid mənbədən məlumat almırlar. Ona görə də həmin mənbənin reallığa nə qədər uyğun olub-olmaması elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. İnformasiya bolluğu hamıya imkan verir ki, müxtəlif mənbələrdən aldığı informasiyaları öz analitik qabiliyyətinə uyğun emal etsin və sonda həqiqəti əks etdirən məlumat hasil edə bilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə kimi hələ də “informasiya” anlayışının dəqiq tərfi verilməmişdir. Əlbəttə, nəzəriyyələr çoxdur, lakin onların əhəmiyyətli bir hissəsi bir-birinə ziddir. İ.Hetenin məşhur bir kəlamı vardır: “... həqiqət iki fikir arasındadır. Yox, onlar arasında problem mövcuddur”. Söylənilən ifadəni tamamilə “informasiya” anlayışına da aid etmək olar. İnformasiya sözü hələ iki min il bundan əvvəl latın dilində (“informatio” - ifadə, aydınlaşdırma) yaranmışdır. Bu termindən Mark Çiçeron Romada nitq zamanı rəqibinə qarşı istifadə etmişdi. Adi həyatda insanların şifahi, yazılı və digər formada verdikləri məlumatlar informasiya adlanır. Bir sıra elm sahələri bu termindən istifadə edərkən ona öz baxış müstəvi-

sindən yanaşır. “İnformasiya” terminindən qəzet janrında yenilik, məlumat kimi ilk dəfə XX əsrin 20-30- cu illərində jurnalist və filoloqlar izah vermişlər. Terminin daha ciddi traktovkası iki yeni fənnin: informasiyanın riyazi (statistik) nəzəriyyəsi və kibernetika ilə əlaqədardır. 1928- ci ildə amerikan mühəndis R. Xartli informasiya almaq prosesini N sayda bərabər mötəbərliyə malik məlumatlardan birinin seçilməsi mənasında işlətməmişdir (1). Alınmış informasiyaların sayını I hərfi ilə işarə edərək belə bir düstur almışdır: $I = \log_2 N$

Amerikan mühəndisi və riyaziyyatçısı K.Şennonun fikrincə, informasiyanın riyazi nəzəriyyəsində (1948) “informasiya” termini altında hər hansı məlumat deyil, yalnız elə məlumatlar başa düşülür ki, həmin məlumatların alınmasına qədər olan qeyri-müəyyənliyi ya tamamilə aradan qaldırır, ya da bu qeyri-müəyyənliyin miqyasını xeyli aşağı salmış olur. Deməli, Şennon hesab edir ki, informasiya dəf edilmiş, aradan qaldırılmış qeyri-müəyyənlikdir. Qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üzrə alınan informasiyaların miqdarı Şennon düsturu

ilə hesablanır [2]: $I = - \sum_{i=1}^m P_i \cdot \log_2 P_i$. Burada I - informasiyanın sayı, P_i – hadisələrin baş-

vermə mümkünlüyü, $I \leq i \leq m$, m - bütün mümkün hadisələrin sayını göstərir. İnformasiyaların sayını ölçən vahidi də Şennon tətbiq etmişdir. Bu, “binary digital” - binar vahid adlanır. “Bəli”, “xeyr” cavablar formasında alınmış informasiyaların həcminə uyğundur. Bu halda

bərabər mümkünlüyü olan iki hadisə vardır: $I = -\frac{1}{2} \log_2 \frac{1}{2} - \frac{1}{2} \log_2 \frac{1}{2} = 1$

İnformasiyanın riyazi nəzəriyyəsi məlumatda olan informasiyaların sayını müəyyən edir, lakin verilən informasiyanın məzmununu tamamilə inkar edir və onun mənasını kənara qoyur. Riyaziyyatçı Y. Şreyder insanların bilik həcminin informatik məlumatların təsiri altında genişləndiyi şəraitdə informasiyanın qiymətləndirmə imkanını göstərmişdir: harada əşya və hadisələrin müxtəlifliyi var, orada informasiya meydana gəlir və bu informasiya məhz mövcud müxtəlifliyi əks etdirmək məqsədi daşıyır. Yuxarıda söylədiklərimiz onu deməyə əsas verir ki, “informasiya” termininə verilən təriflərin heç biri obyektiv reallığı tam əks etdirmir. Bununla belə, təriflərdə informasiyanın bir sıra keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır. Məlum terminə yanaşmada metodika alimləri onun təlim prosesinin keyfiyyətinə təsirini əsas götürmüşlər.

İnformasiya texnologiyaları üzrə ilk monoqrafiyalardan biri akademik V.M.Qluşkova (3) məxsusdur. Məhz V.Qluşkov bu monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq “informasiya texnologiyaları” anlayışına aydınlıq gətirmişdir: “İnformasiya texnologiyaları informasiyanın emalı ilə bağlı olan proseslərdir”. Həmin terminə belə mənə verməklə deyə bilərik ki, informasiya texnologiyaları təhsilin ayrılmaz hissəsidir. Deməli, buradan məlum olur ki, informasiyanın mənası çox genişdir, bu genişlik təlim prosesində özünü daha qabarıq göstərir. Riyazi təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə üsulları barədə bir sıra tədqiqatçılar axtarış aparmışlar. A.Erpyuva öz məqaləsində riyazi təhsilin kompyuterləşdirilməsi (son zamanlar təhsilin informasiyalaşdırılması deyilir) üzrə prinsipləri ifadə etmiş və bunun zəruri olduğunu əsaslandırmışdır. B.S.Qerşunskinin məqaləsində (4) təhsilin informatlaşmasının ümumi pedaqoji aspektləri tədqiq edilmişdir. V.İ.Qriçenko və V.N.Panşinanın birlikdə yazdığı məqalə (5) informasiya texnologiyalarının nisbətən müasir vəziyyətinə və gələcək inkişaf perspektivlərinə həsr edilmişdir.

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının strateji hədəfləri və taktiki vəzifələri O.K.Tixomirovun məqalələrində (6) öz əksini tapmışdır. E.İ.Maşbiçin monoqrafiyasında (7) təhsilin informasiyalaşma prosesinin psixoloji-pedaqoji problemləri şərh edilmişdir. Ali məktəb məzunlarının informasiya hazırlığı ilə bağlı problemlərə M.P.Lapçikin elmi işlərində (8) rast gəlik. Bundan başqa bir sıra monoqrafiya və doktor dissertasiyalarında informasiya texnologiyalarının təlimdə tətbiqi prinsipləri və üsulları öz əksini tapmışdır. Onların içərisində İ.V.Robert (9), P.V.Apatovun (10) işlərini xüsusi qeyd etməyə dəyər. İ.V.Robertin monoqrafiyasında təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadənin didaktik problemləri və gələcək inkişaf perspektivləri əsaslandırılmışdır, müasir zamanda informasiya

texnologiyalarından təlimdə istifadə etməyin imkanları tədqiq edilmişdir. İ.V.Robertin doktorluq işi (11) də məhz bu problemlərə həsr edilmişdir. N.V.Apatov “informasiya texnologiyaları” anlayışına belə tərif vermişdir: “İnformasiya texnologiyaları informasiyaları emal etmək üçün istifadə edilən vasitə və metodların məcmuyudur” (10, 7).

Beləliklə, informasiya texnologiyası maşınlar (EHM və digər informasiya mübadiləsi vasitələrinin köməyi ilə) vasitəsilə informasiyanın emalı prosesidir. Elə buradaca yenə bir tərifə rast gəlirik: “Təlimin informasiya texnologiyası kompüter vasitəsilə informasiyanın hazırlanması və ötürülməsi prosesidir”. Təlim texnologiyası təlimin müxtəlif texniki vasitələrindən, o cümlədən kompüter və digər elektron vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutur. V.A.İzvoçikovun (12) fikrincə, “...təlimin texnologiyası təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinə onların keyfiyyətini yüksəltmək və optimallaşdırmaq məqsədilə elmi yanaşmanı nəzərdə tutur.

Bir tərəfdən XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində hesablama texnikasının yüksəksürətli inkişafı, digər tərəfdən təlimdə yeni proqram vasitələrinin meydana gəlməsi informasiya texnologiyalarında yeni mərhələnin başlanmasına səbəb oldu. Bu, professional biliklərin avtomatlaşması mərhələsi adlanır. Müasir dünyada informasiyaların EHM vasitəsilə emal edilməsi intellektin nailiyyətlərinə əsaslanır. Əsas ideya bunlardan ibarətdir: proqram vasitələrini elə işləyib hazırlamaq lazımdır ki, informasiyanın daxil edilməsi və çıxarılması (məsələlərin təsviri və qoyulması, onun həllinin alınması) istifadəçinin professional dilində baş vermiş olsun. Belə informasiya texnologiyasına yeni informasiya texnologiyası (YİT) deyilir. Bu verilənləri emal etmək üçün prinsip etibarlı ilə yeni vasitə və metodların istifadəsi, informasiya məhsulunun yaradılması, ötürülməsi və verilməsindən ötrü ən aşağı xərcin çəkilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. (http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/muz/1_kurs/IT_Pri
http://book.kbsu.ru/theory/chapter1/1_1_5.html
2. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. М: Паука, 1987.
3. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования. М, 1987.
5. Гриценко В. И. Информационная технология: состояние и вопросы развития. Киев: Наукова думка, 1989.
6. Тихомиров О. К. Стратегия и тактика компьютеризации. Вестник высшей школы, 1988, №-3.
7. Машбиц Е. И. Компьютеризация обучения: Проблемы и перспективы. М.: Знание, 1986.
8. Лапчик М.П. Структура и методическая система подготовки кадров информатизации школы в педагогических вузах: дис. д-ра пед. наук в форме науч. докл. М., 1999.
9. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. М.,1994.
10. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. М.: Ин-т общобразоват. школы РАО, 1994.
11. Роберт И. В. Теоретические основы создания и использования средств информатизации образования: дис. д-ра пед. наук. М., 1994.
12. Извозчиков В. А. Инфоносферная эдукология: новые информационные технологии обучения. СПб., 1991.

М.А.Гасанова

Информатизация и ее математическое выражение

Резюме

В статье раскрыта суть понятий «информация», «информационная среда» и «информатизация общества». Информатизация - это социальный процесс. Здесь внимание сосредоточено на математической теории информатики. Сделана попытка вникнуть в суть определений понятия «информация». В этих определениях имеются недостатки, так как они отражают не все стороны этого понятия. В статье затронуты стратегические цели информатизации образования.

M.A.Hasanova

Information and its mathematical expression
Summary

In the article essenced the meaning of concepts "information", "information environment" and "Informatization of society". Highlighted that computerization is a social process. Here the focus is on mathematical theory and computer science. An attempt is made to grasp the essence of definitions "information". These definitions have shortcomings, as they do not reflect all sides of this concept. The article touches upon the strategic goal of Informatization of education.

Rəyçi: prof. Ə.Pələngov

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2018

F.N.İBRAHİMOV
professor

L.N.NURİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)
(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

PEDAQOGİKANIN METODOLOGİYASI BARƏDƏ

Açar sözlər: metodologiya, pedaqoji metodologiya, metod, təlim, idrak, elmi-tədqiqat, sistemli yanaşma, biliklər sistemi, nəzəriyyə.

Ключевые слова: методология, педагогическая методология, метод, обучение, познание, научное исследование, систематический подход, научная система, или система знаний, теория.

Key words: methodology, pedagogical methodology, method, training, cognition, scientific research, systematic approach, knowledge system, theory.

Elmin digər sahələrində olduğu kimi, pedaqogika üzrə tədqiqatlar da metodoloji əsasla istinad edir, ondan istiqamət alır. Bunsuz pedaqogikanı müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək olmaz. Hər bir didaktik, metodik axtarışlar metodoloji əsasla idarə olunur. Bir sözlə, metodologiyaya əsaslanmadan həqiqi elmi tədqiqat aparmaq mümkün deyil.

Metodologiya yunanca “metod haqqında təlim” deməkdir. Metodologiya anlayışının hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərfi yoxdur. Pedaqoji ədəbiyyatda metodologiya bəzən tədqiqatın metodik priyomlarının məcmusu, bəzən xarici aləm haqqında biliklərin əldə edilmə qaydaları, aləmin dərk olunması və yeniləşdirilməsi metodları haqqında nəzəriyyə hesab olunur. Əslində çox geniş məzmunla malik olan metodologiya rəhbər prinsiplərə istinad edən elmi tədqiqatların silahı, elmi təhlilin və sintezin tələblərinin yerinə yetirilməsinin konkret vasitəsi rolunu oynayan nəzəri biliklər sistemidir. “Pedaqoji metodologiya elmi-pedaqoji tədqiqatların əsas qaydaları, quruluşu, funksiyaları və metodları haqqında təlimdir” (9, s.9-10).

R.Dekarta görə, metodologiya idrak prosesinin fəlsəfi əsaslandırılmasıdır. Hegel göstərdi ki, idrakın bu və ya digər sahəsi üçün xarakterik olan fəlsəfi metodu konkret elmlərin metodları ilə eyniləşdirmək olmaz, metod idrak prosesinin məzmunundan asılıdır. Fəlsəfə ensiklopediyasında metodologiyanın tərfi belə verilir: “Metodologiya idrakın və varlığın dəyişdirilməsi metodları, dünyagörüşü, prinsiplərin idrak prosesinə, ümumiyyətlə, mənəvi yaradıcılığa və praktikaya tətbiqi haqqında fəlsəfi təlimdir” (14, s.420). Mövcud fəlsəfi ədəbiyyatda metodologiya “Təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşma qaydası haqqında təlim”, “Məqsədə çatmaq, müəyyən məsələni həll etmək üçün istifadə olunan metodlar haqqında təlim”, başqa sözlə, nəzəriyyə, “Tədqiqat metodları haqqında təlim”, başqa sözlə, metodika, “Elmin bu və ya başqa bir sahəsində tətbiq olunan tədqiqat metodlarının məcmusu”, başqa sözlə, metod kimi tərif verilir (12). V.H.Nəsirov, Ə.B.Məmmədov metodologiyaya belə bir tərfin verilməsini məqbul saymışlar: “Metodologiya gerçəkliyin dərk olunması və dəyişdirilməsi metodları haqqında dialektik materializmin prinsiplərinin idrak prosesinə, mənəvi fəaliyyətə və praktikaya tətbiq olunması haqqında təlimdir (4, s.11). Maraqlı təriflərdən biri də N.E.Kovolyov, B.F.Sorokinə məxsusdur: “Elmlərin metodologiyası elmi tədqiqatların metodlarını və bu elmin predmetinin öyrənilməsinə yanaşma prinsiplərini öyrənən sahədir” (10, s.61).

Hər bir elmin öz tədqiqat predmeti və təbii ki, onun üçün spesifik tədqiqat metodları var. Onların xarakteri tədqiqatın qarşısında duran vəzifələrlə müəyyən edilir. Bununla belə, elmi idrakın ümumi metodologiyası da mövcuddur. Ümumelmi metodologiya hər bir elmin daxilində tədqiqat məsələlərinin işlənməsinin prinsipial əsasını təşkil edir. Ona görə də, pedaqogikanın metodologiyasını ümumi metodologiyadan fərqləndirmək lazım gəlir (6, s.21).

“Pedaqogikanın metodologiyası pedaqoji nəzəriyyənin əsasları və quruluşu, pedaqoji gerçəkliyi əks etdirən biliklərin əldə edilməsinə yanaşma prinsipləri və yolları, habelə bilikləri əldə etmək fəaliyyəti, proqramların, məntiqi metodların, tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi haqqında sistemdir. Demək, pedaqogika elminin metodoloji əsaslarını idrak nəzəriyyəsi, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları, insan və onun tərbiyəsi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı və formalaşması, milli və ümumbəşəri dəyərlər, onların vəhdəti barədə fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji nəzəriyyələr, onlara sistemli yanaşma təşkil edir” (3, s.23).

Pedaqoji tədqiqatların metodologiyası pedaqoji nəzəriyyənin əsas qaydaları, pedaqoji hadisələrə yanaşmanın prinsipləri və onların tədqiqat metodları, həmçinin biliklərin tərbiyə, təlim, təhsil təcrübəsinə tətbiqi haqqında biliklər sistemidir. (11, s.18).

“Pedaqoji tədqiqatların metodologiyası” dedikdə, hər hansı pedaqoji problemin tədqiqatının əsasına qoyulmuş ümumi prinsipial başlanğıc vəziyyət başa düşülür. Bu fəlsəfənin qanunudur” (6, s.21). “Pedaqogikada metodologiyaya pedaqoji gerçəkliyin, yəni pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi haqqında nəzəri müddəaların məcmusu kimi baxılır... Mürəkkəb sistem olan metodologiyanın səviyyələri arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Bu zaman fəlsəfi səviyyə metodoloji əsas kimi çıxış edir, varlığın dərk olunması və dəyişdirilməsi prosesində dünyagörüşü rolunu oynayır” (5, s.29-34). “Metodologiyanın nəzəri tərəfi elmi axtarışın başlanğıc mühakiməsi kimi əsas pedaqoji qanunauyğunluqların müəyyənəşdirilməsi ilə əlaqədardır. O, pedaqoji tədqiqatın hansı fəlsəfi, elmsünaslıq, bioloji və psixoloji ideyalarda qurulduğunu müəyyənəşdirən dünyagörüşü funksiyasını ortaya qoyur, alınmış nəticəni izah edir, nəticə çıxarır. Metodologiyanın normativ tərəfi pedaqoji obyektlərə yanaşmanın ümumi prinsiplərinin öyrənilməsi, elmi-pedaqoji tədqiqatların ümumi və xüsusi metod və priyomlarının sistemidir” (13, s.29). “Metodologiyaya görə, idrak metodlarının əsasında təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunları durur. İdrak metodu yalnız gerçəkliyin obyektiv qanunlarını əks etdirdikdə elmi metod olur” (1, s.459). Məhz elmi tədqiqat metodlarından istifadə etməklə biz biliyimizi artırırıq. Biz ətraf aləmdəki bir çox şeylərin strukturu və hərəkət tərzini haqqında məlumata bələd olmadan idrakda və təcrübədə yeni nəticələrin əldə edilməsi üçün ona yanaşma metoduna yiyələnmə bilmərik. Biz müəyyən biliklərə yiyələndikdən sonra həmin biliklərin nə vaxt nisbətən tamamlanmış sistemə düşəcəyini gözləmədən yeni biliklər və nəticələr əldə etmək üçün onu tez tətbiq etməyə cəhd göstəririk. Unutmaq olmaz ki, yalnız nəticə deyil, ona aparan yol da real olmalıdır (2, s.48-96).

Metodologiyanın predmeti və vəzifələrini tədqiqat metodlarının təhlili ilə məhdudlaşdırmaq yanlışlıq olardı. Buna daha geniş miqyasda yanaşan M.A.Danilov yazır ki, pedaqogikanın metodologiyası pedaqoji nəzəriyyənin çıxış vəziyyəti, əsası və quruluşu haqqında, biliklərin əldə edilməsi qaydaları haqqında, inkişaf etməkdə olan cəmiyyətdə fasiləsiz dəyişən pedaqoji həqiqəti düzgün əks etdirən məlumatlara yiyələnmə qaydası və yanaşma prinsipləri haqqında biliklər sistemidir (8, s.32). V.İ.Zaqvyazinski yazır: “Pedaqogikanın metodologiyası pedaqoji biliklər və onu əldə etmə prosesi haqqında, başqa sözlə, pedaqoji idrak haqqında təlimdir. Ona aşağıdakılar daxildir:

1) pedaqoji biliklər, həmçinin pedaqoji problematikanın strukturu və funksiyaları haqqında təlim;

2) metodoloji məna kəsb edən əsas, hakim, fundamental, fəlsəfi, ümumelmi və pedaqoji qayda (nəzəriyyə, konsepsiya, fərziyyə);

3) pedaqoji idrakın metodları (sözün dar mənasında metodologiya) haqqında təlim.

Beləliklə, pedaqoji metodologiya elmi-pedaqoji tədqiqatların başlanğıc (açar) vəziyyəti, strukturu, funksiyaları və metodları haqqında təlimdir” (9, s.9-10).

V.İ.Zaqvyazinski metodoloji biliklərin tərkibinə aşağıdakıları daxil edir: a) ümum-metodoloji və ümumelmi qanunlar, qanunauyğunluqlar, onlardan doğan pedaqoji qaydalar, pedaqoji fəaliyyətə verilən tələblər və pedaqoji fəaliyyət (məsələn, dərk etmədə əks olunma və yaradıcılığın vəhdəti, idrakın subyektinin fəallığı, tərbiyənin ümumi məqsədi haqqında

qayda); b) daha ümumi və əhəmiyyətli pedaqoji qanunlar və qanunauyğunluqlar, pedaqoji fəaliyyətə onlardan irəli gələn tələblər; c) pedaqoji tədqiqatların prinsipləri və metodları.

Metodoloji problematika beş qrupa ayrılır ki, onların içərisində də ümumi və xüsusi metodologiyalar daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi idrakın ümumi metodologiyası çoxdan mövcuddur. O, dialektikanın qanunlarına uyğun olaraq şeylərin və hadisələrin xassələrinə, təbiətin, cəmiyyətin, insan təfəkkürünün ümumi qanunlarına, təfəkkür prosesinə və varlığın dəyişilməsinə, bütün obyektiv aləmə xas olanları açır. Bu, hər hansı hadisəyə, qarşılıqlı asılılığa, sıx qarşılıqlı əlaqədə baxmaq imkanı verir.

Təbiət, cəmiyyət və insan təfəkküründə baş verən bütün proseslərə xas olan səbəb-nəticə əlaqələri daxili və xarici, mühüm və qeyri-mühüm əlaqələrdir. Pedaqoji prosesin dialektikasının bu problemləri – onun hərəkətə gətirmə qüvvəsi, nəzəriyyə və praktikanın konkret və mücərrədin, tək və ümuminin, obyektiv və subyektivin, tədris-tərbiyə prosesinin harmoniyasının əldə edilməsi problemləridir. Onlar metodologiyanın inkişafının bütün mərhələlərinə daxil olur, hər hansı metodoloji biliklərin əsası kimi çıxış edir. Tədqiqatın pedaqogika tarixinə, onun nəzəriyyəsinə, didaktikaya, yaxud tərbiyəyə aid olmasından, nəzəri və ya empirik, fundamental və ya tətbiqi xarakter daşmasından, ümumi və ya konkret mövzuya həsr edilməsindən asılı olaraq metodoloji əsasda özünəməxsus çalarlar nəzərə alın bilər.

Elmlərin metodologiyası onun elə bir sahəsidir ki, elmi-tədqiqat metodlarını və həmin elmi təmsil edən fənnin öyrənilməsinə yanaşma prinsiplərini öyrənir. Hər bir elm özünə xas olan tədqiqat metodlarından istifadə edir, onların xarakteri tədqiqatın məzmunundan və məqsədindən asılı olur. Pedaqogikanın metodologiyası elmlərin ümumi metodologiyasından nəşət edən, pedaqoji nəzəriyyənin çıxış vəziyyətinin, biliklər sisteminin inkişafı ənənələrinin öyrənilməsi, pedaqoji hadisələrə və onların tədqiqat metodları, həmçinin əldə olunmuş biliklərin tərbiyə, təlim və təhsil təcrübəsinə tətbiqi yolları haqqında elmdir (6, s.21).

V.İ.Zaqvyazinskiy fikrincə, xüsusi pedaqoji problemlər pedaqogikanın və pedaqoji tədqiqatların özünəməxsus problemləridir. Onlara tədqiqatın problematikasi haqqında məsələlər, metodoloji status qazanmış nəzəri qaydalar qrupu, elmi axtarışların nəticələrinin nəzəri biliklər sisteminə gətirilməsi, problemlərin tədqiqi nəticələrinin təcrübəyə tətbiqi, didaktik və metodik qruplaşdırılmaların prinsipial əsası daxildir (9, s.72-73). Müasir pedaqoji konsepsiyanın əsas əlamətlərini xarakterizə edən nəzəri müddəalar metodoloji müddəalar kimi çıxış edir. Didaktikada bu müddəalar təlimin məqsədi, mahiyyəti, quruluşu, hərəkətverici qüvvələri, perspektiv inkişafı və sairəni şərh edir. Metodoloji müddəaların çoxu didaktik prinsiplərdə əks olunmuşdur. Filosoflar göstərir ki, elmin strukturunun elementi olan metod nəzəriyyəyə, qanuna və qanunauyğunluğa nisbətən daha çox hərəkətdədir, dəyişkəndir.

Geniş istifadə olunan xüsusi pedaqoji, ənənəvi elmi-tədqiqat metodları məlum materialın alınması, onun qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsi, bu və ya digər münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində çox faydalıdır. Onlar pedaqoji obyekt və hadisələrin keyfiyyət əlamətlərini, struktur elementlərini tapmağa və formalaşdırmağa imkan verir, empirik faktların öz-özünə toplanmasını təmin edir. Onların qiyməti bundadır. Bununla yanaşı, daha çox yəqin olur ki, yalnız ənənəvi metodlardan istifadə pedaqogikanın empirik bazisinin keyfiyyətcə kökündən dəyişərək yenidən yaranmasına, ciddi pedaqoji qanunların və nəzəriyyələrin formalaşmasına, pedaqogikanın öz proqnostik vəzifəsini həyata keçirməsinə ümid bəsləməyə imkan vermir (2, s.118). Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin 80-ci illərinin elmi-pedaqoji nəşrlərində belə işlərin nəzəri səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan verən metodların axtarılmasına diqqət verilmişdir.

Y.K.Babanski yazırdı: “Nəzəri təhlil metodları hər bir tədqiqatın nəzəri yeniliklərinin təlimin və tərbiyənin qanunauyğunluqlarına bu və ya digər dərəcədə daxil olmasına imkan verir. Nə qədər ki, pedaqogikanın qanunauyğunluqlarının onun inkişafının müasir mərhələsində əsaslandırılması vəzifələri real və zəruri olur, məhz buna görə də hər hansı elmi tədqiqatda nəzəri metodların rolunun artmasına, hərtərəfli cəhd göstərmək lazımdır” (7, s.106).

Pedaqoji tədqiqatların metodoloji əsası didaktikanın, tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradıcı rolunun artmasına – elmi biliklərin sürətlə inkişafına, texnologiya və metodların yeniləşməsinə, yeni yanaşmanın tətbiqinə, pedaqoji prosesdə inteqrasiya və diferensiasiyaya nəzərə alınmasına geniş imkanlar yaradır. Beləliklə, düzgün müəyyənləşdirilmiş metodoloji əsasın köməyi ilə pedaqoji prosesdəki gizli, qapalı, dərin, çətin, rəngarəng, mürəkkəb komplekslər həll olunur. Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması təmin olunur. Bu gün hərtərəfli, dərin pedaqoji tədqiqatların elmi nəticələri təhsilimizin uğurla inkişafına və dünya təhsil sisteminə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olunmasına xidmət edə bilər.

Pedaqoji metodologiyanın fundamental problemi pedaqogikanın predmetinin və pedaqoji hadisələrin dərk olunmasının məntiqinin müəyyənləşdirilməsidir. Pedaqogikanın metodologiyası ilə tədqiqatın əsas problematikasını dəqiq müəyyənləşdirmək, metodoloji biliklərin obyektə və predmetinin məzmununu hərtərəfli əks etdirmək lazımdır. Elmi idrakın vacib sahəsi kimi metodologiyanın obyektə olan elmi-tədqiqat prosesi isə biliyə yiyələnmə və onun praktik tətbiqi qaydasıdır. Metodologiyaya istinad etmək şəxsiyyətin inkişafının, yeni insanın formalaşmasının qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq onun idrakını inkişaf etdirməyə, tərbiyəsini lazımi səviyyədə qurmağa imkan verir.

Pedaqoji tədqiqatın metodologiyası tədqiqatın məqsədinə və məzmununa uyğun formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI cild. Bakı, 1980.
2. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azərneşr, 2009.
3. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2003.
4. Nəsirov V.N, Məmmədov Ə.B. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı: Maarif, 1980.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007.
6. Афонина Т.М. Педагогика. Курс лекций и семинарские занятия. Феникс, Ростов-на-Дону, 2002.
7. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований (Дидактический аспект), М.: Изд-во «Педагогика», 1982.
8. Данилов М.А. Основные проблемы методологии и методики педагогических исследований. // «Советская педагогика», 1969, Т.5, стр.32.
9. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. М.: Изд-во «Педагогика», 1982.
10. Ковалев Н.Е., Райский Б.Ф., Сорокин Н.А. Введение в педагогику. М.: Изд-во «Просвещение», 1975.
11. Коджаспирова Т.М. Педагогика. М.: Изд-во «Педагогика», 2004.
12. Кондаков Н.И. Методология. Логический словарь. М.: Изд-во «Наука», 1971.
13. Коменская Е.Н. Педагогика. М.: Изд-во «Дашков и К», 2008.
14. Философская энциклопедия. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1964, Т.III.

Ф.Н.Ибрагимов, Л.Н.Нуриева

О методологии педагогики

Резюме

В статье выражается отношение к некоторым суждениям, имеющим место в научных источниках. Обосновывается, что в педагогической литературе понятиям методология и педагогическая методология не дается однозначное определение. Авторы, обратив внимание на эти суждения, обобщили и интерпретировали определение педагогическая методология.

F.N.Ibrahimov, L.N.Nuriyeva

About the pedagogical methodology
Summary

It dues with some discretions which be in scientific resources in the article. It is justified that it was not defined unambiguously to methodology concepts. The author gives interpretation to pedagogical methodolody concept generalize which refer attention to discussions.

Rəyçi: prof. A.N.Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2017

R.S.İMANOV

**Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
Mədəniyyətşünaslıq üzrə Elmi-Metodiki Mərkəz**
(Bakı şəh., Bəşir Səfəroğlu, 144)

OQTAY RƏCƏBOVUN “HEYDƏR” ORATORİYASI

Açar sözlər: Oqtay Rəcəbov, oratoriya, musiqi əsərləri, novator, yaradıcılıq

Ключевые слова: Октай Раджабов, оратория, музыкальные произведения, новатор, творчество

Key words: Oktay Rajabov, oratory, musical compositions, innovator, creativity

Azərbaycan milli bəstəkarlıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri də Oqtay Məmmədağa oğlu Rəcəbovdur. Bəstəkar, alim və pedaqoq O.Rəcəbov yaradıcılıq yoluna XX əsrin 70-ci illərindən başlamış və Azərbaycan musiqi mədəniyyətində özünə layiq yerlərdən birini tutmuşdur. Daima axtarışda olan bəstəkarın yaradıcılığı öz dəsti-xətti, üslubu ilə və müxtəlif yeni xüsusiyyətlərilə seçilir.

Böyük istedad və yüksək mədəniyyət sahibi olan bəstəkar, alim-pedaqoq, musiqi xadimi O.Rəcəbov Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətimizin ən qabaqcıl nümayəndələrindən, eləcə də ölkəmizin mədəni quruculuq həyatında yaxından iştirak edən şəxsiyyətlərdəndir.

O.Rəcəbovun geniş şöhrət qazanmış musiqi əsərləri dinləyici kütləsi arasında rəğbətlə qarşılır, sevilə-sevilə dinlənir. Bəstəkarın əsərlərinin belə sevilməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz milli zəmində yazılması ilə bağlıdır.

O.Rəcəbov öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti xəzinəsinə özünəməxsus qiymətli töhfələr vermiş, həm professional musiqi ictimaiyyəti, həm də geniş dinləyici kütləsi tərəfindən qəbul olunmuş bir sənətkardır. Bəstəkarın əsərləri nəinki respublikamızda, habelə onun hüdudlarından kənarda, o cümlədən keçmiş SSRİ-nin bir sıra şəhərlərində, eləcə də xarici ölkələrdə səslənmiş və musiqisevərlərin geniş rəğbətini qazanmışdır.

O.Rəcəbovun fitri istedadı, onun mahnılarında daha parlaq və dolğun ifadəsini tapmışdır. Onun əsərlərində insanların mənəvi aləmi, sevinc və kədəri həssaslıqla əks edilir.

O.Rəcəbovun yaradıcılığının maraq çərçivəsi çoxşaxəli, geniş və müxtəlifdir. Bəstəkar balet janrı istisna olmaqla, musiqinin demək olar ki, bütün janrlarına müraciət etmiş - opera, musiqili komediya, simfoniya, kantata, oratoriya, instrumental konsertlər, mahnı və romanslar, kinofilmlərə, cizgi filmlərinə çox maraqlı, ürəyəyatımlı əsərlər yazmış və bu əsərlər böyük uğurlar qazanmışdır. Bəstəkarın müsbət xüsusiyyətlərindən biri də əsərlərinin milli zəminlə bağlılığıdır. Belə ki, bəstəkar yaradıcılığında xalq sənəti xəzinəsinin incəliklərindən bəhrələnmək maraqlı, yadda qalan əsərlər yaratmışdır.

Dahi şəxsiyyət, qüdrətli millət və dövlət rəhbəri Heydər Əliyev haqqında O.Rəcəbovun solist, xor və simfonik orkestr üçün yazdığı “Heydər” oratoriyası (mətni akademik Rəfael Hüseynovundur) bu janrda yazılan ilk irihəcmli əsərdir.

Ümumiyyətlə, oratoriya Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında az işlənən musiqi janrıdır. Vaxtilə Ü.Hacıbəyli, Q.Qarayev, C.Hacıyev, Niyazi, C.Cahangirov, R.Mustafayev və daha bir neçə görkəmli bəstəkarlarımız bu janra müraciət edərək oratoriyalar yazmışlar.

O.Rəcəbov hələ 2007-ci ildə bu janra müraciət edərək “Xocalı” oratoriyasını yazmış və həmin ildə də əsər Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının VIII Qurultayında səslənmişdir. Sonralar bəstəkar “Xocalı” oratoriyasının musiqi materialı əsasında “Heydər” oratoriyasını yazmışdır.

Müasir Azərbaycan Dövlətinin qurucusu ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə töhfə olan bu monumental əsər Azərbaycan musiqisində ən əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmaqla yanaşı, həm də bəstəkarın yaradıcılığının ən ciddi uğurlarından sayıla bilər.

“Heydər” oratoriyası 6 hissədən ibarətdir. I hissə “Giriş”, II hissə “Vəfa dərsi”, III hissə “Sədaqət dərsi”, IV hissə “Türkiyə ilə Azərbaycan”, V hissə “Qəmli vokaliz” VI hissə “Ulu öndər” adlanır.

“Giriş” simfonik orkestrin ifasında Andante tempi ilə başlayır. “Giriş” kontrabaslar, trombonlar və faqotların “*pp*” nüansı ilə akkordların səslənməsilə elə bil ki, hansısa bir faciənin olacağını diqqətə çatdırmaq istəyir:

“Heydər” oratoriyası

I. Giriş

O. Rəcəbov
R. Hüseynov

Andante

1

2 Piu mosso

Oratoriyanın ən təsirli “Vəfa dərsi” adlanan II hissəsi ulu öndərin həyat yoldaşı, nəcib insan Zərifə xanım Əliyevaya olan tükənməz və ibrətamiz sevgisindən bəhs edir.

II hissə Andante tempində səslənir. $\frac{6}{8}$ xanə ölçüsünə malikdir və “Bayatı-Şiraz” Azərbaycan klassik muğamlarının intonasiyalarına əsaslanır. Bu hissədə Ulu öndərin, onun xanımı akademik Zərifə Əliyevaya olan saf sevgisi gözəl bir melodiya ilə təsvir olunur. Bu hissə romans janrına çox yaxındır. II hissə solo soprano və xor tərəfindən ifa olunur, simfonik orkestr isə onları müşayiət edir. Quruluşu 3 hissəli (ABA) olub, orta hissəsi I və III hissədən xaraktercə fərqlənir. Bu hissəyə yazılmış şeir “əruz” vəznində olub, qəzəl janrına aid edilə bilər.

Oratoriyanın “Sədaqət dərsi” adlı III hissəsi dinləyicini dahi şəxsiyyətin keçdiyi uzun və zəngin ömür yoluna səyahət etməyə çağırır. Bu hissə onun ömür yoldaşı, görkəmli oftalmoloq Zərifə xanım Əliyevanın sədaqətli sevgisinə həsr olunub. Xor və soprano üçün nəzərdə tutulmuş bu hissə üçhissəli (ABA) quruluşa malikdir.

Üçüncü hissə əvvəlki birinci hissə kimi səslənir və yenə də “fa minor” tonallığına qayıdış olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Sədaqət dərsi” adlanan hissənin bir və üçüncü hissələri “Şüştər”, orta hissə isə “Rast” muğamlarına əsaslanır.

Oratorianın IV hissəsi “Türkiyə ilə Azərbaycan” adlanır. Bu hissədə bir millət, iki dövlət olan Türkiyə və Azərbaycanın tarixi dostluğu və qardaşlığı, iki böyük liderin sayəsində ən möhtəşəm zəfərlər qazanması əks olunmuşdur. Giriş kuplet formalı bir təntənəli mahnıdır. Bu hissənin böyük, akkordlardan ibarət girişi ona təntənəli xarakter verir:

IV. Türkiyə ilə Azərbaycan

Allegro moderato

Oratorianın V hissəsi “Qəmli vokaliz” adlanır. Bu hissə ulu öndərin dünyasını dəyişməsinə və bütün Azərbaycan xalqının bununla əlaqədar hüzn saxlamasına həsr olunub. Bu hissə bütövlükdə simfonik orkestrin müşayiəti ilə xor kollektivi tərəfindən ağzı bağlı şəkildə ifa olunur. Əsər “Humayun” muğamına əsaslanıb və sadə üçhissəli quruluşa malikdir.

Oratoriyanın sonuncu VI hissəsi “Ulu öndər” adlanır. Quruluşuna görə onu “Rondo” adlandırmaq olar. Bu hissə bütünlükdə simfonik orkestrinin müşayiəti ilə xor tərəfindən ifa olunur. Xaraktercə təntənəli olan bu hissə $\frac{3}{4}$ xanə ölçüsünə malik olmasına baxmayaraq təntənəli marşı xatırladır.

“Heydər” oratoriyası O.Rəcəbovla R.Hüseynovun uzun illərdən bəri davam edən həmin səmərəli əməkdaşlığın ən yüksək nəticələrindən biri kimi dəyərləndirməyə layiqdir.

Azərbaycanın əməkdar jurnalisti, Milli Məclisin deputatı, akademik Rəfael Hüseynov 3 may 2011-ci ildə Xalq qəzetində çap etdiyi “Əbədi nəğmə” məqaləsində yazır: “Oratoriya Azərbaycan musiqisində az işlənmiş, amma vaxtaşırı müraciət edilməsi gərək olan janrlardan-dır. Bu əsərdə ölməz rəhbərin millət və dövlət quruculuğuna həsr edilmiş şərəfli ömrünün hər zaman öyrənilməsi və ibrət götürülməsi nurlu səhifələrin əks-sədası var” (“Xalq qəzeti”nə istinad olunmuşdur).

“Heydər” oratoriyası ilk dəfə 2008-ci ilin 12 dekabrında Niyazi adına Azərbaycan Televiziyası və Radiosunun simfonik orkestri və C.Cahangirov adına xorun ifasında məharətlə səslənərək lentə yazılıb. Oratoriyanın klaviri 2011-ci ildə, partiturası isə 2013-cü ildə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Beləliklə, bir bəstəkar, alim, pedaqoq kimi O.Rəcəbovun yaradıcılığı yalnız fərdi xüsusiyyətləri ilə heç kəsə bənzəməməklə başqalarından seçilir. Onun əsərləri bu gün də sevilə-sevilə dinlənilərək ifa edilir.

P.C.Иманов

Оратория Октай Раджабова «Гейдар»

Резюме

В статье говорится об оратории О.Раджабова «Гейдар», написанной для солиста, хора и симфонического оркестра. Оратория посвящена Гейдару Алиеву-общенациональному лидеру, человеку, с именем которого связано создание независимого Азербайджана. Оратория состоит из 6 частей.

R.S.Imanov

Oktay Rajabov's oratorium "Heydar"

Summary

The article deals with O.Rajabov's oratorio "Heydar", written for a soloist, choir and symphony orchestra. The oratorium is dedicated to Heydar Aliyev, the national leader, a man whose name is associated with the creation of an independent Azerbaijan. The oratorium consists of 6 parts.

Rəyçi: ped.f.d. N.K.Mustafayev

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2018

E.A.İSGƏNDƏROV

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)YENİYETMƏLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ
CİNSİ FƏRQLƏRİN NƏZƏRƏ ALINMASI*Açar sözlər:* yeniyetmə, duyğular, hisslər, oğlan, aqressiv, qızlar.*Ключевые слова:* подростковый, эмоции, чувства, мальчик, агрессивный, девочки*Key words:* teenager, senses, soots, boy, aggressive, girls

Psixi inkişafın yaş dövrlərinə nəzər saldıqda yeniyetməlik dövrü xüsusilə öz dinamikası, inkişaf parametrləri, belə demək mümkünsə, daxili təzadları, özünəməxsus çətinlikləri olan xüsusi bir dövrüdür. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetməlik dövrü uşaqlığın ikinci dövrü (oğlanlarda 6-10, qızlarda 6-11 yaş) ilə ilkin gənclik dövrünün (oğlanlarda 15-21, qızlarda 14-20 yaş) arasında yerləşir və oğlanlarda 10-15, qızlarda isə 11-14 yaş aralıqlarını əhatə edir (1, s.245).

Əslində, yeniyetməlik yaşına konkret sərhəd qoymaq mümkün deyil. Çünki müxtəlif amillərin (iqlim şəraiti, ailə və ətraf mühitin təsiri, fizioloji quruluş, genetik faktorlar, həyat səviyyəsi və s.) təsiri ilə yeniyetməlik dövrü tez və ya gec başlaya, tez və ya gec sona çata bilər (2, s.174).

Yeniyetməlik dövründə nəzərə çarpan ən mühüm cəhətlərdən biri fiziki inkişaf əlaqədar cinsi yetişkənliyin baş verməsidir (3, s.305). Fizioloji böyümə ilə birlikdə yeniyetmə aqressiyası, depressiyası, ətrafla münasibətlərin korlanması, özünə qapalılığın yüksək həddi və s. yeniyetməlik psixologiyasının başlıca tərəfləridir.

Validəyn aspektindən yanaşsaq, yeniyetməlik dövrü – biçin mövsümüdür. Nə əkilibsə, o biçilir bu dövrdə. Uşaqlıq dövründə uşağa necə davranılıbsa, bunun ortaya çıxdığı dövrüdür. Uşağa şiddət tətbiq olunubmu? Hörmət göstərilibmi? Ehtiyacları vaxtında, yetərincə və qeyd-şərtsiz qarşılınıbmı? Ruhuna diqqət edilibmi? Uşağın ruhu “camaat nə deyər?” fəlsəfəsinin zindanına salınıbmı? Uşaq duyğularında sərbəst buraxılıbmı? “Ağıllı” olması “sağlam ruhlu” olmasının önünə keçibmi?

Bütün bu və digər vacib sualların cavabı yeniyetməlik dövründə alınır. Yəni yeniyetməlik, əslində, ayrıca və ya müstəqil bir dövr deyil. Əvvəlki dövrlərin davamı və müəyyən mənada nəticəsidir. Belə demək mümkünsə, bəzi ailələr üçün ləziz meyvələrin, bərəkətli sünbüllərin; bəziləri üçün quzu dərisi geymiş qurdun ortaya çıxdığı dövrüdür. Uşaqlıqda öyrəndiyi davranışlarla könüllərə aydınlıq vəd edən bir cəngavər ola biləcəyi kimi, ömrü asıb-kəsməklə keçən bir cani də ola bilər (4, s.28). Ona görə bu dövrdə valideynlərdən ən çox bu sözləri eşidirik:

“Nə oldu bu uşağa?..”

“Elə bil, o getdi, başqası gəldi...”

“Bu uşaq belə deyildi...”

“Heç cür tanıya bilmirəm onu...”

“Çox dəyişdi bu uşaq...”

Hər şeydən əvvəl bunu bilmək lazımdır ki, yeniyetməlik dövrünün tərbiyəsi yeniyetməlik dövründə olmur. Əbəs yerə bu dövrün adını biçin mövsümü qoymadıq. Nələr əkdikimizə diqqət etməliyik. Əkdikimiz toxumları necə bəslədiyimizə baxmalıyıq. Nə vaxt ki biz açıq və öz hisslərimizin ifadəsində səmimiyyətimiz, o zaman uşaqlar da səmimi olurlar (5, s.122). Yoxsa içindən ikinci bir insan çıxan yeniyetmə ilə heç bir valideyn bacara bilməz. Aramsız mübahisələr, kortəbii qadağalar, qarşılıqlı hörmətsizliklər, evdən qaçmalar, hətta intihar təşəbbüsləri qaçılmaz olar.

Davranışların köklərini bilmədən onları həll etmək mümkün deyil. Duyğular zədələnilibsə, davranışlar normal ola bilməz.

Uşaq, xüsusilə oğlan uşağı duyğularını anadan alır. Çağalıqdan etibarən bir duyğu alış-verişi başlayır uşaq ilə ana arasında. Uşaq anadan sevgi, şəfqət, qayğı, nəvaziş kimi yanaşmalar gördükcə mənən güclənir. Bu baxımdan oğlan uşaqları anaya daha çox sığınma ehtiyacı içində olurlar.

Amma burada bir məsələyə diqqət etməliyik. Ana ehtiyac qarşılamaq üçün var, ehtiyac əmələ gətirmək üçün yox. Və ya ana ortaya çıxan ehtiyacı qarşılmalıdır. İmkan verməlidir ki, belə bir ehtiyac ortaya çıxsın.

Bəzən anaların uşaqlara həddən artıq mübtəla olduğunu görürük. Övladını ifrat dərəcədə sevən analara rast gəlirik. Bu, ananın ehtiyac əmələ gəlməsinə fürsət verməməsi ilə nəticələnir.

Uşağın özünün rahatlıqla qarşılaya bildiyi ehtiyaclarını ana qarşılamamalıdır. Ananın işi, sadəcə olaraq, yol göstərmək, yalnız uşaq kömək istəyəndə ona yardım etməkdir. Yoxsa özü bacardığı halda uşağın yeməyini yedirmək, əllərini yumaq, ayaqqabısını geyindirmək, əlini isti sudan soyuq suya salmamaq, yəni üstündə əsmək problemli davranışlardır. Bu davranışlar uşağı “şikəst” edir. Bu davranışlar ehtiyac qarşılamaq demək deyil. Uşağın dalınca düşmək, onu əl üstündə tutmaq, ona ifrat sevgi bəsləmək onun ehtiyaclarını qarşılamaq deyil, bu ehtiyacların əmələ gəlməsinə imkan verməməkdir. Olmayan ehtiyacı qarşılamaq ehtiyac qarşılamaq deyil.

Eyni qaydalar qız uşağı ilə ata arasında da keçərlidir. Xalq arasında belə bir anlayış var ki, qız uşaqları atalarını çox istəyir. Əslində isə bunun tərsidir. Atalar qız uşaqlarını çox istəyirlər.

Əgər qız uşağı atadan doymayıbsa, almalı olduğu duyğuları tam almayıbsa, yeniyetməlik dövründə oğlanlara daha çox yaxınlaşmağa başlayır.

Təzyiqlə, tənqidlə, qadağalarla böyüdülən qız uşağı passiv xarakterə malik olur. Adel Faber əbəs yerə demir ki, “uşağınızın necə özünü aparmağını istəyirsinizsə, siz də özünüzü elə aparın” (6, s.238). Passiv xarakterli qız uşağı ömür boyu başqaları tərəfindən idarə edilir deyər, buna öyrəşmiş olur. Böyüyəndə də onu idarə edəcək adam axtarmağa başlayır. Hətta bu xarakterə malik olan yeniyetmə qız ona ən çox zərər vermə ehtimalı olan insana qarşı qəribə bir yaxınlıq hiss edir. Özünü zəif olduğu üçün güclü olan və ya güclü görünən oğlandan xoşu gəlməyə başlayır. Bu, öz zəif xarakterini qorumaq cəhdindən başqa bir şey deyil. Necə deyirlər, cəlladına aşiq olur. Təki əzilməsin, dəyərsizlik hiss etməsin, ona qarşı “hücumlar” olanda onu qorusun. Çarə – “zərərə uğramamaq üçün zərər verməyə sığınmaq”dır. Passiv şəkildə, zəif xarakterlə böyüdülən qız uşağında güclüyə sığınma ehtiyacı vardır. Bu, qız uşağının ən faciəvi həyat hekayələrindən biridir.

YENİYETMƏ OĞLAN

Yeniyetməlik dövrü qızlarda ayrı, oğlanlarda ayrı formalarda özünü göstərir.

Oğlan uşağının yeniyetməlik dövrünə keçidi həzz yönümlüdür. Bəzən yuxuda, bəzən oyananda qəribə bir duyğu hiss edir. Bu həzz yönümlü duyğu uşağın içində yönəlməsinə və adını bilmədiyi bu duyğu ilə günahkarlıq hiss etməsinə səbəb olur.

Oğlanlarda adətən aşağıdakı beş xüsusiyyət diqqəti cəlb edir:

1. Əsasən, aqressiv olur, asanlıqla əsəbiləşirlər.
2. Özlərini günahkar hiss edirlər.
3. Atadan uzaqlaşmağa başlayırlar.
4. Duyğularına müdaxilə edildikdə reaksiyaları çox sərt olur.
5. İnsanlarla münasibət qurma, qarşılıqlı söhbət etmə istəyi, demək olar ki, yox olur.

Yeniyetməlik dövrünə qədəm qoyan oğlanlar aqressiv olurlar. Hər şeyə reaksiya verir, asanlıqla əsəbiləşirlər. Burada əsas olan yeniyetmənin davranışı deyil, onun ətrafındakı bö-yüklərin, valideynlərin münasibətidir. Yeniyetmə nə qədər aqressivdirsə, qarşısında o qədər sakit valideyn görməlidir. Valideyn də eyni dərəcədə aqressivləşərsə, bu dəfə iki aqressiv güc qarşı-qarşıya gələcək və bütün münasibətlər alt-üst olacaqdır. Nəticədə isə nə valideynin istədiyi olacaq, nə də yeniyetmənin.

Bu, elə bir “mübarizədir” ki, onun qalibi olmur. İki tərəf də ağır məğlubiyyətə uğrayır. Üstəlik, qarşı tərəfdəki sərtlik, əsəbilik yeniyetmənin aqressiyasını artıran ən mühüm amillərdən biridir.

Yeniyetmənin daxili dünyası arı pətəyi kimidir. Nə qədər narahat etsəniz, o qədər sancır sizi. Əlinizə çubuq almaq müdafiə olunmaq istəyinizi göstərir. Ancaq çubuqla qovduqca onları, sancılma ehtimalınız daha da artır.

Oğlan uşaqlarının yeniyetməlik dövründə əldə etdikləri duyğulardan biri də günahkarlıq hissidir. Heç bir səbəb olmadığı halda özlərini günahkar hiss etməyə başlayırlar.

Əslində, aqressiv olmağın bir səbəbi də budur. Bu, böyüklərdə də belədir. İnsan özünü günahkar hiss etdikcə əsəbiləşməyə meyilli olur.

Yeniyetmə bu dövrə ayaq basarkən o qədər yeni duyğularla tanış olur ki, bu, istər-istəməz onda bu cür günahkarlıq hissini qabardır. Üstəlik, bu duyğularını kimsəyə deyə bilmir. Bunların öhdəsindən təkbaşına gəlməlidir.

Xüsusilə sürətli fizioloji dəyişikliklərin təbii olduğunu bilməyən, başqa sözlə, yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətlərindən, əlbəttə, xəbəri olmayan gənc bu dəyişikliklər qarşısında necə davranacağını müəyyən edə bilmir. Kənardan necə göründüyünü düşünür, düşünür. Dəyişdiyini qəbul etmək istəmir. Bu “acı” həqiqəti başqalarından da eşitməyə başladımı, artıq günahkarlıq hissi çoxalmağa başlayır.

Yeniyetmə oğlanlar atadan uzaqlaşmağa başlayırlar. Bunun da nəticəsi yenə valideynin münasibətinə görə müəyyənləşir.

Məsələn, ata yeniyetmə oğlunun başını oxşamaq istəyir, o, başını yavaşca kənara çəkməyə çalışır. Yolda gedərkən ata oğlunun qoluna girir, oğul isə qolunu çəkir.

Halbuki dünənə qədər belə olmurdu. Nə oldu birdən-birə? Nə dəyişdi?

Bu da yeniyetməlik dövrünün bir başqa xüsusiyyəti. Əslində, yeniyetmə yalnız atadan yox, bir müddət ev əhalisinin hamısından uzaqlaşır.

Burada atanın üzərinə düşən şey övladının bu davranışını təbii qəbul etməsi, bunun müvəqqəti olduğunu bilməsidir. Uşaq atadan uzaqlaşmağa başladısa, bu, problemdən deyil, bir dövrün başlanğıcından xəbər verir. Ata bunu sadəcə təbəssümlə qarşılamalı, “çox şükür, oğlum böyüyür” deməlidir.

Yeri gəlmişkən, oğlan uşağı məhrəm mövzularda müəyyən məlumatlara ehtiyac duya bilər.

Lakin ata bunu özünə borc bilməməlidir ki, mən oğluma bu mövzuları öyrətməliyəm. Ata əgər oğlunu yanına çağırar, ona bu mövzularda bilgi verməyə çalışarsa, bu proses uşağın ruh dünyasını yaralayır.

O günə qədər hörmət etdiyi, qayğı gördüyü, güvən duyğusu əldə etdiyi ata birdən-birə bütün pərdələri aradan qaldırır, uşağın, özündən belə gizlətməyə çalışdığı duyğuları ifşa etməyə başlayır. Bu, yolverilməzdir. Bilmək lazımdır ki, oğlan uşağı məhrəm mövzuları atasından öyrənmək istəməz. Onun belə bir arzusu yoxdur. Çünki suallar dərinləşdikcə dərinləşəcək. Bir qədərdən sonra artıq ata da utanacaq. Uşağı bu cür ruh dünyasının içində salmağa heç bir ehtiyac yoxdur.

Oğlan uşağı bu mövzularda atası ilə, hətta varsa, böyük qardaşı ilə danışmamalıdır. Burada mümkün olduğu qədər üçüncü bir şəxs öhdəlik almalıdır. Bu, dayı ola biləcəyi kimi, uşağın sevdiyi, hörmət etdiyi, həmin ailənin mentalitetinə uyğun başqa bir şəxs də ola bilər.

Ancaq bir şeyi xüsusi vurğulamalıyıq ki, bütün bunlar ailənin uzaqdan nəzarətində həyata keçirilməlidir. Əgər ata-ana bu mövzularda uşağı özbaşına buraxarsa, o da özünə yaxın bildiyi başqa-başqa adamların yanına gedər, bu mühüm mövzuları onlardan öyrənər. Tanımadığı insanlardan öyrəndikləri biliklər isə insanı tanımadığı yerlərə apara bilər. Ona görə də valideynlər diqqəti əldən verməməli, bu müddəti uğurla idarə etməlidirlər.

Yeniyetmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar öz daxili dünyalarını qorumağa çox meyillidirlər. O qədər ki, bu dünyaya müdaxilə etmək istəyən kim olursa-olsun, onunla mübarizə aparmaqdan çəkinmirlər. Xüsusilə duyğularına müdaxilə edildikdə reaksiyaları çox sərt olur.

Məsələn, uşaq yeniyetməlik dövrünə qədəm qoydu. Ata-ana onunla zarafat etmək istəyirlər:

– Oğlum, maşallah, artıq evlənmək yaşına çatmışan.

Yeniyetmə bu zarafata “gözlənilməz” sərtliklə qarşılıq verir.

Çünki bu evlənmək mövzusu, onsuz da, yeniyetmənin iç dünyasında onu olduqca narahat edən bir mövzudur. Ona görə də məhrəm məsələləri öz daxilində hələ “həll edib qurtarmamış” bu cür sözlərlə qarşılaşınca reaksiyası aqressiv olur. Hətta ona elə gəlir ki, bu sualın özü də onu günahlandırmaq üçün verilib.

Halbuki böyümək, bu cür “birdən-birə dəyişmək” onun əlində olan bir şey deyil. İndi valideynlər də onun üstünə gəlincə artıq çıxılmaz vəziyyətə düşür.

Ona görə əvvəldən deyirik ki, yeniyetməlik dövründə yeniyetmənin yox, valideynlərin davranışları çox əhəmiyyətlidir.

Yeniyetmə oğlanların insanlarla münasibət qurma, qarşılıqlı söhbət etmə istəyi, demək olar ki, yox olur.

Yeniyetmə səssizləşir birdən-birə... Özünə qapanır... Xəyal dünyasına çəkilir...

Bunun da səbəbi, əslində, yuxarıda qeyd etdiyimiz özünü günahkar hiss etməkdir.

Xüsusilə əgər onun “səsinin dəyişməsindən”, “boyunun uzanmasından”, “evlənmə yaşına gəlməsindən” və s. kimi mövzulardan söhbət açılsasa, o, ümumiyyətlə, bu adamlarla danışmaq istəməz.

Ona görə də, məsələn, evə qonaq gələn kimi ata-ana yeniyetmə oğlunun qolundan-qanadından tutub qonağın yanına gətirməyə çalışmamalıdır.

Eyni zamanda qonaqlığa gedəndə “mütləq sən də gəlməlisən” təzyiqləri göstərməməlidirlər.

“Bizi biabır eləmə...”

“Bir salam ver də əmiyə...”

“A bala, köhnə qonşumuzdu da. Fatma xala. Get görüş görüm...”

“Dayısı, utanır e. Ona görə belə eləyir...”

Hər dəfə bu kimi cümlələr işlətdikcə yeniyetmənin ruh dünyasında hansı yaralar açdığımızı, onu bu şəkildə bir az da utandıraraq özünə qapanma müddətini daha da uzatdığımızı, ən əsası, onu özümüzdən uzaqlaşdırdığımızı dərk etməliyik.

Halbuki əgər yeniyetmə bundan əvvəlki dövrlərini xoşbəxt keçiribsə, narahat olmağa dəyməz. Yeniyetməlik dövrü müvəqqətidir. Uşağın xarakteri deyildir. Əgər bu dövrdə bir az özünü dinləmək istəyirsə, imkan verək, dinləsin. Onsuz da duyğuları qarışıqdır. Biz də bir tərəfdən qarışdırmayaq.

YENİYETMƏ QIZ

Yeniyetmə qızların da özlərinə məxsus cəhətləri var ki, onları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

1. Yeniyetmə qızların bu dövrə keçidləri duyğu yönümlüdür.
2. Depressiv olurlar.
3. Anaya daha çox yaxınlaşma ehtiyacı hiss edirlər.
4. Böyük görünmək istəyirlər.
5. Daha çox ünsiyyət qurmaq istəyirlər.

Oğlandan fərqli olaraq, qız uşağının yeniyetməlik dövrünə keçidi həzz yönümlü deyil.

Duyğular var... Hisslər sıxlaşmışdır... Sevmə istəyi artmış, sevlənmə arzusu çoxalmışdır...

İnsanlarla yaxınlıq qurmağa çalışırlar...

Ancaq qız uşağında yeniyetməlik dövrünə keçid həzz yox, dəyişiklik yönümlüdür. Baş verən bu dəyişikliklik haqqında kiminləsə danışmaq, onları anlamağa çalışmaq isə başqa bir ehtiyacdır.

Əgər ana qızı ilə uşaqlıqdan etibarən kifayət qədər yaxınlıq qurubsa, qız bütün suallarının cavabı üçün anasına yönələcək. Ana heç bir mövzuda qızını rədd etməməli,

utancaq davranmamalı, qızına onunla hər mövzu haqqında danışa biləcəyi mesajını verməlidir.

Amerikanın Nebraska Universitetində ailələr üzərində aparılan araşdırmada xoşbəxt ailələrin üç ortaqlı xüsusiyyəti müəyyən edilmişdir. Bunların birincisi ailə üzvlərinin birlikdə vaxt keçirmələri idi (7, s.29).

Əgər yeniyetmə oğlanların əsas xüsusiyyətləri aqressivlikdirsə (yəni xaricə yönəlik əsəbdirsə), qızlarda bu, depressivlik (yəni daxilə yönəlik əsəb) şəklində özünü göstərir.

Onlar, əsasən, öz qarmaqarışıq duyğularını içlərində yaşayırlar. Bu duyğular həddən artıq ağırlaşırsa, ancaq o zaman bunu büruzə verirlər.

Qızlar üçün yeniyetməliyin ən əsas hissəsi ana ilə münasibətləridir. Əgər qız uşaqlıq dövründə ana ilə güvənli bağlanmayıbsa, sağlam münasibət və dialoq qurmayıbsa, duyğu dünyaları bir-birini tamamlamayıbsa, bu qız yeniyetməlik dövründə anası ilə problemlər yaşayacaqdır. Bu problemlər elə-belə problemlər olmayıb, ağır fəsadlar törədə biləcək məsələlərdir.

Bu, daxildən gələn bir hissdır. Elə bir an olar ki, ana qızını, qız da anasını bəzən parçalamaq həddinə gələr.

Deməli, qız uşağının yeniyetməlik dövrünü sağlam keçirməsinin bir yolu var: Anasını sevməsi. Daha doğrusu, anasının uşaqlıqdan özünü sevdirməsi.

Yoxsa ana “tərbiyə edəcəm” deyər uşağa zülm edibse...

Kimdənsə öyrəndiyi cəzaları kortəbii şəkillərdə tətbiq edibse...

Dərslərindən yaxşı qiymət almayanda ona olmazın ifadələrlə səslənibse...

Fiziki şiddəti ən kəsə problem həll etmə vasitəsi olaraq görübsə...

O ana olduqca problemlə yeniyetmə böyüdübməkdir.

Artıq onun üçün yeniyetmə qızı ilə sağlam münasibət qurmaq çox çətin olacaq. Onsuz da, uşaqla davranmağı bacarmayan, yeniyetmə ilə də davranmağı bacarmaz. Qızın duyğu dünyasını, ruh aləmini hamıdan əvvəl ana bilməli, daha doğrusu, hiss etməlidir. Övladına məhz bu hissiyyatla yanaşmalıdır. Ürəkdən olmalıdır ki, qızının ürəyinə xitab edə bilsin.

Qızı tərəfindən sevilməyən ana qızından qorxmalıdır. Çünki qız uşağına “qalib gəlmək” asan deyil. Qızın duyğu dünyasına görə şəkil almayan ana qızına məğlub olar. Əslində, bu “savaşın qalibi” yoxdur. Bu savaşa səbəb olan anadır. Ancaq məğlub olan hər iki tərəfdir. Çünki biri anasını itirmişdir, o biri isə qızını.

Sevgi hər hansı bir insanın üzərində təsirli ola bilmək üçün ən kəsə və ən güvənli yoldur.

Ana qızına özünü sevdirməlidir. Unutmamalıyıq ki, valideynin övladına olan sevgisi fitridir. Yəni yaradılışdan gəlir. Ancaq övladın valideynə olan sevgisi fitri və ya təbii deyildir. Əgər valideyn övladına özünü sevdirməzsə, övladı onu sevməyəcək.

Madam ki, yeniyetməlik dövründə olan qızda atadan çox ana ilə olan münasibətlər (müsbət və ya mənfi) özünü göstərir, elə isə ana qızına özünü sevdirməlidir. Yeniyetməlik zamanı yox, əvvəlcədən. Lap körpəlikdən...

Məsələn, uşağa tərbiyə verəcəm deyər onun şəxsiyyətini alçaltmamalı, yeməyini yesin deyər onu əzməməli, vaxtında yatsın deyər duyğularını darmadağın etməməli, onu öz malı kimi görməməli, diş qıcamamalı, məhkəmə qurmamalı, üzünə cəhənnəm ifadələri verməməli, gah paltarını, gah da hərəkətlərini tənqid etməməli, sadəcə ona yaxın olmağa, onu başa düşməyə çalışmalıdır.

Yalnız o ehtiyac duyduğu an yanında olduğunu hiss etdirməli, ona kömək etməyə hər an hazır olmalıdır.

Yeniyetmə qızı tərəfindən sevilməyən ana ondan qorxmalıdır. Çünki anasını sevməyən yeniyetmə qız onu həyatından bezdirər. Anasını sevməyən qız ona güvənməz. Güvənmədiyini insanla uzun müddət birlikdə olmaq istəməz. Qızının ona güvənmədiyini sezən ana da qızına güvənməz. Güvənmədiyini üçün dedektiv kimi onu daim izləməyə çalışar (və ya elə zənn edir). Qız da bunu hiss etdimi, gördümü, artıq güvən tamamilə sarsılar. Bundan sonra da sonu gəlməyən sıxıntılar, problemlər, dava-dalaşlar başlayar.

Qız uşağı sinif yoldaşları ilə dərdləşdiyi qədər anası ilə dərdləşmirsə, bu, onun aidlik duyğularının yerində olmadığından xəbər verir (8, s.23).

Qız uşağına “qalib gəlməyin” yolu onun duyğu dünyasına görə şəkillənməkdir.

Validəynlərin yanıqlıqları məsələlərdən biri də budur. Elə bilirlər ki, qız uşağını nə qədər qadağalarla, sıxma-boğma ilə böyüdərlərsə, qəfəs nə qədər dar olarsa, qız o qədər təmiz və tərbiyəli böyüyər.

Bəzi ailələrdə “qız uşağının gözü açıq olmamalıdır...” Bəzilərinə isə “qız nədir, oxumaq nədir. Bir an əvvəl ailə qurmalıdır ki, başqa problemlər olmasın...”

Bütün bunlar güvənsizliyin əsəridir. Bu gün övladlarına güvənməyən valideynlər, dünən valideynləri tərəfindən güvənsiz böyüdülməyə uşaqlardır. Bir nəsil bunu dayandırmazsa, bu əcaib və sıxıntılı tərbiyə metodu bundan sonra da davam edəcək. Valideyn övladına güvənməlidir ki, övladı da ona güvənsin.

İnsan güvəndiyi insanı sevər və ona zərər verməz. Qız ona güvənməyən ananın bu güvənsizliyini yalan çıxarmaz. Nə qədər “həbs həyatı” yaşayırsa-yaşasın, beş-on dəqiqəlik boşluqda istədiyini edər.

Hürriyyət, azadlıq hər insanın ən təməl haqqıdır. İnsan olmaq, başqaları tərəfindən insan kimi qəbul edilmək insanın ən əsas hüququdur. Uşağa dəyər vermək ehsan deyil, fədakarlıq deyil, əksinə, onun ən təbii haqqı, valideynin də vəzifəsidir. Bu baxımdan heç bir valideyn övladına dəyər verməsi ilə fəxr edə bilməz.

Bəzən ən təməl haqqı belə əlindən alınan övladdan sevgi və hörmət gözləmək ən azı haqsızlıqdır.

Dəyərsizlik duyğusu ilə böyüdülməyə uşaq valideyninə dəyər verməz.

Unutmamalıyıq ki, yeniyetmənin ətrafı valideynlərdən, bacı-qardaşlardan ibarət deyil. Onun artıq bir dost mühiti var. Və o, seçim qarşısındadır... Hər hərəkətində ya ailəvi dəyərləri əsas alacaq, ya da dost mühitinin “qayda-qanunlarını”.

Yeniyetmə qızın xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, yaşından böyük görünmək istəyir.

Səsi fərqlidir, danışığı fərqlidir, anasının rəfiqələri ilə münasibət qurmağa can atmaqdadır. Oturuşunu, duruşunu, paltarlarını bu mühitə uyğun tənzimləməyə çalışır. Bununla uşaqlıqdan bəri uzaqdan izlədiyi, həmişə daxil olmaq istədiyi bu “qrupa” qəbul edildiyini düşünür. Uşaq münasibəti görmək onu kədərləndirir və bu münasibəti göstərən şəxsdən uzaqlaşır. Ona onun istədiyi kimi, böyümüş xanım münasibəti göstərmək lazımdır.

Rəfiqəsi ilə söhbət edən ananın qızını görəndə mövzunu dəyişməməsi, “xüsusi” danışmaması, qızından gizli mövzular müzakirə etməməsi vacibdir.

Ünsiyyət qurmaq, daha çox ünsiyyətdə olmaq arzusu yeniyetmə qız üçün bir ehtiyacdır.

Bu baxımdan yeniyetmə oğlanla yeniyetmə qız arasında çox böyük fərq var.

Yeniyetmə oğlan nə atası ilə, nə də anası ilə duyğularını bölüşmək istəmədiyi halda, yeniyetmə qızda bu, tamamilə tərsinədir. Yeniyetmə oğlan atasından uzaqlaşdığı qədər yeniyetmə qız anasına yaxınlaşmaq istəyir. Təbii ki, əgər əvvəlcədən belə bir zəmin varsa...

Danışmaq, söhbət etmək yeniyetmə qızın istəyi, arzusu, hətta ehtiyacdır. Hər mövzudan danışmaq istəyir yeniyetmə qız; Paltardan da, toydan da... Hisslərindən də, duyğularından da... Xoşuna gələn oğlandan da, sevmədiyi qızdan da...

Bu mövzularda isə yeniyetmə qızın əsas tərəf müqabili yenə ana olmalıdır. Ana körpəlikdən etibarən qızı ilə elə münasibət qurmalıdır ki, bu yaşlarda bütün bu ehtiyaclarını anası ilə, böyük bacısı ilə, xalası ilə qarşılasın. Yaxşı dinləyici olmaq lazımdır. “Çox danışarsan...” deməmək lazımdır.

Bütün bunların yaxınlaşma, güvənli bağlanma, isti münasibətlər üçün böyük fərsətlər olduğu bilinməlidir. Övladını kifayət qədər dinləməyən ananı sabah da övladı dinləməyəcək.

Beləliklə, psixoloji ədəbiyyatda bir çox müəlliflər tərəfindən “keçid dövrü” (uşaqlıqdan gəncliyə), “çətin dövr” (müəllim və valideynlər üçün), “dönüş dövrü”, hətta “böhran dövrü” adlandırılan yeniyetməlik dövrü müsbət yanaşmalar, böyükklərin pozitiv və anlayışlı münasi-

bətləri, neqativ rəftardan maksimum uzaqlaşma səyləri nəticəsində uğurla idarə edilə bilən dövrüdür.

Təlim-tərbiyə, daha doğrusu, şəxsiyyət yetişdirmə prosesində xüsusilə cinsi fərqlərin nəzərə alınması bu baxımdan olduqca vacibdir. Yeniyetmənin inkişafında cinsi fərqləri bilmək, nəzərə almaq yeniyetməyə olan münasibəti formalaşdırmaqda əsas amillərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Solmaz Həsənli. Psixologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Betül Aydın. Çocuk ve ergen psikolojisi. "Nobel" yayınları, 2015.
3. Ələddin Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2008.
4. Əbdürrəhman Dönər. Yeniyetməlik dövrünün yol xəritəsi. Bakı: Xəzər, 2009.
5. Y.B.Qippenreyter. Uşaqla necə ünsiyyət saxlamalı?. Bakı: Qanun, 2014.
6. Adele Faber, Elaine Mazlish. Necə danışmalı ki, uşaqlar dinləsinlər, necə dinləməli ki, uşaqlar danışsınlar. Bakı: Qanun, 2014.
7. Nevzat Tarhan. Varmı beni anlamak isteyen. "Timaş" yayınları, 2012.
8. Adem Güneş. 7-14 yaş dönemi çocuk eğitiminde 100 temel kural. "Timaş" yayınları, 2015.

Э.А.Искендеров

Учет гендерных различий в воспитании подростков

Резюме

В статье рассмотрены вопросы психологического развития и естественного формирования подростков в целом. Объясняются различия между девочками подростками и мальчиками подростками. Подчеркивается важность учета этих различий в отношениях родителей с подростками. Было отмечено, что именно из-за этих отношений подростковое поведение направляется в положительное или отрицательное русло. В статье автор показал как проблемы, так и способы их решения.

E.A.Isgandarov

Taking into account gender differences in the education of adolescents

Summary

The article considers the issues of psychological development and the natural formation of adolescents in general. The differences between teenage girls and teenage boys are explained. The importance of accounting for these differences in the relationship of parents with adolescents is emphasized. It was noted that it is because of this relationship that adolescent behavior is directed to a positive or negative direction. In the article the author showed both problems and ways to solve them.

Rəyçi: psixol.e.d., prof. Ə.T.Baxşəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2018

H.Q.KƏRİMOVA

e-mail: huru-kerimova@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

MÜƏLLİM FƏALLIĞI İLƏ ŞAĞIRD FƏALLIĞI ARASINDAKI ASILILIĞIN ELMİ-PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Açar sözlər: müəllim fəallığı, şagird fəallığı, pedaqoji qanun və qanunauyğunluq, təlimin səmərəliliyi, təlim prosesi.

Ключевые слова: активность учителя, активность ученика, педагогический закон и закономерность, эффективность обучения, процесс обучения.

Key words: activity of teacher, student activity, pedagogical law and regularity, the effectiveness of teaching, learning process.

Pedaqogikanın xüsusi elm sahəsi kimi formalaşdığı vaxtdan indiyə qədər keçən dövr ərzində onun bir sıra spesifik məsələləri, xüsusən obyektiv qanunauyğunluqlar və onlardan irəli gələn elmi prinsiplər hələ tam şəkildə həll edilməmişdir. Pedaqoji prosesin əsas kateqoriyalarından biri olan təlimin qanun və qanunauyğunluqları geniş məfhumdur. Təlimin. qanun və qanunauyğunluqlarından biri də müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasındakı asılılıqdır. Bu problemin tədqiqi ilə N.M.Kazimov, M.M.Mehdizadə, M.Ə.Muradxanov, B.A.Əhmədov və A.Q.Rzayev, M.A.Danilov, P.V.Yesipov, M. N.Skatkin, İ.Y. Lerner, D.O.Lordkipandize, Y.K.Babanski, V.İ.Zaqvyazinski, M.İ.Maxmutov və başqaları məşğul olmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin öyrənmə prosesində fəal olması tələbi Azərbaycan pedaqogika tarixində yeni məsələ deyil. Hələ sovetlər dövründə görkəmli pedaqoqlar pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəllimin yeni dərsi məharətlə şərh etməsi ilə yanaşı, şagirdlərin dərstdə fəal iştirakını, onların zehni və əməli cəhətdən fəallıq göstərmələrini mühüm şərt hesab edirdilər. Məsələn, M.M.Mehdizadə “Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları” adlı əsərində yazır: “Şagirdlərin hər birinin dərstdə gərgin işləməsinə təmin etmək, hər şeydən əvvəl, onların idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək dərsin təkmilləşdirilməsində əsas tələblərdən biri hesab edilir” (6, s.279).

Düşünürük ki, akademik M.M.Mehdizadə çox haqlıdır, çünki şagirdlərin idrak fəaliyyətini təlim prosesində fəallaşdırmaq elə bir mühüm tələbdir ki, ona istinad edərək onların hazırlıq səviyyəsini əsaslı sürətdə yüksəltmək mümkündür.

Prof. Nurəddin Kazimov “Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları” adlı kitabında yazır “Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin və beləliklə də, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini artırmağın yollarından biri dərstdə onların fikri fəallığını, müstəqilliyini təmin etməkdir” (4, s.55).

Yuxarıda nümunə üçün gətirdiyimiz fikirlərin hər ikisində müəlliflər dərsin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şagirdlərin dərstdə fikri fəallığını təmin etməyi vacib şərt kimi irəli sürmüşlər.

M.Ə. Muradxanov da dərstdə müəllim və şagird fəallığına taxunur. Onun redaktəsi ilə buraxılan “Pedaqogika” adlı kitabda oxuyuruq: “Ən yaxşı dərslər müəllimin az, şagirdlərin isə çox işlədiyi dərslərdir” (7, s.217). M.Ə. Muradxanov müəllimin dərstdə xaricən az işləməsinə, az fəallığını şagirdlərinin fəallığını təmin etmək üçün qabaqcadan dərslə yaxşı hazırlaşması ilə izah edir. Həqiqətən də, müəllim qabaqcadan dərslə yaxşı hazırlaşarsa, dərsin bütün mərhələlərində şagirdlərinin fəallığını təmin edə bilər. Lakin dərsin bütün mərhələlərində müəllimlə şagirdlərin fəallıq səviyyəsi eyni ola bilməz. Düşünürük ki, müəllimin dərstdə az işləməsi, şagirdlərini isə çox düşündürüb, çox işlətməsi dərstdə mövzunun mənimsənilməsinə müsbət təsir edir. Yəni dərslər prosesində şagirdlərin müəllimə nisbətən fəal olması dərslərin səmərəsini artırır.

M.Ə.Muradxanov dərstdə müəllim və şagird fəallığına toxunsa da, müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasındakı asılılıqda qanunauyğunluğun olduğunu müəyyənləşdirməmiş, eləcə də dərstdə müəllimin fəallığı və şagird fəallığının dərəcəsi haqqında fikir söyləməmişdir.

B.A.Əhmədov və A.O.Rzayevin birlikdə nəşr etdirdikləri “Pedaqogikadan mühazirə konspektləri” adlı dərs vəsaitində (3) haqqında söz açdığımız prosesi belə izah edirlər: “Ümumiyyətlə pedaqoji prosesdə, o cümlədən də təlimdə müəllimlə şagirdin fəaliyyəti üç şəkildə cərəyan edir: a) ya müəllim şagirdlərə nisbətən fəal olur, şagird müəllimə nisbətən qeyri-fəal; b) ya şagird müəllimə nisbətən fəal olur, müəllim şagirdə nisbətən qeyri-fəal; c) ya da müəllimlə şagirdin fəallığı, təxminən eyni olur, hər ikisi aktiv fəaliyyət göstərir. Məsələn, biliyin hazır şəkildə verilməsi prosesində şagirdin fəallığı müəllimin fəallığından aşağı olur; kontrol yazı işlərinin icrası prosesində şagirdin fəallığı müəllimin fəallığından üstün olur; yeni biliyin evrestik müsahibə yolu ilə verilməsi prosesində tərəflərin fəallığı təxminən bərabərləşir, müəllim də, şagird də işə fəal münasibət bəsləyir” (3, s.115).

B.A.Əhmədov qədim yunan mütəfəkkiri Sokratın evristik (bu metoda bəzən Sokrat metodu da deyirlər) təlim üsulunu xarakterizə edərək göstərir ki, dərs vaxtı konkret didaktik vəzifə irəli sürülür, həmin vəzifə şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Sonra müəllim öz suallarının və gətirdiyi nümunələrin köməyi ilə fikrin inkişafını istiqamətləndirir, alınan cavablar isə şagirdin düşüncə tərzini, fikrin real inkişafı haqqında müəllimə lazımı informasiya verir (2). Burada müəllimin məqsədi, yəni irəli sürülmüş didaktik vəzifə şagirdin öz məqsədinə çevrilir (didaktik vəzifə öyrənmə vəzifəsinə çevrilir), müəllimlə şagird arasında fəal əlaqə yaranır, şagirdin idrak fəaliyyəti müəllimin sualları vasitəsilə idarə olunur.

Düşünürük ki, B.A.Əhmədov şox haqlıdır. Bəli, təlim prosesində müəllimlə şagirdlərin fəallığı, professor B.A.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, üç şəkildə təzahür edir. B.A.Əhmədov müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasında olan fərqi dərslərin mərhələsinə və məzmununa uyğun olaraq müxtəlif şəkildə olduğunu izah edir, lakin bu müxtəliflikdə təzahür edən qanunauyğunluqlar haqqında fikir söyləmir.

Təlimin qanun və qanunauyğunluqları ilə əlaqədar diqqətimizi cəlb edən əsərlərdən biri də B.A.Əhmədov və A.N.Hacıyevin “Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri” adlı kitabı (1) oldu. Bu kitabda qeyd edilir ki, pedaqoji prosesdə (bu və ya digər dərəcədə olmaqla) bir sıra elmlər üzrə qanunlar fəaliyyət göstərir. Xüsusilə fəlsəfənin, fiziologiyanın, psixologiyanın, məntiqin, sosiologiyanın qanunlarının təzahürünə tez-tez təsadüf edilir. Lakin aparıcı yeri pedaqoji prosesin öz qanunları tutur ki, onları da əhatə dairəsinə görə müəlliflər üç qrupa bölürlər: pedaqoji prosesi bütövlükdə əhatə edən ümumi qanunlar, təlim prosesinin spesifik qanunları və tərbiyə prosesinin spesifik qanunları. Müəlliflər birinci qrup qanunları ümumi pedaqoji qanunlar adlandıraraq bura səkkiz qanun, təlim prosesinin spesifik qanunları qrupuna 5 qanun, tərbiyə prosesinin (dar mənada başa düşülən tərbiyənin) spesifik qanunları qrupuna isə dörd qanun daxil etmişlər.

Problemə rus pedaqoji ədəbiyyatında da toxunulmuşdur. Məsələn, Y.K. Babanski “Оптимизация учебно-воспитательного процесса” adlı kitabının “Təlimin qanunauyğunluqları” hissəsində doqquz qanunauyğunluğun adını çəkmiş və onları ayrılıqda səciyyələndirməyə səy göstərmişdir (10, s.54). Y.K. Babanskinin redaktəsi ilə nəşr olunan digər “Pedaqogika” adlı kitabda (8) “Pedaqoji prosesin ümumi xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları” başlığı ilə verilən şərhərdə pedaqoji prosesin xarici əlaqələri ilə şərtlənən iki qanunauyğunluğun və onun əsas daxili (komponentləri) tərəfləri arasında olan əlaqələrə aid bir neçə qanunauyğunluğun adları göstərilmişdir. O, bu əsərində göstərir ki, öyrətmənin və öyrənmənin vəhdəti bir qanunauyğunluqdur. Məhz bu iki proses qarşılıqlı fəaliyyət göstərdikdə təlimin tamlığı prosesi arzu edilən nəticəni əldə edə bilər (10, s.92).

L.S.Vıqotski, L.V.Zankov, A.N.Leontyev, Q.S.Kostyuk və başqaları tərəfindən aparılan psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar isbat etmişdir ki, şəxsiyyətin inkişafında təlim və tərbiyə əsas rol oynayır (9). Y.K.Babanski bir sıra psixoloji-pedaqoji tədqiqatları nümunə gətirərək qeyd

edir ki, təlim və tərbiyə arasında qanunauyğun əlaqə vardır. Belə ki, təlimsiz tərbiyəni praktik olaraq həyata keçirmək mümkün deyil, çünki cəmiyyətdə özünü idarə etmək üçün insan müəyyən qanunauyğunluqları öyrənməli və təhsil almalıdır. Eləcə də düzgün tərbiyə almamış, yəni təlimə müsbət münasibəti olmayan, cavabdehlik hissi daşımayan şagirdlərin təlimi çətin-dir. Bu o deməkdir ki, təlim təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələri həyata keçirməlidir. Y.K.Babanski göstərir ki, təlim və tərbiyənin səmərəliliyi qanunauyğun olaraq müəllimin öz fəaliyyətini şagirdlərin fəaliyyətləri ilə uzlaşdırmaqdan asılıdır. Subyektlərin və obyektlərin fəallığı üst-üstə düşdükdə pedaqoji prosesin nəticəsi çox yüksəlir, “pedaqoji rezonans” baş verir (8, s.38).

Müəllim fəallığı və şagird fəallığı ilə əlaqədar M.A.Danilovun irəli sürdüyü fikirlər Y.K.Babanskinin fikirlərindən fərqlənir. Məsələn, M.A.Danilovun və M.N.Skatkinin redaktorluqları ilə nəşr olunan “Didaktika sredney şkolı” adlı kitabda M.A.Danilov yazır: “Məlumdur ki, müəllim öz şagirdlərini nə qədər çox öyrədirsə, onların müstəqil öyrənmələrinə, düşünmələrinə və fəaliyyətlərinə nə qədər az imkan yaradırsa, təlim prosesi bir o qədər səmərəsiz olur və əksinə, təlim prosesi müəllimin izahı və şagirdlərin canlı idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli aparılarsa, şagirdlərin bilik qazanması əqli inkişafı nöqteyi-nəzərindən daha effektiv olur” (11, s.92). Daha sonra M.A.Danilov yuxarıda qeyd olunan kitabda yazır: “Uğurlu və səmərəli təlim, qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsindən göründüyü kimi, müəllimin rəhbərliyi ilə müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətində baş verir” (11, s.93).

Düşünürük ki, həm Y.K.Babanskinin, həm də M.A.Danilovun müəllim fəallığı və şagird fəallığı haqqındakı fikirlərində diqqətəlayiq cəhətlər çoxdur, lakin bu fikirlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, Y.K.Babanski fikirlərində qanunauyğunluq sözünü işlətsə də, burada müəllimin və şagirdlərin dərş prosesində fəaliyyətinin nədən ibarət olduğunu açıqlamır. M.A.Danilov isə dərşdə həm şagirdlərin fəallığını, həm də müəllimin və şagirdlərin birgə fəaliyyətini təlimin səmərəliliyinin şərti kimi irəli sürür, lakin bu fəaliyyətin bir qanunauyğunluq olduğunu qeyd etmir.

Bizə elə gəlir ki, əgər müəllim fəal dərş aparırsa, şagird bilik və bacarıqlar əxz etmə prosesində fəal iştirak etmirsə, təlimin səmərəliliyinə ümid bağlamaq olmaz. Başqa sözlə, təlim prosesində yüksək səmərəliliyə nail olmaq üçün müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasındakı asılılıqda olan qanunauyğunluqlara düzgün riayət edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993.
2. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Maarif, 1974.
3. Əhmədov B.A., Rzayev A.O. Pedaqogikadan mühazirələr konspektləri. Bakı: Maarif, 1983.
4. Kazımov N.M. Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
5. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
6. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
7. Pedaqogika. M.Ə. Muradxanovun redaktorluğu ilə. Bakı: Azərnəşr, 1964.
8. Педагогика / Под ред. Бабанского Ю.К. М.: Просвещение, 1988.
9. Педагогическая энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, I-IV тома, т. III, 1968.
10. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. М.: Просвещение, 1982.
11. Данилов М.А. Процесс обучения в советской школе. М.: Учпедгиз, 1960.

Х.Г.Керимова

**К проблеме зависимости активности учителя и ученика
в научно-педагогической литературе**
Резюме

В статье исследована некоторая группа научно-педагогической литературы на азербайджанском и русском языках и выявлено исследовательское положение зависимости между активностями учителя и ученика в педагогической теории. Определено, что в научно-педагогической литературе есть некоторые труды в целях изучения педагогических законов и закономерностей, однако отсутствует конкретная исследовательская работа, посвященная зависимости взаимной активности учителя и ученика. Ведение таких исследований могут обогащать педагогическую теорию.

H.G.Kerimova

Dependence between activity of teacher and pupil in the scientific-pedagogical literature
Summary

In article have been investigated the certain group of scientific and pedagogical literature in the Azerbaijani and Russian languages and research position of the dependence between the activities of the teacher and the student in pedagogical theory was revealed. It is determined, that in academic and pedagogical literature there are some works in order to study pedagogical laws and regularities, and however, there is no specific research work devoted to the dependence of the mutual activity of the teacher and the student. The conduct of such studies can enrich the pedagogical theory.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.12.2017

**İ.M.MAZANOV,
S.P.MÜRSƏLOVA,
M.M.QƏNİYEVƏ,
X.Ə.ALXANOVA**

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

RADİOAKTİV ZƏHƏRLƏNMƏLƏRDƏN QORUNMA

Açar sözlər: *atom, radiasiya, zəhərlənmə, şüalanma, rentgen, sağlam, aktiv, çirklənmə, qorunmaq.*

Ключевые слова: *атом, радиация, отравление, облучение, рентген, здоровый, активный, загрязнение, защищаться.*

Key words: *atom, radiation, poisoning, irradiation, X-ray, healthy, active, pollution, to defend oneself.*

Müasir dövrü radiokativ maddələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. XX -əsrin ikinci yarısından sonra xalq təsərrüfatının bütün sahələrində ionlaşdırıcı şüalardan geniş istifadə olunması radiokativ maddələrlə mütəmadi təmasda olmaq ətraf mühitin radioaktiv tullantılarla çirklənməsinə səbəb olmuşdur Atom sənayəsinin inkişafı ilə bağlı olaraq hər il min tonlarla yüksək aktivliyə malik radionuklidlər istehsal olunur. Bundan əlavə raketlərinin sınağının keçirilməsi. AES-dən ətraf mühitə hər il küllü miqdarda süni radioaktiv tullantıların atılmasına səbəb olur.

İonlaşdırıcı şüa mənbələrinin təbabətdə tətbiq olunması xəstələrin diaqnostikası və müalicəsi zamanı geniş əhəmiyyət kəsb edir. Radiasiya fonunun ətraf mühitdə formalaşmasında təbii radiasiya mənbələri ilə yanaşı, atom sənayəsinin inkişafının bir çox sahələrində tətbiq edilən radiokativ maddələrin xeyli artmasının böyük rolu vardır. İstənilən halda radioaktiv maddələrin ətraf mühitdə tullanması əhalinin ionlaşdırıcı şüalanmanın zəhərli təsirinə məruz qalma riskini artırır. Nüvə silahına malik olan dövlətlərin nüvə sınaqlarının keçirilməsinə qadağa haqqında sazişi imzaladıqdan sonra yer üzərində süni şüalanma mənbələrinin bir qədər azalması müşahidə olunmuşdur. Lakin Şimali Kareya, Pakistan, Hindistan, Fransa hələ də nüvə sınaqlarının keçirilməsini davam etdirməkdədir Nüvə silahının partlayışı zamanı parçalanma reaksiyasında uran 235 pluton 239 əsasən bir hissəsi iştirak edir. Qalan hissəsi buxarlanaraq atom buludu şəklində ətrafa yayılır. Ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinə səbəb olan amillərdən başlıcası radioaktiv maddələrin emal edilməsi zamanı ətrafa atılan, sular, torpaq və qum tullantılardır. Uran filizinin xırdalanması qurudulması və qablaşdırılması zamanı ətrafa radon, uran və radium aeroxolları daxil olur. Məsələn 1 kq uran alınması zamanı 0.8-0.9 ton bərk və maye tullantı əmələ gəlir. Sutka ərzində 5000 ton filiz emal edən zavodların bərk tullantılarının miqdarı 500 tona, maye tullantılarının həcmi 2000 m³-ə çatır.

Atom enerjisi ilə işləyən sahələrdə avadanlıqların nasazlıqlarından, iş sahələrində nəzarətin zəifliyindən, texnogen qəzalardan, təbii fəlakətlərin təsirindən baş vermiş qəzalar ərazidə böyük fəciələrə səbəb olur. Ermənistanda istifadə olunan Metsomor AES qəzalılı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq hal-hazırda istifadə olunmaqdadır. İstismar müddəti 10 illərlə bundan qabaq başa çatmış bu stansiya region üçün böyük təhlükə olaraq qalmaqdadır. Mütəxəssis rəyinə görə belə stansiyanın istismarı zamanı ətraf mühitə tullanan radioaktiv maddələrin miqdarı normal vəziyyətdə çalışan stansiyalardan atılan radiaktiv tullantılardan 35-45% çoxdur. İnsanlar üçün il ərzində xarici şüalanma dozası 0.1. Zv-dir. Radiaktiv maddələr qaz, toz bərk və maye halında olur. İnsanlar nüvə silahının tətbiqi zamanı və nüvə təhlükəli obyektlərdə radionuklidlərin təsiri altında radiasiya təhlükəsi ilə üzləşə bilərlər. Radiasiya təhlükəsi yaranan ərazidə torpaq, hava, su bina və qurğular radioaktiv çirklənməyə məruz qalır. Hava radiaktiv maddələrlə nə qədər çox çirklənersə, şüalanma təhlükəsi bir o qədər artır. Radioaktiv

tozla çirklənmiş hava külək vasitəsi ilə sürətlə yayılır və radioaktiv maddələr zamanla daha geniş ərazidə suyun və torpağın üst qatına çökür. Nəticədə torpağın üst qatından dərinliklərinə çökən radiaktiv maddələr canlıların qida və su vasitəsi ilə radiasiya təhlükəsi ilə üzləşməsinə zəmin yaradır. Bu səbəbdən belə ərazidən qısa müddət ərzində uzaqlaşmaq lazımdır.

Radiaktiv çirklənmə insan sağlamlığı ilə yanaşı, kənd təsərrüfatına da ciddi ziyan vurur. Bu zaman çirklənmiş ərazidə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istifadəsinə, balıqçılıq və ovçuluğa qadağalar qoyulur. Böyük miqyaslı radiasiya təhlükəsi yarandıqda isə insanlar on kilometrə qədər ərazidən təxliyyə olunurlar. Radioaktiv maddələr orqanizmə daxil olduqda sinir sisteminin funksiyası pozulur, qalxanabənzər vəzi, ağ ciyərləri, mədəbağırsağın selikli qişasını zədələyir və nəticədə, insan bədənindəki hüceyrələr sırdana çıxır. Çox zaman hüceyrələrin bərpasına orqanizmin gücü çatmır, daxili orqanların fəaliyyəti pozulur, infeksiya xəstəliklərinə qarşı immunitet zəifləyir və insan həyatı üçün ciddi təhlükə yaranır.

Radioaktiv çirklənmələrdən qorunmaq üçün bilmək lazımdır. Radioaktiv maddələrlə çirklənmiş ərazilərdən mümkün qədər uzaq məsafədə olmaq. Radioaktiv maddələrlə çirklənmiş havada mütləq fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Zəhərlənmə ehtimalı olan sudan qida məhsullarından imtina etmək. Radioaktiv tozların yaşayış yerinə yaxınlaşması barədə xəbərdarlıqdan sonra mənzillərin qapı və pəncərələrini, havalandırma sistemini kipləşdirmək, açıq havaya çıxmamaq məsləhətdir.

Radiaktiv təhlükə yarandıqda ev heyvanlarını qapalı yerdə saxlamaq, küçəyə çıxartmaq lazımdır. Radiaktiv zəhərlənməyə qarşı profilaktik tədbirlər görmək məsləhətdir.

İonlaşdırılmış şüaların yüksək nüfuz edici və ionlaşdırıcı xüsusiyyətlərinin olması elmin, tibbin, kənd təsərrüfatının və sənayenin bir çox sahələrində istifadə edilməsinə zəmin yaradır. Müasir texnologiyalarda istifadə olunması ilə əlaqədar olaraq tibb və sənaye obyektlərində habelə elmi tədqiqat və təhsil ocaqlarında ionlaşdırıcı şüalanma mənbələrindən istifadə halları artır.

İonlaşdırıcı şüalanma mənbələrinin yaratdığı şüalar (radiasiya) insan orqanizmi və ətraf mühit üçün təhlükə yarada bilər şüalar ətraf mühitdə heç bir halda hiss olunmur, iysiz, dadsız, bu şüalar ancaq xüsusi doza ölçən cihazlar vasitəsi ilə aşkar oluna (ölçülə) bilər. Təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət etməklə avadanlıqların istismarı qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunanda insanlar təhlükə ilə üzləşir. Şüalanma təhlükəsi yaranarsa, bu təhlükədən hər bir insan qorunması bilməlidir. Üzərində radiasiya təhlükəsi işarəsi olan nişanla rastlaşdıqda, o əşyaya toxunmamalı, dərhal əşyadan uzaqlaşmalıdır və 112 qaynar xətt məlumat vermək lazımdır.

Radioaktiv şüalar gözlə görünməyən, müəyyən cisimlərdən müxtəlif dərəcədə keçmə qabiliyyətinə malikdir. Şüalanmanın baş verməsi üçün atom və ya digər bu mənşəli obyektlərdə qəzaların baş verməsi vacib deyil. Tərkibində uran və ya digər radioaktiv maddələr olan torpaqlarda, neftlə çirklənmiş göllərdə, radioaktiv maddələrin torpağa basdırıldığı ərazi kifayət edir. Şüalanmalar zamanı orqanizmdə hüceyrə səviyyəsində dəyişiklər baş verir. Belə ki, hüceyrələrin əsas hissələri olan nüvədə, xromoslarda və digər orqanlarda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər gedir. Ən ağır fəsadlaşma genetik strukturda baş verir. Şüa xəstəliyinin kliniki gedişindən asılı olaraq orqanizmdə müəyyən patoloji fərqlər yaranır. Müəyinə zamanı dəyişiklik ilk növbədə qanda özünü büruzə verir. Sonra fəsadlaşma selikli qişalarda, həmçinin ürək, qaraciyər, dalaq, böyrəklərdə, baş və onurğa beyində qansızmalar, müxtəlif orqanlarda (həzm sistemi, ifrazat sistemi və s.) qanaxmalar şəklində aşkar olunur. Kəskin şüa xəstəliyində dəridə hər hansı bir fəsad üzə çıxmaya bilər, lakin tüklərin tökülməsi əksər hallarda müşahidə olunur. Şüa xəstəliyinin əmələ gəlməsində orqanizmin müqavimətinin aşağı düşməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yəni sinir, ürək-damar, endokrin orqanlar, qaraciyər, ifrazat orqanlarında olan patoloji dəyişikliklər, habelə kəskin və ya xroniki vitamin çatışmazlığı şüa xəstəliyinin inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Orqanizmdə baş verən dəyişikliklər ortaya çıxan xəstəlikləri dəqiq müəyyən etmək üçün ilkin olaraq diaqnostik metoda əl atılır. Hazırda diaqnozun qoyulmasında müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Tibbin kifayət qədər inkişaf etməsinə və müasir aparatların ortaya çıxmasına baxmayaraq diaqnozun qoyulmasında rentgen şüalarından istifadə olunur. Yalnız rentgen

şüaları vasitəsi ilə daxili orqanlarda və sümük toxumalarında meydana gələn xəstəlikləri asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Rentgenoskopiya vasitəsi ilə ağciyər və qaraciyər xəstəliklərini, yemək borusunda olan qaralmaları, şişləri, mədə və onikibarmaq bağırsaq xorasını müxtəlif mədə-bağırsaq, öd kisəsi xəstəliklərini, böyrəklərdə olan iltihabı dəqiq müəyyən etmək mümkündür. Sümük toxumasında sınıq, çat və çıxıq olduqda onu yalnız rentgenoqrafiya vasitəsi ilə aşkarlamaq mümkündür. Ancaq çox təəssüf ki, elmin bir çox nəliyyətləri kimi, rentgen şüaları da orqanizmə mənfi təsir göstərir. Dəqiq diaqnozun qoyulmasında mühüm rol oynayan rentgen şüalarından normadan artıq istifadə edildikdə insanlarda bir sıra problemlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Mütəxəssiz rəyinə görə, rentgen şüalarından həddən və müntəzəm istifadə olunduqda insanlarda əsasən qaş kiprik və saçın tökülməsinə səbəb olur. Bəzi insanlarda kəskin başağrıları, halsızlıq və yuxusuzluq kimi əlamətlər yaranır. Rentgen şüaları insanlarda bədən xassəli şişlərin yaranma ehtimalını da artırır. Ümumiyyətlə radioaktiv şüalanma insan sağlamlığı üçün ən təhlükəli hallardan biridir. Radionuklidlərin suya və kənd təsərrüfatı məhsullarına daxil olması xüsusi ilə qorxuludur. Odur ki, onun torpaqdan bitkilərə daxil olması mütləq öyrənilməlidir. Bitkilərin növündən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq radionuklidlərin bitkilərə daxil olmasında kəskin fərq olduğu müəyyən edilməlidir.

Radioaktiv çirkləmələrin ekologiyaya təsiri müxtəlif olub böyük təhlükə törədir. Radioaktiv tullantıların basdırıldığı ərazi və atom obyektlərində baş vermiş qəzalar nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi insan və heyvanlar üçün daha böyük təhlükə yaradır. Həyatımızı onsuz təsəvvür edə bilmədiyimiz telefonlar insanlarla ünsiyyətdə işimizə yarasa da digər tərəfdən sağlamlığımıza kifayət qədər zərər verir. Ümumiyyətlə mobil telefonlardan istifadə qısa müddətdə olmalıdır. Yatarkən telefon ya söndürülməli ya da yataq yerindən ən azı bir metr kənarda qoyulmalıdır. Telefonla danışarkən kabelli qulaqcıqdan istifadə daha əlverişlidir. Uşaqların mobil telefondan istifadə etməsi yol verilməzdir. Hamilə qadınların mobil telefondan istifadə etməsi məsləhət deyil. Mobil telefonun 2 dəq zəng etməsi 16 yaşa qədər uşağın beyninin 4 saat ləngiməsinə səbəb olur. İnkişaf etmiş dövlətlərin bir çoxu simsiz internet (madem) sistemindən imtina etmişdir. Simsiz internet sisteminin yaratdığı elektromaqnit sahəsi ötürücü stansiyalarda yaranan elektromaqnit dalğasının yaratdığı qədər şüalanma yaradır. Modern adlandırdığımız ötürücü cihaz mütləq mənzildən kənarda yerləşdirilməlidir. Əhalinin bir hissəsi bu cihazı mənzillərdə hətta yataq otağında yerləşdirir. Bu isə müxtəlif dərəcədə şüalanmalara vitamin azlığına və xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

İnsanlar bilməlidirlər ki, radioaktivlik və onu müşayiət edən ionlaşdırıcı şüalanma yeni bir hadisə deyil və bütün kainatda hər zaman mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, istənilən canlının toxumalarında çox az miqdarda radionuklidlərin mövcud olduğunu nəzərə alsaq, hətta insanların özlərinin də radioaktiv olduqlarını söyləmək olar.

İonlaşdırıcı şüalanmanın ən böyük təhlükəsi-onun canlı orqanizm toxumalarına təsiri ilə bağlıdır. İnsanlar, ionlaşdırıcı şüalanmanın təsirini dərhal hiss etmədiyi üçün yalnız müəyyən müddət keçdikdə onun fəsadları ilə üzləşirlər. Belə olduğu təqdirdə ionlaşdırıcı şüalanmanın mövcudluğu və doza gücü haqqında məlumatın mümkün qədər tez bir vaxtda əldə olunması yüksək əhəmiyyət kəsb edən amildir. Buna görə də uzunmüddətli və yüksək doza gücünə malik ionlaşdırıcı şüalanmaya məruz qalma nəticəsində xoşagəlməz və faciəvi fəsadlara gətirə biləcək hadisələrdən yayınmaq və vaxtında zəruri tədbirlərin görülməsi üçün müvafiq dozimetrik və radiometrik ölçü cihazlarından istifadə olunur.

“Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq, əhali üçün orta illik yol verilən doza 0,01 zivertə (Zv) bərabərdir və ya insanın bütün həyatı dövründə (70 il) yol verilən doza 0,07 Sv qəbul olunur. Radiasiya təhlükəli işlərdə çalışan işçilər üçün yol verilən illik doze 0,02 Sv-ə və ya həyatının müəyyən fəaliyyəti dövründə (50 il) yol verilən doza 1 Sv-ə bərabər götürülür.

İonlaşdırıcı şüalanma mənbələri-insan fəaliyyətindən asılı olmayan təbii və insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan texnogen xarakterli ola bilər.

Müəyyən edilib ki, mövcud olan bütün təbii mənbələrdən təbii şəraitdə ən böyük təhlükə yaradan qoxusu və tamı olmayan, eyni zamanda, gözlə görünməyən ağır radon qazıdır (öz parçalanma məhsulları ilə birlikdə).

Radon bütün dünyada yerin qatlarından sızan qazdır, lakin onun havada olduğu konsentrasiyası yer kürəsinin ayrı-ayrı bölgələrində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İnsanlar radon qazının şüalanmasının təsirinə daha çox qapalı və havalandırılmayan otaqlarda məruz qalır. Qruntndan çıxmış bünövrə və döşəmədən sızan, eyni zamanda, təbii radionuklidlərlə nisbətən zəngin tikinti materiallarından ayrılan radon otaqlarda cəmlənir. İstiliyin saxlanması məqsədilə otaqların hermetikləşdirilməsi radonun otaqdan xaric olmasını daha da mürəkkəbləşdirir. Radon problemi xüsusi ilə aşağımərtəbəli və giltorpaq tərkibli tikinti materiallardan inşa edilmiş evlər üçün xarakterikdir. Əksər tikinti materialları (daş, beton və s.) az miqdarda olsa da radonun ayrılması ilə xarakterizə olunur. Xüsusi aktivliyi xeyli yüksək olan qranit və giltorpaqdan hazırlanmış kərpic, xüsusilə odadavamlı kərpic tikinti materiallarını göstərmək olar.

Radonun otaqlara daxil olmasının daha bir mənbəyi evlərdə istifadə olunan sudur. Adətən istifadə etdiyimiz suda radonun konsentrasiyası çox aşağıdır, bu da həmin suların əksər hallarda açıqlıqda axan çaylardan və göllərdən götürülməsi və istehlakçıya çatdırılana qədər bir sıra emal proseslərindən keçirilməsi ilə bağlıdır. Lakin dərin quyulardan və artezian quyularından çıxarılan suda radon qazının konsentrasiyası yüksək ola bilər. Buna baxmayaraq radondan gələn əsas təhlükə heç də yüksək radon tərkibli su və mayenin qəbul edilməsindən irəli gəlmir. Belə ki, adətən insanlar qaynamış suyu və isti sulu xərəkləri qəbul edir, suyun qaynadılması və isti xərəklərin bişirilməsi zamanı isə radon praktiki olaraq ifraz edilir. Daha böyük təhlükə yüksək radon tərkibli buxarın udulan hava ilə birlikdə insanların ağ ciyərlərinə düşməsi ilə bağlıdır. Belə hadisələr daha çox yüksək radon tərkibli sudan istifadə etdikdə hamam və isti-buxar otaqlarında baş verir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, radiasiya insanlara təhlükənin yaradılması ilə yanaşı bir çox sahələrdə əvəzsiz xidmət edir. Tibb, sənaye, kənd təsərrüfatı, kimya, elm və digər sahələrdə radioaktiv mənbələr və ionlaşdırıcı şüalanma qurğuları geniş tətbiq olunur. Radioaktiv mənbələrin istehsalı və tətbiqi üzrə bütün mərhələlərdə radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə tənzimləyici orqan və digər səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən nəzarət aparılır. İonlaşdırıcı şüalanma mənbələrinin tətbiqi ilə aparılan bəzi fəaliyyət növlərinə nəzər yetirək.

Tibb müəssisələrində radioaktiv mənbələrin və ionlaşdırıcı şüalanma qurğularının istifadəsi ilə pasiyentlərin tibbi müayinəsi və müalicəsi həyata keçirilir. Bunlardan hər birimizin ən çox rastlaşdığı rentgen müayinəsidir ki, sümük sınığının aşkar olunması, ağ ciyər xəstəliklərinin müəyyən edilməsi və daha bir çox diaqnostik işlərin aparılmasında əvəzsiz müayinə üsuludur. Radioaktiv preparatların tətbiqi ilə müalicə isə xüsusilə onkoloji xəstələr üçün nəzərdə tutulmuş müasir üsullardan biridir. Bu sahənin gündən günə inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, yeni “nüvə təbabəti” termini tətbiq edilmiş və mənbələrdən istifadə texnologiyaları daim müasirləşdirilməkdədir.

Sənaye müəssisələrində radioaktiv mənbələrin tətbiqi olduqca çoxşaxəlidir. Belə ki, bu mənbələr geofiziki tədqiqatlar, qaynaq tikişlərinin keyfiyyətinin yoxlanılması, torpaq qatlarının sıxlığının və nəmliyinin ölçülməsi, çənlərdə maye səviyyəsinin ölçülməsi, tikinti materialların hazırlanması üçün xammalın analizinin keçirilməsi və daha bir çox məqsədlərlə istifadə olunur. Bu üsullar müxtəlif təyinatlı binaların tikintisində, yeni yolların salınmasında, neft və qaz hasilatında, dəmir-boru kəmərlərinin çəkilməsində, aviasiyada və bir sıra digər sahələrdə tətbiq edilir.

Kənd təsərrüfatında bəzi bitki toxumlarının (pambıq, kələm, turp və s.) radioaktiv preparatların tətbiqi ilə müəyyən miqdarda qamma şüalanmanın təsirinə məruz edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhsuldarlığın artmasına gətirir.

Müəyyən edildiyi kimi, böyük dozalarda qamma şüalanmanın təsiri nəticəsində yeyinti məhsullarında olan mikroorqanizmlər məhv olur və bu üsulla sterilizasiyanın aparılması

nəticəsində həmin məhsulun saxlanma müddəti dəfələrlə artırıla bilər. Eyni zamanda, böyük dozalarda qalma şüalanmanın təsirinə məruz qalma bitkilərdə mutasiyalara səbəb olur və bəzi hallarda yeni məhsulların alınmasına imkan yaradır. Bu üsulla taxıl, lobya və digər bitkilərin yeni dəyərli bitki növləri yetişdirilmişdir.

Göründüyü kimi, müasir həyatda bir çox sahələrdə ionlaşdırıcı şüalanma mənbələrinin tətbiqi olduqca zəruri bir haldır. Belə mənbələrin istifadəsi ilə çalışan mütəxəssislər tələb olunan hazırlıq və təcrübəyə malik olduqları, həmçinin təhlükəsizlik qaydaları və istismar olunan radioaktiv mənbəli avadanlığın iş prinsipini bildikləri səbəbindən onlardan təhlükəsiz istifadə edə bilirlər. Lakin təəssüflər olsun ki, bununla yanaşı bəzi hallarda məsuliyyətsizlik və təhlükəsizlik qaydalarına tam riayət edilməməsi səbəblərindən bu mənbələrin *istismar* qaydasının pozulması nallarının baş verməsi təhlükəsi də mövcuddur.

Xarici radiasiyadan qorunma üsullarına aiddir. Mənbələrdən yayılan radiasiyanın şiddəti məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasib olduğundan, mənbədən mümkün qədər uzaqlaşmaq ən yaxşı qorunma yoludur. Məsələn, 1m məsafədə doza gücü 100 mZv/saat olan bir mənbənin 10m məsafədə yaratdığı doza gücü 1mZv/saat-dır. Buna görə də radiasiya qəzası baş verdikdə və ya nəzarətsiz radiaktiv əşya ilə qarşılaşdıqda oradan uzaqlaşmaq lazımdır.

İnsanların məruz qalacağı şüalanma dozasının miqdarı radiasiya mənbəyinin yanında sərf edilən zamanla mütənasib olaraq artdığından, mənbə yaxınlığında qalma müddətini mümkün qədər azaltmaq lazımdır. Məsələn, doza gücü 5mZv/saat olan bir mənbənin yaxınlığında 1 saat vaxt sərf etdikdə 5 mZv, 10 saat vaxt sərf etdikdə isə 50 mZv doza alınır. Buna görə də radiasiya qəzası baş verdikdə və ya nəzarətsiz radiaktiv əşya ilə qarşılaşdıqda, o əşyanın yerləşdiyi ərazini tez bir zamanda tərk etmək lazımdır.

Xarici radiasiya təhlükəsindən qorunmanın bir başqa yolu qoruyucu sədlərdir. əgər radiasiya mənbəyindən yuxarıda sadalanan yollarla qorunma mümkün deyilsə, təhlükədən qorunmaq üçün müvafiq sədlərin arxasına sığınmaq lazımdır. Müxtəlif maddələrin şüalanmanın doza gücünü azaltma qabiliyyətləri müxtəlifdir. Məsələn, gamma-şüalanmadan ən yaxşı qorunma səddi qurğuşun, polad və betondur. Bu materiallardan gündəlik həyatımızda ən çox rast gəlinəni beton olduğundan, qəza baş verdiyi zaman ən təsirli müdafiəni (əgər qurğuşun və ya polad sədd yoxsa) beton sədlər təmin edir. Buna görə də qəza baş verdiyi zaman mənbədən uzaqlaşmaq mümkün deyilsə, ən yaxşı qorunma üsulu beton bina və ya konstruksiyaların arxasına sığınmaqdır. Bu səbəbdəndir ki, böyük radiasiya qəzası baş verdikdə insanları xüsusi beton sığınacaqlara təxliyə edirlər. Belə sığınacaqlar olmadıqda isə binaların zirzəmilərinə və ya binaların daxili otaqlarına keçmək tövsiyə olunur.

Qeyd etmək istədik ki, radiaktiv mənbələrin açıq şəkildə istifadəsi (bəzi tibbi tətbiqlər istisna olmaqla) və daşınması yol verilməzdir. Bu səbəbdən istehsalçı şirkət mənbəni yüksək davamlılığa malik hermetik kapsullarda istismara buraxır və mənbənin mənsəyindən asılı olaraq, ya metal (qurğuşun, polad və ya digər ağır elementlər), ya da hidrogenlə zənginləşdirilmiş maddələrdən hazırlanmış xüsusi konteynerlərdə daşınması təmin edir.

Daxili şüalanmaya məruz qalma təhlükəsi əsasən atom elektrik stansiyalarında baş verən qəzalar, atom bombasının partladılması və ya hər hansı bir səbəbdən dolayı radiaktiv maddələrin bərk (toz), maye və ya qaz halında atmosfərə yayılması zamanı yaranır. Daxili şüalanmaya məruz qalma təhlükəsi radiaktiv maddələrin tənəffüs, həzm və dəridəki yara və ya sıyrıqlar vasitəsi ilə insan orqanizminə düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Radioaktiv maddə orqanizm düşdüyü andan etibarən vücutdan xaricə atılacağı ana qədər bütün orqanizmin daxili şüalanmaya məruz qalmasına səbəb olur. Buna görə də qəza zamanı daxili radiasiya təhlükəsindən qorunmaq məqsədi ilə mühitin, paltarların və dərinin radiaktiv maddə ilə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görmək lazımdır. Belə ki, radiasiya qəzası həyəcan signalı (radio, televizor, mətbuat və s.) qapalı məkanda (ev, iş yeri, məktəb və s.) olarkən aldıqda, oranı tərk etməməli, tez bir zamanda bütün qapı və pəncərələri bağlamalı, ventilyasiya sistemləri və hava boşluqlarını müxtəlif vasitələrlə tutaraq xaricdən içəri daxil ola

biləcək hava axınlarının qarşısını almalı və beləcə sığınacaq yaradılmalı, sığınacağa xaricindən heç bir qida maddəsinin və əşyanın gətirilməsinə yol verməməli, sığınacaqlarda olan qidaları isə qapalı məkanlarda (soyuducu və ya ağzı kip bağlanan qablarda) mühafizə edərək qənaətlə istifadə etməli və icra orqanlarından qəza təhlükəsinin sovuşduğuna dair məlumat alınanaqədər, sığınacağı tərk etməməlidir.

Qəza həyəcanı signalımı açıq havada olarkən aldıqda, ağzı və burunu dəsmal və ya başqa bir yumşaq parça ilə qapayaraq, havanın birbaşa tənəffüsünün qarşısını almağa çalışmaq lazımdır. Açıq ərazini tez bir zamanda tərk edib, qapalı məkanlara girmək, ora girmədən öncə bütün üst geyimləri və ayaqqabıları çıxarıb, bayırda qoymaq və evə daxil olduqdan sonra yuxarıda bəhs edilən müvafiq qoruyucu tədbirləri görmək lazımdır.

Göründüyü kimi, nüvə və radioloji təhlükə yarandıqda ətraf mühitə yayılan radiaktiv maddələrin insanlara mümkün təsirləri ancaq qoruyucu tədbirlər vasitəsi ilə azalda bilər. Buna görə də, ionlaşdırıcı şüalanma mənbələri ilə iş zamanı radiaktiv şüalanmadan qorunmanın əsas prinsipi yol verilən doza hədlərini bilmək, radiasiya sahəsində çalışan insanların və əhəlinin bu dozadan yüksək doza almalarına yol verməmək və meydana gələ biləcək qəzalara qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görməkdir.

Radiaktiv şüalanmanın vaxtında aşkar edilməsi və müalicəyə erkən başlanması insan həyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də radiaktiv maddələrdən və şüalanmış ərazidən uzaq olmaq, heç olmasa ildə 1 dəfə müayinə olunmaq lazımdır. Sağlam olmaq əksən hallarda insanın keçirdiyi həyat tərzindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. M.T. Maksimov, H.O. Ocaqov. Radiaktiv çirklənmələr və onların ölçülməsi. 1999.
2. Козлов К.А. Распространённость чрезвычайных ситуаций. России, 1999.
3. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin qəzetləri.
4. Məmmədov N.M. Ekologiya. Bakı, 2002.
5. Заривин Г.П. Окружающая среда и здоровье. М.: Знание, 1997.
6. www.anspress.az saytından.

**И.М.Мазанов, С.П.Мурселова,
М.М.Гениева, Х.А.Алханова**

Защита от радиоактивных веществ *Резюме*

Облучение организма может быть длительным или кратковременным, равномерным или неравномерным, внешним или внутренним и конечно, смешанным. В зависимости от этого клиническая картина заболевания может быть различной. Прежде всего, различают острую и хроническую лучевую болезнь.

Эта статья помогает тем людям, которые не знают, как защититься от радиоактивного излучения.

**I.M.Mazanov, S.P.Mursalova,
M.M.Ganiyeva, Kh.A.Alkhanova**

Protection against radioactive substances *Summary*

Irradiation of the organism may be long-term or short-term, regular or irregular, internal or external and mixed as well. Depending on this, the clinic picture of disease may be various. First and foremost, acute and chronic radiation sicknesses are distinguished.

This article helps those persons who do not know how to protect themselves from radioactive radiation.

Rəyçi: b.f.d., dos. S.A.Əliyev
Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

B.R.NƏZƏRLİ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

MİLLİ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ İNTEQRASIYA

Açar sözlər: sosial tərbiyə, sosial psixologiyası, ailə tərbiyəsi, şagird şəxsiyyəti, integrasiya.

Ключевые слова: социальное воспитание, социальная психология, семейное воспитание, личность учащихся, интеграция.

Key words: national education, psychology of national, family education, the identity of students, integration

Azərbaycan xalqına, azərbaycanlılara xas olan ən mühüm sosial-psixoloji keyfiyyət mövqə, əqidə bütövlüyüdür, sözün təmlığıdır. Azərbaycanlılar ən yüksək mənəvi və milli keyfiyyətlərə malik xalqdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin belə bir dahiyənə fikri bunun bariz nümunəsidir: “Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!”.

Əcnəbi mütəfəkkirlər də azərbaycanlıların milli sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə böyük dəyər vermişlər. Seula Benet azərbaycanlıları “gözü tox, mal-dövlət hərisi olmayan” bir xalq kimi bəyənir. Azərbaycanlılarda ünsiyyətlik, açıqürəklik bu xalqda uzunömürlülərin sayının çox olmasına təsir göstərir. Seula Benet azərbaycanlıların “dostpərəst, dostluqda sadıq olduqları”nı da xüsusi qeyd edir.

Şəxsiyyətin müvəffəqiyyəti evində, nəsil arasında, kənarda insanlarla yaratdığı sədaqətli dostluq münasibəti ilə ölçülür. Bir nəfərin üzaq bir yerdən tutduğu dost ailəvi dostluğa çevrilir. Əgər el-oba həmin qonağı bəyənsə o, bütün kəndin dostuna çevrilir. Həmin kənddən olan hər bir kəs eyni zamanda həmin dostun ən hörmətli qonağı ola bilər.

Azərbaycanın çox görkəmli psixoloq-alimi, professor Ramiz Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “nə yaxşı ki, bu xüsusiyyətimiz indi də qalıb. Özü də S. Benetin təsvir etdiyi kimi. Görünür bu xüsusiyyət bizim xalqın genindədir. Əsrlər boyu beləcə dəyişmədən davam edir”. A. Dumanın vaxtilə azərbaycanlılarda göstərdiyi bir cəhət Seula Benetin də diqqətindən yayınmır. Bu da sözübütövlük, söz verdin əməl etməlisən prinsipinə sadıqlıqdır. S. Benet yazır: “Azərbaycanlılarda söz vermək, zəmin olmaq, şifahi razılıq ciddi məsələdir. Söz verdin gərək yerinə yetirəsən. Dilindən kağız verməyə, onu sənədləşdirməyə, imzalamağa ehtiyac yoxdur”.

Bir çox xarici səyyah və alimlərin də nəzərindən qaçmayan belə bir keyfiyyət var: bəzən azərbaycanlı valideynlər uşağa qarşı soyuq, laqeyddir. İctimaiyyət içərisində, kənar adam yanında valideynin uşağı qucağına götürməməsi, əzizləməməsi soyuqluq kimi başa düşülür. Qəbul etməliyə ki, bu doğrudan da belədir. Bizdə övladını açıq-saçıq əzizləmək, nəvaziş göstərmək qəbahət sayılır. Lakin bu heç də uşağa laqeyidlik deyil. Elə həmin adamlar, başqalarının uşaqlarını əzizləyir, nəvaziş göstərir.

Seula Benetin diqqətini cəlb edən cəhətlərdən biri də azərbaycanlılarda ataya-ailə başçısına hörmət və ehtiramın vacib sayılması ilə bağlıdır (3). Övladlar atanın hüzurunda hörmətlə dayanır, ona ehtiram göstərirlər.

Övlad hansı vəzifədə çalışsa da, özü ailə başçısı olsa da, ata qarşısında papiros çəkmir, öz uşağını əzizləmir. Belə münasibət qardaşlar arasında da davam edir. Kiçik qardaş özündən böyük qarşısında hörmətlə dayanır, ona ehtiram göstərir.

Burada hörmət, ehtiram məsuliyyətlə, cavabdehliklə vəhdətdə olur. Neçə onilliklərdir ki, qapalı mühitdə yaşayan, neçə yüzilliklərdir ki, kənar təsir və təzyiqlərə məruz qalan Azərbaycan xalqı həm ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı, həm də özünün özünə qarşı laqeydliyindən irəli gələn səbəblərdən özü haqqında az şey bilir. Ona görə də xalqımız haqqında əcnəbilərin söylədikləri, bizi necə qavradıqları, eyni zamanda, özümüzü tanımaqda, pis və yaxşı cəhət-

lərimizi özümüzün görməyimizdə bu fikirlər kömək edir. Axı, bir planetdə yaşayıb, başqa xalqlardan təcrid olunub yaşamaq qeyri-mümkündür.

Son illərdə bu buz yavaş-yavaş sınır. Biz özümüz də başqa yerlərdə, başqa ölkələrdə özümüz haqqında müəyyən rəy yaratmağa çalışırıq. Yenidən dünya ictimaiyyətinin nəzər-diq-qəti Azərbaycana yönəlib. Azərbaycan xalqı da özünə yenidən nəzər salmağa, özünün imkanlarını saf-çürük etməyə başlayıb (3).

Hər bir xalqın özünü hifz etməsi, bir xalq kimi yaşaması adət-ənənələri qorumasından çox asılıdır. Təcavüzə məruz qalan, müstəqilliyini itirən xalq yalnız kökünə, özünə bağlılıq xilas edə bilər. Adət-ənənəni qoruya bilmək, xalqı məhv olmaqdan qorumaq deməkdir.

Gözəl adət-ənənələrimizdən biri də, babaların dili ilə desək, “Zəifə mərhəmət göstər, yoxsula əl tut”. “Döyüşdə ölsən əzab çəkərim, döyüşdən qaçsan mən şərəfsiz olaram” məsəlidir. Namusu şərəfi uca tutardı bu xalq. Şərəfli iş üstə qaçaq düşəni el qoruyardı. Belə bir iş üstə qaçaq düşən kəs hansı kəndə pənah aparsa, o şəxs bütün kəndin qonağı hesab edilərdi. Əgər onun başına bir iş gəlsəydi, bütün kənd rüsvey olardı. Azərbaycanlılarda ata-ana tərifi, ən yaxın dostun tərifindən uca tutulur.

Vaxtilə azərbaycanlılar var-dövlətə laqeyid, dünya malına aludə olmamaları ilə başqa xalqlardan fərqlənərmiş. Onlar üçün başlıca şey ləyaqət və şərəf imiş. Kişi yaxşı atı və silahı ilə fəxr edərmiş.

Prof. R.İ. Əliyevin belə bir mükəmməl ümumiləşdirməsi ilə hamı razı olmalıdır ki, “beynin potensial imkanlarına görə azərbaycanlılar dünyadakı bütün xalqlar içərisində öncülərdəndir. Azərbaycanın indiki təhsili, elmi, mədəni, texniki imkanları onun sivilizasiyalı ölkələrdən biri olmasına imkan yaradır”(4).

Lakin, onun qeyd etdiyi kimi, “elə xasiyyətlərimiz də var ki, bizi məhvə doğru sürükləyir. Onlardan birincisi unutqanlıq, ikincisi biganəlikdir”. Əlbəttə kafirə bel bağlamaq olmaz, həyat da bunu sübut edir.

Milli xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər, milli şüur, milli xarakter ötəri olmayıb, uzun bir tarixin, çoxəsrlik zamanın məhsuludur. O, insanın qanına hopur, yaddaşına həkk olunur, silinmir. Hətta, belə demək mümkünsə, instinkt halı daşıyır.

Azərbaycanlı psixologiyasında bir süstlük, ətalət, məsuliyyətdən qaçmaq da var. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bunu belə ifadə etmişdir: “... bizim məğlubiyyətlərimiz bir tərəfdən Azərbaycan Ordusunun döyüşən hissələrinin bir çox yerlərdə gücsüzlüyü nəticəsində baş vermiş, digər tərəfdən, bu ərazidə yaşayan vətəndaşların, bizim soydaşlarımızın öz torpaqlarını qorumaq, saxlamaq əvəzinə dərhal qaçmaq, yurdlarını qoyub didərgin düşmək əhval-ruhiyyəsi ilə əlaqədar olmuşdur.” (1, s.536). İmdad diləmək, başqalarına üz tutmaq, fəaliyyətsizlik də var bu psixologiyada. Başqalarının, onun əvəzindən, özünün edəsi olduğunu kiminsə görəsi təmənnası, yalvarışı da var. Azərbaycan xalq pedaqogikasında qeyd edildiyi kimi, qədim türklərdə də belə keyfiyyətlər olmayıb. Doğrudur onların da müəyyən qüsuru olub, unutqanlıq, ruhdan düşmək, həlledici anda sayıqlığı itirmək və s. Şübhəsiz ki, bu keyfiyyətlər türk xarakteri ilə mühit arasındakı ziddiyyətdən yaranıb.

Məlumdur ki, indi sərhədlər açılıb, dünyaya integrasiya imkanı yaranıb, qloballaşma prosesinə qoşulmuşuq. Bu prosesə insanlarımız ikili yanaşırlar. Bəziləri bunu alqışlayır, nəhayət ki, bizim də avropalılar kimi yaşayacağımızı gözləyirlər. Digərləri şivən qoparıb deyirlər: “Ay aman, getdi əldən din, iman. Qoy avropalılar, gəlib bizdən öyrənsinlər”. Gəlin, hər iki mövqeyə hörmət və ehtiramla yanaşaq. Hər iki tərəfin fikirlərinə azacıq da olsa münadibət bildirək.

Əvvəla, onu deyək ki, qloballaşma, integrasiya qaçılmaz, qarşısalınmaz bir prosesdir. Ondən qaçmaq demək olar ki, mümkün deyil. Onun qarşısını almaq heç bir xalqın, heç bir dövlətin imkanı daxilində deyil. Lakin öz milli dəyərlərini, milli məənəviyyatını qorumaq şərtilə. İndi dövlətlər və xalqlar arasında əlaqə və münasibətlər elə bir həddə çatıb ki, bunsuz mümkün deyil. Deməli, əlaqə və münasibət qurulan xalqların milli xüsusiyyətlərini öyrənmək zəruridir. Axı, onları bilmədən onlarla münasibət qurmaq, həm də uğur qazanmaq qeyri-mümkündür.

İnteqrasiyadan, qloballaşmadan qaçmaq özünü təcridə, “özünü intihara” bərabərdir. Milli dəyərlərini, milli mədəniyyətini qoruya bilməmək də eyni dərəcədə təhlükəlidir.

Qərbə inteqrasiyada hansı sosial tələblər olunur? İlk növbədə təhsil Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmalı və tədricən Avropa dəyərlərinə, normalarına uyğun gələn təhsil sistemi yaradılmalıdır. Paralel olaraq bu dəyişiklikləri təmin edən hüquqi mexanizm işlənməlidir. Sosial sistem bütövlükdə yeni sistemin tələblərinə uyğun qurulmalıdır. Vacib məsələlərdən biri də bütün sahələrdə islahatların eyni vaxtda, kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bunlardan birinin həyata keçirilib, digərinin sonraya saxlanması o deməkdir ki, təhsil sistemi işləməyəcək. Bununla yanaşı, sistemin necəliyi onun pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən necə dərk olunması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995.
2. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 2003.
3. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 2005.
4. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: Nurlan, 2012.

Б.Р.Назарли

Национальный и социо-психологический характер и интеграция *Резюме*

В статье исследованы семьи, столкнувшиеся с различными демографическими проблемами республики (смерть одного или обоих родителей, развод, жизнь отдельно от родителей, безженство, принудительное переселение, изменение места жительства из-за социальных проблем и др.). Также исследованы потребности самореализации и самоутверждения у детей из таких семей и выявлены современные требования к педагогической работе в направлении улучшения образования и воспитания школьников из подобных семей.

B.R.Nazarli

National socio-psychological features and integration *Summary*

In article have been researched the problems in the area some main features of demographical problems in our republic such as children with parents kinds. Also were investigated the ways of pedagogical works in the field of experience and education of pupils about problems of family, main directions of using this process.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

G.M.NƏZƏROVA

C.Cahagirov adına 4 №-li məktəb

(Bakı şəh., Şəfqət küç., 20)

FƏNLƏRİN İNTEQRASIYASINDA SİNERGETİKANIN ROLU

Açar sözlər: sinergetika, fənlərin integrasiyası, özünütəşkil nəzəriyyəsi, təhsil, integrasiyalı dərslər.*Ключевые слова:* синергетика, интеграция предметов, теория самоорганизации, образованию, интегрированный урок.*Key words:* synergy, integration of subjects, theory of self-organization, school integration with education

Bəşəriyyət özünün təkrarolunmaz inkişaf yolunda təhsillə addımlamışdır. İnsanların həyatı, formalaşması üçün onun imkanlarından istifadə etmiş, özünün gələcək perspektivlərini onun nailiyyətləri üzərində qurmuşdur. İnsanlar zaman-zaman onların xidmətində olan təhsil barəsində düşünmüş, onun ən müasir tələblər səviyyəsində, yeni mütərəqqi prinsiplər əsasında daha da irəliləməsinə səy göstərmişlər. Ona görə də təhsil cəmiyyətin avanqard qüvvəsi, potensial imkan kimi onu həmişə qabaqlamaqla daha faydalı bir cəmiyyət hadisəsi, ictimai sistem kimi daha qabarıq görünmüşdür. Bundan əlavə, o həm də topladığı tarixi təcrübəsi ilə daha zəngin olmuş, onu müasirlik ruhunda kökləməklə yeni düşünmə tərzinin prizmasından cəmiyyətə təqdim etmişdir. Tarixiliklə müasirliyin qovşağında yeni təhsilin möhtəşəmliyi ucalmışdır.

Bu gün mövcud təhsilin modernləşdirilməsi məsələsi daha kəskin əhəmiyyət daşıyır. Ümumilikdə təhsil sisteminin yeniləşməsi vasitəsi kimi çıxış edən tədqiqatçılarımız müxtəlif metodoloji yanaşmalar təklif edirlər.

Müasir şəraitdə dinamik inkişaf edən dünyanın qloballaşma və sistemli dünya birliyinin cəmiyyətin və təbiətin antropogen xarakterli müxtəlif problemlərinin həllinə və təhlilinə hazır olan şəxsiyyətin formalaşdırılmasında təhsilin istiqamətləndirilməsi başlıca meyar olmalıdır. Bugünkü reallıqlarda mövcud sistemin inkişafı üçün təhsilin gələcək strategiyasını keyfiyyətə müəyyən edən yeni yanaşmaya ehtiyac olduğu sübut edilir. Sivilizasiyanın tərəqqisində cəmiyyətdə bəşər mədəniyyətinin sistemli təhlili texnologiyası qarşısında prioritetliyi formalaşır (4, s.18).

Hazırda informasiya axınının genişlənməsi, informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi nəticəsində demək olar ki, hər şey dəyişir. Bu islahatlar təhsildə də öz əksini tapır. Yeni pedaqoji strategiyaları axtarmaq, adekvat bilik yaradılması proseslərini intensivləşdirmək lazımdır.

Biliyin yayılma vasitələri də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Antik dövrlərdən yaradılması və verilməsi nəzərdə tutulan biliklər fiziki şəxslər arasında əməkdaşlıq üçün əsas vasitə idi. Lakin internetin geniş yayılması sayəsində bilikləri əldə etmək yolu radikal şəkildə dəyişdi.

Təhsil strategiyalarının və təhsil məkanının genişlənməsi informal və qeyri-formal təhsil konsepsiyalarının yaranmasına gətirib çıxardı. Bu yeni modelin təsviri müxtəlif formalarda olan proqramlardan asılı olmayaraq təlim və peşənin inkişafı ilə bağlı olacaq. Müəllimlərin rəhbərliyi ilə materiallar və ədəbiyyat oxunmasına, şəxsi təhsil sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, təhsil cəmiyyətlərində iştiraka şərait yaradılmalıdır.

Bu baxımdan, bu gün fənlərin integrasiyası təşəkkül mərhələsində yerləşir. Konstruksiya axtarırları strukturuna və məzmununa integrasiya olunmuş kurslar, həmçinin bu məzmunlu təlim vəsaitləri texnologiya və metodların adekvat seçimini və təşkilini təmin etməlidir. Zəif təmin olunmuş integrasiya təlim, tədris-metodiki komponentlərin də əsas səbəbidir. Fənlər-arası əlaqələrin mövcudluğu şagirdlərdə ətraf aləm üçün ümumi-elmi baxış formalaşdırır.

Fənlərin integrasiyasını reallaşdırmaq üçün aşağıdakı prinsiplərdən istifadə etmək lazımdır:

- Ətraf aləmdən vahid mövqeyədək, ümumi metodologiya baxımından kompleks problemləri öyrənmək lazımdır;

- Ümumiləşdirilmiş fənlərin mövqeyindən müxtəlif xarakterli xassələrin müəyyən edilməsi uyğun olmalıdır və ya bu halların konkret obyektinin tədqiqi;

- Şagirdlərə bəzi obyekt və hadisələrin çoxölçülü prinsiplərini öyrətmək lazımdır;
- Müasir təhsil, cəmiyyət və təbiətin davamlı inkişafının əsas şərti olan təhsilin əsas prinsip və ideyalarını tətbiq etmək lazımdır.

Bu gün özünü təşkil nəzəriyyəsi təlim prosesində ətraf aləmdən tədqiqatlar üçün ümumi metodologiya statusuna malikdir: bu, mürəkkəb obyekt və proseslərin araşdırılmasına fənlərarası yanaşma həyata keçirməyə imkan verir, şagirdlərdə inam və çoxölçülü baxışların formalaşmasını və təhsil prosesində həyata keçirilməsini təmin edir.

Beləliklə, sinergetik yanaşma təhsilə daha məhsuldar fənlərin integrasiyasını həyata keçirməyə imkan verir.

Sinergetika - universal metodoloji paradigmaya aid olub, öyrənilən hadisələr, bilik sahələri və obyektlər özündə vahid qaydaları birləşdirən mürəkkəb sistemə yanaşma özünü təşkil mexanizmini öyrənir (5, s.17).

Sinergetika özlüyündə - inteqral, fənlərarası əlaqə kimi hissə-hissə deyil, bütöv bir global özünü təşkil nəzəriyyəsi sistemi sayəsində ətraf aləmi (canlı və cansız təbiət, kainat, insan, cəmiyyət, sivilizasiya, mədəniyyət, ekologiya və s.) öyrənir.

Sinergetik anlayışların vasitəsilə biliklərin integrasiyası əsasında ümumiləşdirilmiş anlayışlar yeni sistem aparatı formalaşır, özünü təşkil nəzəriyyəsi əsasında inkişaf edir.

Əsas anlayışlar, prinsiplər, universal elmi dünyagörüşünün yaradılmasını şərtləndirən və nəzəriyyələrin formalaşmasına doğru aparır. Sinergetik prinsiplər əslində sinergetik sistemin universal bilik integrasiyasını müəyyən edir.

Tədrisin əsas vəzifələrindən biri əqli və funksional cəhətdən inkişaf etmiş savadlı şəxsiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir. İnteraktiv qabiliyyətə malik olan şəxslər ətraf gerçəkliyə sinergetik yanaşma cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu sinergetik yanaşma aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- İdrak obyektini bizim ətrafımızda yarımçıq şəkildə deyil, bütöv olaraq;
- Dərindən öyrənməyə inamlı yanaşma, sosial və təbiət hadisələrinin analizi;
- Bəşəriyyətin "güc" haqqında anlayışının kök salmasından imtina etmək;
- Cəmiyyət və təbiətin təkamülü anlayışının alternativ olması;
- Ekoloji böhran təhlükəsi və torpaq ehtiyatlarının məhdudluğunun dərkisi;
- Sivilizasiyanın mənəvi və dəyər qurğularının dəyişdirilməsi zəruriliyinin aradan qaldırılması istiqamətində təkamül xərcləri;
- Texnokratik yanaşma anlayışının bizi əhatə edən dünyada az effektivliyi və s.

Fənlərin integrasiyası sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş dərslərin keçirilməsi zamanı mövzunun işıqlandırılması təlim prosesində bilik və bacarıqlarının mühüm funksiyalarının formalaşmasıdır ki, bu da: "fənlərarası xarakterin fərqləndirilən parlaq xüsusi səmərəli məktəb kursunun ideyalar aləminin integrasiyasını sinergetik öyrənməkdir" (1).

Bizi əhatə edən dünyanın ümumiləşdirilmiş şəkildə sosial-təbii obyektləri və prosesləri integrasiya olunmuş dərslər sistemində müxtəlif elmlər baxımından öyrənilir.

İntegrasiya olunmuş kurs (əlavə tədris fənləri və s.) - öz spesifik öyrənmə predmeti ilə ayrıca elmi fənn olan müxtəlif növlərin elementlərini keyfiyyətə başqa səviyyədə özündə birləşdirir.

İnteqrasiyalı dərslər - dərslərin tədrisi zamanı bir neçə fənləri eyni vaxtda özündə birləşdirən bir anlayış, mövzuların öyrənilməsinin xüsusi tipi. Tədris prosesində müəllim əsasən aşağıdakı hallarda dərslərin integrasiyasından istifadə edirlər:

- Dərslər və tədris proqramlarında eyni material təkrar aşkar edildikdə;
- Mövzunun öyrənilməsi üçün istifadə etməyə hazır olan vaxt limitli olduqda;
- İnsan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən elmlərarası ümumiləşdirilmiş qanunların, prinsiplərin (hərəkət, zaman, inkişaf və s.) öyrənilməsində;
- Müxtəlif elmlərdə bir və eyni hadisələrin, faktların, hadisələrin təsvirində və şərhində ziddiyyətlər aşkar edildikdə;
- Fənnin tədrisi zamanı problemli şəraitin yaradılması və s.

Beləliklə, pedaqogika üçün sinergetika metodoloji prinsiplərdən biri kimi çıxış etməyə

başlayır, çünki məhz məqsədyönlü əməkdaşlıq çərçivəsində pedaqoji prosesdə bilik öyrənilən yeni sahə effektləri kimi müşahidə olunur.

V.A.İqnatova təhsildə sinergetikanın üç mühüm tərkib ideyalarından istifadə edir: - Təhsilin məzmununda sinergetik ideyaların adaptasiyasının didaktik aspektləri;

-Təhsil sistemlərinin modelləşdirilməsinin və proqnozlaşdırılmasının inkişafı, onlardan istifadə;

-Təlim-tərbiyə prosesininin tətbiqinin idarə edilməsi (2).

Özünü təşkil nəzəriyyəsinin fenomeninin açılmasına həsr olunmuş xüsusi tərtib edilmiş kurslar təhsilin integrasiyasının reallaşdırılmasında, təsirli vasitə ola bilər: Bizim fikrimizcə, məktəbin buraxılış sinfində integrasiya olunmuş tədris fənni, onun məzmunu sinergetik yanaşma prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu, şagirdlərin qarşısında dünyanın iyerarxiyasını inkişaf edən sistem kimi təqdim etməlidir, bunlar da insanların, cəmiyyətin və təbiətin vəhdəti kimi ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına kömək edəcəkdir. Sinergetik ideyaların istifadəsi təbiət və humanitar fənnlərin tədrisi zamanı integrasiyaya kömək edir, həmçinin təbiət elmlərinin humanitarlaşdırılmasına yol açır və özündə böyük inkişaf potensialı daşıyır.

Sözügedən bu kursun mühüm vəzifələrdən biri - "dünyanın sinergetik mənzərəsi" təbiət və humanitar fənlərin integrasiyasının reallaşdırılmasında öz əksini tapır.

Beləliklə, bizi əhatə edən dünya barədə şagirdlərdə bütöv təsəvvür şəraiti yaradılır və formalaşdırılır, burada yalnız təbii deyil, həm də sosial hadisələr özünü təşkil nəzəriyyəsinin müddəaları baxımından eyni mövqedən araşdırılır. Bu zaman sinergetika elmi faktları birləşdirir, parçalanmış dünya və dünyanın ümumiləşdirilmiş elmi mənzərəsinin müxtəlif növləri üzrə elmi əsərləri əvəzinə keyfiyyətə yeni – sinergetik fraqmentlərin öyrənilməsinə təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Виненко В. Г. Последипломное образование педагога в свете постнеклассической науки // Педагогика. 1999. – 3. С. 73-79.
2. Игнатова В.А. Педагогические аспекты синергетики // Педагогика. 2001. №8. С.26-31.
3. Мукушев Б. А. Интегрированный урок по синергетике // Естествознание в школе. 2006. № 6. С. 34–39.
4. Nəzərov M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2016.
5. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı: Mütərcim, 2017.

Г.М.Назарова

Роль синергетика в интеграции предметов

Резюме

В статье теория обучения в процессе исследования для общей методологии, имеющих статус том, что от окружающей самоорганизации, интеграция систематизация и обобщение важные функции предметов, синергетического знаний на основе обобщенного понятия новая система формирования и самоорганизации на основе теории о развитии и интеграции понятий через аппарат.

G.M.Nazarova

The role of synergy in the integration of subjects

Summary

The article has the status of a methodology for research, theory of self-organization in teaching process from the outside world, subject systematization of knowledge about the concept of integration of generalized concepts and theories on the formation of a new system on the basis of synergistic integration of important functions and synthesis, through self-organization tells about the development.

Rəyçi: prof. İ.N.İsayev
Redaksiyaya daxil olub: 05.01.2018

X.M.NƏZƏROVA

Q.Abbasov adına 284 №-li məktəb
(Bakı şəh., X.Məlikaslanov küç., 10)

TƏLİM PROSESİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ PRİNSİPİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: təlim, təhsil, tərbiyə, təlim prosesi, əməkdaşlıq prinsipi.

Ключевые слова: обучения, образования, воспитания, процесс обучения, принцип сотрудничества.

Key words: training, education, rearing, learning process, principles of cooperation.

Bəşəriyyət özünün təkrarolunmaz inkişaf yolunda təhsillə addımlamışdır. İnsanların həyatı, formalaşması üçün onun imkanlarından istifadə etmiş, özünün gələcək perspektivlərini onun nailiyyətləri üzərində qurmuşdur. İnsanlar zaman-zaman onların xidmətində olan təhsil barəsində düşünmüş, onun ən müasir tələblər səviyyəsində, yeni mütərəqqi prinsiplər əsasında daha da irəliləməsinə səy göstərmişlər. Ona görə də təhsil cəmiyyətin avanqard qüvvəsi, potensial imkanı kimi onu həmişə qabaqlamaqla faydalı cəmiyyət hadisəsi, ictimai sistem kimi daha qabarıq görünmüşdür. Bundan əlavə, o həm də topladığı tarixi təcrübəsi ilə daha zəngin olmuş, onu müasirlik ruhunda kökləməklə, yeni düşüncə tərzinin prizmasından cəmiyyətə təqdim etmişdir. Bu gün Azərbaycan təhsilində aparılan islahatlarda da bu tendensiya gözlənilməkdədir. Bu islahatlar Azərbaycan təhsil sistemini, o cümlədən təhsil səviyyəsini daha da təkmilləşdirir, dünya standartlarına uyğunlaşdırır. Azərbaycan təhsilinin bütün sahələrində başlanmış islahat işləri onun həm ümumi, həm də məzmun və mahiyyət etibarilə mənzərəsini dəyişir.

Azərbaycanda təhsil islahatlarına başlanıldığı ilk gündən bu problem gündəmdə olmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda “demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, integrasiya, diferensiaslaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması” (2, s.6) başlıca vəzifələrdən biri kimi qeyd edilmişdir.

Təhsilmizdəki islahatların dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsilinə əsaslanmasına baxmayaraq, burada öz milli-mənəvi dəyərlərimiz vacib mövqeyi tutur.

Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil standartlarının tələblərinə çatdırılması üçün məhz bu prinsiplərə əsaslanaraq həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Bu islahatların başlıca məqsədi təlim prosesinin yenilənməsi və müstəqil Azərbaycan üçün hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Təhsilin yeni məzmunu keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq müasir dərslər daha mürəkkəb və daha yüksək tələblər verilir. Dərsin bütün tərəfləri bütövlükdə şagirdlərin hər bir fənn üzrə yeni elmi ideyalara yiyələnməsinə əsaslanmalıdır. Təlim prosesində bütün şagirdlərin məhsuldar işlə təmin edilməsi onların idrak fəaliyyəti və müstəqilliyi qüvvələndirilməlidir.

Müasir dərslər şəxsiyyətə yönəlmiş təlim üsullarına uyğun tətbiq olunur. Bu üsula əsasən keçilən dərslərdə müəllim-şagird əməkdaşlığı geniş yer tutur. İnteraktiv təlim metodlarının əsas şərtlərindən biri də şagirdlərin müəllimlərlə, bir-birilə, müəllimlərin valideynlərlə əməkdaşlığının necə təşkil edilməsindən asılıdır.

Müasir dövrdə təlimin əsas təşkil forması olan dərslərin üç növü vardır: 1) izahli-illüstrativ (ənənəvi), 2) problemlə təlim (interaktiv), 3) proqramlaşdırılmış təlim (kompüter).

Təlim prosesinin tərifinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu proses iki tərəfin: müəllim və şagirdin qarşılıqlı əməkdaşlığı şəraitində baş verməlidir. Ənənəvi təlim prosesində müəllim aparıcı

cı subyekt olur, yeni bilikləri hazır şəkildə çatdırır, şərh edir, şagird isə məlumatı passiv şəkildə qavrayır, mənimsəyir. Bu təlim prosesində müəllim subyekt, şagird isə obyekt rolunu daşıyır. Təlim prosesində şagirdlərə belə münasibət onların təşəbbüskarlığının, fəallığının, müstəqilliyinin qarşısını alır. Ümumiyyətlə, ənənəvi təlim prosesində müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraiti yaradılmır, bu da təhsil islahatları prinsiplərinin pozulması ilə nəticələnir.

Problemlə təlim prosesində müəllim şagirdlərə yeni materialı sərbəst şəkildə mənimsəmələri üçün şərait yaradır. İnteraktiv təlim prosesində müəllimin rolu bələdçi, fasilitator, istiqamətverici olur. Burada müəllim şagird qarşısına problem qoyur, şagird onu tədqiq edir, müəyyənləşdirir və biliklərə yiyələnir.

Ənənəvi təlimlə interaktiv təlim prosesləri arasında saysız-hesabsız fərqlər mövcuddur. Bunlardan biri də onların prinsipləri arasında olan fərqi.

İnteraktiv təlim dövlətin təhsil islahatları prinsiplərini özündə əks etdirən beş əsas prinsip üzərində qurulur:

1. şagirdə yönəldilmiş təlim; 2. əməkdaşlıq təlimi; 3. qabaqlayıcı təlim; 4. inkişafetdirici təlim; 5. qrup təlimi.

Bu prinsiplərin hər birinin digərləri ilə əlaqəsi vardır. Belə ki, tədris prosesində onlar bir-birindən ayrılmazdır. (7, s.5)

Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipinin mahiyyətindən danışdığımız zaman problemlə təlim prosesini də əsas götürməliyik.

Əməkdaşlıq prinsipi "müəllim-şagird" qarşılıqlı münasibətləri sistemində bu subyektlərin hər biri təlim prosesində tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər. Əməkdaşlıq eyni fəaliyyət növündə iştirak etmək deməkdir. Əməkdaşlıq ilk növbədə təlim prosesinin kollegial və dinamik keçməsində öz əksini tapır. Əgər şagird təlim prosesində müəllimlə bərabər hüquqlu şəxs kimi çıxış edərsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir keyfiyyət yaradır: şagirdin özünə inamı artır, o, öz fikrini çatdırmağa qorxmur, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir.

Təlim prosesinin daha səmərəli, keyfiyyətli keçməsi üçün hər iki tərəfin (müəllim və şagird) vəhdətli fəaliyyəti gözlənilməlidir. Çünki müəllimin göstərdiyi fəaliyyət şagirdin verdiyi nəticə ilə qiymətləndirilir. Müəllim şagirdin qiymətləndirilməsində daha çox dəstəkləyici qiymətlərdən istifadə etsə, daha yaxşı fayda verər. Bu zaman təlimdə qarşılıqlı əməkdaşlıq mühiti şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı olur.

Təcrübə göstərir ki, əməkdaşlıq prinsipinə düzgün əməl edilmədikdə bu sahədə iki cür səhvə yol verilir: ya uşaq tam sərbəst, özbaşına buraxılır, ya da onun hər addımına nəzarət edilir, ona daim qəyyumluq göstərilir. Hər iki hal zərərliyə. Birinci halda uşaq tam sərbəst olur, öz ağılı ilə hərəkət edir, heç kəslə hesablaşmır. İkinci halda o, başqalarından (böyüklərdən) asılı olur, heç bir sərbəst addım ata bilmir, aciz və passiv olur.

Bu sahədə orta xətt götürmək lazımdır; uşağa müəyyən sərbəstlik verməklə yanaşı, ona ağıllı pedaqoji rəhbərlik etmək, düzgün yol göstərmək vacibdir. Lakin bu zaman tərbiyəçi (valideyn) özünü hakim-mütləq kimi yox, yaşlı yoldaş, məsləhətçi, təcrübəli insan və dost kimi aparmalıdır. Tərbiyəçi-müəllim uşağın hər addımına nəzarət etməməli, onun müstəqillik və təşəbbüskarlığını boğmamalıdır.

Əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan təlim prosesində müəllim də, şagird də subyekt olaraq tərəf müqabili kimi çıxış edirlər və bunun sayəsində dərsin fəal, dinamik keçməsinə şərait yaranır.

Uzun müddətli pedaqoji təcrübəmə əsasən qeyd edə bilərəm ki, təlim zamanı əməkdaşlığı əsas götürən hər bir müəllim özünü şagirdə bərabər hüquqlu şəxs kimi göstərərək onlarda yeni müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaratmış olur. Bu zaman şagirdin özünə inamı artır, çəkinmədən öz fikrini çatdırır, sərbəst sual verir, yoldaşlarının cavabı ilə razılaşar və ya razılaşmaya da bilir və s.

Əməkdaşlıq prinsipi müəllimdən tələb edir ki, şagirdlərə daha humanist, dəstəkləyici, ruhlandırıcı, öz səhvinə özü başa düşməsinə şərait yaratsın. Təlim prosesində əməkdaşlıq o

vaxt mümkündür ki, hər iki tərəf arasında (müəllim-şagird, şagird-şagird) inam, hörmət, dostluq və məhəbbət olsun. Bu komponentlərə əməl olmadan interaktiv təlimdə əməkdaşlıqdan danışmaq olmaz. Bunlar da humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə prosesinin əsas şərtləridir. Beləliklə, aydın olur ki, interaktiv təlim təhsil islahatının prinsipləri üzərində qurulur.

Əməkdaşlıq prinsipinin əsasını məktəb, cəmiyyət və ailənin birgə əməkdaşlığı təşkil edir. Əməkdaşlıq prinsipi yalnız demokratikləşdirilmiş təhsil proqramında öz əksini tapır. Demokratikləşdirilmiş təlim şagirdlərə gələcəkdə cəmiyyətdə öz layiqli yerlərini tutmağa, dünyagörüşünün formalaşmasına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, demokratik təhsilin əsas məqsədi mövcud cəmiyyətə uyğun vətəndaş tərbiyə etmək və şagirdləri demokratik cəmiyyət fəaliyyətinə hazırlamaqdır.

Təlim prosesində əməkdaşlıq dedikdə daha fəal və öhdəlikli cəlb olunma, qarşılıqlı, birgə fəaliyyət başa düşülür. Şagirdlər birgə fəaliyyət zamanı daim məsuliyyət daşıyırlar və hər hansı bir işdə əməkdaşlıq edə bilirlər.

Təlim prosesində inam həm müəllim, həm də şagirdlər tərəfindən hiss olunmalıdır. Yəni, müəllim şagirdlərinə hər hansı tapşırığın öhdəsindən gələ biləcəklərinə inandığını hiss etdirməlidir. Bu prosesdə şagirdlərin özünə inamı artır. Məktəblərdə aparılan şəxsiyyətyönlü təhsilin əsas prinsipi qarşılıqlı əməkdaşlıqdır. Bu baxımdan məktəb, cəmiyyət və ailənin birgə əməkdaşlığını vacib edən şərtlərdəndir.

Müəllimin təhsilin məqsədi, təlim prosesində müəllimin və şagirdin rolu, uğurlu təhsil və təlim şəraiti kimi məsələlərə mütərəqqi təhsil yanaşmaları prizmasından baxışı onun fəaliyyətinə ciddi təsir göstərən amillərdəndir. O, öz fəaliyyətinin elmiliyinə, sistemliliyinə, düzgünlüyünə inanmalıdır ki, mühüm məsələlərlə bağlı inamlı qərarını verə bilsin. Müəllimin bütün fəaliyyəti insanlarla yaxın təmasda baş verir. O, özünün və digərlərinin məsuliyyət və vəzifələrini dərindən dərk etmədən hüquqi baxımdan tənzimlənmiş münasibət qurmaqda çətinliklərlə üzləşər. Öz hüquqlarını, məsuliyyət və vəzifələrini bilməklə yanaşı, müəllim, həmçinin, təhsil prosesinin digər iştirakçıları olan şagird, valideyn, təhsil rəhbərlərinin də hüquq, məsuliyyət və vəzifələrini nəzərə alaraq pedaqoji fəaliyyətini qurmağı bacarmalıdır. Müəllim-şagird-valideyn üçlüyündə digər iki tərəfin öz hüquq, məsuliyyət və vəzifələri ilə bağlı kifayət qədər məlumatlı olmasını təmin etmək də müəllimin üzərinə düşən vəzifələrdəndir.

Rəhbərlik etdiyim VIIIç sinfində əməkdaşlıq prinsipinin tələblərinə əsaslanaraq şagird-şagird münasibətlərini daim diqqətdə saxlayaraq onlarda təlim fəallığının yüksəldilməsinə və mənimsəmə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş olduq.

Qarşılıqlı münasibətdə olan şagirdlərin fəallığında onların fərdi imkanları ilə yanaşı, sağlamlığı, ümumi fiziki inkişafı, emosional vəziyyəti, təlimə marağı, təlimə düzgün münasibəti və mədəni zehni əmək fəaliyyətlərini də nəzarətdə saxlayırıq. Müəllim şagird - şagird, şagird-müəllim, şagird-valideyn münasibətlərini tədqiq və təhlil etməlidir. Hansı şagirdin daha çox müəllim dəstəyinə, hansı şagirdin yoldaşları ilə ünsiyyətə ehtiyacı olduğu, hansı şagirdin valideynləri ilə iş aparmağın lazım olduğu müəyyən edilir.

Valideyn-müəllim və şagird-valideyn münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsi, işin elmi tələblər səviyyəsində qurulması nəticə etibarilə şagirdlərin fəallığını artırır, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Müəllim müəyyənləşdirdiyi məqsədlərə nail olmaq üçün şagirdlərlə, həmkarları ilə, valideynlərlə, rəhbərliklə əməkdaşlıq etməyi bacarmalıdır. Övladına dəstək verməkdə çətinliklərlə qarşılaşan valideynlər müəyyən edilməli, onlarla ayrıca iş aparılmalıdır.

Təlim-tərbiyə prosesində müəllim və şagirdlər məqsədyönlü şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər, nəticədə təlim, təhsil, inkişaf və tərbiyənin həyata keçirilməsindən ötrü əlverişli şərait yaranmış olur.

Təlim prosesinin daha keyfiyyətli olması üçün və təhsilin hər mərhələsində həqiqətən müsbət nəticələr əldə etmək üçün müəllimin şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşması və ona mehribanlıqla yaxınlaşması lazımdır. İnkişaf dövründəki şagirdlər ətrafındakı insanların moti-

vindən xilas olmaq, müstəqilliklərini qazanmaq istəyirlər. Bu dövrdə valideynlər şagirdləri ümumiyyətlə, üsyankarlıqda günahlandırır, halbuki müəllimlər şagirdlərin keçirdikləri bu mərhələləri daha yaxşı təhlil edərək onların şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir edə bilirlər. Şagirdlərinin psixologiyasını yaxşı təhlil edərək müəllim şagirdlərə necə vəziyyət alacağını çox yaxşı nizamlamalı, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir etməlidir.

Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipi, müəllim–müəllim, müəllim–valideyn, müəllim–şagird, şagird–şagird, valideyn–şagird, müəllim–şagird–valideyn münasibətlərini nəzərdə tutur.

Təlim prosesində də müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyətdə olması üçün onların müəyyən problem ətrafında birləşdirilməsi, bu problemi öz imkanları ilə həll etməyə şərait yaradılmalıdır. Ünsiyyət nitq, ekspressiv, əşyavi–hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Təlim prosesində əməkdaşlıq mühitini düzgün yaratmaq üçün müəllim ünsiyyət vasitələrini bilməli və onlardan yerində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Müasir müəllimin sosiomədəniyyətinin məzmununun əsasında əməkdaşlıq (uşaq və böyüklərin) integrativ biliklər (ümumbəşəri dəyərlər və onlara münasibət) fərdi təhsil (şəxsiyyət-yönlü təhsil) şüarı duran humanist pedaqogika təşkil edir (6, s.209).

Pedaqoji elmin və təhsil sisteminin qarşılıqlı münasibətləri real həyatda sosiomədəni mühitin formalaşması üçün səmərəli şərait yaradır, təlim-tərbiyənin yeni formalarının yaradılmasına aparır, məktəbli və müəllimlərin, eləcə də valideynlərin təhsil və mədəni səviyyəsinin artmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çarşıoğlu, 1999.
3. Eminov A., Mədədov P. Pedaqogika. Bakı: Kövsər, 2011.
4. Rəsulov S.C. Əməkdaşlıq pedaqogikası: müəllim–şagird münasibətləri. Bakı: Müəllim, 2010.
5. Nəzərov M., İlyasov M. Didaktika. Bakı: ADPU, 2015.
6. Nəzərov M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2016.
7. Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
8. Veysova Z.A. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Unisef, 2007.

X.M.Назарова

Значение сотрудничества в процессе обучения Резюме

В статье преподавателей и учащихся в процессе обучения, образования и обучения условия, поэтому его учеников серьезных факторов, оказывающих воздействие на рассказывается о деятельности совместной деятельности, принципа успешного сотрудничества родительской.

Kh.M.Nazarova

Use the value of the principles of cooperation in the training process Summary

In the article, teachers and students, joint activities, cooperation principles in parent education and training of students, and the success of his major factors affecting describes conditions in teaching process.

Rəyçi: prof. İ.İsayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2017

R.F.QƏDİMOV*dosent***X.R.QOCAYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İDMANÇILARININ
OLİMPIYA OYUNLARINDAKI UĞURLARI*****Açar sözlər:** olimpiya oyunları, olimpiya hərəkəti, tərbiyə, inkişaf, gənc nəsil, idmançılar, məşqçilər.****Ключевые слова:** олимпийские игры, олимпийское движение, воспитание, развитие, молодое поколение, спортсмены, тренеры.****Key words:** olympic games, olympic movement, upbringing, development, younger generation, athletes, trainers.*

Hər bir xalqın, millətin varlığı, mənəvi sərvəti onun gənclərinin fiziki və mənəvi sağlam tərbiyə olunması ilə müəyyən edilir. Bu da bir həqiqətdir ki, bu gün özünə, soy-kökünə, milliyətinə qayıdış, özünüdərkətmə, öz millətinin xüsusiyyətlərinə qayıdış dövrüdür. Əgər xalqımız bəşər tarixində özünün layiqli yerini tutmaq istəyirsə, ilk növbədə gənc nəslin sağlam ruhda inkişafına fikir verməlidir.

Gənc nəslin vətənə məhəbbət, tariximizə, mədəni irsimizə, dilimizə, milli – mənəvi dəyərlərinə hörmət ruhunda təbiiyə olunmasında idmanın rolu çox böyükdür. Çünki gənclər bizim gələcəyimiz, müstəqil Azərbaycan Respublikasının aparıcı qüvvələridir. Gənclərimiz sağlam böyüməli, mənəvi cəhətdən yüksək olmalı və müstəqilliyimizi qoruyub saxlanmalı və inkişaf etdirməlidirlər. Dövlətimiz gənclərin mənəvi təbiiyəsində idmanın rolunu nəzərə alaraq öz siyasətini bu istiqamətdə həyata keçirilir. Torpaqlarımızın düşmənlər tərəfindən işğal olunduğunu nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, yetişməkdə olan gənc nəsil düşmənləri məğlub etmək üçün onlardan həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən qat-qat üstün olmalıdır. Bunun üçün ölkəmizdə gənclər üçün hər cür şərait yaradılır. Gənclərin hər tərəfli inkişafı ölkənin sosial iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Olimpiya oyunlarında Azərbaycan idmançılarının uğurlu çıxışı gənc nəslin təbiiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı gənclərin qarşısında duran problemlərə və onların həlli yoluna münasibəti kökündən dəyişməyə imkan yaradır. Gənc nəsle diqqət və qayğı dövlətin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrildi.

1994-cü il iyulun 26-da ulu öndərimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Bu vaxtdan başlayaraq dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və əlavə işlər görülməyə başlandı.

Müstəqil Azərbaycan Gənclərinin II formunun nəticəsi olaraq Azərbaycan prezidentinin imzaladığı 29 iyul 1999-cu il tarixli “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” fərmanı gənclərə göstərilən diqqət və qayğısının təzahürü kimi qiymətləndirilmişdir. Fərman Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında gənclərin daha fəal iştirakı üçün şəraitin yaradılması, dövlət orqanlarının diqqəti gənclik problemlərinin həllinə yönəldilməsi baxımından olduqca qiymətli sənəddir. Keçən dövrdən yeniyetmə və gənclərə vətənpərvərlik təbiiyəsi işinin gücləndirilməsi istiqamətində 1994-2000-ci illərdə Respublikada gənclər arasında bədən təbiiyəsi və idmanın inkişafı sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

1995-ci il martın 5-də Bakıda Respublika Əl Oyunları Sarayında Azərbaycanın milli yığma komandasının XXVI Yay Olimpiya Oyunlarına (Atlanta şəhəri, 1996) hazırlığını nümayiş etdirmək məqsədilə keçirilən idman baxışında iştirak edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev

yüksək qələbələr qazanmış idman xadimlərinin, idmançıların və məşqçilərin işinə yüksək qiymət verərək Respublikada idmanın bütün qayğılarını öz üzərinə götürdüyünü bəyan etmişdir. Həmin il istər Respublikada, istərsə də beynəlxalq yarışlarda idmançılarımız ölkəmizə 23 qızıl, 3 gümüş, 22 bürünc medal gətirmişlər.

Ümumiyyətlə idmançılarımız 1996-cı ildə ayrı-ayrı idman növləri üzrə 80-dən çox Respublika yarışında, 70-dən çox beynəlxalq turnirdə iştirak edərək 68 medal qazanmışlar. Atlanta Olimpiadasında idmançılardan Namiq Abdullayev gümüş müdal qazanmışdır.

1997-ci ildə Respublika Milli Olimpiya komitəsinin (MOK) konqresinin keçirilməsi, İlham Əliyevin MOK-in prezidenti seçilməsindən sonra ölkəmizdə idmanın inkişafına təkan verildi.

MOK ilə birgə Yaponiyanın Naqako şəhərində keçirilən XVII Qış Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın iştirakı təmin edilmişdi.

1998-ci ildə ən mühüm idman hadisələrindən biri də Şanxayda 2000-ci ildə keçiriləcək XXVII Yay Olimpiya oyunlarına hazırlığın başlanması olmuşdu. 2000-ci ilin avqustun 26-da Gənclər istirahət bazasında Ulu öndərimiz Avstriyanın Sidney şəhərində keçiriləcək XXVII Yay Olimpiya oyunlarında iştirak etmək hüququnu qazanmış idmançılara öz xeyir-duasını verib yola salmışdır.

Fərəhlə göstərmək olar ki, olimpiyaçılarımız ulu öndərimizə verdikləri sözlə əməl etdilər. Onlardan iki nəfəri Zemfira Meftəhəddinova və Namiq Abdullayev qızıl, Vüqar Ələkbərov isə bürünc medala layiq görüldülər. Digər idmançılarımız da yüksək nəaliyyətlər əldə etməklə ümumi komanda hesabında 199 ölkə arasında isə 5-ci yeri tutaraq, Azərbaycanın şərəfini ucaltmışlar.

Azərbaycan idmançılarının Olimpiya oyunlarındakı uğurları böyük ictimai-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. İdmançılarımız öz qələbələri ilə xalqımızı dünyaya tanıdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan idmançılarının Olimpiya oyunlarında əldə etdikləri medal göstəriciləri Azərbaycan himnini oxudur və bayrağını qaldırır.

Olimpiya oyunları keçirilən şəhərlər.	Qızıl	Gümüş	Bürünc	Cəmi
Barselona (1992)	2	0	1	3
Atlanta (1996)	0	1	0	1
Sidney (2000)	2	0	1	3
Afina (2004)	1	0	4	5
Pekin (2008)	1	2	4	7
London (2012)	2	2	6	10
Brazilya (2016)	1	2	15	18
Ümumi	9	7	31	47

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nəaliyyətlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevdən sonra da davam etmişdir. Ölkə prezidentimiz, hörmətli İlham Əliyev cənabları bu nəaliyyətlər estafetini qəbul etmiş, eyni zamanda bədən tərbiyəsi və idmana dövlət qayğısını daha da gücləndirmişdir. Buna sübut ölkə başçımızın dövründə 2004 cü-il Yunanıstanın Afina şəhərində keçirilən XXVIII Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın nəaliyyətləri göz qabağında olmuşdur. Eyni zamanda 2008-ci il Çin Respublikasının Pekin şəhərində keçirilən XXIX Olimpiya oyunları, bunlarla yanaşı bu son XXX Olimpiya oyunlarında da bizim idmançılar sübut etdilər ki, Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmana ölkəmizin başçısı İlham Əliyev cənablarının, eyni zamanda dövlətin qayğısı çox böyükdür. Bunun

nəticəsidir ki, Olimpiya oyunlarında nəaliyyətlərimiz çox yüksək oldu. Belə demək olar ki, ardıcılıqla, pillə-pillə hər olimpiadada idmançılarımız uğurlar qazanmışlar.

Azərbaycanın və eyni zamanda MOK-in prezidenti İlham Əliyev idmançılara qayğı ilə yanaşır, onlara maddi və mənəvi cəhətdən kömək edir.

Son illər ən güclü idmançılara xüsusi "Olimpiya" təqaüdü verilir, idman obyektlərinin tikintisinə böyük zəhmət və vəsait sərf olunur. Olimpiya oyunları yalnız idmançıların deyil bütövlükdə Azərbaycan xalqının, xüsusilə gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. Olimpiya oyunları yarandığı vaxtan indiyə kimi daşdığı mənəvi dəyərlərə, tərbiyə etdiyi zərif hislərə ədalətli idman mübarizəsi ilə, ümumbəşərliyi ilə fərqlənən xoşməramlı oyunların məcmusudur. İdman ümumiyyətlə müxtəlif insanlar arasında xoş əhval-ruhiyyə, dostluq qarşılıqlı anlaşma yaradır, dünya xalqlarını insan qırğınları törədən mürtəcə qüvvələrə qarşı mübarizəyə çağırır.

Olimpiya oyunlarında iştirak edib qələbə qazanan idmançılarda milli vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli iftixar kimi ən incə və müqəddəs mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Beləliklə demək olar ki, idman fəaliyyəti olan şəxslərin hərtərəfli insani keyfiyyətləri artır, eyni zamanda öz ölkəsinin ləyaqətli vətəndaşına çevrilməsinə zərurət yaranır. İndi Azərbaycanda idmanı, bədən tərbiyəsinə kütləvi etmək üçün ən yüksək istedadla malik olan idmanşılarımızın beynəlxalq yarışlarda iştirakını təmin etmək üçün daha çox imkanlar vardır. Ona görə də həm dövlət, həm də qeyri dövlət təşkilatları, biznes aləmi Azərbaycanın gələcəyi üçün vacib olan böyük işə dəvət olunur.

İdmançılarımız dərk edirlər ki, ləyaqət hər bir insanın öz vətəndaşlıq borcu, məsuliyyəti, milli qürur və vətəndaşlıq ləyaqəti, milli iftixar və s. keyfiyyətlərin tərbiyəsi məktəbidir.

Dünyanın ən mötəbər idman mərasimi olan Olimpiya oyunları idmançıların qələbə uğrunda mübarizə apardıkları yarışlar olmaqla yanaşı, həm də dünya gənclərini müxtəlif ölkələri təmsil edən insanları bir yerə toplayan, böyük ictimai-siyasi məzmun daşıyan möhtəşəm bir tədbirdir. Bu səbəbdən heç də təsadüfi deyil ki, Olimpiya oyunları ta qədim dövrdən indiyə kimi böyük həvəslə keçirilir. Olimpiya oyunları xoşməramlı, ədalətli, eyni zamanda güclü qalib gəlsin prinsiplərini həyata keçirən bir yarış növüdür.

Р.Ф.Гадимов, Х.Р.Годжаев

Успехи спортсменов в олимпийских играх ввремя независимого Азербайджана

Резюме

Олимпийские игры, самое престижное в мире спортивное мероприятие, это не только борьба за победу, но и захватывающее событие, объединяющее молодых людей из разных стран и имеющее большое социальное и политическое содержание. Поэтому не случайно, что Олимпийские игры с древних времен проводились с большим торжеством. Олимпийские игры - это своего рода состязание, которое способствует доброжелательности, справедливости и принципам победы сильного.

R.F.Gadimov, Kh.R.Gojayev

The successes of athletes in the Olympic Games in time independent of Azerbaijan

Summary

The Olympic Games, the most prestigious sporting event in the world, is not only a struggle for victory, but also an exciting event that unites young people from different countries and has a great social and political content. Therefore, it is not by chance that the Olympic Games have been held since the ancient times with great triumph. The Olympic Games are a kind of competition that promotes goodwill, justice and the principles of winning a strong one.

Rəyçi: p.f.d., prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2017

D.Q.QULIYEV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor***E.K.HÜSEYNOV***fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru***K.X.MUSTAFAİYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)***ƏLBƏYAXA DÖYÜŞÜN BİOMEXANİKİ BAXIMINDAN
DAYAQ-HƏRƏKƏT APARATININ XARAKTERİSTİKASI**

Açar sözlər: *hərəkət mexanizmi, maddələr mübadiləsi, molekul, hüceyrə, bioloji təbiət, morfoloji, funksional, mütarəqqi hərəkət, trayektoriya.*

Ключевые слова: *двигательный механизм, обмен веществ, молекула, клетка, биологическая природа, морфологический, функциональный, прогрессивное действие, траектория.*

Key words: *motor mechanism, metabolic conversion (metabolism), molecule, cell, biological nature, morphological, functional, progressive action, trajectory.*

İnsan hərəkəti onun bədəninin quruluşu və onun xassələrindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan bədəninin həddən artıq mürəkkəb quruluşu və müxtəlif xassələri bir tərəfdən hərəkətin özünü və idarə olunmasını mürəkkəbləşdirir. Digər tərəfdən isə onlar qeyri-adi zənginliyi, müxtəlif hərəkətləri elə şərtləndirir ki, hələ bu vaxta qədər bunu tam həcmdə mənimsəyə biləcək heç bir müasir mexanizm mövcud deyildir. Lakin insan bədənində ən mürəkkəb və idarəedici sistem – sinir sistemidir. Bundan başqa, insanın hərəkətlərini və həmin hərəkətləri doğuran səbəbləri öyrənərkən yalnız mexanika haqqında təsəvvürlərlə kifayətlənmək düzgün olmazdı, çünki insan bədəninin “mexanizmlərinin” bioloji təbiətinin nəzərdə tutulması zəruridir. Bioloji baxımdan hərəkət aparatının fəaliyyətinin təhlili “canlı mexanizmlərin” quruluşunun özünəməxsusluğunu və fəaliyyət prinsipini açmağa imkan verir. Heyvanların və insanların hərəkət mexanizmlərini cansız texniki mexanizmlərdən fərqləndirən başlıca bioloji xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Canlı varlıqların hərəkət aparatı daxilində hətta sükunət halında belə daim maddələr mübadiləsi gedən canlı toxuma və orqanlardan qurulmuşdur. Digər üzvü və qeyri-üzvü maddələrlə müxtəlif reaksiyalara daxil olan molekulaların kimyəvi dəyişikliyi, hüceyrədaxili maddələr mübadiləsinin və hüceyrəyə məxsus işçi fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edir. Bununla əlaqədar hüceyrələrin və orqanların onların işçi istifadəsindən, daxilində gedən maddələr mübadiləsinin intensivliyindən həddən artıq asılı olmaları aydınlaşır. Hərəkət aparatının toxuma və orqanlarının yüksək iş qabiliyyəti vəziyyətində saxlanılması üçün onların daimi və məqsədyönlü istifadəsi zəruridir. İşin təsiri altında hətta fəaliyyətsiz halda belə morfoloji və funksional təkmilləşmə - canlı aləmin hərəkət aparatının mühüm xüsusiyyətlərindəndir.

2. Texniki maşının hərəkətinin həyata keçməsi hərəkət hissələri arasında uyğunluq forması ilə birdəfəlik olaraq müəyyən olunur. İnsanın hərəkət aparatı isə əksinə olaraq elə qurulmuşdur ki, bura daxil olan hər hansı bir struktur vahidi (sümüklər, oynaqlar, bağlar, əzələlər) müxtəlif işçi tapşırıqlı, sürətli və hərəkət trayektoriyalı çoxsaylı mexanizmlər təşkil edilə bilər.

3. Heyvanların və insanların hərəkəti fəaliyyəti, o cümlədən daxili və xarici aləmin şərti və şərtsiz reflekslər sistemini əks etdirən ixtiyari hərəkəti fəaliyyəti, hazırkı vaxtda yaxud əvvəllər fəaliyyət göstərərək sinir mərkəzində izlər formasında qorunub saxlanılır.

Beləliklə, biomexaniki sistem – üzərində hərəkət qanunauyğunluqlarını öyrənməyə imkan verən insan bədəninin sadələşdirilmiş modelinin surətidir.

Mexanika baxımından insanın hərəkət aparatı əzələlər vasitəsilə fəaliyyətə gətirilən mürəkkəb linglər sistemindən təşkil olunub. Anatomik anlayışlardan mexaniki anlayışlara keçidin ilkin mərhələsi biokinematik cütlük haqqında anlayışdır. Biokinematik cütlük – strukturu və əzələlərin nəzarət fəaliyyətini idarə edən iki sümük halqalarının hərəkəti (kinematik) birləşməsidir.

Texniki mexanizmlərdə iki halqanın birləşməsi (kinematik cütlük) adətən elə qurulmuşdur ki, yalnız müəyyən, əvvəlcədən verilmiş hərəkətlər mümkündür. Bəzi imkanlar qeyri-məhdududur (onları bədənin sərbəstlik dərəcəsi xarakterizə edir), digərləri isə tamamilə məhdududur (onları əlaqə dərəcəsi xarakterizə edir).

Sərbəstlik dərəcələri dedikdə, bədənin yaxud onun hissələrinin məkanda asılı olmayan yerdəyişməsi başa düşülür. Bu sərbəst yerdəyişmələr ya mütərəqqi, ya da fırlanan xüsusiyyətə (mexaniki hərəkətin sadə formaları) malik ola bilər. Mürəkkəb (əsas) hərəkət halını həmişə onun tərkibini təşkil edən sadə formalara ayırırlar. Mütərəqqi hərəkət dedikdə, bədəndə xəyalən çəkilən xəttin özü-özünə paralel olaraq yerdəyişməsi başa düşülür. Fırlanan hərəkət dedikdə isə mərkəzləri eyni düz xətt (fırlanma oxu) üzərində yerləşən bədənin bütün nöqtələrinin cızdıqları çevrələr başa düşülür. Məsələn, əgər fiziki cismin heç bir məhdudiyyəti (əlaqəsi) yoxdursa, o, məkanda bir-birinə perpendikulyar olan üç oxa (mütərəqqi) nəzərən və həmçinin onların ətrafında (fırlanan) hərəkət edə bilər. Aydındır ki, belə cismin altı (3+3) sərbəstlik dərəcəsi vardır.

Hər bir əlaqə sərbəstlik dərəcəsinin sayını azaldır. Sərbəst cismin bir nöqtəsini qeyd edib onu biokinematik cütlüyün halqasına çevirməklə, onu həmin anda sərbəstliyin üç dərəcəsiindən – üç əsas koordinat oxları boyunca xətti yerdəyişməsindən məhrum etmək olar. Demək olar ki, bütün oynaqlarda (fəqərəarası, mil-dirsək, boyun fəqərəsi oynaq, istisna olmaqla) sərbəstlik dərəcəsinin sayı birdən çoxdur. Buna görə də passiv aparatın quruluşu onun qeyri-müəyyən hərəkətini, çoxlu sayda mümkün yerdəyişmələrini (“natamam mexanizm”) şərtləndirir. Əzələlərin idarəedici təsiri əlavə əlaqələri formalaşdırır və hərəkət üçün yalnız bir sərbəstlik dərəcəsi saxlayır (“tam əlaqəli mexanizm”). Bu gedişlə hərəkətin yeganə məhz tələb olunan imkanı təmin olunur. Çoxsaylı oxu olan oynaq, biokinematik cütlüyün çoxsaylı sərbəstliyi hər bir müəyyən hərəkət üçün tələb olunur:

- lazım olan trayektoriyanın seçilməsi;
- trayektoriya üzrə hərəkətin idarə olunması (sürətin yüksəkliyi və istiqaməti);
- trayektoriyadan kənarlaşdıracaq maneələrlə mübarizə kimi başa düşülən hərəkətin nizamlanması.

Ardıcıl yaxud paralel birləşən biokinematik cütlük, biokinematik zəncir yaradır. Sonuncu halqası sərbəst olan biokinematik zəncir qapanmamış zəncir adlanır. Buna sonluğunda yerləşən halqaları boş olan sərbəst ətrafları misal göstərmək olar. Əgər biokinematik zəncirdə sərbəst son halqa yoxdursa, bu halda zəncir qapanmış olur. Döyüşdə bir-birindən yapışmış iki nəfəri buna misal göstərmək olar. Qapanmış yaxud qapanmamış zəncirdə bir-birindən ayrı, təcrid edilmiş hərəkət, yəni bir birləşmədə olan hərəkət mümkün deyil. Belə ki, zərbə üçün ayağı açıb-yığarkən istənilən oynaqdakı hərəkətin digərlərində də mütləq qaydada hərəkət yaranacağına əyani surətdə əmin olmaq olar.

Beləliklə, qapanmış zəncirlərdə hərəkət məhdudiyyətinin az olmasına baxmayaraq, onlar qapanmamış zəncirlərə nisbətən daha dəqiq idarə edilirlər.

İnsan bədənində mürəkkəb biomexanizm, sümüklərə möhkəm halqalar, oynaqlara isə kinematik cütlüklər kimi baxılırsa, insan orqanizmi üçün ümumi olaraq

- hərəkətli sümüklər – 148
- 3 dərəcəli sərbəstliklə olan oynaq – 29
- 2 dərəcəli sərbəstliklə olan oynaq – 33
- 1 dərəcəli sərbəstliklə olan oynaq – 85
- bütün biomexanizm üçün sərbəst dərəcələrin ümumi sayı – 244 müəyyən olunur.

Bədənin halqalarının qarşılıqlı tətbiq etdiyi qüvvə və oynaq qüvvəsinin inkişaf anları öz aralarında, digər cisimlərlə münasibətdə hərəkət dinamika maraqlı doğurduğu hallarda artıq hərəkət aparatının qüvvə və enerji imkanları təhlil edildiyi zaman “biokinematik zəncir” anlayışı öz mənasını itirdiyindən, meydana ardıcıl və ya paralel birləşmiş güc halqaları sistemini ifadə edən “dinamik zəncir” anlayışı çıxır. Dinamika anlayışı altında hərəkətin mahiyyəti, onun səbəbləri və ilk növbədə qüvvə güc və kütləvi inersiya xarakteristikası başa düşülür. Biokinematik zəncir kimi biodinamik zəncir də ardıcıl (sadə) və genişlənmiş (mürəkkəb) ola bilər. Lakin dinamik zəncirlər üçün “qapalı” anlayışı məqsəduyğun deyil. Belə ki, o yalnız yeni dinamik (qüvvə) amillərin qoyulmasını bildirir, yəni prinsip etibarlı ilə yeni heç bir şey vermir. Müxtəlif insanlarda eyni qüvvə halqalarının funksional xarakteristikası da müxtəlifdir. Bu, insanın fizioloji göstəriciləri (ümumi bədən quruluşu, boyu, çəkisi, fiziki inkişafı) ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar verilən hərəkətin nisbətən əlverişli strukturu çox vaxt fərdi hesab olunur, yəni idarəetmənin rəşional texnikası ilə müəyyənləşdirilən hərəkətin ümumən qəbul olunmuş strukturundan fərqlənir. Bunun əsasında dinamik zəncirin bir qisim halqaların funksional çatışmazlığının digər funksional üstünlük təşkil edən zəncirlər hesabına kompensasiya edilməsi durur. Kompensasiya:

-qüvvə halqalarında yükləmənin dəyişməsi;

-halqaların hərəkət sürətinin bölüşdürülməsi hesabına həyata keçir.

Halqaların hərəkəti oynaq hərəkəti olub, oynaqaların müxtəlif məqamlarında əmələ gəlir. Bioloji cisimlərin mexaniki hərəkəti – hərəkətverici fəaliyyət adlandırılır. Hərəkətverici qüvvəni kəmiyyətcə qiymətləndirmək, o cümlədən oynaq məqamlarını hesablamaq üçün ling haqqında mexaniki təsəvvürə keçmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. E.Hüseynov. Əlbəyaxa döyüşün əsasları. Dərslik (layihə qismində), 2016.
2. E.Hüseynov. Fiziki hazırlıq və özünümüdafiə texnikasının əsasları. Dərs vəsaiti, 2006.
3. E.Hüseynov. Karate-do (ordu əlbəyaxa döyüşünün nəzəri və təcrübi əsasları). Dərs vəsaiti, 2013.
4. E.Hüseynov. Krav-Maqa – dünya dövlətlərinin ordu sıralarında istifadə edilən əlbəyaxa döyüşün təcrübi əsası kimi. 2013.

Д.К.Кулиев, Э.К.Гусейнов, К.Х.Мустафаев

Характеристика опорно-двигательного аппарата рукопашного боя с точки зрения биомеханики Резюме

В этой статье дана характеристика опорно-двигательного аппарата рукопашного боя с точки зрения биомеханики, биологические особенности, структура живой ткани и органов живых существ с постоянным обменом веществ в двигательном аппарате, а также в состоянии неподвижности, двигательная активность животных и людей, а также волевая двигательная активность, отображающая систему условных и не ограниченных условием рефлексов внутреннего и внешнего мира, сохранение в форме следов в нервном центре, функционирующих сейчас или же в прошлом.

D.G.Guliyev, E.K.Huseynov, K.Kh.Mustafayev

The characteristics of motor apparatus of hand-to-hand combat from biomechanical point of view Summary

The characteristics of motor apparatus of hand-to-hand combat from biomechanical point of view, its biological features, the structure of lively tissues and organs with constant metabolic

conversion of animated beings within motor apparatus and even in immobility state, motor activity of animals and human beings, as well as, free movement reflecting conditional and unconditional reflexes system of inner and external world, preservation in the form of traces in nerve center operating now or being operated before are given in this article.

*Rəyçilər: ped.f.d., prof. Q.M.Cəfərov;
AzDBTİA-nın İdmanın təkmübarizlik növləri kafedrası
(08.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. № 05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2017

D.Q.QULİYEV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor***X.H.ORUCOV,****A.A.CƏFƏROV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)***MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİNDƏ “ZORXANA”nın KÜTLƏVİLİYİNİN
ARTMASINDA İSLAM OYUNLARININ ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: “Zorxana”, zor göstərmək, zor yeri, “Sərdəm”, mil, yekbagır, “aynalı pəhləvan”, “ustad pəhləvan”, “Gülküsti”, dağgahfəndə qənim, yanbaşı, yanbaşı ən dərüni, lavalama, badya asa, tuğlama, suğlama, daşlama, gav zoru, kəsə bənd, tərs keçə, pis qəbzə, boğm.

Ключевые слова: “Зорхана”, насилловать, место для показа силы, “Сэрдем”, миль, екбаджыр, “бо-рец (силач) с зеркалом”, “искусный боец”, “Гюлькюстью”, дагджахфəнде геним, янбашы, янбашы эн дərуни, лавалама, бадья аса, туғлама, суғлама, дашлама, джав зору, кəсе бəнд, терс кече, пис гəбзе, бəгм.

Key words: “Zorkhana”, to put squeeze on, place of force, “Serdem”, mile, yekbagır, “wrestler with mirror”, “wrestler-master”, “Gyulkyustu”, daggahfende guenim, yanbashi, yanbashi en deruni, lavalama, badya asa, tuglama, suglama, dashlama, gav zoru, kese bend, ters keche, pis guebze, bogm.

Xalqımız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 25-ci ildönümünü böyük qürur hissi ilə qeyd etdiyi bir tarixdə "IV İslam Həmrəylik Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi üzrə Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 sentyabr 2015-ci il tarixli sərəncam imzalamasından iki il keçir. Sərəncamda qeyd olunduğu kimi, İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyasının 8-ci Baş Assambleyasında IV İslam Həmrəylik Oyunlarının Bakıda keçirilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş 2013-cü il 24 iyul tarixli qərar Azərbaycanda böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Uğurla başa çatmış birinci Avropa Oyunlarının ardınca eyni məkanda növbəti İslam Həmrəyliyi Oyunları kimi mötəbər yarışların keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin idmana göstərdiyi diqqət və qayğısının nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Əminəm ki, İslam Oyunları ilk növbədə İslam həmrəyliyi gücləndirəcək, həm İslam aləminə, həm dünyaya bir daha göstərəcək ki, İslam dini sülh, mərhəmət və qardaşlıq dinidir. Eyni zamanda, dünyaya göstərəcək ki, Azərbaycan böyük imkanlara malik olan ölkədir və ən mötəbər beynəlxalq yarışları keçirməyə qadirdir".

Bu yarış fərqləndirən digər cəhətlərdən biri də milli "Zorxa"na oyununun proqrama salınmasıdır. Tarixi faktlara əsasən, "Zorxana" 700 il öncə (hicri-şəmsi 7-ci əsr) Puryayi Vəli (Məhmud ibn Vəliyuddin. Gəncə ş.) tərəfindən yenidən sistemləşdirilib. Azərbaycanda zorxananın daha qədim tarixə malik olması da qeyd edilmişdir.

İdman özü də ictimai şüura təsir etmək baxımından estetik şüurla ittifaqdadır və bu cəhət ölkəmizdə hələ çox-çox qədimlərdə də nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva Azərbaycanda idman oyunlarının keçirilməsi tarixinə müraciətlə yazır:

«Yarışların, demək olar ki, hamısı musiqi sədaları ilə müşayiət olunurdu. Hətta şahmat oyunu zamanı ud alətində incə musiqi ifa edilirdi. Zorxanalarda güləş zamanı səslənən ənənəvi musiqidən başqa pəhləvanların şücaətindən bəhs edən mahnılar da ifa olunurdu». Bu və ya digər konkret idman növünə həsr olunmuş növ himninə çevrilmiş, fiziki güc və qüdrətin ahəng və ritmlə vəhdətinin timsalı olmuşdur. Musiqi havaları xalq yaradıcılığının dəyərli nümunələri kimi bu gün də ifa olunmaqdadır. Azərbaycan milli yarışları arasında ən qədimi və ən çox seviləni güləşdir. Bu idman növünün xüsusiyyətlərini bir çox şərq güləş növlərində

tapmaq mümkündür. Bayram şənliklərində tanınmış pəhləvan-güləşçilər arasında yarışların keçirilməsi ənənəsi bizim günlərə qədər gəlib çatmışdır. Bahadır-pəhləvanlar xalq arasında böyük hörmətə malik idilər. Pəhləvan adına layiq görülmək üçün fiziki hazırlığın yüksək mərhələsinə çatmaq lazım idi. Qədim dastanlarda bir-birinə qarşı vuruşan iki düşmən ordunun və ya dəstənin taleyini pəhləvanların görüşü həll edirdi. Azərbaycanın orta əsr pəhləvanlarının adlarını tarixi yazılar və şairlər bizə çatdırmışlar.

Belə hesab olunur ki, Şah İsmayılın dövründə xüsusi alətlər ilə çıxış edən pəhləvanların hazırlandığı "zorxana"lar yaradılmışdı. İdmançılar üçün meydança və tamaşaçıların əyləşməsi üçün amfiteatrı olan gümbəzli zorxana binaları bir növ idman sarayları idi. Hal-hazırda zorxana binaları Bakıda, Gəncədə və Ordubadda var. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində zorxanada çıxış edən pəhləvanların idman alətləri saxlanılır.

Orta əsrlərdə pəhləvanların hazırlanması işində zorxanalar böyük əhəmiyyət kəsb etmişlər. "Zorxana" sözü - zor göstərmək, zor yeri deməkdir. Zorxanada bir neçə idman oyunu həyata keçirilir. Lakin bu oyunlar zorxanadan kənarda ayrıca bir idman oyunu kimi tanınmır. Zorxanada oynanan oyunlar kompleks təşkil etdiyindən bir-birini davamı kimi həyata keçirilir ki, bunların da hamısı bir məqsədə - pəhləvanlar yetişdirilməsi işinə xidmət edir.

Zorxana sözü Səfəvilər dövründən məlumdur. Bu dövrlərdə gənclərin tərbiyəsi üçün xüsusi təşkilat yaradılmışdı. Bu təşkilatın hər bir əyalət, vilayət və hər bir şəhərdə, hətta hər bir məhəllədə belə nümayəndəsi vardı. Nümayəndələr cavanları bir yerə toplayıb onlarla təlim işi aparırdı. Bu gənclərin xüsusi idman yerləri, zorxanaları və zorxana idmanına xas olan idman alətləri var idi. Bu təşkilatın mərkəzi dağgah adlanırdı. Hər hansı bir şəhərin, mahalın və vilayətin pəhləvanları və pəhləvanlıq şəhadətnamələrini bu təşkilatdan almalı idilər. Zorxanaların yaradılması haqqında bir sıra əsaslı sənədə, fakta əsaslanmayan fikirlər də irəli sürülmüşdür. Məsələn, C.Bağdadbəyov yazır ki, zorxana oyunları Əbu Əli ibn Sinanın «ixtiralarından»dır. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, Əbu Əli ibn Sina zorxanaları tibbi nöqtəyi-nəzərdən qurub, bədən tərbiyəsi ilə bir sıra xəstəlikləri müalicə edirdi. Əbu Əli ibn Sinanın bədən tərbiyəsi yolu ilə bir sıra xəstəlikləri müalicə etməsi fikri onun özünə xas olan cəhətlərdəndir. Lakin zorxananın yaradılmasının Əbu Əli ibn Sina ilə bağlı olması fikri heç bir fakta əsaslanmır.

Zorxananın meydana gəldiyi dövr, Səfəvilər dövründə də təkmilləşdirilmişdir. Məhz bu dövrdə gəncləri bir təşkilatda birləşdirib və onları idman oyunlarının mərkəzləşdiyi yerlərə, zorxanalara cəlb etmək işi başlanmışdı. Fikrimizcə, bir neçə əsr paytaxt olmuş Səfəvilər dövründə daha da şöhrətlənmiş və yaxın Şərqi ən böyük şəhərlərdən birinə çevrilmişdi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdən Azərbaycan pəhləvanları böyük şöhrətə malik idilər. Heç təsadüfi deyildi ki, Sədi "Bustan" əsərində məhz ərdebilli pəhləvandan söz açmışdı.

Ümumiyyətlə, Səfəvi hökmdarları güləşmədə böyük həvəs və maraq göstərməkdən başqa, həm də onun ölkədə kütlələr arasında geniş yayılması üçün xeyli işlər görmüşlər. Azərbaycanda güləş həvəskarları üçün ilk zorxanaları da elə onlar tikdirmişlər. Az müddətdə Azərbaycanın demək olar ki, hər bir şəhərində bu cür məşq yerləri yaradılmışdır. Həmin dövrdə hətta zorxana oyunları barədə geniş məlumat verən "Gülküsti" (güləşmənin tərfi) adlı mənzum əsər də yazılmışdı. Əsərdən məlum olur ki, zorxana yarışları o vaxtlar geniş yayılmış və xalq arasında sevilən el-oba oyununa çevrilmişdi. Məğlubiyyətin nə olduğunu bilməyən, meydanı çox vaxt qələbəylə tərk edən güləşçilərə "ustad pəhləvan" deyilmiş. Belə pəhləvanlar adətən meydana dizlərinə güzgü bağlamış halda çıxardılar. Buna görə də onlar "aynalı pəhləvan" deyə çağırılmışlar.

Hələ 1789-1871-ci illərdə yaşamış məştağalı Hüseynqulu Mürsəl Qulu oğlu, onun tələbəsi və həmyerlisi Məşədi Əbdul Əli Axundov (1847-1918), Şomu Abdulla kimi milli güləş ustaları belələrindən olmuşlar.

Hüseynqulu 40 il güləşlə məşğul olmuşdur. O, ömrünün sonuna kimi xalqımızın bu gözəl ənənəsini el içərisində nümayiş etdirmiş və öz davamçılarını yetirmişdir. Bütün həyatını pəhləvanlığa sərf edən Hüseynqulu sonralar milli güləşimizin inkişafında əvəzsiz rol oynayan varislər qoyub getmişdir. Pəhləvan Hüseynqulu öz doğma kəndi Məştağada 40 il tamam

qurşaq tutmuşdur. O, 1871-ci ildə, 82 yaşında ikən vəfat etmişdir. Hüseynqulu Mürsəl Qulu oğlunun tələbəsi "Altıaylıq" ləqəbi ilə məşhur olan Məşədi Əbdül Əli bəy olmuşdur. Məşhur güləşçi bir çox əcnəbi pəhləvanlarla qarşılaşaraq onların kürəklərini yerə vurmuş, dizlərini yerə gətirmişdir. Maraqlı haldır ki, Məşədi Əbdül Əli hələ 19 yaşında olarkən fitri güləşmə istedadına, və heyrətləndirici bədən quruluşuna malik imiş. O, 1899-cu ildə Nardarana gəlir və yaşadığı yerdə qüvvətli hesab edilən Bünyət pəhləvanla güləşib onu yıxır. Bu hadisədən az sonra gürcü pəhləvanı Sabunçu sirkində çıxış etmək üçün Azərbaycana qonaq gəlir. Elə buradaca yerli pəhləvanların bir neçəsi ilə güləşib onların arxalarını yerə gətirir. Nəhayət, meydana Məşədi Əbdül Əli çıxır və Qardanelini üç dəfə məğlubiyyətə uğradır.

Azərbaycanda Hüseynquludan başqa bir çox adlı-sanlı pəhləvanlar da olmuşdur. Bunların içərisində öz qüvvəsi və bahadır görkəmilə xüsusi şöhrət qazanmış maşağalı pəhləvan Məşədi Əbdüləli Axundovu göstərmək olar ki, Altıaylıq ləqəbi ilə Azərbaycanda məşhur olmuşdur. Həmçinin zabratlı pəhləvan Mirzə Həşim oğlu Hüseynqulu, balaxanlı Sar Pənci, saraylı Atababa, əhmədli Məmməd, Bakılı Şonu oğlu Məmmədhüseyn və başqalarını göstərmək olar. Bunlar öz vaxtlarında çox məşhur pəhləvanlar olmuşlar.

XIX əsrin ikinci yarısında xalq arasında daha çox şöhrət tapan bahadır, güləş texnikasında, fəndgirlikdə, qüvvədə və cəldlikdə müstəsna şöhrəti olan pəhləvan Altıaylıq idi. O, 1847-ci ildə Maşağı kəndində anadan olmuşdur. Altıaylıq 10 yaşından güləşməyə və ova çıxmağa başlamışdı; o, güləş üsullarını və fəndgirliyi pəhləvan Hüseynquludan öyrənmişdi. Başqa tanınmış pəhləvanlar kimi, çox yeməsə də, 96-97 kiloqram ağırlığında idi.

1889-cu ildə Nardaran bağlarında təşkil edilmiş bir "Zorxana"-da, Altıaylıq o zaman çox məşhur pəhləvanlardan hesab edilən Bünyadı yıxmışdı. Sonrakı illərdə Altıaylıq Sabunçuda açılmış sirkdə işləmiş, orada Gürcüstan pəhləvanı Qırdaniliyə üstün gəlmişdir. Altıaylıq 1918-ci ildə vəfat etmişdir. Mehdi Bayramoğlu isə Gəncəbasarda ən sərrast güləşən el pəhləvanı olub. Mehdi pəhləvan ölənədək meydana məğlubiyyət nə olduğunu bilməyib.

Zorxanalar Azərbaycanın bir çox yerlərində - Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Gəncə, Marağa, Bərdə, Şamaxı, Bakı, Urmiya, Xoy, Şəki, Şirvan və Şuşada təşkil edilmişdi. Bakıda olan zorxana məşhur zorxanalardan olmuşdur. Bolşevik inqilabı zamanı Azərbaycanda repressiyaya məruz qalan tarixi məkanlardan biri də Zorxana olub. Şəhərin, məhəllənin nüfuzlu insanların toplanacağı Zorxananın dini mahiyyətini dəyişə bilməyən bolşeviklər bu misilsiz sənətə son qoyub, zorxanalar qadağan edilib. Hər gecə üç yüz nəfərə qədər tamaşaçı ilə dolu olan Bakı zorxanası 1893-cü ildə jandarm tərəfindən bağlanmışdı. XIX əsrin son rübündə Rusiyada başlanmış inqilab dalğası ucqarları da bürüməkdə idi. Bu dövrdə Bakı proletariati başda olmaqla zəhmətkeşlərin inqilabi çıxışlarının qorxusu nəticəsində çar məmurları hər bir ictimai yerləri, toplanışları qadağan edir və onlara qarşı amansız tədbirlər həyata keçirirdi. Belə tədbirlərdən biri də Bakı zorxanasının bağlanması idi. 1893-cü ildə 300 tamaşaçı tutan zorxana bağlandıqdan sonra Bakıda yenə də zorxanalar təsis edilmişdi. H. Sarabskinin təsvir etdiyi İçərişəhərdə, yuxarı bazarda, qoşa karvansaranın altında tək bir zirzəmidən ibarət olan zorxana binası». 30-cu illərə qədər mövcud olmuşdur. Gəncədə olan zorxanaların yeri qalmamışdır. Lakin zorxana alətləri Gəncə ölkəşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilir. Keçmişdə pəhləvanların istifadə etdiyi və pəhləvan hamamı adlandırılan hamamın binası hələ də qalır. Vaxtilə bu hamamın içərisi pəhləvanların yarış və zorxana oyunlarının təsvirləri ilə bəzədilmişdi. Lakin o təsvirlərdən hal-hazırda heç bir nümunə qalmayıb. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərindəki zorxanaların binası bu günə qədər qalmışdır.

Ordubad şəhərində XVII əsrin orijinal tikililərindən sayılan səkkizbucaqlı günbəzli "Qeysəriyyə" ("Zorxana"), binası olmuşdur. Tədqiqatçıların bəzisi onun üzərindəki 1714-cü il tarixini tikilməsinin deyil, təmirinin tarixi hesab edirlər.

Zorxanaların yerləşdiyi şəhərlərdən biri də Şəki olmuşdur. Lakin orada da zorxana binaları qalmamışdır. Ancaq 25-30-cu illərdə Böyük Oktyabr sosialist inqilabı və 1 May bayramı şənliklərində iştirak edən pəhləvanlar əllərində zorxana alətləri gəzdirdiklərindən şəkillilər onları zorxanaçılar adlandırırdılar.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Yusif Vəzir Cəmənzəminli "Qan içində" romanında XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağda baş verən ictimai-siyasi vəziyyəti təsvir edərək o dövrdə Şuşada "zorxana"da pəhləvanların məşqlərindən, Şuşa cavanlarının məşğul olduqları ayrı-ayrı idman növlərindən və oyunlarından bəhs etmişdir.

Şuşa zorxanaları öz sələflərinin ənənələrini uğurla davam etdirmiş və Qarabağ xanlığı dövründə 1747-1822-ci illərdə "Zorxana" məşq evləri xeyli inkişaf etmişdir. Qarabağda, Şuşada pəhlivanlıq məktəbi vardı. Məktəbin xərcini Cəfərqulu xan Nəva çəkirdi. Pəhləvan Nabat, Pəhlivan Seyid Həsən çox məşhur idi. Lakin 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilib Rusiya imperiyasının əyalətlərindən birinə çevrilməsi, xalqımızın başqa milli dəyərləri kimi, zorxanaların da fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. XIX əsrin sonları, 20-ci əsrdə Azərbaycanda Sali Süleyman və Rəşid Yusifov kimi məşhur pəhləvanlar el hörməti qazanmışdılar. Dünyada məşhur olan Rəşid Yusifov yenilməz pəhləvanlar Eldar Göyçaylının, Məmməd Hüseynovun, Əsrəf Sultanovun, Sabir Məmmədovun, İsgəndər Hacıyevin, Qiyas Nuriyevin, Məmməd Abdullayevin ustadı olub.

Mürsəl Həkimov bənzərsiz bahadırların hünər yolunu davam etdirən yeni pəhləvanlar nəslə barədə də danışır: "Qazax bölgələrindən Sabir Qazaxlı, Laylabaşoğlu, Qənbər Salahlı, Tovuzlu Məmməd Muradov, Qəbələli Əbdürrəhman Atakişiyev, Köçəri Beyləqanlı, Göyçaylı Rasim Məmmədnebi, Qaçay Hüseynov və oğulları Təvəkkül, Allahverdi, Şəkili Gəray Ləymanov, Fəmil Ləymanov və başqalarının adı həmişə el arasında məşhur olub".

Bu oyunda axıncı çıxış edən, zorxanaya təzə gəlmiş idmançı olurdu. Birlikdə oyuna başladıqda isə yenə də ortada dayanan miyandarın işarəsi ilə hərəkət edirdilər... «Hər əlinə bir mil alıb başının üstünə qaldırırdı. Dumbulun səsi çalmağa başlayardı. Dumbul əvvəlcə ahəstə, sonra get-gedə tez yuxarı qalxıb yenə də enərdi. Mil oynadan adam da həmin templə başının üstə milləri hərliyər. Oyun qurtardıqdan sonra camaat onları alqışlardı. Bəziləri camaatın xatirinə milləri tək əli ilə yuxarı atıb yenə dəstini tutardı. Yaxşı mil oynadanlar milləri qıçının altından da atıb havada tutardı».

Hər şeydən əvvəl, biz zorxana və zorxananın təlimçiləri haqqında danışmalıyıq. Zorxana binası adətən yer səthindən bir qədər aşağıda yerləşirdi. Qapı "sərdəm"ə gedən dar və alçaq keçidə açılır. Sərdəm bir, bir metr yarım hündürlüyündə taxtadan qurulmuş taxtdır. Gözəl səslə mürşid sərdəm üzərində oturub idman oyununa xas olan musiqi və adətən "Şahnamə"dən seçilən cəngi şeirlərlə idmançıları təşviq edir. Bu binanın tavanı tağlarla örtülürdü. Binanın ortasında eni və uzununu 10 m və dərinliyi 1 m 99 olan süfrə adlanan yer düzəldilirdi. Zorxana ortasında uzununu 4 və ya 5, eni 4, dərinliyi 1 metr olan səkkiz və ya altı güşəli yerdən ibarət aşağı meydan olur. Əvvəllər idmançıların məşğələ keçirdikləri və süfrə adlanan bu yer bir qədər qazılırdı. Buraya quru ot, sonra otun üstündən bir qədər kül, onun da üstündən yumşaq torpaq töküldülər. Beləliklə də süfrə adlanan bu yer yay kimi qalxıb enirdi. Hər neçə ildən bir süfrənin yerini təzələyirdilər. İdmandan qabaq süfrəyə bir qədər su çiləyirdilər ki, toz olmasın. Bu sahədə eyni vaxtda oyunun xarakterindən asılı olaraq 20-25 adam hərəkətləri icra edirdi. Süfrənin ətrafında tamaşaçıların oturması üçün geniş səki düzəldirdilər. Süfrənin yuxarı başında isə zorxananın təlimçisi-mürşüd üçün səkidən bir metr hündürdə kiçik bir yer, səqfində isə işıq üçün balaca pəncərə olurdu. Zorxananın qapısı bir metr yarımdan hündür olmurdu. Bura girən əyilib keçirdi. Bu qayda zorxanaya gələnin təvazökar olması simvolu kimi qəbul edilmişdi.

Ümumiyyətlə, musiqi ürək fəaliyyətinə yaxşı təsir bağışlayır, onu sakinləşdirir, əsəb sisteminin gərginliyini azaldır, məşqdən sonra bərpaedici prosesi gücləndirir. Emosiyalara müsbət təsir göstərir, hərəkəti fəaliyyətin ritmiliyini stimullaşdırır; psixi-fizioloji ehtiyatı işə qoşur, insanın işgörmə qabiliyyətin artırır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan milli güləşində tək cə təlim-məşq prosesində deyil, elə yarış və görüşlərin özündə belə musiqi böyük rol oynayır. Meydana çıxan və güləşən idmançını «Qaytağı», «Mirzeyi», «Koroğlu cəngisi» qəhrəmanlığa, vətənpərvərliyə, igidliyə, cəsarətli olmağa, inamlı və inadkar olmağa çağırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda “Zorxana” idman növünün tarixi açılır, “Zorxana” idman növü üzrə elmi istiqaməti araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirməklə Azərbaycanda “Zorxana” üzrə güləşçilərin hazırlığında elmi-tədqiqat işlərinin təşkilinin müəyyənəlməsinə imkan yaranır, habelə yüksək dərəcəli “Zorxana” üzrə güləşçilərin müasir elmi bilik sistemində yeri, elmi quruluşu və bütövlükdə elmi sistemi aydınlaşdırılır.

Tədqiqat prosesində belə **nəticəyə** gəlmək olar ki, “Zorxana” üzrə güləşçilərin hazırlığında elmi-tədqiqat işlərinin təşkilinin tarixi və genezisi (genezis : [yun.] kit. Mənşə, törəniş; əmələgəlmə prosesi) açıqlanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1965.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1965, 1973.
3. Araslı H., H.Eyvazov. Ədəbiyyat. Bakı, 1972.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Birinci kitab. Bakı, 1968.
6. Bağdadbəyov C. Zorxana. Əlyazması (respublika əlyazmaları fondu - C.Bağdadbəyovun arxivindən).
7. Mehriban Əliyeva. Azərbaycan idmanının qədim ənənələri. «Azərbaycan – İRS», 2002. №11-12, s.5.
8. Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına ədəbiyyat institutunun əsərləri. I cild. Bakı, 1945, s.30
9. <http://www.olimpnews.az/8826/get+#.WJMqqThpTcs>.
10. Kərimov N. Azərbaycan güləşçilərinin beynəlxalq və ümumittifaq yarışlarda müvəffəqiyyəti. Gəncə, 1960.
11. Qurbanov X.K. Zorxana idman növünün təlimi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010.
12. Qurbanov X.K. Zorxana yarışlarının qaydaları və qanunları. Metodik vəsait. Bakı, 2010.

Д.К.Кулиев, Х.Г.Оруджов, А.А.Джафаров

Значение исламских игр в популяризации “Зорхана” в мусульманских странах

Резюме

В этой статье дается информация об истории появления, о значении, о приемах борьбы, о терминах, о правилах “Зорханы”, об организации “Зорханы” во многих местах Азербайджана: в Тебризе, в Нахичевани, в Ардебиле, в Гяндже, в Мараге, в Баку, в Урмии, в Хойе, в Шеки, в Ширване и в Шуше, о закрытии “Зорханы” в 1893 году со стороны большевиков с помощью полиции, о комплексной организации Игр “Зорханы”, об организации церемоний “Зорханы”, о роли музыки, озвучиваемой во время “Зорханы” и о других проблемах.

D.G.Guliyev, Kh.H.Orujov, A.A.Jafarov

The islamic games will develop the mass character of Zorkhiana among muslim countries

Summary

The formation history, importance, wrestling tricks, terms, zorkhana rules of “Zorkhana” in Azerbaijan, about the organization of Zorkhanas in most places of Azerbaijan, such as Tebriz, Nakhchevan, Erdebil, Ganja, Maraga, Baku, Urmiya, Khoy, Sheki, Shirvan and Shusha, about the closure of Baku “Zorkhana” by Bolsheviks, by police in 1893, the complex organization of “Zorkhana” games, the performance ceremonies of “Zorkhana”, about the role of music sounded in “Zorkhana” and other issues are stated in this article.

Rəyçilər: prof. X.Qurbanov;

*AzDBTİA-nın İdmanın təkmiləşməsi və inkişafı kafedrası
(08.11.2017-ci il tarixli iclasının qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2017

N.T.QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

TƏLƏBƏLƏRİN İCTİMAİ FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASINDA ÖZÜNÜTƏRBIYƏNİN ROLU

Açar sözlər: ictimai fəallıq, fəaliyyət, özünütərbiyə, tələbat, prinsiplilik

Ключевые слова: общественная активность, деятельность, самовоспитание, потребность, принципиальность

Key words: public activity, activity, self-discipline, demand, principality

Tərbiyə və inkişaf proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi məktəblilərin fəaliyyət prosesində hansı səviyyədə iştirak etmələrindən xeyli dərəcədə asılı olur. S.L. Rubinşteynə görə, "Hər bir səmərəli tərbiyə işi tərbiyə olunanın şəxsi mənəvi işinin öz daxili şərtlərinə malikdir. İnsanın əxlaqi simasının formalaşdırılması üzrə işin müvəffəqiyyəti bu daxili işdən, onun stimullaşdırılmasına və istiqamətləndirilməsinə tərbiyənin hansı səviyyədə təsir göstərməsindən asılıdır. Başlıca məsələ bundadır" (1, s. 138).

Bu fəaliyyət öz təzahürünü özünütərbiyədə tapır. Prof. A.N. Abbasov özünütərbiyədən danışarkən yazır: "Özünütərbiyə dedikdə, şəxsiyyətin, şagirdin, uşağın, ictimaiyyətin təqdir etdiyi müsbət keyfiyyətləri və davranış təcrübəsini özündə təkmilləşdirmək; mənfi sifətlərdən və naqis hərəkətlərdən azad olmaq üçün öz üzərində sistemli, məqsədyönlü və planlı şəkildə apardığı, dərk edilmiş fəaliyyət anlaşılır". (2, s. 81-82).

Xarici psixoloq və pedaqoqlardan bir qismi özünütərbiyənin tərbiyədən və həyatın sosial şəraitindən ayrı götürür, onun inkişafdakı roluna lazım olduğundan çox qiymət verir, özünütərbiyəni şəxsiyyətin ictimai təsirdən təcrid olunmuş özünütəkmilləşdirməsi prosesi kimi nəzərdən keçirir, şəxsiyyətin inkişafı üçün tərbiyə və həyatın sosial şəraitinin müəyyən edici rolunu qəbul etmirlər. Bu mövqedə daha çox ekzisentsialistlər dayanırlar. Onların qənaətinə, özünütərbiyə şəxsi səciyyə daşıyır.

Bu fikirlə razılaşmaq olmur. Əslində özünütərbiyə şəxsi xarakterə malik olmaqla, eyni zamanda ictimai səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir.

K. Marks yazırdı: "... mənim şəxsi varlığım ictimai fəaliyyətdir; ona görə də mən öz şəxsimdə nə edirəmsə, özümü ictimai varlıq kimi dərk edərək, cəmiyyət üçün özümdən edirəm" (3, s. 137).

Özünütərbiyə insanı əhatə edən mühitin şəraitindən xeyli dərəcədə asılı olur. Özünütərbiyə tərbiyə nəticəsində inkişaf edir, onunla sıx surətdə bağlıdır, şəxsiyyətin tələbatı kimi meydana gəlir. Həm xarici, həm də daxili amillər özünütərbiyənin mənbələri kimi özünü göstərir. Buraya daxildir: hər hansı fəaliyyətə cəhd, yaxud hansısa bir ideali özünə nümunə götürmək. Yarış, tənqid və özünütənqid, tarixi şəxsiyyətlərin, nüfuzlu şəxslərin, yaxud incəsənət əsərlərindəki müsbət qəhrəmanların nümunəsi, mənəvi tələblər, kollektivdə öz yerini tapmaq və s. özünütərbiyədə mühüm motivlərdir.

Orta təhsildən sonra fəallıq keyfiyyətləri ali (yeni zamanda orta ixtisas) məktəblərdə inkişaf edir.

Psixoloqların qeyd etdikləri kimi, gənclik yaşı dövrü iki mərhələni özündə birləşdirir: erkən gənclik (15-18 yaş), ikinci mərhələ yetkin gənclik (18-25).

Tələbəlik yaşı dövrü adətən, 18-25 yaşları özündə birləşdirir. B.Q. Ananyev, V.A. Kru-tetski, N.D. Levitov, A.V. Petrovski və b.-nin tədqiqatlarına əsasən deyə bilərik ki, 18 yaşa qədər insanın fiziki inkişafı başa çatır və onun sosial inkişafında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Lakin bəzi gənclərdə həqiqi sosial yetkinlik nisbətən sonralar yaranır, bu isə təhsilin müddəti-

nin artırılmasından, bir qisminin iqtisadi cəhətdən qeyri-müstəqilliyi və valideynlərindən asılılığından irəli gəlir.

Məlum olduğu kimi, gənclər bioloji, psixoloji, psixoseksual və sosioloji amillərin təsiri nəticəsində inkişaf edirlər. Bu amillərin hər birinin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat mövzusunun tələblərini əsas götürərək sosioloji amilin roluna diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Prof. Ə.Ə. Qədirov yazırdı: «İnsan ömrünün gənclik çağı – fiziki cəhətdən yetkinliyin başa çatması, onun özünüdərk etməsinin, intellektinin sürətli inkişafı, özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərinin, dünyagörüşünün formalaşması, peşə seçmək və yaşlılıq həyatına başlamaq dövrüdür»... Sosioloji aspektdə gənclik öz mahiyyəti etibarilə sosiolojiləşib müstəqil və məsuliyyəti ictimai münasibətlərdən nəşət edir, o, münasibətlərin məcmuyu kimi, sosioloji varlıq kimi yetişir, həyat hadisələrinə fəal mövqedən yanaşır, ... şəxsiyyət biososial-psixoloji varlıq kimi formalaşır, onlarda təşəbbüskar, prinsipial, məsuliyyətli davranış formaları təşəkkül tapır; gənc mürəkkəb intellektual əməliyyatlar aparmağa hazır olur, onun xüsusi qabiliyyətləri sürətlə inkişaf edir. Gənclik dövrü yaşlılıq mərhələsinə keçidin bitməsi, özünüdərk etmənin təşəkkülü, sosial-psixoloji varlıq kimi formalaşma – yetişməkdə olan nəslin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir» (4, s. 341-342).

Tələbə qrupunu ayrıca sosial qrupa daxil etmək mümkündür. Təbiətə və cəmiyyətə dialektik baxış, şüurlu surətdə öz etnik-sosial vəzifələrini anlamaq nəticəsində tələbələrdə mənəvi borcun, məsuliyyətin meydana gəlməsinə və möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Tələbələrdə fəallıq həm cəmiyyətin tələbatları və maraqları, həm də şəxsiyyətin özünün tələbat və maraqları nəticəsində reallaşır.

Cəmiyyətin inkişafı prosesində həm şəxsiyyətin sosial rolu, öz sosial mahiyyətini ifadə etməyə cəhdi artır, həm də onun istiqaməti, həyat fəaliyyətinin strukturu, fəaliyyətinin hərəkətverici stimulları və sosial nəticələri dəyişir.

Sosial fəallıq tələbələrin fəaliyyətinin bir sıra sahələrində (o cümlədən, tədris, idraki, ictimai) və s. öz ifadəsini tapır. Mənəvi motivlərlə tənzimlənən könüllü fəaliyyət sosial fəallığın təşəkkülü meyarlarındanıdır. Şəxsiyyətin fəallığında motivlər, tələbatlar və üstanovkalar mühüm rol oynayır.

Sosial fəallığın inkişafında motivlərin əhəmiyyəti böyükdür. O, hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Davranışın sabit mənəvi motivlərini yaratmaqla tələbələrdə sosial fəallığı inkişaf etdiririk.

A.N. Leontyev, L.İ. Bojoviç, T.E. Konnikova və b. göstərirlər ki, fəaliyyətin sosial əhəmiyyətli motivlərinin formalaşdırılması bu məqsədlərin inkişaf və təkmilləşdirilməsi əsasında baş verir. Müəlliflərin qənaətinə, fəaliyyətin bu və ya digər zəhəri xarakteristikasında bu fəaliyyətin hansı motivlər əsasında meydana gəlməsindən asılı olaraq müxtəlif psixoloji keyfiyyətlər formalaşır.

Sosial fəallıq müvafiq sosial bilik, bacarıq və vərdişlər əsasında təşəkkül tapır. Fəallığın bu növü hər bir yaş dövründə öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik olur.

O, məqsədəyönəlməşlikdə, təşəbbüskarlıqda, özünə yüksək tələbkarlıqda, prinsipiallıqda və məsuliyyət hissində öz ifadəsini tapır.

Fəaliyyət kamil insanın formalaşmasında önəmli yer tutur. Məhz fəaliyyətə maraq, fəaliyyət göstərməyə tələbat, tənbəllikdən azad olmaq, fəaliyyətsiz halda öz-özünə qapılmamaq şəxsiyyətin fəallığı üçün şərait yaradır. Ona görə ki, "fəaliyyət" psixologiyanın kateqoriyaları sırasında özünəməxsus yer tutur. Prof. Ə.S. Bayramov və prof. Ə.Ə. Əlizadənin göstərdikləri kimi, "fəaliyyət dedikdə insanın fəallığının özünəməxsus forması nəzərdə tutulur. Fəaliyyət sözü elə fəal sözündən əmələ gəlmişdir... Fəaliyyət genetik cəhətdən əvvəlcə praktik fəaliyyət kimi formalaşmışdır, onun əsasında isə tədricən nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir" (5, s. 37-38).

Öz qənaətlərini ümumiləşdirərək professorlar Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadə fəaliyyətə aşağıdakı tərif verirlər: "Fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığıdır". (5, s. 38).

Tələbə oğlan və qızların ictimai işdə iştiraka əhəmiyyətli münasibəti meyarı da önəmlidir. O, "müsbət", "ləqeyd" və "mənfi" ola bilər.

Müsbət dəyərli münasibətlərlə müşayiət olunan fəaliyyət faktı o deməkdir ki, fəaliyyət fəallıq, şəxsiyyət keyfiyyəti kimi təzahür edir.

Fəaliyyətdə ardıcıl, məqsədyönlü, sistemli şəkildə iştirak etmək tələbələrin fəallığına səbəb olur. Prof. Ə.Ə. Qədirov «Yaş psixologiyası» dərslər vəsaitində yazır: «Gəncləri səciyyələndirən mühüm xassələrindən biri fəallıqdır ki, bu, məktəbli (bizim tədqiqatda tələbəni – N.Q.) şəxsiyyət nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirir. Fəallıq inteqral xassə olub şəxsiyyətin ideallığında, əxlaq saflığında, mənəvi zənginliyində, münasibətlər sistemində ifadə olunur. Fəal şagird (tələbə – N.Q.) məhsuldar, yaradıcı fəaliyyət göstərir, özünün işgüzarlığı, enerjiyi, qüvvə və qabiliyyəti ilə fərqlənir» (4, s. 344)

E.A. Anufriyevin fikirləri də diqqəti cəlb edir. O, ictimai fəallıq anlayışını əsasən düzgün aydınlaşdırmışdır. E.A. Anufriyevin qənaətinə, ictimai fəallıq məhfumu şəxsiyyətin ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə münasibətini, onun konkret sosial-siyasi fəaliyyətini səciyyələndirir ki, bu da müxtəlif istiqamətlərdə və intensivlikdə olur. İctimai fəallıq insanın sosial iş bacarığının təzahür həddini ifadə edərək, şəxsiyyətin xarakteristikasında ictimai münasibətlərin subyekt kimi əsas cəhəti təşkil edir. Nəticədə ictimai fəallıq insanın əməyə, cəmiyyətə və ictimai-siyasi fəaliyyətə münasibətini göstərir (6, s. 111).

E.A. Anufriyev «ictimai fəallıq» anlayışında üç başlıca məsələni – münasibət, fəaliyyət və onun intensivliyini xüsusi şəkildə nəzərə çatdırır. O, insanın əməyə, cəmiyyətə münasibətinə və ictimai-siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verir.

Psixoloqlar insan fəallığının təhrikediciləri kimi motivlərin və tələbatların rolunu xüsusilə qeyd edirlər. Şəxsiyyəti fəaliyyətə maddi tələbatla bərabər ictimai və mənəvi tələbatlar, yəni maraqlar, ideallar, hisslər, duyğular və s. sövq edir. Adamların qarşılıqlı əlaqələri əmək prosesində meydana gələn və inkişaf edərək formalaşdığı üçün, fəallıq şəxsi tələblər və maraqlarla məhdudlaşmır. İctimai tələblər və maraqlarla da müəyyən olunur.

İnsan müəyyən yaş həddinə çatdıqca, onun şəxsiyyəti formalaşdıqca maraq dairəsi, dünyagörüşü genişlənir, fəallığı yüksəlir. Bu vaxt mühit də ona təsir edir

Tələblər daimi deyil. Onlar da fəaliyyətin təsiri ilə dəyişir. Bu da həqiqətdir ki, insan predmet-praktik fəaliyyətdə iştirak edərək öz mövcudluq şəraitini dəyişməklə bərabər eyni zamanda tələbatını dəyişir. Odur ki, şəxsiyyətin fəallığına və inkişafına tələbatın təsiri bu tələbatla, onun şəxsiyyətə təsirinə münasibətdən, hansı tələbatdan qane olacağı və yaxud olmayacağı ilə şəxsiyyətin özündən asılıdır.

Beləliklə, ali məktəb tələbələri bu məsələyə münasibətdə tələbatların rolunu və vəzifələrini aydın anlamalıdırlar. Bütün bunlar isə, şəxsiyyətin özünütərbiyəsində başlıca yer tutur. Zəruri tələbatlar fəaliyyətin motivlərinə çevrilir.

Deyilənlərdən görünür ki, ictimai fəallıq, əvvəla, insanın əsas xüsusiyyətlərinin biri kimi çıxış edərək şəxsiyyətin strukturunda öz ifadəsini tapır, ictimai fəallıq xüsusi sosial təzahürü əmələ gətirərək ictimai-siyasi münasibətlər sahəsində insanların hərəkət və əməllərində, davranışında meydana gəlir. Həm də ictimai fəallıq şəxsiyyətin yönümünü müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. М.: Педагогика, 1989.
2. Abbasov A. N. Pedagoqika. Orta ixtisas məktəbləri üçün dərslər vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология. М., 1956.
4. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası: Ali məktəb tələbələri üçün dərslər vəsaiti. Bakı: Maarif, 2002.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti. Bakı: Maarif, 1989.
6. Ануфриев Е.А. Социальная роль и активность личности. М.: Издательство Москва, 1971.

Н.Т.Кулиева

Роль самовоспитания в формировании социальной активности студентов

Резюме

В статье определена роль самовоспитания в формировании социальной активности студентов. Самовоспитание развивается в результате воспитания, тесно связана с ним и выявляется как потребность личности. Неотъемлемым компонентом сложной структуры социальной активности студентов являются свойства его воли. Сюда включены целеустремленность, решительность, самоотверженность, независимость, дисциплина, принципиальность, сдержанность и другие качества.

Социальной активностью рассматривается как моральное достоинство, один из критериев общественной ценности, считается зрелостью гражданства.

N.T.Gulieva

The role of self-discipline in formation of students social activeness

Summary

Article identifies the role of self-discipline in the shaping of students' social activeness. It develops as a result of education, is closely linked to it and as a personality. The integral component of the complex organization of students is the properties of its will. Intentionality, determination, selflessness, independence, discipline, principledness, restraint are as important parts of this process.

Public activity is regarded as the moral dignity of one's personality, one of the criteria of its public value and its citizenship.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.12.2017

X.T.QURBANOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ KOMBİNATORİKA ELEMENTLƏRİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI*Açar sözlər:* riyaziyyat, ədəd, kombinatorika elementləri, ibtidai sinif, məsələ*Ключевые слова:* математика, число, элементы комбинаторики, начальные классы, задачи*Key words:* mathematics, number, elementary combinatorics, basic classes, task

İbtidai sinif şagirdi üçün tədris prosesi o zaman effektiv olur ki, şagird rəhbər qaydalarına yiyələnsin, öz mövqeyini ifadə edə bilsin, öz fəaliyyətini qəbul edilmiş qaydalarla əlaqələndirməyi bacarsın. Belə uşaqlar başqasının mövqeyini dinləməyi və qəbul etməyi bacarırlar. Ona görə ibtidai sinifdə şagirdin kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırmaq əsas şərtlərdən biridir. Bu kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün şagirdlərin kombinatorika – yəni əşyaları qruplaşdırmaq, seçmək, nəticə çıxarmaq və nəticələri qruplaşdırmaq kimi biliklərə yiyələnməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. (3, s.75)

İbtidai sinifdə şagirdlərin ətraf mühit haqqında biliklərin formalaşdırılmasına başlanılır. Məktəbəqədər dövrdən fərqli olaraq, burada uşaqlar müəllimin rəhbərliyi altında müşahidə etmək yolu ilə təcrübə qazanırlar. Bununla yanaşı onlar gördüklərindən nəticə çıxarı və bunu ifadə edirlər.

Tarixən kombinatorika məsələləri hələ qədim zamanlardan latın kvadratları və ya sehrli kvadratlar adlandırılan kvadratların qurulması, fəqurlu ədədlər haqqında olan biliklərlə yaranmışdır. B.e. ə. V əsrdə çinlilərin “Dəyişikliklər kitabı” əsərində kombinator motivlərdən istifadə olunduğu aşkar edilmişdir. Kitabın müəlliflərinin fikrincə, dünyada hər şey 2 başlanğıcdan – qadın və kişi başlanğıclarının və 8 ünsürün – göy, od, su, hava, torpaq, dağ, bulud, şimşəyin müxtəlif birləşmələrindən ibarətdir. Tarixçilər həmçinin Qo oyununda və digər ona oxşar oyunlarda kombinator elementlərini aşkar ediblər.

B.e.ə. IV əsrdən başlayaraq qədim Hindistanda kombinatorikanın klassik məsələsi olan “n elementdən neçə üsulla m element almaq mümkündür” məsələsi ilə məşğul idilər. Bunu hindlilərin Nyuton binomunun əmsalları ilə bağlı qədim əlyazmalarında da görmək olar.

XII əsrdə hind riyaziyyatçısı Bxaskara “Lilavati” əsərində ilk dəfə olaraq aranjeman, permutasion və kombinezonlar haqqında məlumatları qeyd etmişdir. Qərbi Avropada isə ilk dəfə olaraq XII əsrdə iki yəhudi alimi – Avraam ibn Ezra və XIV əsrdə Levi ben Gers (Gersonid) öz əsərlərində kombinator elementlərindən istifadə etmişdilər. Həmçinin XIII əsrdə italyan alimi Fibonaççinin “Abaklar kitabı” əsərində kombinatorikaya aid bir neçə məsələ həll edilmişdir. Məsələn, o, kitabda çəkisi 1 funtdan 40 funta qədər olan cismin kütləsini müəyyən etmək üçün lazım olan çəki daşlarının ən az miqdarının müəyyən edilməsi məsələsini həll etmişdir.

Kombinatorika termini riyaziyyat elminə ilk dəfə alman alimi Vilhelm Leybnis tərəfindən gətirilmişdir. 1666-cı ildə Leybnis özünün “Kombinator sənəti haqqında fikirlər” əsərini dərc etdirmişdir. Burada Leybnis elementlərin müxtəlif birləşmələrini, həmçinin kombinatorikanın hesabda, məntiq elmində, şeir sənətində tətbiqini nəzərdən keçirmişdir. Bütün həyatı boyu Leybnis dəfələrlə kombinatorikaya müraciət etmiş, ümumi kombinatorika nəzəriyyəsinin tərtibi isə onun ən böyük, lakin həyata keçirə bilmədiyi arzusu olaraq qalmışdır. XVIII əsrdə bir çox məşhur riyaziyyatçı alimlər bu sahəyə müraciət etmişlər. 1713-cü ildə Yakob Bernullinin o zamana qədər məlum olan kombinatorika faktlarından bəhs edən əsəri dərc edilmişdi. İki yüz ərzində bu əsərdən “Fərziyyələr sənəti” kombinatorika elminin

məlumat kitabçası kimi istifadə edilirdi. Onun “Böyük ədədlər qanunu” adlı teoremi özündən əvvəlki işlərin nəzəri əsaslandırılması olmuşdur. Ehtimal nəzəriyyəsinin inkişafında növbəti uğurlar Muavr, Laplas, Qauss, Puasson və başqalarının adları ilə bağlıdır.

Leonard Eyler (1707-1783) sehrli və latın kvadratlarının qurulması məsələləri ilə ədədlərin parçalanması, dövrü yerdəyişmələr və s. məsələlərlə məşğul olmuşdur. Bu sahədə P.L.Çebişev (1821-1894) və onun tələbələri A.A.Markova (1856-1922) və A.M.Lyapunovanın (1857-1918) işlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq ehtimal nəzəriyyəsi ciddi riyazi elmə çevrilir. Sonradan S.N.Bernşteyn, A.N.Kolmoqorov, A.Y.Xinçin, B.V.Qnedenko kimi məşhur riyaziyyatçılar ehtimal nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişlər.

Müasir dövrdə kombinatorika riyaziyyatın bir bölməsi kimi tədris edilir. Milli Kurikulum əsasən hazırlanmış 1-4-cü sinif dərslərlərində kombinatorika ilə bağlı bir çox maraqlı məsələ və misallar təqdim edilmişdir.

Hazırda kombinatorikanın özü ayrıca bir elm sahəsi olub, hesablama və ya sayma kombinatorikası, struktur kombinatorikası, ekstremal kombinatorika, Ramsey nəzəriyyəsi, ehtimal kombinatorikası, topoloji kombinatorika, infinitar kombinatorika kimi sahələrə bölünür.

Kombinatorika anlayışları bir tərəfdən çoxluq və inikas dilində asanlıqla ifadə edilir, digər tərəfdən isə burada istifadə edilən mühakimə metodu stoxastik bacarığın verilməsində istifadə edilir və onların formalaşmasına köməklik göstərir. Bu məqsədlə uyğun çalışmalardan istifadə edilməlidir. Şagirdlər 3-6 nəfərlik qruplara bölünür. Şagirdlərə təklif olunur ki, yazılışında iki 3 rəqəmi və iki 4 rəqəmi olan dörd rəqəmli ədədləri yazsınlar. Şagirdlər növbə ilə bu ədədləri yazırlar. Hər şagird yeni ədəd yazdıqdan sonra müəllim aşağıdakı iki şərtin yoxlanmasını şagirdlərə tapşırır. (2, s.104)

Düzəldilən ədəd məsələnin şərtini ödəyirmi?

Bu ədəd əvvəlki ədədin təkrarındır mı?

Əgər şagirdlər düzəldilən ədədin məsələnin şərtini ödəmədiyini, yaxud təkrar olunduğunu müəyyən etsələr, onda müəllimin tələbi ilə şagirdlər bu ədədi yenidən yazırlar.

Proses bu qayda ilə davam etdirilir. Bu tip məsələdə iki rəqəm olduğundan şagirdlər tapşırığın öhdəsindən gələ bilirlər.

3344; 3434; 3443; 4343; 4334

Bundan sonra müəllim şagirdlərə bu tipli çalışmaları müstəqil həll etmək məqsədilə verir.

Məsələ 1: Rəqəmləri 7 və 8 olan rəqəmləri təkrarlamayan neçə ikirəqəmli ədəd düzəltmək olar?

Məsələ 2: Yazılışında bir 4 rəqəmi və iki 5 rəqəmi olan neçə üçrəqəmli ədəd var?

Məsələ 3: Yazılışında bir 8 rəqəmi və üç 9 rəqəmi olan neçə beş rəqəmli ədəd var?

Məsələ. 4, 5, 6, 7 rəqəmlərinin köməyi ilə neçə dörd rəqəmli (rəqəmləri təkrarlanmayan) ədəd yazmaq olar?

Məsələləri tədricən mürəkkəbləşdirmək olar.

Aparılan eksperimentin nəticələri göstərir ki, verilən tapşırığı şagirdlərin hamısı yerinə yetirə bilməsələr də, onlar aşağıdakı suallara cavab vermək bacarığına yiyələnirlər:

a) Düzəldilən ədədlər məsələnin şərtini ödəyirmi?

b) Düzəldilən ədədlər arasında təkrarlanan varmı?

c) Mümkün olan bütün ədədlər düzəldilibmi?

d) Şərti ödəyən daha hansı ədədlər düzəltmək olar?

Şagirdlər sadəcə hallarda mümkün olan bütün ədədləri tərtib edirlər və yeni ədəd düzəltməyin mümkün olmadığını əsaslandırmağı bacarırlar.

Belə tapşırıqlar vasitəsilə tədricən şagirdlərdə təkrarlı birləşmələr haqqında təsəvvür yaranır. Bu məqsədlə aşağıdakı kimi tapşırıqlar verilir:

Biri qırmızı, biri sarı, biri yaşıl olmaqla üç düymə verilir. Bu düymələri iki-iki düzmək tələb olunur. (1, s.145)

Nəticədə aşağıdakı təkrarsız düzülüşlər sistemi alınır:

1) QY; QS; YQ; YS; SQ; SY.

Müəllimin köməkliyi ilə aşağıdakı kimi düzəliş tərtib edilir:

2) QQ; QY; QS; YQ; YY; YS; SQ; SY; SS.

Şagirdlərin diqqəti ikinci halda birləşmələrin sayının çox olduğuna yönəldilir ki, bunun səbəbi izah edilərək təkrarlı qruplar (ardıcılıqlar) göstərilir.

3) QQ; QY; QS; YY; YS; SS.

4) QY; QS; YS.

Üçüncü halda rənglərin verildiyi ardıcılıq nəzərə alınmış, eyni rəngli düymələrdən qruplar da tərtib edilmişdir.

Dördüncü halda ancaq rənglərin verilmə ardıcılığı nəzərə alınmış, təkrara yol verilməmişdir.

Müəllim şagirdlərə aşağıdakı sualı verir:

Nə üçün bir halda qrupların sayı çox, digər halda isə azdır?

Bəzən şagirdlər özləri bu sualı müəllimə verirlər.

Belə tapşırıqların icrası zamanı müxtəlif həvəsləndirici situasiyalar yaratmaq olar. Məsələn, kim yeni sıra tərtib edərsə, ona 1 bal verirlər.

Kim başqa şagirdin düzəltdiyi ardıcılığın səhv olduğunu yaxud orada təkrara yol verildiyini düzgün göstərsə ona 2 xal verilir.

Mümkün olan bütün ardıcılıqları tərtib edən və onu əsaslandırان şagirdə 5 xal verilir.

Belə olduqda şagirdlərdə qalib gəlmək həvəsi yaranar ki, bu da onların fəallığının artmasına səbəb olar.

Tədrisən müxtəlif rəngli şəkillər ardıcılığının tərtibinə, müxtəlif rəngli parçalardan bir neçə stula üz çəkilməsinə, qutuda olan dairələrin və zərlərin çıxarılmasına, zərlərin atılmasına və s. aid tapşırıqlar icra etdirilir.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı kombinatorika məsələlərini müxtəlif variantlarda həll etmək olur. Təcrübə göstərir ki, kombinator məsələlərin çoxunu xüsusi sxem tərtib etməklə həll etdikdə daha əyani və daha səmərəli olur. Belə sxemlərin bəzilərinin xarici görünüşü ağaca bənzəyir və buna görə də ona mümkün variantlar ağacı da deyirlər. Ağac düzgün qurulduqda onda həllin bütün mümkün olan variantları əks olunur.

Əşyaları qruplaşdırmağı bacarmaq gündəlik həyatda bir çox işləri düzgün yerinə yetirməkdə insanlara kömək edir. Müəllim “valideynləriniz evdə paltar, qab-qacaq şkaflını yığışdırarkən, kitab rəflərini qaydaya salarkən bu işləri sistemli və səliqəli görməkdə onlara kömək edin” deyə şagirdlərdə motivasiya yarada bilər. Məsələn, şkafa paltarları qış geyimi və və uşaq paltarları seçimi ilə yığaq. (1, s.126)

1-ci gözə uşaq paltarı, qış geyimi,

2-ci gözə uşaq paltarı, lakin qış geyimi olmayanlar,

3-cü gözə böyüklərin qış paltarları,

4-cü gözə nə qış paltarı, nə də uşaq geyimi olmayanlar, daha doğrusu böyüklərin bütün qalan geyimlərini yığmaq olar.

Sinifdə də cürbəcür əşyaları dörd yerə ayırmağın müxtəlif yollarını fikirləşmək olar. Burada əsas iki şərt götürülür. Bu iki şərtin təsdiqi və inkarı üzərində qruplaşdırmalar aparılır. Bu, “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərinin müəllifi riyaziyyatçı Lyuis Karlın adı ilə Karl diaqramları adlandırılır. Seçib qruplaşdırma və təqdimetməni əhatə edən diaqramlar arasında Venn diaqramı daha çox istifadə olunur.

Venn diaqramında iki və artıq kəsişən dairənin hər birinin içində müəyyən əlamətə görə əşyalar seçilir. Bu əşyalar arasında elələri ola bilər ki, hər iki əlaməti olsun. Belə əşyalar iki dairənin işərisinə yerləşdirilir. Əgər üçbucaqlar və qırmızı fiqurlar seçmək tələb olunursa, onda qırmızı üçbucaqlar bu şərtlərin hər ikisini ödəyir. Ona görə də qırmızı üçbucaqlar hər iki dairənin içərisinə yerləşdirilir.

Beləliklə, 1-4-cü siniflərdə şagirdlər kombinatorikaya aid məsələlərin köməyiylə əşyaları qruplaşdırmaq, belə qrupların sayını müəyyən etmək, onları müqayisə etmək və s. kimi əməliyyatları yerinə yetirirlər. Bu əməliyyatlar bir tərəfdən onların riyazi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, digər tərəfdən isə, onlarda həyatla, praktik işlərlə bağlı vərdislərinin yaradılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanova N., Əsgərova C. və b. Riyaziyyat 2. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun Kitab, 2010.
2. Qəhrəmanova N., Əsgərova C. və b. Riyaziyyat 4. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bizim Kitab, 2011.
3. Sadıxov N.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1991.

X.T.Kurbanova

Методика преподавания элементов комбинаторики в начальных классах

Резюме

Исследование показывает, что в развитии математического мышления учеников, а также в их математической подготовке значительную роль играют элементы комбинаторики. Статья посвящена решению этой проблемы и ее содержание изложена на основании соответствующих материалов.

Kh.T.Kurbanova

Method of teaching elements of combinatorics in primary classes

Summary

Researches show that the elements of combinatorics play significant role in the development of pupils mathematical thinking as well as in their mathematical grounding. The article deals with finding solution of this problem and there was given the explanation of it on the basis of relevant materials.

Rəyçi: ped.f.d., dos. X.T.Novruzova

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2017

A.F.RZAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

BAĞÇA YAŞLI UŞAQLARDA GÜNÜN HİSSƏLƏRİ HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *günün hissələri, bağça yaşlı uşaqlar, gün, sutka, səhər, axşam, sutka vaxt ölçüsü*

Ключевые слова: *части суток, дети дошкольного возраста, день, сутки, утро, вечер, измерение времени суток.*

Key words: *parts of day, preschool children, day, days, morning, evening, measurement the day time.*

Vaxtın ölçülməsi üçün daim təkrarlanan anlayışlar: gecə və gündüzün növbələşməsi, Yer in sutka ərzində öz oxu ətrafında fırlanması, Ayın Yer ətrafında hərəkəti və o cümlədən Yer in Günəş ətrafında dövr etməsi qəbul edilib.

Yer kürəsinin öz oxu ətrafında bir dəfə dövr etməsi bir gün (bir sutka) adlanır. Gün dedikdə Günəşin çıxmasından batmasına qədər vaxt, müddət nəzərdə tutulur. Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində və ilin müxtəlif vaxtlarında gecə-gündüz anlayışlarından istifadə edilmişdir. Sutka vaxt ölçüsü kimi 24 saatdır. Buna görə də ölçülən zaman sutka ilə ölçülür. Bu, birinci həqiqi zaman ölçü vahididir. Gün (sutka) dörd hissəyə bölünür: səhər, günorta, axşam, gecə. Belə bölünmə bir tərəfdən obyektiv dəyişikliklərlə – günəşin müxtəlif vəziyyətlərdə, dayanması, ayın çıxması və batması, ulduzlarla bağlıdırsa, digər tərəfdən sutkanın müxtəlif hissələrində insanların müxtəlif, fəaliyyətində istirahət və əməyin növbələşməsi ilə əlaqədardır.

S.İ.Ojeqovun tərtib etdiyi lüğətdə (7, s.155, 173, 409) gündüz məfhumu – sutkanın səhərdən axşamadək hissəsi; gecə – axşamdan səhərədək olan müddət; səhər – günün başlanma- sı kimi izah edilmişdir. Digər mənbədə (2, s.68, 151) isə gecə – günün gün batandan gün çıxma- na qədər, axşamdan-səhərə qədər olan hissəsi, gündüz – gecə-gündüzün işıqlı hissəsi; gün do- ğandan gün batana qədər olan müddət; səhər – günün başlanğıcının ilk saatları, səhər açıldığı vaxt; sübh; axşam – günün axırından gecənin başlanmasına qədər olan vaxt, gün batan vaxt; günorta – gündüz saat 12 tamam, Günəşin üfüq üzərində ən yüksək nöqtəyə çatdığı vaxt kimi müəyyən edilir.

Uşaq bağçasında zaman haqqında təsəvvürlərin inkişafına orta qrupda başlamaq lazımdır; böyük qrupda isə bu əsasda ardıcılığı, günlərin növbələşməsini göstərmək lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif yaş qruplarının uşaqları sutka haqqında bilikləri müstəqil mənimsəyə bilmirlər.

Təcrübələr nəticəsində aydınlaşdı ki, bəzən uşaqlar sutkanın hissələrini fəaliyyətə görə, onlara xarakterik vaxt müddətinə görə mənimsəyirlər. Uşaqlara aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif etdik: “Sən bağçaya nə vaxt gəlmisən?”, “Nə vaxt yatacaqsınız?”, “Evə nə vaxt gedəcəksiniz?”, “Evdə nə vaxt yatacaqsınız?” və s.

Uşaqlara şəkillər təqdim olundu.

Şəkildəki təsvirə, fəaliyyətin məzmununa görə uşaqlar vaxtı təyin edib, adlandırma- lı idilər. Bu tədqiqat uşaq bağçasının bütün yaş qruplarında keçirildi. Bunun nəticəsində aydınlaşdı ki, hətta kiçik qrup uşaqları onlara yaxşı tanış olan daim təkrarlanan fəaliyyətə görə vaxtı təyin etməyə çalışırlar. Uşaqlara şəkilləri göstərüb, məzmun üzrə izah edərək orada nə çəkildiyini göstərdikdən sonra “bu nə vaxt olur?” sualı verildi. Vaxtı təyin etməyə çalışan uşaqlar əsasən “səhər” və “axşam” cavabını verdilər.

Orta qrupda uşaqların sutkanın hissələrinin ardıcılığı haqqında biliklərini yoxladıq. Uşaqların ancaq yarısı günün hissələrini ardıcılıqla söyləyə bildi. Məsələn, səhərdən sonra günorta, sonra axşam, gecə olur və gün qurtarır. Sonra yenə səhər olur. Şəkillərə baxaraq, “Bu

nə vaxt olur?” sualına cavab almağa çalışdıq. Uşaqlar təsvirləri göstəriçilər kimi qəbul edərək, sutkanın hissələrini adlandırdılar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sutkanın hissələrinin ardıcılığını təyin etmək, adlandırmaq bacarığının mənimsədilməsi zamanı aşağıdakı xüsusiyyətlər qeyd edildi: 1. Günün hissələrinin adının mənimsənilməsinin qeyri-bərabərliyi; 2. Fəaliyyətinin konkret növü və konkret əlamətləri olan böyükklərin tez-tez işlətdikləri hissələrin ayrılması; 3. Şəxsi həyat və fəaliyyət təcrübəsi əsasında sutkanın hissələrinə münasibət; 4. Qayda üzrə günün hissələrinin səhərdən başlanaraq ardıcılığını müəyyənləşdirmək.

Bu xüsusiyyətlərdən çıxış edərək, uşaqlarda sutkanın hissələri, ardıcılığı haqqında biliklərin formalaşdırılması üzrə iş metodları müəyyənləşdirildi.

Uşaq zamanı konkret əlamət kimi qəbul edir. Amma bu konkret əlamətlər (səhər işıq olur; uşaqlar bağçaya gedirlər; ata-anamız işə gedir; axşam biz bağçadan, valideynlərimiz işdən evə qayıdır; gecə hər yan qaranlıq olur, hamı yatır) valideynləri növbəli işdə işləyən uşaqlar üçün tam aydın olmur. Buna görə də uşaqların tərbiyə xüsusiyyətləri sutkanın hissələrinin fərqləndirilməsini öyrənərkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

Sutkanın hissələrinin fərqləndirilməsinin öyrədilməsi ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Təvsiyələrimiz əsasında məşğələ keçilən qrupda daha çox sözlü oyunlardan istifadə edildi ki, bu oyunlara sutkanın müəyyən hissələrinin adları daxil edildi. Məsələn, “Hansı söz olmalıdır?” oyununda tərbiyəçi sutkanın hər hansı hissəsinin adını buraxaraq cümlə deyir: “Bağçaya səhər gəlirik, evə isə ... gedirik” və uşaqlar buraxılmış sözü əlavə edirlər. Eyni zamanda tərbiyəçi sutkanın hissələrini təbii obyektiv göstəricilərlə əlaqələndirdi (ışıq, qaranlıq, günəşli ay və s.).

Böyük qrupda isə uşaqların sutkanın hissələri haqqında təsəvvürləri genişləndirilərək dərinləşdirildi. Əgər orta qrupda sutkanın hər bir hissəsi hər hansı fəaliyyətin məzmununa görə təyin edilirsə, böyük qrupda isə günün hansı hissəsində nə olduğu əsasında təyin edilir. Bu məqsədlə nisbətən geniş məzmunlu şəkillərdən, məsələn, “Səhərlər uşaqlar məktəbə gedir, axşam isə televizora baxırlar” və s.-dən istifadə olundu.

Uşaqların sutkanın hissələri ilə tanışlığında oyun-səyahətlərin rolu böyükdür. Tərbiyəçi oyunu belə sözlərlə başladı:

Biz sizinlə guya küçəyə gəzintiyə gedirik, baxaq görək səhərlər nə edirlər? Biz evdən çıxanda küçələr tər-təmiz olur. Çünki küçə süpürənlər səhər tezdən küçələri süpürüb təmizləyir. Böyükklər işə tələsir, uşaqlar məktəbə, bağçaya gedirlər.

Bu tipli oyunlar vasitəsilə sutkanın hissələrinin təyin edilməsi uşaqların bacarığını möhkəmləndirir və bu sözləri öz nitqlərinə sərbəst daxil edə bilirlər.

Bundan başqa, uşaqlar günün hissələrini obyektiv göstəricilər əsasında (Günəşin yerinə görə, havanın işıqlılığına görə və s.) təyin etməyi öyrəndilər. Bu məqsədlə gəzinti zamanı müşahidələr təşkil etdik. Günəşin çıxması və batmasının şəhər şəraitində müşahidə etmək çətin olduğu üçün onların diqqətini səmanın rənginə cəlb etdik. Uşaqlar öyrəndilər ki, səhər Günəş hər tərəfi gur işıqlandırır. Günorta göyün düz ortasında olur, batanda isə səmanın rəngi bozadır, asta-asta hava qaranlıqlaşır.

Uşaqların günün hissələri ilə tanış edilməsində kartlardan istifadə edildi. SƏHƏR – mavi rəng, GÜNORTA – sarı, AXŞAM – boz, GECƏ – qara rənglə fərqləndirildi. Bizim fikrimizcə rəngli şərti işarə simvol kimi verilmişdir. Uşaqlar rəngləri asanlıqla müəyyən məlumat daşıyıcısı kimi qəbul edirlər. Uşaqlar bütün kartları göstərdikdən sonra səhər, axşam, gecə və s. təsvir olunmuş kartı tez tapmağı təklif edirik. Rəngə görə artıq uşaqlar sutkanın bütün hissələrini təyin edirlər. Tərbiyəçi ya şər, ya tapmaca söyləyir və soruşur: “Bu nə vaxt olur?”

Uşaqlar artıq sutkanın bütün hissələri haqqında təsəvvürlərə yiyələndikdən, xarakterik fəaliyyət və obyektiv göstəricilərə istinad edərək onların hər birini rəngli işarələrlə təyin etməyi, düzgün adlandırmağı öyrəndikdən sonra, biz günün hissələrinin ardıcılığı haqqında bilikləri dəqiqləşdirməyi qarşımıza bir məqsəd kimi qoyduq: “Biz öyrəndik ki, gün səhərdən

başlayır. Bəs səhərdən sonra nə olur? Günorta işdə adamlar, bağçada uşaqlar nə edirlər? Günortadan sonra nə olur? Axşam qurtardıqdan sonra nə olur?”

Böyük qrupda uşaqlarda günün hissələrinin ardıcılığı, haqqında məlumatlar formalaşdırıldıqdan sonra artıq onlara sutka sözünün mənasını açmaq məqsədə müvafiqdir. Sutka 24 saatdan, 4 hissədən ibarətdir. Səhər, günorta, axşam, gecə. Uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, bir sutkanın tam olması üçün bu dörd hissənin hər hansından başlanıb, onda da qurtarmaq lazımdır. Məsələn, bu səhərdən sabah səhərədək, bu günortadan sabah günortayadək və s.

İlin fəsiləri ilə tanışlıq da həmin metodika üzrə təşkil edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Воспитание детей в средней группе детского сада. М., 2011.
2. Левин-Щирин Ф.С., Менджерицкая Д.В. Воспитание и обучение детей трех-семи лет. Учеб. пособие. М., 2005.
3. Подготовка детей к школе в детском саду (Под ред. А.Ф.Сохина, Т.В.Тарунтаевой). М., 2007.

А.Ф.Рзаева

Формирование представлений о частях суток у детей дошкольного возраста

Резюме

В статье выявлены возможности информирования детей дошкольного возраста о частях суток, как утро, день, вечер, ночь, где найдены пути освоения ими этих понятий. Данная идея и методологический подход, основываясь на последние достижения педагогики и психологии, имеет как теоретическое и практическое значение, также оказывают глубокое влияние на дальнейшее развитие нашей педагогической науки.

A.F.Rzayeva

Formation of the ideas about parts of day in preschool children

Summary

The article reveals the opportunities for informing preschool-age children about the parts of day, like morning, afternoon, evening, night, where ways of mastering these concepts. This idea and methodological approach, based on the innovative achievements of pedagogy and psychology, has both theoretical and practical significance, and also have a profound impact on the further development of our pedagogical science.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2017

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***F.A.QURBANOVA****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)***MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA APARILAN FİZİKİ TƏRBIYƏ
VƏ SAĞLAMLIQ MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİ FORMALARINA DAİR***Açar sözlər: uşaq bağçasında, fiziki hərəkətlər, fiziki tərbiyə.**Ключевые слова: детские сад, физические упражнения, физическое воспитание.**Key words: kindergarten, physical exercises, physical training.*

Uşaqların məktəbəqədər müəssisəyə getməsi, əsas etibarilə, onların hərəkət ehtiyaclarını ödəmiş olur, çünki uşaq bağçasında fiziki tərbiyə proqramı fiziki tərbiyənin geniş miqyasda forma və vasitələrini özündə əks etdirir. Lakin hal-hazırda, məktəbəqədər yaşlı uşaqların 50%-dən çoxu evdə ana, nənə, dayə tərəfindən tərbiyə olunur ki, bu da, onların hərəkəti fəallığına kəskin şəkildə məhdudlaşdırır, mənimsənilmiş hərəkətlərin həcmi azaldır, fiziki keyfiyyətlərin inkişafını məhdudlaşdırır. Nəticədə, fiziki inkişafda pozuntular, bədən kütləsinin həddindən artıq və ya kifayət qədər olmaması, duruşda pozulmalar, kəskin respirator xəstəliklərin tez-tez baş verməsi, məktəbə ilk gedərkən adaptasiya prosesinin uzun sürməsi və hərəkəti fəallıq baxımından, öz yaşlılarından kəskin sürətdə geri qalmalar və müşahidə olunur. Bununla da əlaqədar olaraq, xüsusi televiziya təhsil proqramlarının yaradılması, sağlamlıq mərkəzləri nəzdində sağlamlıq məktəblərinin, məsləhət məntəqələrinin təşkil edilməsi, xüsusi və geniş yayılmış ədəbiyyatların nəşr olunması yolu ilə valideynlərin fiziki tərbiyəyə diqqətini bir daha artırmaq zərurətini ortaya çıxarır.

“Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində yeni məqsəd və təlim nəticələrinə yönəldilmiş məktəbəhazırlıq üzrə işin təşkili bu gün cəmiyyətin məktəbin qarşısında qoyduğu yeni tələblərə cavab verir. Bu tələblərin arasında ən mühümü bütün uşaqların növbəti mərhələdə ibtidai siniflərdə təlim üçün bərabər imkanların yaradılmasıdır”(1, s.3).

Gün rejimi düzgün təşkili edildiyi və fiziki tərbiyə vasitələrindən geniş surətdə istifadə olunduğu təqdirdə, hərəkəti fəallığa olan bioloji tələbat məktəbəqədər yaşda daha yüksək səviyyədə özünü təzahür etdirir və təmin edilir. Sağlam uşaq hərəkətlidir, fəaldır, emosionaldır və hər şeylə maraqlanandır.

Bağçalarımızda fiziki tərbiyənin təşkil formalarına əsasən məşğələlər, dərnəklər və gəzintilər daxildir.

Uşaq bağçalarında fiziki tərbiyə məşğələlərinin təşkili və aparılmasının başlıca məqsədi uşaqlarda proqram tədbirləri səviyyəsində nəzəri biliklər verməkdən, bacarıq və vərdislərin ilkin ünsürlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla bağlı olaraq uşaqların fiziki qabiliyyətləri inkişaf etdirilir, sağlamlıq tədbirləri həyata keçirilir, çeviklik, dözümlük, iradə möhkəmliyi, kollektivçilik, fəallıq kimi keyfiyyətlər aşılır. Məşğələ hazırlıq, əsas və yekun mərhələlərinə bölünür. Birinci mərhələyə qarderobda qayda yaratmaq, paltar dəyişmək, şagirdləri idman meydançasına çıxarmaq üçün sıraya düzmək, lazım olan alətləri nizama salmaq və s. daxildir; ikinci mərhələyə, yəni məşğələnin əsas mərhələsi yeni hərəkətlərin mənimsədilməsinə (hərəkətlərin nəzəri əsaslarının öyrədilməsinə və praktik icrasına) sərf olunur. Bu mərhələyə məşğələnin, təxminən, 80 faizə qədəri (orta hesabla 35 dəqiqəsi) sərf edilir. Yekun mərhələsində uşaqların "orqanizmi sakitləşdirməklə" məşğul olur, çətin olmayan hərəkətləri

təkrar etmək, rəqs elementlərini icra etmək və s. - yerinə yetirirlər. Bu mərhələdə həm də məşğələ yeri yığışdırılır, yenidən sahmana salma əməliyyatı aparılır.

Uşaq bağçalarında fiziki tərbiyənin təşkili ilə bağlı A.M.Maksimenkonun fikri belədir: “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi bir neçə vasitə ilə həyata keçirilir: gigiyeniki amillər, təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələri və fiziki hərəkətlər” (2, s.352).

3-6 yaşlı uşaqların fiziki fəallığının rəşional rejiminin təşkili, fiziki tərbiyənin müxtəlif formalarının istifadəsindən, onların tətbiqinin vasitə və metodlarından, uşaqların müvafiq yaş xüsusiyyətlərindən ibarətdir.

Həyatın ilk illərində uşağın hərtərəfli inkişafının əsasını fiziki tərbiyə təşkil edir. Təşkil olunmuş fiziki hərəkət məşğələləri ürək-damar, tənəffüs və sinir sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqla dayaq hərəkət aparatını möhkəmləndirir və maddələr mübadiləsini tənzimləyir (3, s.157).

Uşaqların fiziki tərbiyə işinin təşkili formalarını dərş və dərşdənkənar məşğələlərə bölmək olar.

Dərş formasına məktəbəqədər müəssisələrdə bədən tərbiyəsi məşğələləri, dərşdənkənar məşğələlərə isə - gün rejiminə daxil edilən bədən tərbiyəsi-sağlamlıq tədbirləri, qrup, fərđi və eləcə də, müstəqil təşkil edilmiş məşğələlər aiddir.

Bundan əlavə, musiqi məşğələlərində əşyasız və əşyalı fiziki hərəkətlərdən, musiqi altında hərəki oyunlardan, fiziki tərbiyə məsələlərinin həllinə imkan verən rəqs elementlərindən geniş istifadə edilir. Uşaq bağçasında, gün rejimində fiziki məşğələlərin bütün formalarına xüsusi yer ayrılmışdır. Onlar proqramda nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun müəyyən edilir, bir-birilə bağlıdır, bir-birini tamamlayır və bütün uşaqlarla, mütləq qaydada, keçirilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işdə məşğələlərin məzmununda ardıcılığı təmin etmək vacibdir.

Uşaq bağçalarında uşaqlarla fiziki tərbiyə məşğələlərinin aşağıdakı formaları geniş yayılmışdır:

- dərş formasında fiziki tərbiyə məşğələləri;
- uşaq bağçasının gün rejimində fiziki tərbiyə məşğələləri (səhər gimnastikası, günorta yuxusundan sonra gigiyenik gimnastika, hərəki oyunlar, idman əyləncələri, beş dəqiqəlik gimnastika, gəzintilər, sağlamlıq günləri);
- bədən tərbiyəsi bayramları;
- uşaqların müstəqil məşğələləri;
- istirahət zonalarında piyada gəzintilər.

1 yaşından etibarən 3 yaş dövrünə qədər müəyyən hərəki təcrübə toplandıqdan sonra, bir neçə uşaqla (3-6 nəfər) və 12 nəfərə qədər olan yarımqruplarla fiziki hərəkətlərdən ibarət məşğələlər aparılır. Məşğələlər uşağın bir yaş yarımına qədər aparılır, daha böyük yaşlı uşaqlarla isə - həftədə üç dəfədən az olmayaraq aparılır.

Həyatlarının ikinci ilində uşaqların fiziki tərbiyəsinin əsas məqsədi - yerişin müxtəlif şəraitlərdə yaxşılaşdırılması, dırmaşma, altdan çıxma, soxulma, sürüşmə və top atmanın öyrənilməsindən ibarətdir. Onlarda müstəqil hərəkət etmək və rəqs etmək, musiqi altında fərđi və birgə hərəkətləri yerinə yetirmək və oxumaq bacarığı formalaşır. Üç yaşında olan uşaqlarla məşğələlərdə yerimək, qaçmaq, dırmaşmaq, tullanmaq bacarıqları təkmilləşir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə işlərinin əsas forması fiziki tərbiyə məşğələləri təşkil edir. Məşğələlərin vəzifələri yeni hərəkətlərin öyrənilməsi, öncədən öyrənilən hərəkətlərin təkmilləşməsi və fiziki keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasından ibarətdir (4, s.179).

Dərş tipli fiziki tərbiyə məşğələləri məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi üzrə işin əsas formasıdır. Məhz xüsusi məşğələlərdə, uşaqlar zamanla, yalnız oyun, böyüklərlə gündəlik ünsiyyət, müstəqil hərəki fəaliyyət prosesində mənimsənilməyən lazımı biliklərə, hərəki bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Məşğələlərdə uşaqlar tərəfindən mənimsənilən bacarıq və vərdislər, fiziki hərəkətlərdən istifadə edilən digər məşğələlərin əsas məzmununu təşkil edir.

3-7 yaşlı uşaqlarla dərs tipli məşğələlər, kiçik qruplarda, həftədə üç dəfədən az olmayaraq, 20 dəqiqə müddətinə qədər, hazırlıq qrupunda isə - 35 dəqiqə müddətinədək aparılır. Məşğələlərin məzmunu “Uşaq bağçasında tərbiyə proqramı” ilə müəyyən olunur. Məşğələlər quruluşca, giriş-hazırlıq, əsas və yekun hissələrdən ibarətdir.

Giriş-hazırlıq hissənin məqsədi – uşaqları hazırlamaqdan, onların diqqətini yerinə yetiriləcək hərəkət tapşırıqları üzərində cəmləşdirməkdən, eləcə də, onların orqanizmini əsas hissənin tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün hazırlıqdan ibarətdir.

Əsas hissədə hərəkəti bacarıq və vərdişlərin formalaşması və təkmilləşdirilməsi fiziki keyfiyyətlərin inkişafı həyata keçirilir. Proqramda nəzərdə tutulmuş hərəkətlərdən əlavə, məşğələnin bu hissəsinə hərəkəti oyun daxil edilir. Oyunlar məşğələnin istənilən hissəsinin əsas məzmununu təşkil edə bilirlər.

Yekun hissədə, fəaliyyətin digər növlərinə tədricən keçid və uşaqların orqanizminin nisbi sakitlik vəziyyətinə gətirilməsi məsələləri həll edilir. Bu məqsədlə, yeridən, az hərəkətli oyunlardan, yallılardan istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Məktəbhazırlıq üzrə təlimin təşkili metodikası. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Çapaşloğlu, 2016.
2. А.М.Максименко. Теория и методика физической культуры. М.: Издательство «Физическая культура», 2005.
3. Б.А.Ашмарин. Теория и методика физического воспитания: Учеб. для студентов фак. физ. культуры пед. ин-тов по спец. физ. культуру. М.: Просвещение, 1990.
4. Ж.К.Холодов, В.С.Кузнецов. Теория и Методика физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательский центр «Академия», 2003.

Я.Б.Самедов, Ф.А.Гурбанова

О формах организации проведения занятий по физической культуре и здоровью детей дошкольных возрастов *Резюме*

Организация и форма проведения мероприятий по физическому воспитанию и здоровью детей в детских садах отразены в данной статье. Формы занятий по физическому воспитанию в режиме дня детей в детских садах также детально объяснены. Нашли отражение методы обучающиеся детей в различных частях занятий.

Y.B.Samedov, F.A.Gurbanova

About physical training held with the children of preschool age and organization forms of fitness training *Summary*

This article sets forth the physical training held with the children in kindergartens and the organization of health-improving activities and the forms of holding. The forms of physical training sessions held with the children in day regimen in kindergarten are comprehensively given. At the same time, the structure of the sessions is stated in detail. It is also specified what the children are going to be taught in separate parts of the session.

Rəyçi: dos. Ə.M.Xəlfəyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.12.2017

S.VAHABOVA*e-mail: vahabova.simuzer@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ŞAĞIRDLƏRDƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN AŞILANMASI MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ PROBLEMİN METODİK ƏDƏBİYYATDA TƏHLİLİ

*Açar sözlər: dövlət, rəmz, millət, dil, vətənpərvərlik**Ключевые слова: государство, эмблема, нация, язык, патриотизм**Key words: state, symbol, nation, language, patriotic*

Tərbiyənin tarixi insanın tarixi ilə eynidir. Tarix zaman ölçüsü olduğundan cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyə üsulu dəyişmiş, təkmilləşmiş və sonrakı nəsillərə ötürülmüşdür. Bu baxımdan heç bir nəsil ona miras qalmış milli mənəvi dəyərlərlə, tərbiyə üsulları ilə kifayətlənməməli, zamana uyğun olaraq insanın tələbatı, imkanları və sahib olduğu dəyərlərin həcmi, keyfiyyəti dəyərlilik vəziyyəti və digər göstəriciləri dəyişdikcə, təlim prosesi də təkmilləşməlidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra mənəvi tərbiyə problemi yenidən aktuallığını artırmış, dünyaya integrasiya olunduqca təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Mənəvi mədəniyyət hamıya, sosial təbəqələrə aid olan universal sərvətdir. Ümummilli lider H.Əliyevin təbirincə desək, "Azərbaycanın çox zəngin milli mənəvi dəyərləri vardır... Azərbaycan xalqına xas olan dözümlülük, tolerantlıq müstəqil Azərbaycanın ən böyük sərvətlərindən biridir. Biz öz keçmişimizi, tarixi irsimizi daha dərinləndirərək öyrənməliyik." (2).

Araşdırmalar göstərir ki, tam orta məktəbdə tədris olunan fənlərin, xüsusi ilə humanitar fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xeyli ədəbiyyat nəşr olunmuş, dissertasiyalar müdafiə edilmiş, məqalələr yazılmışdır. Pedaqog alimlər öz araşdırmalarında mənəvi tərbiyənin mahiyyətini açmağa səy göstərmiş, xüsusi ilə sovet rejiminin tələblərini sındırmağa müstəqillik və dövlətçilik baxımından problemin ayrı-ayrı aspektlərini əsaslandırmışlar.

Azərbaycan pedaqoqlarından prof. Ə.Ş.Həşimov və prof. F.B.Sadiqova görə, mənəvi tərbiyə dedikdə "adamın özünə, başqalarına (dosta, tanısa, böyüyə, qadına, kişiye, başqa xalqlara və s.), əməyə, vətənə, ictimai quruluşa, ictimai - siyasi qrup və təşkilatlara, dövlətə və s. olan münasibətinin şüurlu surətdə formalaşması nəzərdə tutulur". Prof. B.A.Əhmədov və prof. A.Q.Rzayev mənəvi tərbiyəni müəllimin rəhbərliyi altında şagirdin xeyir və şər, yaxşı və pis, ədalətli və ədalətsiz işlərə, hərəkətlərə münasibətlərinin formalaşdırılması və bu münasibətlərə uyğun adətlərin yaradılması prosesi hesab edirlər. Prof. A.N.Abbasov və prof. H.Ə.Əlizadənin fikrincə, "mənəvi tərbiyə, bir tərəfdən, mənəvi şüuru və hissləri, mənəvi təsəvvür və anlayışları, mühakiməni, digər tərəfdən isə mənəvi davranışı formalaşdırır" (3, s.5).

M.Ə.Muradxanovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Pedaqogika" kitabında mənəvi tərbiyənin məqsədinin məktəbliləri kommunizmin əxlaq kodeksi prinsipləri ruhunda tərbiyə etməkdən ibarət olduğu göstərilir.

N.M.Kazımovun, Y.R.Talıbov, Ə.A.Ağayev, İ.N.İsayev və A.İ.Eminovun, Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmovun, M.A. İsimxanovun dərslik və dərs vəsaitlərində mənəvi tərbiyə məsələsindən ayrılıqda bəhs olunmamışdır.

Pedaqoji ədəbiyyatda mənəvi tərbiyənin vəzifələri barədə də müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Azərbaycan pedaqoqlarından Ə.Ş.Həşimov: 1. Yüksək əxlaqi şüur; 2. Nəcib insani hisslər; 3. Mənəvi təcrübə və bəşəri davranış normaları formalaşdırmaq; B.A.Əhmədov və

A.O.Rzayev: 1. Davranış normalarını düzgün mənimsəmək; 2. Şagirdlərə nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu əməli şəkildə dərk etdirmək; 3. Polyar (əks zidd) anlayışların dialektikasına diqqət yetirmək ... Y.R.Talıbov, Ə.A.Ağayev və b. 1. Mənəvi şüurla davranışın, sözlə işin vəhdətini təmin etmək; 2. Təbiətə qayğılı münasibət tərbiyə etmək; A.N.Abbasov: 1. Şəxsiyyətin mənəvi simasını formalaşdırmaq; 2. Böyüməkdə olan nəsil tədricən cəmiyyətin mənəvi normalarının yerinə yetirilməsinə hazırlamaq; 2. Fəal həyat mövqeyi tərbiyə etmək; Həqiqi vətənpərvər yetişdirmək; 5. Milli iftixar hissi aşılmaq; 6. Böyüyə, öz valideynlərinə, qadına hörmət hissləri tərbiyələndirmək; 7. Öz ailəsinin qədrini bilən, şərəf və ləyaqət hisslərinə malik, sədaqətli və doğruçu şəxsiyyət yetişdirmək; 8. Obyektiv, prinsipal çətinliklərdən qorxmayan, mərd, cəsur insan tərbiyə etmək vəzifələrini irəli sürmüşlər (3, s.6).

Ə.İ.Nicatov "Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə" kitabında şəxsiyyətin inkişafında ailə, uşaq bağçası və məktəbdə həyata keçirilən işləri önə çəkərək məsələnin mahiyyətini açıqlamış, gənclərin tərbiyəsinin yeni yollarını vermişdir (8, s.36).

N.Pza mənəviyyat sözünü izah edərkən "Mən" sözünün üzərində dayanaraq yazır ki: Mənəviyyat ərəb dilindən alınmış istilahdır və kökündə "mən" dayanır və insan fərdinin - şəxs və şəxsiyyətin, ailə və millət övladı-vətəndaş kimi borcunu, haqqını, düşüncə tərzini əhatə edir (7, s.14).

Psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev şəxsiyyətin formalaşmasının etno-psixoloji əsaslarını araşdırmışdır. R.Əliyev yazır ki, "Milli xüsusiyyətlərin, milli özünütəşəbbüsünün çoxsaylı atributları vardır. Bunlar isə həm ümumbəşəri, həm fərdi, yalnız o xalqa məxsus olan xüsusiyyətləri əks etdirir.

Xalqın kimliyi, onun mənəviyyatı da daim tərbiyə edilməli, cəllanmalıdır. Milli hiss, milli şüur, milli xarakter və s. bir tərəfdən xalqın adət-ənənələrində davranışında, dünyagörüşündə özünü göstərsə, eyni zamanda adət-ənənə davranış, həyat təzi özləridə milli hisslərə, milli şüura, milli xarakterə təsir göstərir (5, s.38).

Professor N.M.Kazımov tərbiyənin mənəvi dəyərlərlə bağlılığını izah edərək davranış tərzinə üstünlük verərək yazır ki, "tərbiyə işi mənəvi dəyərlərin ayrılmaz cəhəti olan davranış tərzlərini də əhatə edir. Mənəvi dəyərlər müvafiq bacarıq və vərdislərlə möhkəmləndirilir. Əks təqdirdə tərbiyə zamanı hər hansı mənəvi dəyərin zəruriliyi barədə aparılan söhbət barədə aparılan söhbət elə söhbət olaraq qalır (6, s.252).

Problemlə əlaqədar ədəbiyyatın təhlili göstərir ki:

1. Ədəbiyyatın bir qismi sovet rejimi şəraitində yaradıldığından onun əsas qayəsi kommunist, sovet ideologiyasına xidmət etmək, böyüməkdə olan nəslə "kommunizm qurucusunun "xalq kodeksi", "inkişaf etmiş sosializm" cəmiyyəti ideyalarına sadiqlik ruhunda tərbiyə etməyin nəzəriyyə və təcrübəsini ümumiləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi nəşr olunmuş pedaqoji ədəbiyyatda da hələ az-çox öz təsirini saxlamışdır;

2. Böyüməkdə olan nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi pedaqoji problem kimi XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından sonra irəli sürülmüşdür;

3. Problem qismən öyrənilsə də hələlik kompleks şəkildə araşdırılıb ümumiləşdirilməmişdir;

4. Problem öyrənilərkən əsas obyekt olaraq orta məktəbin ümumtəhsilin orta pilləsi (V-XI siniflər) kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

5. Bütün bunlar müstəqillik şəraitində əsas təhsil pilləsi şagirdlərinin xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsinin nəzəriyyə və təcrübəsini öyrənilməsi ümumiləşdirməyin zəruriliyini zamanın çox vacib elmi-tədqiqat vəzifələri sırasına çıxarmışdır (3, s.61).

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər / N.Abbasov. Bakı, 2009.
2. "Azərbaycan" qəz., 2004, 12 noyabr.
3. Qasımova L. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən L.N.Qasımova; elmi red. H.Ə.Əlizadə. Bakı: Nurlan, 2004.

4. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı, 2000.
5. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000.
6. Kazımov N.M. Milli pedoqogika yollarında. Bakı, 2001.
7. Pza N. Təhsilin dili, mənəviyyəti və mədəniyyət. Bakı, 2000.
8. Nicatov Ə.İ. Mənəviyyət, gözəllik, tərbiyə. Bakı, 1913.

С.Вахабова

**Анализ проблемы морального воспитания учащихся
в педагогической литературе**

Резюме

Статья посвящена анализу морального воспитания в педагогической литературе. Автор раскрывая суть морального воспитания, затронул ее исторические корни и отметил важность ее совершенствования

Автор также отмечает, что в некоторых педагогических литературах преобладает советская идеология и идея воспитания создателя коммунизма.

Данная тема была исследована на основе учебников по истории Азербайджана.

S.Vahabova

**Analysis of the problem of moral nurturing students
in pedagogical literature**

Summary

The article deals with the analysis of pupils spiritual upbringing in the pedagogical literature. The author analyzed the historical roots of a spiritual upbringing by explaining its essence, and noted that here is a need for improving the national and moral values according to time.

The author affirms that a soviet ideology dominated in some pedagogical literature on this matter, and the idea of forming a builder of communism influenced greatly in this regard .

Setting of the problem in a pedagogical literature requires investigating a matter as a whole based on Azerbaijan history books.

Rəyçi: t.e.d., prof. M.İ.Əmrahov

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

F.İ.ZAHİDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN İXTİSAS DİLİ KİMİ
TƏDRİSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ**

Açar sözlər: *təlim konteksti, kommunikativ yanaşma, radikal xarakterli dəyişikliklər, problem və çətinliklər, tələbə-yönlümlülük prinsipi*

Ключевые слова: *учебный контекст, коммуникативный подход, радикальные изменения, проблемы и трудности, принцип ориентации на интересы и потребности студентов*

Key words: *teaching and learning context; communicative approach, radical changes, problems and difficulties, learner-centeredness*

Son illərdə Azərbaycan Təhsil Sisteminin Avropa Təhsil Sisteminə inteqrasiyası istiqamətində ciddi islahatlar aparılır. Bu gün qarşımızda duran əsas məqsədlərdən biri müxtəlif sahələrdə çalışan, ölkəmizi dünya miqyasında layiqincə təmsil etməyə, eyni zamanda dünya təcrübəsindən lazımi səviyyədə bəhrələnmə bilən, qloballaşma dövründə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Müasir dünyada global dil statusunu qazanmış ingilis dilinin Avropa Təhsil Məkanında qəbul edilmiş standartlara uyğun olan səviyyədə öyrənilməsi və öyrədilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edən ən önəmli məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ingilis dilinin tədrisi sistemində ciddi, radikal xarakterli dəyişikliklər aparılmalı, müasir dövrün tələblərinə cavab verən innovativ metodlar tətbiq edilməlidir.

Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin Avropa standartlarına uyğun şəkildə təşkil etmək üçün tədris prosesində istifadə edilən metod və üsullar, dərslik və dərs vəsaitləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yenidən baxılmalı, təlim prosesinin təkmilləşdirilməsini təmin edən lazımi dəyişikliklər həyata keçirilməlidir.

Tədris prosesini təkmilləşdirmək üçün ilk növbədə ingilis dilinin müəyyən təlim kontekstində öyrənilməsi və öyrədilməsinin məqsədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, müasir metodikanın aparıcı prinsiplərindən biri olan tələbə-yönlümlülük prinsipi tədris prosesinin məqsədlərini müəyyənləşdirərkən, ilk növbədə tələbələrin tələbat, ehtiyac və maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir. Tədrisin məzmunu bilavasitə irəli sürülən məqsədlərdən asılıdır. onu da qeyd etmək lazımdır ki, «İngilis dilini öyrənmək, bu dilə yiyələnmək nə deməkdir?» sualını cavablandırmaq heç də asan deyil. Bəziləri, ənənəvi olaraq, hər hansı xarici dilə yiyələnməyi dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetikanın, yəni dilin sisteminin mənimsənilməsi kimi başa düşürlər (1; 2). Digərləri xarici dilin mənimsənilməsinə əsas nitq fəaliyyəti növləri olan oxu, yazı, danışq və dinləyib-anlama vərdişlərinə yiyələnməkdə görürlər (7). Lakin metodist-alimlərin və xarici dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti qloballaşma dövründə dillərin tədrisində əsas istiqamət kimi qəbul edilmiş kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən prinsiplər üzərində qurulmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. İngilis dilinin tədrisi zamanı meydana çıxan problem və çətinliklərdən danışarkən, qeyd edilməlidir ki, digər dillərdən fərqli olaraq, ingilis dilinin daşıyıcılarının kim olduğunu qətiyyətlə demək o qədər də asan deyil (3). İngilis dilindən yalnız İngiltərə deyil, həm də dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları, Şotlandiya, Uels, Şimali İrlandiya, Cənubi İrlandiya Avstraliya, Yeni Zelandiya və bir çox digər ölkələrdə ana dili və dövlət dili kimi istifadə edilir.

Dünya şöhrətli alim Deyvid Kristal belə hesab edir ki, ingilis dili bu dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş hər bir insana məxsusdur. Bununla əlaqədar olaraq onu demək lazımdır ki, tədqiqatçı-alimlərin gəldiyi qənaətə görə, ingilis dilinin əmələ gəlməsi heç də İngiltərə deyil,

hazırda Almanıyanın şimali-qərbində yaranmış qədim dialektlərlə bağlıdır (4). Vaxtilə yalnız İngiltərədə 3 milyona yaxın insan tərəfindən istifadə edilən ingilis dili bu gün 300 milyon dil daşıyıcıları tərəfindən ana dili kimi istifadə edilir. Eyni zamanda, 300 milyona qədər insan ingilis dilindən müntəzəm olaraq ikinci dil kimi istifadə edir (7, s.48-50). Dil daşıyıcıları olmayan, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən insanların sayı bu dilin daşıyıcıları olan insanların sayından xeyli artıqdır. Beləliklə, əminliklə demək olar ki, bu gün ingilis dilindən professional məqsədlərlə və gündəlik həyatlarında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanların böyük əksəriyyəti İngiltərənin hüdudlarından kənarda yaşayır. Bu gün ingilis dili dünyanın əksər ölkələrində yaşayan, milli-mədəni mənsubiyyəti müxtəlif olan insanlar arasında kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edilir və müasir dünyada «lingua franca», yəni qlobal miqyasda əsas ünsiyyət dili kimi qəbul edilir. Məlum olduğu kimi, müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda ingilis dilini öyrənənlərin məqsədləri müxtəlifdir. Belə ki, bu gün ingilis dili xarici dil kimi (EFL – English as a Foreign Language), xüsusi məqsədlərlə (ESP – English for Specific Purposes), akademik məqsədlərlə (EAP – English for Academic Purposes), mədəniyyətlararası səviyyədə ünsiyyət üçün (ELF – English as a Lingua Franca), professional məqsədlərlə, yəni ixtisas dili kimi (EPP – English for Professional Purposes) və digər məqsədlərlə öyrənilir. Qloballaşma dövründə ingilis dilini öyrənənlərin böyük qrupunu bu dili ikinci dil kimi öyrənənlər təşkil edir (ESL – English as a Second Language). Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mütəxəssislər EFL və ESL arasında, yəni ingilis dilinin xarici dil kimi və ingilis dilinin ikinci dil kimi tədrisində heç bir fərq görmür və əslində tamamilə fərqli olan bu qrupları eyniləşdirmək tendensiyası mövcuddur. Lakin biz bu iki qrupda mühüm fərqlərin olduğunu qeyd edən mütəxəssislərin mövqeyinə qoşularaq, belə hesab edirik ki, burada həm ingilis dilinin öyrənilməsi və öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələri, həm də müvafiq olaraq, tədrisin məzmunu, tədris prosesində istifadə edilən metod və üsullar, dərslik və dərs vəsaitləri, digər təlim materialları fərqli olmalıdır. İngilis dilinin ikinci dil kimi öyrənilməsi halda dilöyrənənlər dil mühitində olduğu halda, bu dili xarici dil kimi öyrənənlər dil mühitindən məhrumdurlar. Tədris prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi üçün bu mühüm faktor mütləq nəzərə alınmalıdır. İngilis dilinin professional məqsədlərlə tədris edildiyi dil fakültələrində tədris prosesinin məzmununu müəyyənləşdirmək üçün bu dilə ixtisas kimi yiyələnmək üçün tələbələrin hansı linqvistik vahidlərin, hansı söz və qrammatik strukturların, hansı səs və intonasiya strukturlarına, hansı nitq modellərinə yiyələnməli olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Hər bir təlim kontekstində irəli sürülən məqsədlərdən asılı olaraq, mənimsənilməli olunan linqvistik vahidlər, prioritet olan nitq modelləri haqqında qərar qəbul edilməlidir. Dil fakültələrində irəli sürülən əsas məqsəd ixtisas dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanmasıdır. İxtisas dili olan xarici dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş mütəxəssis hansı bilikləri mənimsəməli, hansı vərdiş, bacarıq və kompetensiyalara yiyələnməlidir? İxtisas dili olan xarici dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmək heç də dilin lüğət tərkibində olan sözlərin dildə mövcud olan linqvistik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturlarının, nitq modellərinin mənimsənilməsi demək deyil. Şübhəsiz, tələbələrin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, onların öyrəndiyi linqvistik strukturların, nitq modellərinin sayı nə qədər çox olarsa, onların linqvistik və nitq imkanları da böyük olar. Lakin əsas məqsəd xarici dili ixtisas kimi öyrənən tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir. Müasir metodikada prioritet kimi qəbul edilmiş kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativ prinsipidir. Kommunikativ kompetensiyanı təşkil edən əsas komponentlər aşağıdakılardır: qrammatik (lingvistik), kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ kompetensiyanı təşkil edən kompetensiyaların hər biri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kommunikativ kompetensiyanın ayrılması komponentləri olan qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalar kompleks, interaktiv, integrativ şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Dil fakültələri tələbələrində ingilis dilində so-

siomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi bizim təlim kontekstində lazımı səviyyədə tədqiq edilməmiş və hələ də həllini tapmamış problemlərdən biridir.

İngilis dili fakültəsində ixtisas dilinin tədrisi prosesi kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edilməli, kommunikativlik prinsipi üzərində qurulmalıdır. Lakin tədris prosesinin məzmununu müəyyənləşdirərkən birinci növbədə dil fakültələrində ingilis dilinin hansı variantının və yaxud variantlarının prioritet olduğu müəyyən edilməlidir. Belə hesab edirik ki, ingilis dilinin ixtisas dili kimi tədris edildiyi dil fakültələrində üstünlük Britaniyada qəbul edilmiş «standard English» sözünün hansı məna kəsb etdiyi müəyyən edilməlidir. Sözü gedən kontekstdə «standard» sözü müəyyən xüsusiyyətlərinə görə müəyyən qrup dil istifadəçiləri tərəfindən qəbul olunmuş, norma hesab edilən qrammatik, leksik, tələffüz, yazı, danışiq və s. əlamətlərdir. Məsələn, Britaniyada qəbul edilmiş yazılı ingilis dilinin variantı yazılı ingilis dilinin Amerika variantından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Dil fakültələrində ingilis dilinin hansı variantına üstünlük verilməlidir? Bu suala cavab əslində bu və ya digər sosial mühitdə olan münasibətlərlə bilavasitə bağlıdır. Britaniyalılar belə hesab edirlər ki, Britaniya variantı üstündür. Müvafiq olaraq, amerikalılar, avstraliyalılar və digərləri özlərinin variantlarını üstün hesab edirlər. İngilis dilini öyrənənlər üçün bu əlavə problemlər yaradır. Belə ki, biz tədrisin obyektini müəyyən etməkdə çətinlik çəkiriksə, tədris prosesini səmərəli təşkil etmək qeyri-mümkündür. Zənnimizcə, dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisi prosesi ingilis dilinin Britaniya variantı əsasında qurulmalıdır.

Sosiomədəni kompetensiyadan danışarkən qeyd edilməlidir ki, burada əsas diqqət ingilis dilinin müxtəlif sosial kontekstlərdə istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirilməlidir. Burada sosial mühitin ingilislərə olan təsiri və ingilislərin sosial-mədəni mühitə olan təsiri tədqiq olunmalıdır. Belə ki, formal və qeyri-formal situasiyalarda istifadə edilən linqvistik vahidlər fərqli olur. Məsələn, işə qəbul olunmaq üçün keçirilən müsahibələr zamanı istifadə olunan linqvistik strukturlar və nitq modelləri ailədə aparılan söhbətlər zamanı istifadə edilən linqvistik strukturlardan və nitq modellərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Eyni zamanda, istifadə edilən linqvistik vahidlər və nitq modelləri kommunikasiya iştirakçılarının ictimai statusundan bilavasitə asılıdır. Kommunikasiya iştirakçıları olaraq, biz düzgün seçim etmədiyimiz halda, formal kontekstin qeyri-formal kontekstə çevrilməsinə səbəb oluruq. Bu isə, əksər hallarda, kommunikasiya iştirakçılarının onlarda olan kommunikativ niyyətlərə nail olmağa mane olur, nəticə etibarilə kommunikasiya prosesinin uğursuzluğuna gətirib çıxarır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində ingilis dilini öyrənən milyonlarla insanların məqsədi ingilis dilini tədqiq etmək, bu dili sistem səviyyəsində öyrənmək deyil, əsas məqsəd mənim-sənilməmiş bilikləri praktikaya tətbiq etməkdən, ingilis dilində danışmaq, yazmaq və bu dildə danışan insanların fikir və ideyalarını adekvat şəkildə başa düşməkdən ibarətdir. əksər hallarda dilöyrənənlər Britaniyada qəbul edilmiş «Standard English» variantına üstünlük verirlər (6). İngiltərə, Şotlandiya, Şimali İrlandiya, Uelm, Şimali Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi İrlandiya və dünyanın bir çox digər ölkələrində ingilis dili sahəsində araşdırmalar ingilis dili, ingilis ədəbiyyatı, linqvistika, ingilis filologiyası fakültə və bölmələrində aparılır. İngilis ədəbiyyatı sahəsində aparılan araşdırmalar yalnız mətnlərin təhlili ilə məhdudlaşmır. Mətnlərin kim tərəfindən yazıldığı, kim üçün yazıldığı, yəni onların potensial oxucuları kim olduğu, mətnlərin yazıldığı sosial və siyasi mühit və s. bu kimi məsələlər təhlil edilir. Bu sahədə araşdırmalar aparılarkən mədəniyyət faktoru, mətnlərin bu cəhətdən nə dərəcədə dəyərli olması faktorunun nəzərə alınması mütləqdir. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələr linqvistik öyrənməlidir. Bunların öyrənilməsində əsas məqsəd linqvistik savada malik olan dildəşiyiciləri səviyyəsinə uyğun olan səviyyədə ixtisas dilinə yiyələnmiş professional kadrların – tərcüməçilərin, filosofların, ingilis dili müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Müasir dünyada ingilis dili müxtəlif sahələrdə və fərqli məqsədlərlə istifadə edilir. İngilis dilinə yiyələnmiş səriştəli istifadəçilər rəsmi və qeyri-rəsmi dil arasında fərqləri dərhal görür, tələffüzünə görə. Amerikalını Britaniyalıdan fərqləndirə bilir (5).

Qloballaşma dövründə ingilis dili müxtəlif, fərqli tərzlərdə və formalarda istifadə edilir. Dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsində və öyrədilməsində əsas məqsəd dil öyrənənlərə, xüsusilə də dili professional məqsədlərlə öyrənən dil fakültələri tələbələrinə dildə olan norma və qaydalara riayət etməklə, dil daşıyıcıları və dil istifadəçiləri ilə adekvat şəkildə ünsiyyət qurmaq, fikir və ideyalarını, mövqe və münasibətlərini həmsöhbətlərinə çatdırmaq, kommunikasiyanın iştirakçıları tərəfindən deyilənləri adekvat şəkildə qavramaq qabiliyyətini aşılamaqdan ibarətdir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək lazımdır ki, milli-mədəni mənsubiyyəti müxtəlif olan arasında effektiv kommunikasiyanın qurulması məsələsini əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşdirən ingilis dilinin müxtəlif forma və variantlarının mövcudluğu faktorunun nəzərə alınması dil fakültələrində ixtisas dilinin təlim prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsini təmin edən şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Bakı, 1974.
2. Barsuk R.Y. Xarici dilin təlimi metodikasının bəzi məsələləri. Azərbaycan məktəbi, 1965, №8, s. 9-33.
3. Chesire, J., V.Edwards and P.Whittle (1993). Non-standard English and dialect levelling. In J.Milroy and L.Milroy (eds.), Real English: The Grammar of English Dialects in the British Isles. London. Longman; 53-96
4. Crystal, D. (2004). The Stories of English London: Penguin.
5. Prodromou, L. (1992). "What culture? Which culture. Cross-cultural factors in Language Learning; ELT journal, 4, 6, 1, 39-50
6. Williams, A. (2007) Non-standard English and education. In D.B.Britain (ed.), language in the British isles. Cambridge; Cambridge universing Press, 401-16.
7. Берман И.М., Бухбиндер В.А Ситуативность в обучении устной речи. // Иностранные языки в школе. М., 1964, № 5, 9-13

Ф.И.Захидова

Некоторые особенности обучения английскому языку как специальности

Резюме

В статье рассматривается проблема обучения английскому языку студентов языкового вуза. Использование языка предполагает нечто большее, чем знание грамматики и лексики. Человек, владеющий только лингвистической компетенцией, не способен адекватно общаться на языке. Незнание языка является совершенно очевидным препятствием, делающим невозможным общение. В случае незнания норм общения в разных культурах последствия являются менее очевидными, но оказывают самое негативное влияние на процесс речевого общения. Для того, чтобы предотвратить случаи непонимания и неправильного познания, следует строить процесс обучения речевой коммуникации и учётом различий в культурах.

F.I.Zahidova

Some peculiarities of teaching English for Professional Purposes

Summary

The article deals with the problem of teaching English to language university students. There is more to using a language than knowing its grammar and vocabulary. A person who has only linguistic competence would be unable to communicate. When a language is not shared there is a very apparent barrier to communication. With cultural conventions, consequences may be less apparent, but more damaging. Consequently, practical decisions, must be made about how to avoid misunderstanding.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova
Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2018*

Ш.Ш.КОЧАРЛИ

Азербайджанский государственный
педагогический университет
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ МЕСТОИМЕННИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИКТ НА УРОКАХ РКИ

Ключевые слова: информационно-коммуникативная технология, разряды местоимений, межкультурная коммуникация.

Açar sözlər: informasiya-komunikasiya texnologiyaları, əvəzliliklərin növləri, mədəniyyətlərarası kommunikasiya.

Key words: information-communication tools, level of pronoun, intercultural communication.

Использование информационных технологий (ИКТ) является одной из актуальных проблем современной методики преподавания русского языка в азербайджанской школе.

Использование ИКТ на уроках дает высокие результаты: развивает творческие, исследовательские способности учащихся, повышает их активность, способствуя интенсификации к более осмысленному изучению материала, приобретению навыков самоорганизации, превращению систематических знаний в системные; помогает развитию познавательной деятельности учащихся и интереса к предмету; развивает у школьников логическое мышление, значительно повышает уровень рефлексивных действий с материалом, изучаемым на уроках (1).

Во время урока школьник чувствует потребность в знаниях. Ему не терпится узнать, что будет дальше. От внешней мотивации появляется интерес к предмету русскому языку. Учащему интересно при помощи компьютера усваивать новый материал, проверять свой уровень знаний.

Школьная программа по русскому языку предусматривает изучение частей речи. Мы остановимся на такой теме «Методика изучения местоимения с использованием ИКТ на уроках РКИ».

В русской речи существуют различные разряды местоимений, которыми необходимо ознакомить учащихся. Остановимся на некоторых из них, а также постараемся рекомендовать различные упражнения с использованием ИКТ (3).

Местоимение – это самостоятельная часть речи, которая указывает на предметы, признаки или количество, но не называет их. К местоимениям относятся такие разные слова, как *мы, какой-нибудь, твой, несколько, тот, он, кто, какой* и др. Таких слов в русском языке немного, всего несколько десятков, но они очень употребительны.

К личным местоимениям относятся: я, мы, ты, вы, он, она, оно, они. Они бывают единственного и множественного числа. Изменяются по падежам. С помощью личных местоимений можно составить диалог (я, мы, ты, вы), на лиц, не участвующих в нём, а также те, которые указывают на предметы (он, она, оно, они).

МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Я и мы, ты и вы, он, она, оно, они – Все слова отличные, Важные и личные. Это, без сомнения, Все местоимения.

	Единственное число	Множественное число
1-е лицо	Я	Мы
2-е лицо	Ты	Вы
3-е лицо	Он, Она, Оно	Они

Лемма

Возвратное местоимение себя не имеет лица, числа, рода и именительного падежа. Может относиться к личному местоимению любого лица и числа, и к имени существительному, например: *Я обвиняю себя. Ребята купили себе два мяча.* Местоимение *себя* указывает на того, о ком говорят, а также на то, что действие направлено на лицо, производящее это действие. Например: *Мать совсем не жалеет себя! Ребята думали только о себе.*

Возвратное местоимение СЕБЯ

кого?

На старой фотографии он узнал друга.

кого?

На старой фотографии он узнал себя.

Во втором предложении совершаемое действие направлено на само действующее лицо.

Притяжательные местоимения мой, твой, наш, свой изменяются по родам, числам и падежам и согласуются с существительными в роде, числе и падеже, например: *мой карандаш, твоя ручка, наше дело, ваши проблемы.* Притяжательные местоимения указывают на принадлежность лицу: *пошу передать тете мой привет.*

К указательным местоимениям относятся слова: *этот, тот, такой, таков, столько: этот дом, такой сад,* а также малоупотребительные местоимения *сей, таковой, этакий.* Например: *Кто не работает, тот не ест. Эта машина всегда стоит у нас во дворе. Столько снега мы никогда ещё не видели.* Указательное местоимение *тот* из первого примера указывает на предмет, *эта* из второго предложения – на признак предмета, *столько* из третьего – на количество.

Вопросительные местоимения указывают на предметы, признаки, количество, служат для выражения вопроса и употребляются в вопросительных предложениях. К вопросительному местоимению относятся слова: *кто, какой, сколько, чей.* Например: *сколько Вам лет? Который час? Кто звонил? Сколько человек придёт на праздник?* В этих предложениях использованы вопросительные местоимения *кто? который? сколько?*

Вопросительные местоимения

Относительные местоимения так же, как вопросительные, указывают на предметы, признаки, количество, но при этом служат для связи частей сложноподчинённых предложений. В этот разряд входят те же слова, что и в разряд вопросительных местоимений: *кто, что, какой, чей, который, каков, сколько*. Например: *Сестра не знает, кто звонил. Скажите, пожалуйста, который час. Нужно посчитать, сколько человек придёт на свадьбу.*

Отрицательные местоимения образуются от вопросительных при помощи частиц НЕ и НИ, при этом НЕ всегда – под ударением: *никто, ничего*.

Существует два типа отрицательных местоимений – с приставкой *не-* (это слова *некого, нечего*) и с приставкой *ни-* (*никто, ничто, никакой, ничей*). Отрицательные местоимения *некого* и *нечего* не имеют формы именительного падежа. Слова *некто* и *нечто* относятся к разряду неопределённых местоимений. Например: *Мне на празднике делать нечего. У них нет никаких домашних животных.*

Ниже мы рекомендуем эффективную систему упражнений, которые помогут учителям русского языка в преподавании местоимения.

Упражнение 1. Рассмотрите картинку на слайде. Выполните упражнение.

Притяжательные местоимения

Выпишите те предложения, в которых употреблены личные местоимения в значении притяжательных.

1. Я его не знаю
2. Его книги очень интересны.
3. Я не замечал их во время игры.
4. Их дом был выкрашен синим.
5. Я принес её сумку.
6. Вы не могли бы её предупредить?

Упражнение 2. Вставьте на месте пропуска притяжательные местоимения

1) рубашка ближе к телу. 2) Хороша Маша, да не 3) Всякому овощу ... время. 4) Тебе нужна правда или... двоюродный брат? 5) В ... гнезде и ворона коршуну глаза выклюет.

Упражнение 3. Замените существительные местоимением *он, она, оно* или *они*.

1. Преподаватель уехал в Москву. ... будет участвовать на конференции молодых ученых. 2. Моя сестра приехала сегодня днём. ... принимала участие на соревнованиях по шахмату. 3. Студенты поехали на экскурсию в музей. ... всегда по выходным дням посещают музеи. 4. Крестьяне долго находился на поле. ... было засеяно недавно.

Упражнение 4. Найдите указательные местоимения, укажите их падеж.

1. Хорошо того учить, кто слушает. 2. Кто много обещает, тот мало делает. 3. Кто грамоте горазд, тому не пропасть. 4. Какова яблоня – таковы и плоды. 5. Чего сам не любишь – того людям не желай.

Упражнение 5. Назовите местоимения, которые показаны в кроссворде.

		М	о	й		
	с	Е	б	е		
	в	С	я	к	и	й
к	о	Т	о	р	ы	й
	т	О	т			
	н	И	к	т	о	
с	а	М	ы	й		
	н	Е	к	т	о	
		Н	а	ш		
о	н	И				
	н	Е	к	т	о	

Упражнение 6. Вставьте нужные формы местоимений в предложения.

1. Что ты знаешь о (он)? 2. Почему ты едешь к (она)? 3. Он не любит (я). 4. Кто с (вы) поедет в Киев? Какие отношения между (ты) и (она)? 5. Я не хочу говорить с (они) об этом. 6. Он постоянно думает о (она). 7. Не говори (он) об этом. 8. Я часто встречаю (она) на праздниках.

Упражнение 7. К данным ответным репликам подберите реплику-вопрос, используя вопросительные местоимения. Запишите восстановленный диалог.

- ...?
- Мне пятнадцать лет
- ...?
- Мой любимый цвет – желтый.
- ...?
- Это моё пальто.
- ...?
- В школу я обычно добираюсь за 10 минут.
- ...?
- Я болею уже вторую неделю.
- ...?
- Это мамин компьютер.

Упражнение 8. Прочитайте. Определите падеж местоимения *себя* и скажите, к какому лицу оно относится.

1. Твоя сестра рассказала подруге о себе очень мало. 2. Мы огляделись и увидели вокруг себя много людей. 3. Истинный друг должен быть чистосердечным не только в хорошие дни, но и в тяжелые, и показать себя с хорошей стороны. 4. Дочь сказала маме: «Я возьму с собой альбом с фотографиями». 5. Отец думал не о себе, а о нас. 6. Лейла взяла себе конфеты. 7. Надо любить и уважать себя, чтобы другие также относились к тебе. 8. Рустам всегда держит при себе блокнот и ручку. 9. Дети положили перед собой альбомы и цветные карандаши и стали рисовать.

Упражнение 9. Выучите наизусть стихотворение с отрицательными местоимениями.

Про Ничего.
Жило-было Ничего,
Не умело ничего,
Не хотело ничего.
Взад-вперёд оно ходило

И ни с кем не говорило,
Никого не замечало.
Лучше всех себя считало.
А про это Ничего
И сказать-то НЕ-ЧЕ-ГО!

(И. Михайлова)

Упражнение 10. Спишите предложения. Вместо точек вставьте местоимения *никто*, *ничто* или *некого*, *ничего* в нужном падеже. В местоимениях поставьте ударения:

1. Мы не говорили ... 2. Нам говорить было ... 3. Он не посоветовался... 4. Ему ... было посоветоваться. 5. Мы не боимся ... 6. Нам бояться ... 7. Открыть дверь было ... 8. Ребёнок не слушается ... 9. Мне ... радоваться. 10. Он не заботится ... 11. Нам беспокоиться... 12. Я не встретился... 13. Меня благодарить ... 14. Им спорить ... 15. Ждать нам было ... 16. Надеемся работой руководить ... 17. Сам виноват, жаловаться...

В заключение хочется отметить, что в последние годы школы республики оснащаются компьютерами, и в практике работы информационно-коммуникативные технологии (ИКТ) заняли важное место в системе обучения: они являются помощниками учителя, но никак не заменяют, а тем более не вытесняют его. Главную роль в обучении по-прежнему играет учитель, его творческая мысль, направляющая учебный процесс в целом.

Литература

1. Баранников И.В., Бойцова А.Ф., Карашева Н.Б. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. Л.: Просвещение, 1981.
2. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку. Под ред. редакцией И.П.Лысаковой. М.: Владос. 2004.
3. А.Н.Щукин. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Высшая школа, 2003.

Ş.Ş.Köçərli

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində informasiya kommunikativ texnologiyaları istifadə etməklə əvəzliyin öyrənmə metodikası

Xülasə

Məqalə Azərbaycan orta ümumtəhsil məktəblərində aktual problemlərindən biri sayılan rus dilinin tədrisi məsələsinə həsr olunub. Əvəzliyin nitqdə böyük əhəmiyyəti vardır. Əvəzlik hər hansı nitq hissəsindən olan sözün yerindən çıxış etməklə təkrarı və yoruculuğu aradan qaldırır. Məqalə də nəzəri materialla yanaşı praktik tapşırıqla da yer verilmişdir.

Sh.Sh.Kocharli

A method of learning pronoun by the use of information technologies of communication in teaching Russian as a foreign language

Summary

This article is dedicated to one of the actual problems related to study of Russian language in secondary schools where education is conducted in Azerbaijan language. The pronoun plays a great role in speech. The pronoun prevents the repetition and avoids the boringness. In article, practical exercises are presented as well as theoretical material.

Рецензент: д.ф.н. Л.О.Везирова

Redaksiyaya daxil olub: 23.12.2017

А.А.МАМЕДОВА

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)О РОЛИ ТЕОРИЙ НЕЧЁТКОЙ ЛОГИКИ И МЯГКИХ ВЫЧИСЛЕНИЙ
ЛЮТФИ ЗАДЕ В ИССЛЕДОВАНИИ
И РАЗВИТИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА*Ключевые слова:* теория нечёткой логики, искусственный интеллект, процессы мышления*Açar sözlər:* qeyri-səlis məntiq, süni intellekt, təfəkkür prosesi, modelləşmə*Key words:* Fuzzy Logic Theory, artificial intelligence, program for, Thought processes, modeling

В 1965 году всемирно известный учёный, профессор калифорнийского университета в городе Беркли Лютфи Заде, опубликовал статью, озаглавленную “Fuzzy sets”, где впервые ввёл термин «нечёткое множество».

Позже, открытая Лютфи Заде теория нечётких множеств и теория нечёткой логики стала разделом математики, являющимся обобщением классической логики теории множеств. Автор в своей работе понятие множества расширил допущением того, что функция принадлежности элемента множеству может иметь любые значения в интервале $(0...1)$. Заде также предложил различные логические операции над нечёткими множествами и ввел понятие лингвистической переменной, значениями которой выступают нечёткие множества. Главным предметом этой теории является построение математической модели приближённых рассуждений человека и их использование в компьютерных системах. Термин “коэффициент машинного интеллекта”, сокращенно КМИ (MIQ, Machine Intelligence Quotient) введен был введен автором Лютфи Заде для характеристики меры интеллекта создаваемых человеком систем. Сама интеллектуальная система принимается учёным, как система с высоким КМИ. (7, с.221)

Будучи преподавателем Колумбийского университета, Лютфи Заде написал статью под названием “Думающие машины – новая область в электротехнике, “которая была опубликована в студенческом журнале. В первом параграфе этой статьи он процитировал ряд заголовков, появившихся в популярной прессе того времени. Один из заголовков гласил: «Электрический мозг, способный переводить иностранные языки, создан». Его статья была опубликована в январе 1950, примерно за 6 лет до появления самого термина “искусственный интеллект”. Теория Лютфи Заде, как нечёткая логика, так и нечёткие множества, широко применяется не только на макро и микроуровне мира. Известно, что великий учёный Эйнштейн, перед смертью в Принстонской больнице, просматривая свою статью, ставшую катализатором развития квантовой механики и принесшую ему Нобелевскую премию, заявил: «Нет, это не то, траектория электронов должна вычисляться не вероятностями, а возможностями». Учёный мир сегодня понимает, что теория вероятностей основывается на двоичной логике Аристотеля, а теория возможностей на нечеткой логике Заде.

Фраза Эйнштейна: “Аллах не играет в кости с Вселенной” также знак того, что модель мира необходимо сформировать на основе нечёткой логики. Математическая деятельность стремиться к «творчеству по законам красоты». Многие математики, психологи, поэты, философы предпринимали попытки раскрыть содержание понятия красоты. Что же на самом деле есть чувство красоты? Это может быть продуктом отражения в сознании человека эстетики окружающего мира, как считают одни. Или это отражение в гармонии чисел и форм, геометрической выразительности, стройности математических формул, универсальности математических формул, математических

методов. Другие считают, что красоту продуктом ума, свободолюбия. Трудности построения систем, которые могли бы имитировать человеческие рассуждения и познавательные способности, оказались значительными, чем предполагалось ранее. Даже сегодня, имея в нашем распоряжении широкий набор мощных средств, мы все еще не способны построить машины, которые могли бы делать то, что многие дети делают с легкостью. Например, машины, понимающие волшебные сказки, способные чистить апельсин или есть пищу ножом и вилкой. Автор указывает на то, основное отличие между традиционным коэффициентом интеллектуальности КИ (IQ) и КМИ состоит в том, что КИ является более или менее постоянным, тогда как КМИ изменяется со временем и машинно-зависим. Более того, характеристики КМИ и КИ не совпадают. Например, распознавание речи может быть важной характеристикой для КМИ, но в случае КИ считается тривиальным свойством, всегда имеющимся в наличии. Пока мы не имеем даже согласованного множества тестов, чтобы измерять КМИ некоторой системы, созданной человеком, например, портативной видеокамеры. И, тем не менее, КМИ играет важную роль в изменении машинного интеллекта. Очевидно, что наступил век интеллектуальных систем. Почему для этого, потребовалось так много времени? (2, с.23-28). По мнению самого Лютфи Заде, автора теории «Нечеткая логика», «Нечеткие множества», главная причина в том, что до недавнего времени основные инструментариумы в арсенале искусственного интеллекта были сконцентрированы на манипулировании символами и логики предикатов, в то время как численные методы оказались в немилости.

Вопрос об искусственном интеллекте поднят уже несколько десятилетий. Искусственному интеллекту необходимо было так много времени, чтобы получить реальные результаты и утвердиться. Например, **понятие Ролевой интеллект (РИ) описывает** коллективное поведение децентрализованной самоорганизующейся системы. (4, с.275) Данный метод рассматривается в теории искусственного интеллекта как метод оптимизации. Этот термин был введен Херардо Бенни и Ван Цзяном в 1989 году, в контексте системы клеточных роботов. Этот метод используется как один из способов использования нечеткой логики в системах управления. Некоторые исследователи начали применять этот метод для решения сложных проблем. В 1975 году профессор Мамдани из Лондона разработал и опубликовал методику правления двигателем паровой турбины. В 1978 году Датская компания Smith разработала систему управления для печей обжига кирпича. Это было первым применением в промышленности системы на основе нечёткой логики.

Теория нечёткой логики носит многогранный характер. Это философия, математика, кибернетика. Сегодня стало вполне очевидным, что манипулирование символами и логика предикатов имеют серьезные ограничения при работе со многими проблемами мира. В теории Заде Л.А. «роль мягких вычислений и нечеткой логики в понимании, конструировании и развитии информационных интеллектуальных систем» он раскрывает нам, что сущность мягких вычислений (Soft Computing) состоит в том, что в отличие от традиционных, жестких вычислений, они нацелены на приспособление к всеобъемлющей неточности реального мира. Руководящим принципом мягких вычислений является: “терпимость к неточности, неопределенности и частичной истинности для достижения удобства манипулирования, робастности, низкой стоимости решения и лучшего согласия с реальностью”. (6, с.67) Исходной моделью для мягких вычислений служит человеческое мышление. Автор замечает, что мягкие вычисления не являются отдельной методологией. Это, скорее, объединение, партнерство различных направлений. Главными партнерами в этом объединении являются нечеткая логика, нейровычисления, генетические вычисления и вероятностные вычисле-

ния с более поздним включением хаотических систем, сетей доверия и разделов теории обучения. (6, с.352)

Итак, обобщая выше сказанное, можно дать определение: мягкие вычисления – термин, введенный Лютфи Заде в 1994 году, обозначающий совокупность неточных, приближенных методов решения задач, зачастую не имеющих решение за полиномиальное время. Такие задачи возникают в области биологии, медицины, гуманитарных наук, робастного управления, менеджмента. Сегодня «нечеткая логика», называемая как удобное средство программирования и мониторинга приложений управления технологическими процессами, систем, хорошо известна инженерам программистам. На современном этапе учёными многих ведущих научно-исследовательских институтов ведутся разработки по применению управлению искусственных нейронных сетей (инс). Принятое учёными эволюционное моделирование подтверждает теорию хаоса – математический аппарат, описывающий поведение некоторых нелинейных динамических систем, подверженных при определённых условиях явлению, известному как хаос. Этот процесс более точно описал известный философ П.Эткинс: «Мы дети хаоса, и глубоко в основе каждого изменения скрыт распад. Изначально существует только процесс рассеяния, деградация; все захлестывают волны хаоса, не имеющего причин и объяснений. В этом процессе отсутствует какая-либо изначальная цель, в нем есть только непрерывное движение, однако, как мы убедились, и в этом движении возможны различные направления, выбор которых диктуется случаем».

И этот случай был использован профессором Лютфи Заде. Сегодня стало вполне очевидным, что манипулирование символами и логика предикатов имеют серьезные ограничения при работе со многими проблемами мира. Это касается таких областей как компьютерное зрение, распознавание речи, распознавание рукописей, понимания образов, поиск в мультимедийных базах данных, планирование движений, рассуждения здравого смысла, управление неопределенностью, и многих других областей, связанных с машинным интеллектом. Главным предметом этой теории является построение математической модели приближённых рассуждений человека и их использование в компьютерных системах (1, с.338-353). Очевидно, интеллектуальное развитие любого человека требует применения в образовании не только классических, проверенных поколениями способов подхода к решаемым задачам, а также имеет место использование нетрадиционных нечётких методов решения проблемы, предлагаемые Лютфи Заде. Комплексное развитие теории нечетких множеств и нечетких моделей, создание и использование нечетких систем, нечетких инструментальных программных средств значительно расширяет среду их приложений и число решаемых проблем, в таких областях, как экономика, управление, экология, разработка и эксплуатация месторождений и многое другое. (8, с.352)

Обработка данных, измеренных системами дистанционного зондирования, с помощью методов нечеткой математики открывает принципиально новые возможности для измерений в условиях сильных помех, неопределённости и нестабильностей, обеспечивая при этом метрологические корректные результаты измерений на выходе таких систем.

Естественно, эта проблема касается также и задачи корректного включения в систему распознавания субъективных знаний пользователей, опыта и знаний оператора и объективных данных обработки результатов мониторинга исследуемой территории. Однако при практической реализации пользователь наталкивается на ряд трудностей, которые обусловлены сложностью, многоэтапностью процедур обработки и отсутствием однозначных процедур перехода от совокупности, дистанционно измеренных величин к определению видов и состояний объектов земной поверхности. Научные результаты учёного в Лютфи Заде помогли создать искусственный интеллект. Его

теория впечатлений, применяемая в компьютерах, где в качестве гранул информации используются слова и предложения, а машины являются адекватной технической моделью, способной делать логические заключения на основе перцепций (впечатлений).

Сама эволюция нечеткой логики, что очень важно отметить, приведет к завершению информационной революции. Продукты этой революции видны всем: Интернет, Всемирная Паутина, мобильные телефоны, факсимильные машины и бортовые компьютеры с мощными возможностями по обработке информации стали частью повседневной жизни. Революция произошла. Центральная роль информации почти во всех наших делах становится фактом, с которым трудно не согласиться. Гораздо менее заметной, но потенциально столь же или даже более важной, чем информационная революция, революция в области интеллектуальных систем является даже более важной. Созданные человеком системы, которые обладают способностями рассуждать, учиться на своем или чужом опыте и принимать разумные решения без человеческого вмешательства являются следствием этой революции.

В заключении важно отметить и то, что за последние годы эти теории применялась в научных трудах и инженерных проектах целой плеяды учёных из различных стран, работающих в направлении развития условий развития искусственного интеллекта. Появились новые направления применения основополагающих положений этих требований, которые привели к изменению представлений, связанных с лингвистикой, математикой, физикой, химией, кибернетикой. Признание объективности и материальности окружающего мира, его существование в постоянном движении, развитии, изменении, познаваемость его закономерностей и есть отправной пункт познания.

Литература

1. Zadeh, L. A., Fuzzysets. Information and Control, Vol. 8, pp. 338-353. (1965).
2. Zadeh, L. A., Fuzzy Sets as a Basis for a Theory of Possibility, Fuzzy Sets and Systems, Vol. 1, No. 1, pp. 3-28 (1978).
3. Russell B. Introduction to mathematical philosophic London-New York, 1920.
4. Шакуров Р. Х. Эмоция. Личность. Деятельность. Казань: Центр инновационных технологий, 2001.
5. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. М.: Мир, 1976.
6. Кутюра Л. Философские принципы математики. Спб., 1981.
7. Круглов В.В. Длин М.И. Голунов Р.Ю. Нечёткая логика и искусственные нейронные сети М.: Физматлит, 2001.
8. Новак В. Перфильева И. Мочкраж И. Математические принципы нечёткой логики перев. С англ. М.: Физматлит, 2006.

A.A.Məmmədova

Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq və yumşaq hesablamalar nəzəriyyəsinin süni zəkanın öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsində rolu haqqında Xülasə

Müəllif yazır ki, Lütvi Zadənin nəzəriyyələri əsasında yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradılıb, onlar linguistika, riyaziyyat, fizika, kimya, kibernetika ilə əlaqəli dəyişikliklər etdi. Ətraf mühitin obyektiv və materialistik tanınması onun daima hərəkətdə olunmasını bildirir.

A.A.Mammadova

**On the role of theories of fuzzy logic and soft calculations by Lutfi Zade
in the study and development of artificial intelligence**

Summary

This article talks about how, thanks to the theories of Lutfi Zade, new directions for applying the basic provisions of these requirements appeared that led to a change in the concepts associated with linguistics, mathematics, physics, chemistry, cybernetics. Recognition of objectivity and materiality of the surrounding world, its existence in constant movement, development, change, cognizability of its laws is the starting point of knowledge.

Рецензент: доц. Р.А.Эйүбов

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2017

В.А.САФАРОВА

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)**МУЗЫКАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ
(к вопросу о специфических формах уроков музыки)**

Ключевые слова: музыкальное образование, музыкальное воспитание, куррикулумы, музыкального произведения, музыкальные жанр, тембры и мелодика, мугамы, азербайджанские песни

Açar sözlər: musiqi təhsili, musiqi tərbiyəsi, kurikulum, musiqi əsərləri, musiqi janrları, tembr və melodika, muğam, Azərbaycan mahnıları

Key words: musical education, musical training, curriculum, musical work, musical genre, timbre and melodic, mugham, Azerbaijani songs

В условиях современного общества неизмеримо возрастает роль и значение эстетического воспитания различными средствами искусства, музыкального в частности. Ещё Луначарский в своё время писал: «Вряд ли кто всерьёз будет интересоваться вопросом: а нужна ли вообще в жизни музыка? До такой степени слилась она с жизнью. По существу говоря, она в наши дни несравненно глубже проникает во все нормы жизни, нежели нам самим думается» (3, с.25).

Нарком Просвещения России сказал это почти сто лет тому назад, но музыкальное образование до сих пор остаётся таким же востребованным для людей, а для юного поколения – тем более. Действительно, музыка входит в каждый дом, её с удовольствием слушают не только взрослые, но и дети. Учителя некоторых школ сегодня в особенности делают упор на том, чтобы ребёнок с раннего детства приучался бы к разным видам и жанрам музыкального искусства. Учащиеся младших классов должны научиться слушать и правильно воспринимать как классическую, так и народную музыку. Кроме того, учитывая огромный поток разнообразной (и не всегда подходящей для детского слуха) музыки, необходимо отличать серьёзную от развлекательной.

На первый взгляд, может сложиться впечатление, что мы поднимаем в настоящей статье довольно праздный вопрос, потому что практически в любой азербайджанской семье родители могут дать своему ребёнку определённое музыкальное образование (как дань традиции и требования времени, с одной стороны, и менталитет восточной нации – с другой). Однако важность получения музыкального образования в младших классах национальных школ особо обосновывается в Куррикулумах, выпущенных Министерством образования Азербайджанской Республики. В документе, в частности, читаем: «Музыкальное образование учащихся младших классов «имеет крайне важное значение с точки зрения выполнения основных требований современности. Это изучение истории национальной музыки и культуры, древних азербайджанских традиций» (6, с.342).

Очевидно, что это путь к усилению эстетического и эмоционального воспитания подрастающего поколения. Отметим в дополнение, что границы музыкального обучения в младшем возрасте (домашнего и школьного совместно) весьма подвижны, и их нечёткость способна создать ложное впечатление о роли и значении музыки на уроках в начальных классах средних общеобразовательных школ.

Как считает Л.М. Кашапова, «общий процесс приобщения ребёнка к музыкальной культуре должен носить в начальной школе непрерывный, постоянный характер, начиная с самого рождения. Грамотно проведённый учителем урок должен строиться с

учётом перенасыщения современного звукового эфира различной и, между прочим, далеко не всегда подходящей для младшекласника музыки. Так что на соответствующем музыкальном уроке необходимо научить ребёнка разбираться в сложном калейдоскопе, точнее сказать, выбирать подлинно художественную музыку, которая способствовала бы его лучшему духовному развитию и эстетическому обогащению» (4, с.35).

Становится очевидным, что музыка неотрывно связана с поступью общества. Она, если так можно выразиться, представляет собой образец «овеществлённого явления» в звуках, ритмах, тембре, мелодике и т.п. Недаром идейный и методический аспекты в процессе обучения музыки в интересующем нас возрастном школьном цензе включены в национальные «Куррикулумы». В них предусматривается ясное «осознание учащимися роли музыки и искусства в общественной жизни, а также развитие художественного вкуса, музыкальных умений и навыков» (6, с.342). Более того, ученики младших классов, которые только начинают знакомиться с азами музыкального искусства, под влиянием учителя становятся не молчаливо-пассивными созерцателями разучиваемых мелодий, не умея их верно оценить, а отдельные отрезки музыкальной темы к тому же элементарно прокомментировать. В связи с правильным подходом к такому вопросу в Куррикулах конкретно указывается: «Цель музыкального образования учеников I-IV классов средних общеобразовательных школ заключается прежде всего в том, чтобы превратить их в «активных слушателей музыки» (6, с.342)». А посредством такого рода «музыкальной активации», естественно, обогащается духовный мир учащихся младших классов.

Учитывая всё вышесказанное (предупреждён – значит, вооружён»), учитель музыки в младших классах имеет возможность структурировать поурочный план. К примеру, на одном из вступительных уроков в рамках школьной Программы, а также с учётом общего IQ учащихся в схематичном виде даётся общая теория музыкального искусства. Цель урока: ввести учеников в мир музыки, объяснить им, в какой степени музыка облагораживает человека. Тем самым, образно выражаясь, можно «убить двух зайцев» (а то и несколько). Во-первых, в отношении роли самого учителя речь идёт о манифестации нетрадиционной формы урока, в которой музыка некоторым образом интегрирует с игровыми приёмами, или литературным текстом (ведь в процессе изучения песни ученики слушают как мелодию, так и стихи). Во-вторых, происходит сближение словесных и музыкальных текстов на уровне композиции. Иными словами, учитель даёт понять, что многие художники слова строили сочинения, используя основные принципы музыкального произведения. Это, в частности, тембр – то есть особое качество звука, специфическая звуковая окраска, которая специфична для каждого голоса или инструмента. В ходе уроков ученики начинают понимать, как музыка способна воздействовать на душу человеческую. Мелодичность (а многие мугамы, азербайджанские песни в особенности этим ярко отличаются) обозначает благозвучную последовательность тонов. Известно, что передавая особые чувства, которые трудно выразить словами, музыка как бы идёт вослед человеческому настроению. В-третьих, учащиеся младших классов знакомятся с отдельными элементами музыкальной речи, в которых эмоциональность и выразительность играют доминирующую роль.

Комплекс перечисленных признаков музыкального произведения создаёт в младших классах сильный эмоционально-чувственный стимул, который объективно имеет исключительно важное значение для привития гуманистических и патриотических качеств личности. Цель серии уроков, по нашему мнению, будет достигнута, если ученики получат наиболее общие сведения о характере той или иной музыки, о жизни и деятельности выдающихся национальных композиторов разных времён, разовьют слух, сумеют распознать оттенки песен, петь индивидуально или подпевать в детском школьном хоре.

Собственно говоря, и в Куррикулумах записано, что в результате проделанного учителями труда учащиеся младших классов будут знать «наиболее известных музыкальных деятелей Азербайджана, различать основные музыкальные жанры. На более продвинутых этапах начального образования учащиеся смогут уже самостоятельно определять различные средства музыкального выражения (как-то: ритм, темп, мелодику, всевозможные нюансы). Наконец, ученики III-IV классов смогут высказывать свои собственные соображения в отношении прослушанных или даже ими исполненных музыкальных произведений азербайджанских композиторов» (6, с.347).

Отметим: небезынтесной системы уроков музыки придерживается учительница 46-ой средней общеобразовательной школы города Баку Гадымова Кямаля. Рекомендованные 28 годовых тем по музыке для учащихся 2-го класса (7) она разбивает на отдельные блоки. Первый блок: **Тема родины**. На нескольких уроках изучается Государственный гимн Азербайджанской Республики, затем даются наиболее общие сведения о таких композиторах, как Узеир Гаджибеков, Ахмед Джавад, Кара Караев и некоторых других. Называются их главные музыкальные произведения. Учащимся задаются вопросы примерного содержания: «Почему надо вставать при исполнении Государственного гимна?», «Символами чего являются такие песни, как «Мы – второклассники»? (Музыка Октя Раджабова, слова Аждара Агаева)», «Моя Родина» (Музыка Сулеймана Алескерова, слова Хикмета Зия) и др.

Второй блок имеет название «**Лексикон**». Он посвящён развитию, а точнее сказать, пополнению музыкального лексикона детей. Солисты и хор непосредственно в классе (т.е. до официального исполнения в школах) проходят тренировочный этап заучивания общеизвестной, всем уже давно полюбившейся песни «Джу-джа-ля-рим». После разучивания ученики записывают в тетрадях под рубрикой «Музыкальный словарь» новые термины: Соло, Хор, Стаккато, Легато, Лига, Минор, Мажор, Диез, Бекар. Несколько уроков посвящено повторению этих терминов.

Третий блок – «**Устное народное творчество**». Это знакомство с национальным фольклором. Исполняются песни из наиболее известных опер («Тайна трёх яблок»), пьесы Асафа Зейналлы «Шествие кукол». График музыки в названной школе подобран таким образом, чтобы он периодически в неделю чередовался с уроками физкультуры. Поэтому в третий блок включена песня под названием «Физкультура» (Музыка Октя Зульфугарова, слова Саттара Зардаблы).

В четвёртом («**Жанровые новообразования**») блоке не забыты разные музыкальные жанры, роль и значимость которых упомянута в национальных Куррикулумах. Так, учащиеся вторых классов знакомятся с азербайджанским фольклором, детскими считалочками, переложёнными на музыкальные темы, пословицами и поговорками, которые специально произносятся ими под руководством учителя нараспев. Некоторые песни по жанру напоминают марши или торжественные, которые в более строгом теоретическом контексте называются «одическими песнями».

Пятый блок («**Синтезированные формы**») аккумулирует в себе такие музыкальные виды, как песни и танец одновременно. Дети приучаются к исполнению соответствующих жестов и телодвижений, которые, разумеется, совершаются в такт музыки. Тем самым развивается слух и оказывается задействованной моторная память детей младшего возраста. Если всевозможные внутренние компоненты указанных блоков сочетать с возрастными особенностями и преподавать по принципу последовательности и поэтапности, в своё время предложенному видным психологом, академиком Л.С. Выготским, то, бесспорно, можно добиться положительных успехов в музыкальном образовании учащихся младших классов.

Весьма ценный материал по своей прагматической значимости и потенциальному прогнозированию музыкальных познаний предлагает нам один из ведущих учителей

Национальной Консерватории Азербайджана Э.Б. Мамедова. В одной из своих статей она пишет о значимости урока, посвящённого разучиванию детьми песен про «Журавлей». Тема избрана не случайно. Это аналог верности, преданности и вместе с тем символ печали, человеческих страданий. Известны, к примеру, стихотворения с одноименным названием в поэтическом творчестве Молла Панах Вагифа, Расула Гамзатова, Моллы Вели Видади, Гасыма бей Закира и некоторых других в переложении на музыку разных композиторов. Э.Б. Мамедова поясняет: «Цель такого рода музыкальных уроков в школе – пробудить воображение и эмоциональную сферу, прочувствовать многие эпизоды текста, расширить тем самым границы словесного искусства посредством обращения к музыке» (5, с.49).

Здесь мы считаем целесообразным дать небольшое собственное пояснение. Статья Мамедовой в первую очередь связана с интеграцией уроков музыки и литературы. Более того, в ней даются песни со словами философского содержания. Следовательно, некая часть информативного материала далека от преподавания музыки в начальных классах азербайджанских школ. Вместе с тем не можем не обратить внимания на следующий факт: «Журавли» Вагифа, Видади и Закира известны, скорее всего, филологам. Но во многих продвинутых азербайджанских семьях дети вполне могут слышать эту песню на слова Расула Гамзатова под музыку Яна Френкеля. Она столь часто звучит на телевидении в период трансляции самых различных празднеств России, что в последние два-три десятилетия стала подлинным гимном мужеству. Во-первых, это тот главный постулат патриотизма и гуманизма, на который ориентируют специалистов в соответствующей графе национальные «Куррикулумы». Во-вторых, убеждены, что урок музыки, посвящённый разучиванию этой песни, сыграет огромную роль для детей в будущем. У них может (при определённых условиях) развиться чувство благодарности к павшим во время войны. Кроме того, появится возможность сравнивать и сопоставлять идентичные по своему названию, но разные по содержанию произведения на указанную тему.

Наконец, хотелось бы завершить настоящую статью тем, что достаточно нестандартную форму уроков музыки в начальных классах московских школ предлагает нашему вниманию А.П. Цилинко. Одна из его статей посвящена плавному переходу музыки в игровую деятельность. Автор справедливо считает, что «интерес практически любого ребёнка в младшем школьном возрасте органично поделён между учением и игровой деятельностью, которая, в свою очередь, на дошкольной стадии была одним из важнейших средств его развития» (8, с.84). Из отмеченного делается вывод, что наиболее продуктивной формулой урока музыки в I-IV классах может явиться разучивание определённых мелодий в тесном сочетании с игровыми формами. Не имеем право отрицать эффективность этой идеи.

Органично внедряя предложенные типы уроков музыки и помня о том, что они входят в Программу, предложенную в Куррикулах, можно добиться некоторых позитивных результатов на уроках в младших классах школ.

Литература

1. Апраксина О.А. Музыкальное воспитание в школе. Сб. статей. М.: Музыка, 1982, выпуск 15, с. 44-49.
2. Борисова Н.Г. Подготовка учителя к работе с родителями по музыкальному воспитанию детей. Сб. статей. М.: Музыка, 1985, выпуск 16, с. 15-20.
3. Из истории музыкального воспитания. Хрестоматия. / Составитель: О.А. Апраксина. М.: Просвещение, 1990, 324 с.
4. Кашапова Л.М. Роль семьи и школы в музыкальном образовании детей // Начальная школа, 2005, № 7, с. 35-38.

5. Мамедова Э.Б. Интеграция уроков литературы и музыки // Русский язык и литература в Азербайджане, 2008, № 2, с. 48-50.
6. Предметные Курикулы для I-IV классов общеобразовательных школ. Баку: Тяхсил, 2008, 487 с.
7. Раджабов Октай, Кязимов Назим, Раджабова Наргиз. Музыка. Учебник для 2-го класса общеобразовательных школ. Баку Тяхсил, 2016.
8. Цилинко А.П. Музыкально-театральное воспитание учащихся начальных классов // Начальная школа, 2007, № 1, с. 84-87.

V.A.Səfərova

**İbtidai sinif şagirdlərinin musiqi təhsili
(musiqi dərslərinin xüsusi formaları haqqında qeydlər)
Xülasə**

Bu məqalə, orta təhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərinə tədris olunan musiqi dərslərindən bəhs edir. Konkret mənbələr göstərir ki, bugün musiqi təhsildə böyük rol oynayır və bu rol Azərbaycan ictimai həyatını özündə birləşdirməklə hər bir ailədə özünü büruzə verir. Müəllif məqalədə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin təşkil etdiyi bir çox proqramlarda təhsil ilə bağlı planlar hazırlayan, yüksək səviyyəli müəllimlərin təcrübəsindən istifadə etmişdir. Bir tərəfdən müəllimlər milli musiqi sənətinin sirrləri ilə yaxından tanışdırlar, digər tərəfdən şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, ümumi hazırlıq səviyyələrini nəzərə alırlar.

V.A.Safarova

**Music lessons for students of junior classes
Summary**

This article presents some types of music lessons for students of junior classes of Secondary Comprehensive Schools in Baku. On concrete factual material, it was shown how huge importance the musical education plays today, how it literally penetrates each house and includes certain part of Azerbaijan's public life. In this article, the author used the experience of some advanced teachers who, on the basis of the Programs developed by the Azerbaijani Ministry of Education, are making educational plans. It is symptomatic that they are closely connected, on the one hand, with the induction of the basics of the national musical art, on the other hand, take into account the age qualifications of the students and the general level of preparations. We believe that the advantage of the article submitted to the press is also the support for the Subject Curriculum.

Рецензент: доц. Х.М.Алиев

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2018

В.С.СУЛТАНОВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕЗЕНТАЦИЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Ключевые слова: информация, компьютер, мультимедия, начальная школа, математика.

Açar sözlər: informasiya, kompyuter, multimediya, ibtidai sinif, riyaziyyat.

Key words: information, computer, multimedia, primary school, mathematics.

Система образования в настоящее время является одной из наиболее развивающихся сфер, поскольку необходимость адаптации человека в современном информационном обществе требует изменения целей, задач и содержания образования. Решение вопроса подготовки детей к жизни в современном информационном обществе способствовало внедрению экспериментальных программ раннего обучения информатике младших школьников.

Внедрение курса информатики для младших школьников также обусловлено следующими социальными и педагогическими потребностями, потребностями общества, потребностями семьи, потребностями личности школьника и потребностями развития школьников дидактическими потребностями.

Анализируя развитие использования компьютера в целях образования детей младшего возраста за рубежом, можно отметить, что интерес к данному вопросу проявляется еще в 1985-1987 гг. в Японии, США и странах Европы: Великобритании, Франции, Германии, Швеции, Швейцарии. Целью таких масштабных проектов за рубежом являются применение новых информационных технологий для обучения развития детей, умение пользоваться информацией, знакомство с основами программирования, а также компьютерная поддержка предметных уроков.

Цели обучения информатике в начальной школе – это формирование первоначальных представлений о свойствах информатики, способах работы с ней, в частности с использованием компьютера.

Психологическая готовность ребенка к жизни в информационном обществе должна формироваться с первых лет обучения в школе. Это в первую очередь связано с необходимостью владения компьютерной грамотностью. Но не менее важной задачей является привитие ребенку навыков абстрактного (алгоритмического) мышления, умения логически мыслить. Все это предъявляет качественно новые требования к первому звену школьного образования в начальной школе. Обучение информатике стоит начинать именно в начальной школе. Обучение информатике стоит начать именно в начальной школе. В этом возрасте дети легче усваивают основные понятия информатики и получают практические навыки работы на компьютере. Новые информационные технологии в образовании в сочетании с традиционными средствами способствуют развитию ребенка как творческой личности.

К настоящему времени проведен ряд исследований, раскрывающих методические и технологические аспекты обучения информатике младших школьников.

Анализ практики раннего обучения информатике младших школьников, отраженной в научно-педагогической литературе, позволил вскрыть основное ее противоречие. Это – противоречие между массовым, хаотичным внедрением программ пропедевтических курсов информатики в школе и недостаточной изученностью как вопросов влияния раннего обучения информатике на психическое развитие младших школьников, так и педагогических условий их развития.

Таким образом, возникает проблема выявления и анализа психолого-педагогических условий, способствующих развитию интеллектуальных творческих способностей младших школьников в процессе раннего обучения информатике.

Использование информационных технологий в начальной школе

Во всем мире компьютер используется в сфере образования не только как предмет изучения, но и как средство обучения. Как показывает практика, из всех существующие технических средств обучения компьютер наиболее полно удовлетворяет дидактическим требованиям, так как обладает целым рядом дополнительных возможностей, позволяющих управлять процессом обучения, максимально адаптировать его к индивидуальным особенностям учащихся.

Обучение младших школьников с помощью интерактивных технологий в современном образовательном процессе имеет огромное значение. Обучающиеся в реальном времени применяют свои знания работы с компьютерной техникой, приобретают новый опыт работы с информационными технологиями, расширяют свой кругозор, таким образом, повышается мотивация к обучению, а получение и освоение знаний становятся более доступным и прочным.

Под использованием "новых информационных технологий" в начальной школе следует понимать не обучение адаптированным для начальной школы "основам информатики", а комплексное преобразование "среды обитания" учащегося, создание новых средств для его развития и активной творческой деятельности. Применения информационных технологий, способствующих развитию творчества: от компьютерного конструирования, моделирования и постановки виртуальных экспериментов до овладения новой терминологией. Педагогическая практика показывает реализуемость этого в методике начального обучения. Развитие педагогики использует возможности направленного влияния применения компьютерных и информационных технологий в обучении на мышление, память, внимание, воображение, самооценку учащихся, умение планировать свои действия, мотивационный компонент учебной деятельности. Анализируя различные аспекты использования современных информационных технологий в школе, в том числе, и начальной, можно выделить следующие: Первый аспект - компьютер как объект изучения. Включив мультимедийную систему к уроку, мы заметили, что созданная игровая проблемная ситуация позволила резко повысить познавательную мотивацию учеников младших классов. Используя в своей работе мультимедийную систему, мы с уверенностью можем сказать, что ее применение в начальной школе необходимо. Это один из самых современных подходов к обучению, и главное, что решается одна из важнейших задач обучения младших школьников. Организация игровой ситуации, позволяющей придать познавательный и практический интерес к изучению серьезного программного материала и ввести в обучение элемент проблемного обучения, что позволит еще и эмоционально окрасить урок. Компьютер сегодня – это мощнейший инструмент получения и обработки информации. Использование компьютерных технологий в учебном процессе позволяет обеспечить переход от механического усвоения знаний к овладению навыком самостоятельно приобретать новые знания и умения, приобщает обучаемых к современным методам работы с информацией. Компьютерные технологии качественно изменяют содержание, методы и организационные формы обучения и при определенных условиях могут способствовать раскрытию, сохранению и развитию индивидуальных способностей обучаемых, их личностных качеств, формированию познавательных способностей, стремлению к самосовершенствованию. Применение информационных технологий в начальном образовании позволяет дифференцировать процесс обучения младших школьников с учетом их индивидуальных особенностей, дает возможность творчески работающему учителю расширить спектр способов предъявления учебной информации, позволяет

осуществлять гибкое управление учебным процессом, является социально значимым и актуальным. Средства мультимедиа позволяют обеспечить наилучшую, по сравнению с другими техническими средствами обучения, реализацию принципа наглядности, которому принадлежит ведущее место в образовательных технологиях начальной школы. В начальной школе происходит смена ведущей деятельности ребёнка с игровой на учебную, что происходит зачастую очень болезненно и сопровождается известными психологическими проблемами. Использование игровых возможностей компьютера в сочетании с дидактическими возможностями обеспечивает обратную связь между учебной программой и ребёнком, предоставляет широкие возможности поощрения правильных действий и облегчает этот переход. Благодаря компьютеру, в более короткие сроки можно решить такие задачи как пополнение словарного запаса, формирование грамматического строя, восполнение пробелов в развитии звуковой стороны речи, формирование связной речи, развитие орфографической зоркости, что способствует повышению грамотности. У учащихся повышается интерес к процессу обучения, развивается навык самоконтроля и самостоятельной деятельности.

При использовании компьютера на уроке информация представляется более ярко, динамично - это значительно повышает эффективность усвоения материала. Использование компьютерных технологий может преобразовать преподавание традиционных учебных предметов, рационализировав детский труд, оптимизировав процессы понимания и запоминания учебного материала и поднимая на более высокий уровень интерес детей к учебе. Внедрение в процесс обучения младших школьников информационных технологий обеспечивает доступ к различным информационным ресурсам и способствует обогащению содержания обучения, придает ему логический и поисковый характер, а также решает проблемы поиска путей и средств активизации познавательного интереса учащихся, развития их творческих способностей, стимуляции умственной деятельности. Особенностью учебного процесса с применением информационных технологий является то, что центром деятельности становится ученик, который исходя из своих индивидуальных способностей и интересов, выстраивает процесс познания. Учитель часто выступает в роли помощника, консультанта, поощряющего оригинальные находки, стимулирующего активность, инициативу, самостоятельность. Преимущества использования информационных технологий на уроках в начальных классах:

- Позволяют представить учебный материал более доступно и понятно.
- Способствуют реализации развивающего обучения, проблемно-диалогического подхода, позволяют организовать на уроке исследовательскую деятельность.
- Позволяют осуществить дифференцированный подход в обучении.
- Применение на уроке компьютерных тестов, проверочных игровых работ, позволит учителю за короткое время получать объективную картину уровня усвоения изучаемого материала и своевременно его скорректировать.
- Высокая степень эмоциональности учащихся начальной школы значительно сдерживается строгими рамками учебного процесса. Уроки позволяют разрядить высокую эмоциональную напряженность и оживить учебный процесс.
- Уроки с использованием информационных технологий не только оживляют учебный процесс (что особенно важно, если учитывать психологические особенности младшего школьного возраста, в частности длительное преобладание наглядно-образного мышления над абстрактно-логическим), но и повышают мотивацию обучения.
- На уроках математики при помощи компьютера можно решить проблему дефицита подвижной наглядности, когда дети под руководством учителя на экране монитора сравнивают способом наложения геометрические фигуры, анализируют взаимоотношения множеств, решают задачи на движение, демонстрируемые с помощью Power Point.

Литература

1. Акимов И.Н. К вопросу об аморитмах в обезличии. М., 1997.
2. Виленкин Н.Я. Микрокалькулятор школьнику. М., 1996.
3. Волкова Т.О. Информатика в играх и задачах. М., 1997.
4. Гейн А.Т., Житомирский В.Г. и др. Основы информатики и вычислительной техники. М., 1995.
5. Гольцман М., Дувалов А., Зайдельман Я., Первин Ю. Информация вокруг нас. М., 2001.

V.S.Sultanova

Riyaziyyat dərslərində prezentasiyadan istifadə

Xülasə

Sultanova Vüsalə Sabir qızı “riyaziyyat dərslərində prezentasiya” məqaləsində göstərilir ki, Tədris prosesinin isə ən əsas məsələlərindən biri dərslərin nə dərəcədə maraqlı və məzmunlu keçirilməsidir. Müasir şagirdin daha dərin biliklərə yiyələnməsi üçün bir informasiya mənbəyi kimi kompüterin də böyük rolu vardır və hal hazırda kompüterin riyaziyyat dərslərinin tədrisdə istifadə olunan prezentasiyalar əsas əyani vasitədir. Şagirdlərdə kompüterlə hansı məsələləri həll etmək ideyası aşılanmalıdır.

V.S.Sultanova

The use of presentations in the lessons of mathematics

Summary

Sultanova Vusala Sabir shows in her article “The use of presentations in the lessons of mathematics” that , one of the main issues in education process is how interesting and pithy the lessons which are being conducted. The computer has a great role as a source of information for the acquisition of a deeper knowledge of the modern student, and presently, the presentations used in the teaching of math classes as the main visual tool. In students must be inculcated the idea of which kind of issues must be solved in computer.

Рецензент: доц. Т.В.Мамедова

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2017

Э.С.ТАГИЕВА

доктор философии по педагогике, доцент
e-mail: ellada_tagiyeva@mail.ruАзербайджанская государственная
академия физической культуры и спорта
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)**КОГНИТИВНОЕ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ
КОНЦЕПТА «ЯЗЫК-РЕЧЬ» В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ***Ключевые слова:* обучение русскому языку, концепт, язык, речь, паремии, азербайджанский язык, коммуникативная компетенция*Açar sözlər:* rus dilinin tədrisi, konsept, dil, nitq, paremiyalar, Azərbaycan dili, kommunikativ səriştə*Key words:* learning the Russian language, the Azerbaijani language, communicative competence

Формирование картины мира невозможно без языка, так как язык – орудие познания, с помощью языка фиксируются и передаются из поколения в поколение результаты познавательной деятельности человека. Язык – это носитель социальной памяти человечества, всей суммы знаний. *Язык – речь* используются как синонимы при обозначении главной коммуникативной функции языка являться орудием общения и взаимодействия людей.

Достаточно очевидно, что с термином «язык» (при всем многообразии его толкования) связан стержневой концепт языкознания. Язык составляет основной признак, выделивший человека из мира живой природы и придавший духовному началу физическое обличье. По В. Гумбольдту, «язык представляет собой непрерывную деятельность духа, стремящуюся превратить звук в выражение мысли». Язык не просто передаёт в актах коммуникации в виде высказываний сообщения, в которых содержатся те или иные знания о каких-то фрагментах мира. Он играет важную роль в накоплении знаний и их хранении в памяти, способствуя их упорядочению, систематизации, т.е. участвуя в их обработке.

Концепт определяется как «дискретная, объёмная в смысловом отношении единица, единица мышления или памяти, отражающая культуру народа». Концепт – единица когнитивного уровня, следовательно, он вбирает в себя всё, что принадлежит природе понятия и значения. Но концепт – это и факт культуры, следовательно, он вбирает в себя и то, что делает его таковым. Обобщение точек зрения на концепт и его определений в лингвистике позволяет прийти к следующему заключению: «концепт – это единица коллективного знания/сознания (отправляющая к высшим духовным ценностям), имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» (2, с.70).

З.Д.Попова разграничивает три принципиально различных способа языковой объективации концепта – обозначение, выражение и описание. «Выражение концепта – это вся совокупность языковых и внеязыковых средств, прямо или косвенно иллюстрирующих, уточняющих и развивающих его содержание. Описание концепта – это специальные исследовательские процедуры толкования значения его имени и ближайших обозначений. Описание осуществляется дефинированием, контекстуальным анализом, этимологическим анализом, паремиологическим анализом» (4, с.16, 69).

Паремиология (от греч. paroimia – пословица + logos – учение) – раздел филологии, занимающийся изучением пословиц, поговорок, присловий, изречений.

В лингвистической литературе предпринимались попытки исследования лингвокультурного концепта «язык» в русском языковом сознании [Ромашко 1991; Макеева 2000; Степанов 2001]. Целью данного исследования является установление эволюции содержания концептов язык, речь и их презентация в русской и азербайджанской паремиологии.

Несмотря на многовековое развитие лингвистики, их нельзя считать решёнными. Очень интересно проследить определения значений слов язык – речь по словарям русского языка. Так, «Толковый словарь живого великорусского языка» В.И.Даля (1863-1866) отражает русские культурные реалии: информацию о языке, речи, лексику письменной и устной речи XIX века, терминологию и фразеологию различных профессий и ремёсел, этнографические сведения. Обратимся к чтению словарных статей: **«Язык** м. мясистый снаряд во рту, служащий для подкладки зубам пищи, для распознавания вкуса, а также для словесной речи, или, у животных, для отдельных звуков. *Коровий язык; змеиный, жало. Прикуси ломало, злой язык; лепетун, болтливый; суконный язык, картавый.* Прочие значения языка выведены или из наружного вида его или как от орудия речи.// *Язык колокола, било, железный пест, кистень, привешиваемый внутри под шелом колокола для звону. Ямщики любят подвизывать в колокольчик кольцо, вместо языка. Без языка и колокол нем.*// Язык, язычек органа, пружинка, крючек, по коему бьют играя. *Язык кларнета, гобоя, пищик, тонкая деревянная пластинка, вставляемая в губник, для звука.*// язык, язычек замка. Язычком зовут и спуск, собачку у ружейного замка и всё сему подобное.// Язык, словесная речь человека, по народностям; словарь и природная грамматика; совокупность всех слов народа и верное их сочетание, для передачи мыслей своих. Наречие, взявшее вверх над прочими наречиями, зовут языком; *Он знает много языков, говорит на пяти языках. Притча во языцех*, предмет общих разговоров (*во языцех – старая форма предл. падежа*). *Немой без языка, Больной лежит без языка*, не может говорить. *Язык отнялся; арх. он заронил язык. Заронить язычек, болеть горлом.*// Слова, связь их, образ, способ выраженья, свойственный кому лично. *Язык Пушкина, Крылова.* //Строй, слог и самый выбор слов, при различном их образовании, глядя по предмету, о коем говоришь. *Язык книжный – высокий; язык разговорный, простонародный.* / *Язык, воен. пленник, от коего расспросами выведывают, что нужно о положении и состоянии неприятеля. Добыть, достать языка. Казаки в разъезде за языком пошли.*// Язычники, идолопоклонники. *Всяк язык Бога хвалит. У него язык долог.* лишнее говорить. *Язык остёр, насмешлив. Укороти язык! Язык мой враг мой: прежде ума глаголет. Ешь пироги с грибами, да держи язык за зубами. Языком мели, а рукам воли не давай. Язык до Киева доведёт, всего допросишься. Подрезать язык, унять лишнюю болтливость. Чтобы тебе своим языком подавиться! Врёшь. Злой язык, клеветник. Мал язык, да всем телом владеет. Язык до добра не доведёт. Не спеши языком, да не ленись делом (торопись делом). Не спеши языком, торопись делом. Языку каши дай, или смочи язычек, замолчи. Язык голову кормит (он же и до побоев доводит). На языке мёд, а под языком лёд. Одет просто, а на языке речей со сто. Бог дал два уха, а один язык. Держи язык короче. Держи язык на привязи (на верёвочке). Языком играй, а рукам воли не давай. Языком мели, а руками не разводи. От языка (молвы) не уйдёшь»* (том IV, с.674-675).

«Речь, см. речи ср. речь ж. слово, изречение, выражение.// Речь, что-либо выраженное словами, устно или на письме; предложение, связные слова, в коих есть известный смысл. Таких бы речей и говорить не надо.// Говор, высказываемое кем-либо. *Ваша речь впереди*, дайте высказаться другому. *Не прерывай речи, речей его. Речи слышали, да дела не видим, посулы, обещанья.*// Говор, наречие, способ выраженья и произношенья. *У него речь бойкая, плавная, тихая.*// Разговор, беседа; смысл говоримого. О чём у вас речь идёт? // Слово, проповедь, устное обращение к

слушателям, наставление, поучение, рассуждение, объяснение чего, по случаю. *Губернатор открыл заседание речью. Речи, что снег(мёд), а дела, что сажка (попынь). Не верь своим очам, верь моим речам. Одна речь не пословица. Глупая речь не пословица. Не спеши голову рубить, прикажи наперёд речь говорить»* (том IV, с.94).

В «Кратком толковом словаре русского языка» И.Л.Городецкой (1990) значения омонимичного слова обозначаются римскими цифрами:

«**1. Язык, языка, м.** Орган во рту.

2. Язык, языка, м. 1. Система звуков, слов, грамматических правил, с помощью которой люди выражают свои мысли, говорят друг с другом. Владеть иностранными языками. 2. (мн.ч. нет) Стилль. Язык писателя. **3. Родной язык** – язык родины, на котором говорят с детства» (с.231).

Значения многозначного слова **речь** даются в одной словарной статье: «Речь, -и, мн. Речи, речей, ж. 1. мн.нет) Способность говорить; разновидность языка. Органы речи. Устная и письменная речь. Он хорошо владеет речью (хорошо говорит). 2. Выступление перед публикой. Говорить, произносить речь. Выступить с речью. 3. Разговор. Речь идёт о новой книге. Об этом не было речи.

4. Части речи – основные грамматические категории слов (существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие и т.д.). Держать речь, т.е. произносить речь. Держать слово, т.е. исполнять обещанно» (с.174).

В «Словаре русского языка С.И.Ожегова (1991, с.677) имеется дополнительное значение в определении языка-речи: «Звучащий язык. Язык и речь (противопоставление системы языка и её функционирования).

Итак, язык – понятие двусмысленное. С одной стороны, язык – это мышечный орган осязания и вкуса, расположенный в полости рта. С другой – система знаков. Слово, словосочетание и предложение – это языковые единицы. Язык предназначен для общения и познания действительности, он выполняет коммуникативную, познавательную, или когнитивную, функции. Оба эти понятия тесно связаны, они нашли отражение в народных пословицах. В свою очередь, речью называют и сам процесс говорения (в устной форме) или письма (в письменной), и те речевые произведения (высказывания, устные и письменные тексты), которые представляют собой звуковой или графический результат этой деятельности. (2, 7).

Фердинанд де Соссюр был одним из первых, кто задался целью создать общую теорию языка. Однако, прежде всего, надо было ответить на вопрос: что такое язык? Все явления, связанные с процессами говорения и слушания, Соссюр обозначил общим термином речевая деятельность (langage). Речевая деятельность исключительно многообразна и соприкасается с рядом областей: физикой, физиологией, психологией. В общей совокупности речевых процессов Соссюр выделяет два полярных аспекта: язык (langue) и речь (parole). «Язык, – отмечал Соссюр, – только определенная часть, правда, важная часть, речевой деятельности». По определению Соссюра, язык – лишь сумма необходимых условностей, принятых обществом. Но именно она делает возможной речевую деятельность. Язык – это грамматическая система и словарь, т. е. инвентарь языковых средств, без овладения которыми невозможно речевое общение. Язык как лексическая и грамматическая система потенциально существует в сознании индивидов, принадлежащих к одной языковой общности. Как общественный продукт и средство взаимопонимания людей, язык не зависит от индивида, который на нем говорит. Напротив, индивид должен прилагать немалые усилия, чтобы в совершенстве овладеть системой языка.

Речь означает акт, посредством которого индивид пользуется языком для выражения своих мыслей, это использование языка в целях общения; она состоит из индивидуальных актов говорения и слушания, осуществляемых в круговороте общения.

Язык и речь «тесно между собой связаны и друг друга взаимно предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила свое действие; речь, в свою очередь, необходима для того, чтобы установился язык: исторически факт речи всегда предшествует языку. Следовательно, развитие языка обнаруживается в речи, живая речь есть форма существования и развития языка. Но признавая все это, Соссюр заявляет: «все это не мешает тому, что это две вещи совершенно различные», противопоставляя язык и речь.

Этот дуализм языка, повторяющий двойственную природу человека, отражен почти во всех дефинициях. Так, по Гумбольдту, «язык представляет собой непрерывную деятельность духа, стремящуюся превратить звук в выражение мысли». Г. Штейнталь определял язык как «выражение осознанных внутренних, психических и духовных движений, состояний и отношений посредством артикулированных звуков». А.А. Потебня считал, что «понятие языка исчерпывается известного рода сочетанием членораздельного звука и мысли». На протяжении XX века в русскоязычном лингвистическом дискурсе появляются многообразные базовые метафоры языка: язык есть объект, язык есть механизм, язык есть продукт, язык есть игра, язык есть дело, язык есть поле, язык есть замкнутое целое, язык есть конструктивное единство, язык есть картина, язык есть процесс, язык есть живая система, язык есть динамичная структура, язык есть ткань, язык есть творческая деятельность, язык есть открытая среда, язык есть непрерывный поток. Спонтанные представления о языке и речевой деятельности, сложившиеся в обыденном сознании человека, зафиксированы в значении таких металингвистических терминов, как язык, речь, слово, значение, говорить, сказать, сообщить и др. Как представляется, оптимальным для полноты семантического описания лингвокультурного концепта «язык», будет выделение в его составе трёх составляющих: понятийной, отражающей его признаковую и дефиниционную структуру, образной, фиксирующей когнитивные метафоры, поддерживающие концепт в языковом сознании, и значимостной, определяемой местом, которое занимает имя концепта в лексико-грамматической системе конкретного языка.

Также существенным отличием языка от речи можно считать то, что речь в противоположность языку всегда целенаправленна и ситуативно привязана. Язык как знаковая система имеет две координаты: синтагматику и семантику. При определении же речи как знаковой системы к указанным координатам приплюсовывается ещё и прагматика. Язык и речь различаются по основанию некоего установления и процесса. Есть язык как средство общения, и есть речь как процесс общения с помощью языка. Речь обладает свойством быть громкой или тихой, быстрой или медленной, длинной или краткой; к языку эта характеристика не приложима. Речь может быть монологической, если собеседник только слушает, и диалогической, если в общении принимает участие и собеседник. Язык не может быть ни монологическим, ни диалогическим. Чтобы в речи были свои единицы, отличные от единиц языка, они должны быть выделены по тем свойствам, которыми обладает процесс и которыми не обладает орудие, с помощью которого он совершается. Отмеченные отличия языка и речи действительно существуют, но они не дают основания абсолютизировать их, ибо эти два аспекта речевой деятельности в каждом отдельном случае представляют неразрывное диалектическое единство: ни один из них нельзя себе представить независимо от другого, оба они взаимно обусловлены, ибо язык – это общее, а речь – частное, особенное.

Современное научное объяснение данных терминов показывает, какую значительную эволюцию они претерпели в дальнейшем.

Термин *язык* понимается теперь как система знаковых единиц, выражающая совокупность понятий и мыслей и предназначенная для коммуникации. *Речь* – конкретная реализация языка, облекаемая в устную или письменную форму, а *слово* –

основная структурно-семантическая единица языка, служащая для наименования предметов и их свойств.

При анализе концепта язык обращает на себя внимание прагматическая установка на освоение языка как залога успешности в будущем: «Русский язык как иностранный занимает особое положение, поскольку от уровня владения им зависят успехи обучаемого по всем предметам. А это их будущее»; «Люди, которые умеют общаться, более успешны в жизни». Концепт «язык – речь – слово» часто репрезентируется в таких высказываниях, как «язык – удивительное орудие», «язык – орудие общения», «русский язык – великое богатство», «язык – дух народа», «дар речи», «драгоценные россыпи слов» и др. Концепт «язык – речь» в языковой модели мира представлен одновременно как ценность материальная – «сокровище», «богатство», и ценность духовная – «великий дар», «нечто высшее».

Язык любого народа – это ключ к пониманию его особенностей, образа жизни и обычаев, инструмент для понимания прошлого, настоящего и будущего страны. В паремиологическом фонде языка хранятся специфические черты обыденного сознания этноса. Паремиологически отражённое знание, представленное в отдельных языковых системах, опирается на повседневный опыт людей как членов конкретных этнокультурных общностей, на традиции, обычаи и верования народов. Поэтому для обеспечения полноты исследования лингвокультурного концепта «язык-речь» представляется необходимым проанализировать его паремиологическую реализацию.

Устойчивая репрезентация концепта «язык – речь» прослеживается в прецедентных текстах, и, как правило, содержащих прагматические установки, «закодированные» в высказываниях авторитетных классиков, учёных, например: «Слово – дело великое. Великое потому, что словом можно соединить людей, словом можно разъединить их, словом служить любви, словом же можно служить вражде и ненависти» (Л. Н. Толстой); «Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей души, ума» (Д. С. Лихачев); «Лучший язык – тщательно сдерживаемый; лучшая речь – тщательно обдуманная. Когда ты говоришь, слова твои должны быть лучше молчания» (арабская поговорка) (7, с.45).

Как правило, к паремиям относят пословицы и поговорки. Материалом для исследования паремиологического представления концепта «язык-речь» в русском и азербайджанской языке послужили словари пословиц. Сборник «Пословицы русского народа» В. Даля (1862) содержит 36 000 пословиц. В азербайджанском языке пословицы определяются как «*atalar sözü*» («слово отцов»). Автор книги «*Azərbaycanca-rusca, Rusca- azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti*» проф. И. Гамидов характеризует пословицы следующим образом: «Пословицы и поговорки как малые художественные формы своим значением и могуществом мысли равны художественному произведению, где конкретная картина мира предстает в своей обобщенно-философской интерпретации». Как показали наши наблюдения, и в русском, и в азербайджанской языке есть значительное количество пословиц и поговорок о языке-речи: *Слововоробой: вылетит – не поймает – Söz quşdur, buraxsan, uçar gedər; Хороша верёвка длинная, а речь короткая – Sözüün qısa, hörüyün uzun; Язык мой – враг мой – Dil adamın düşmənidir; Язык до добра не доведёт – Dil başa bələdir; Язык голову кормит; Язык и поит, и кормит, и спину порет; Язык хлебом кормит и дело портит – Dil başı saxlar; Бог дал два уха, да один язык – Allah insana bir ağız, iki qulaq verir, bu da bir söyləmək, iki eşitmək üçündür; Dil bir, qulaq iki: bir de, iki eşit (iki dinlə bir danış); Никто за язык не тянул; Язык болтает, а голова не знает – Dil çaşar, doğrusunu (düzün) deyər; Язык без костей – Dil ətdəndir, Dil sümüksüzdür, dönə bilər; Не спеши языком – торопись делом – Dildə yox, işdə özünü göstər; Язык змеиный (злойный) – dili acıdır; Языком и шьёт, и порет, и лощит, и плющит; На словах города берёт – Dil*

pəhləvanıdır; Язык долог, ум короток – Dili uzundur, ağı gödək; Держи язык короче; Прикуси язык; Держи язык на привязи -Yan-yörəsinə baxıb danış, dilini gödək eylə, dilini özündə saxla; Ешь пироги с грибами, да держи язык за зубами – Dilini dişinin altında saxla, Dilini qoy dilçəyinə, Dilini qoy qarnına; Dilini qısa eylə (5, c.123, 315).

Так, наблюдения за текстами фольклорной и письменной словесности показали, что в фольклоре первичным и наиболее частотным термином явился концепт язык, который употребляется в пословичных текстах только в значении орудия общения, формулируя в метафорических текстах правила речевого поведения. Напротив, концепт язык в письменной культуре приобретает значение «наречия», на котором говорит весь народ, поэтому рождается значение «язык=народ» и язык считается средством и основной характеристикой нации.

Характерным показателем концепта в языковой картине мира является его развитая метафорика. Концепту свойственно включать в себя определённые коннотации. Коннотация является продуктом оценочного восприятия и отображения действительности. Концепт «язык-речь» включает в себя положительные и отрицательные коннотации. Как показывает анализ русского и азербайджанского паремиологического фонда, положительная оценка даётся короткой речи и положительно маркируется немногословие. Лучше не договорить, чем переговорить; лучше не досказать, чем пересказать. Здесь отдаётся предпочтение молчанию при сравнении его с пустословием и многословием.

Можно прийти к выводу, что язык и речь – это очень сложные явления. Понятия "язык" и "речь" часто используются как синонимы. В то же время необходимо их разграничивать. Упрощая, можно сказать, что язык – это иерархически упорядоченная система особых знаков, а речь – это использование языка людьми, то есть деятельность, которая выражается либо в устной, либо в письменной форме, конкретным продуктом речевой деятельности является текст. Язык и речь – явления взаимосвязанные. Не может быть речи без языка, так как невозможно использовать то, чего нет. Язык же живет и развивается благодаря тому, что существует живая речевая деятельность на этом языке.

Азербайджанские и русские пословицы о языке – речи помогают нам соприкоснуться с культурным наследием народов. В русской и азербайджанской паремиологии утверждается важность языка в жизни человека, высокая ценность речевой деятельности.

Литература

1. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015.
2. Введенская Л.А. Русский язык и культура речи. Ростов н/Д, 2009.
3. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. // Филологические науки, 2001. № 1. с. 64-72.
4. Даль В. И. Пословицы русского народа. М., 1957.
5. Nəmidov İ.N. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı, 2009.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2010.
7. Толстой Л.Н. Мысли мудрых людей. М., 1903.

E.S.Tağıyeva

Rus və Azərbaycan dillərində “dil-nitq” konseptinin koqnitiv və paremioloji təqdim olunması

Xülasə

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərində “dil-nitq” konseptinin koqnitiv və paremioloji baxımdan araşdırılmasının nəticələri təqdim olunur. Konseptual təhlil gedişatında “dil-nitq” konseptinin spesifikliyi aşkar olunur ki, bu da özünü azərbaycanlı tələbələrə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı

lingvistik və lingvokulturoloji səriştənin formalaşmasına təsir göstərən və dünyanın dil mənzərəsinin əsas komponentlərinə aid edilən mənasında göstərir. Dil-nitq haqqında rus və Azərbaycan atalar sözləri özündə müsbət və mənfi konnotasiyaları (dil vahidinin əlaqəli mənalırını) ehtiva edir.

E.S.Tagiyeva

**Cognitive and paremiological representation of the "language-speech" concept
in Russian and Azerbaijani languages**

Summary

The article presents the results of cognitive and paremiological research of the "language-speech" concept. In the course of the conceptual analysis, a specific "language-speech" concept is identified, attributed to the key components of the language picture of the world in connection with the significance of forming the linguistic and linguistic and cultural competence of Azerbaijani students in teaching Russian as a foreign language. Russian and Azerbaijani proverbs about speech language contain positive and negative connotations.

Рецензент: д.филол.н., проф. Н.Ш.Мамедов

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2018

G.H.ALIYEVA*e-mail: gunel@mail.ru***Azerbaijan University of Languages**

(Baku, R.Bahbudov street, 60)

**STRATEGIES FOR TEACHING READING COMPREHENSION
IN ENGLISH****Key words:** *motivation, oral speech, context.***Açar sözlər:** *motivasiya, şifahi nitq, kontekst.***Ключевые слова:** *мотивация, устная речь, контекст*

Reading comprehension is a complex process: the reader has to construct meaning by interacting with text using his or her previous knowledge and experience and the information that can be found in the text. The more background information related to the text the reader possesses, the easier it is for him or her to understand the text. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information (3, p.25) Different types of texts are organised in different fashion. Most narrative texts follow a general structural pattern, which is often called story grammar. Expository texts include several patterns; for instance, description, sequence, compare-contrast, cause-effect, and problem solution. Already before entering school children develop sensitivity to narrative structure and use it to understand simple stories. They take note of the setting (time, place, and characters), problems or conflicts (actions and reactions of the characters), and the story resolution as they read. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life (5, p.45) Expository texts are generally more demanding to comprehend because they contain many different structures and they more often involve unfamiliar content. In addition, most parents mainly read story books with young children. (5, p.43) Snow, Sweet, Alvermann, Kamil, and Strickland (2002) suggest that reading comprehension is, in part, made up of *nine cognitive components*: fluency, vocabulary, world knowledge, motivation, purposes and goals, cognitive and meta-cognitive strategies, linguistic knowledge, discourse knowledge, and integrating non-print information with text (4, p.90). They are used when reading in order to create comprehension of the text. Skilled comprehenders are *fluent* readers. Non-fluent reading demands mental capacity that would be needed for comprehension process. Fluency is effortless reading with ease and expression. It involves accuracy and automatic word identification, decoding with facility, and expressiveness in reading. It demands exact word identification and decoding ability. In addition, good comprehenders need an extensive *vocabulary*, for comprehension does not occur if the reader does not understand the individual words. However, good readers' comprehension processes include comprehension above the word level (2, p.297). There is evidence that vocabulary differences affect comprehension, and that increasing vocabulary acquisition has a positive influence in reading comprehension. Furthermore, increasing reading practice can increase vocabulary and comprehension (4, p.89). Research has also

shown that many children with reading disabilities have lower-than-average vocabularies. This is due to the effects of language problems as well as limited exposure to print. It appears that vocabulary growth is largely dependent on parental practices, especially before third school year. If you wish to improve your academic reading skills, you will first need to take stock of how you go about reading now. If you understand your subject material fully you will be able to apply it successfully in your reading approach and your written work. Characteristics of a Surface Approach to Reading: 1) Intention to complete task requirements; 2) Memorise information needed for assessments; 3) Failure to distinguish principles from examples; 4) Treats task as an external imposition; 5) Focus on discrete elements without integration; 6) Un-reflectiveness about purpose or strategies.

Characteristics of a Deep Approach to Reading: 1) Intention to understand; 2) Vigorous interaction with content; 3) Relate new ideas to previous knowledge; 4) Relate concepts to everyday experience; 5) Relate evidence to conclusions; 6) Examine the logic of the argument; 7) Undergraduate as well as postgraduate students are expected to become *critical* readers and develop a 'deep' approach to reading. Turner and Paris (1995) propose six "Cs" of motivation that promote student engagement in the act of reading and comprehending a text: (1) choice, (2) challenge, (3) control, (4) collaboration, (5) constructing meaning, and (6) consequences. 1. *Choice* does not mean that students are free to select any text or to make up what they have read when asked about it. Choices are always bounded or limited. To offer choice may mean choosing to read from two different information books on rocks and rock formations. However, when children have the sense that they can make some choices about what to read and for which purposes, they are more willing to persist and remain intellectually engaged while reading. *Challenge* is the second way in which we can encourage increased reading motivation and engagement to improve reading comprehension. Examples on reading the text and communicative exercises: "In the year 1620, a ship named the "Mayflower" brought 102 English men, women and children to the rocky coast of what is now Massachusetts, one of the 50 states of the United States of America. The ship's passengers were Puritans - members of a religious sect which was unpopular in Britain because its members wanted to reform the Church of England. They came to America to found a community where they could practise their religion without interference. These Pilgrims - as they are usually known - came to an area uninhabited by other Europeans. The people living there were Native Americans, the people most Americans refer to as American Indians. It was late in the year when the Pilgrims landed and founded the colony they called Plymouth".

1. *Pre-set questions.* 1. What do you know about American holidays? 2. How many states are there in the USA? 3. What do you know about Puritans? 4. Who are Native Americans? 5. Do you know anything about two Sundays observed in special ways?

2. *With your partner, discuss the type of questions you have problems with, for example, writing down numbers, words with plural endings, or answers which are close together or far apart. Compare them with another pair of students.*

3. *Answer to the following questions.* 1. When did a ship named "Mayflower" bring 102 English men and women? 2. Who were the ship's passengers? 3. Who wanted to reform the Church of England? 4. Why did the ship's passengers come to America? 5. What area did the Pilgrims come to? 6. Who were the people living there?

4. *Choose the correct letter A, B or C.* 1. The ship's passengers were: A) Native Americans B) Puritans C) People of the Jewish faith. 2. Puritans were: A) members of a religious sect which was unpopular in Britain B) people of the Jewish faith C) college graduates

5. *Listen to the whole extract and correct any factual errors.* 1. Puritans were black clergymen who are ranked among the greatest of black Americans. 2. The Pilgrims came to an area inhabited by other Europeans. 3. It was late in the year when the Pilgrims landed and founded the colony they called massachusetts. 4. In the year 1620, Native Americans held a

feast to celebrate a good harvest. 5. They called this their day of thanksgiving, held to thank their God for his blessings.

6. *Working in groups, ask and answer the following questions.* 1. What type of text is it? a. advertisement b. story c. newspaper article; 2. What are specific intentions of the author? 3. What are the key words? 4. What are phrases most frequently used?

7. *Insert missing words given in a jumbled format.* rocky coast; was unpopular; wild turkey; is native to; to celebrate; held a feast; as well as they could; to reform; to found a community; practise; without interference; uninhabited; Native Americans; American Indians founded: with advice and help; lived in peace. 1. It was late in the year when the Pilgrims landed and ... the colony they called Plymouth. 2. In the year 1620, a ship named "the Mayflower" brought 102 English men, women and children to the ... coast of what is now Massachusetts. 3. In spring, ... from the Indians, with whom they ..., the Pilgrims prepared ... for the next winter.

8. *Retell the story in your own words.*

9. *In your groups, agree or disagree with the following statements.* 1. Change is a slow process. 2. It is through our holidays that we show others who we are and what we are. 3. Humans are born equal. 4. Holidays and rituals are to do with areas of behaviour.

10. *Write your story. In your own time, write your episode, using the text "American Holidays" as a model.*

Literature

1. Biemiller, A. (2003). Vocabulary: Needed if more children are to read well. *Reading Psychology* 24 (3/4), 323–335.

2. Pressley, M. (2002). Metacognition and Self-Regulated Comprehension. In A.E. Farstrup & S.J. Samuels (Eds.) *What Research Has to Say About Reading Instruction*. Third Edition (pp. 291–309). Newark.

3. Scharer, P.L., Pinnell, G.S., Lyons, C. & Fountas, I. (2005). Becoming an Engaged Reader. *Educational Leadership* 63 (2), 24–26.

4. Snow C., Sweet, A.P., Alvermann, D.E., Kamil, M.L., & Strickland, D.S. (2002). Formulating a Research Agenda About Reading for Understanding. In A.M. Roller (Ed.) *Comprehensive Reading Instruction Across the Grade Levels*. A collection of papers from the Reading Research 2001 Conference (pp. 88–110). Newark, DE: International Reading Association.

5. Williams R. "Top ten" principles for teaching reading // *ELT Journal*, 1986, №40/1, p. 42-45

G.H.Əliyeva

İngilis dilində oxunun inkişaf etdirilməsi strategiyaları

Xülasə

Məqalə ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin ev oxusu məsələlərinə həsr olunmuşdur. Qlobalizasiya şəraitində xarici dillərin öyrədilməsində əsas məqsəd dil öyrənənlərə dili kommunikasiya məqsədlərilə istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Nitq prosesində informasiyanın adekvat şəkildə qəbulu dili bu və ya digər məqsədlərə görə öyrənənlər üçün ən vacib və təxirə salınmaz amil hesab olunur. Dilöyrənmənin ən vacib məqsədlərindən biri öyrənilən dildə effektiv ünsiyyətə nail olmaqdır. Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən "dilə praktik yiyələnmə" terminini digər adamların fikirlərini anlama, bacarıq və vərdişlərin aşılması kimi başa düşmək lazımdır.

Г.И.Алиева

Стратегии для формирования чтения в английском языке

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению чтения у студентов, изучающих английский язык в целях домашнего обучения. В условиях глобализации основная цель обучения

иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых свойств, которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является умение эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: prof. Ə.Səfiyev

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2018

N.X.SƏFƏROVA

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MİLLİ-ETNİK KONFLİKTLƏR SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏRİN BİR FORMASI KİMİ

Açar sözlər: ideoloji, stereotiplər, stixiya, konflikt, milli-etnik qruplar, ziddiyyətlər, siyasət, dövlət, cəmiyyət, münasibət.

Ключевые слова: идеологический, стереотипы, стихия, конфликт, национально-этнические группы, противоречивость, политика, государство, общество, отношения.

Key words: ideological, stereotypes, element, conflict, national-ethnic groups, contradiction, politics, state, society, attitudes.

Cəmiyyət müxtəlif tərəflərin, yarımsistemlərin və elementlərin (ayrı-ayrı insanların) qarşılıqlı əlaqəli sistemdir. Cəmiyyətdə insanlar sonsuz sayda əlaqələrdə və qarşılıqlı təsirdə çıxış edirlər. Nəticədə bütöv sistem qərarlaşır.

Cəmiyyətə sistemli yanaşma təsəvvürləri qədim olsa da, bu barədə bitkin təlimlər ilk dəfə XIX-XX əsrlərin fəlsəfi fikrində yaranmışdır. Onun əsasları O. Kont, H. Spenser, K. Marks, M. Veber, P. Sorokin, T. Parsons, L. Bertalanfi və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Bu təsəvvürlərə görə sistem kimi götürülən cəmiyyətin elementlərini bu və ya digər sosial subyektlər, münasibətlər və institutlar təşkil edir. Cəmiyyət sistemini təşkil edən elementlər və yarımsistemlər keyfiyyətə müxtəlifdir və çoxpilləli xarakter daşıyır. Cəmiyyətdə münasibətlər çox mühüm yer tutur. Münasibət dedikdə cəmiyyəti təşkil edən subyektlər arasında müəyyən əlaqə və asılılıq nəzərdə tutulur. Məhz münasibətlər sayəsində insanlar birləşirlər, ayrı-ayrı fərdlər vahid tam formasında çıxış edirlər. İnsanlar arasında sabit və təkrarlanan münasibətlər, asılılıq tədricən onların sosial qruplar, təşkilatlar və institutlar formasında birləşməsinə yaradır.

Cəmiyyət inkişafının müəyyən mərhələsində zəruri olaraq siyasi münasibətlər meydana çıxır. Siyasi münasibətlər siyasi təşkilatlar, dövlət orqanları, dövlətlər ilə xalqlar, milli-etnik qurumlar, sosial qruplar və əhali qrupları arasındakı əlaqə və münasibətləri təşkil edir. Həmin münasibətlərin pozulması siyasi konfliktlərlə nəticələnir. Siyasi konfliktləri dövlətlərarası, millətlərarası, milli-etnik qurumlararası, partiyalararası, sosial qruplararası konflikt formaları kimi təsnif etmək olar. Təsnifatdakı konfliktlərdən daha çox ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən milli-etnik münaqişələrdir. Belə ki, müasir dünyada, Rusiya, Böyük Britaniya, Türkiyə, Əfqanıstan və b. ölkələrdə milli-etnik ziddiyyətlərin artması tədricən global bir məsələyə çevrilmişdir. Ona görə də, bu gün milli-etnik proseslər üçün səciyyəvi olan cəhətlər aşağıdakılardır – çoxmillətli dövlətlərin müstəqil milli dövlətlər şəklində yenidən təşkil olunması (SSRİ, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya və b.), eyni soyköklərə malik olan xalqların iqtisadi-mədəni, siyasi-hüquqi cəhətdən birləşmə hərəkətinin güclənməsi (Albaniya, Koreya, ərəb ölkələri, Azərbaycan və s.), müxtəlif etnosların vahid bir dövlət ideyası ətrafında birləşməsi (ABŞ, Kanada, Avstriya, İsveçrə və b.), müxtəlif dövlətlərdə yaşayan süni bir etnosun birləşib özlə-

rinə məxsus milli bir hərəkətinin genişlənməsi (İran, İraq, Türkiyə kürdləri), ayrı-ayrı etnosların, xalqların və millətlərin iqtisadi, siyasət-hərbi integrasiya meyillərinin güclənməsi (AİB, NATO üzvləri), milli sərhədlərin və milli hüquqların toxunulmazlığı meyillərinin güclənməsi, keçmiş SSRİ-də və eləcə də Azərbaycanda milli-etnik proseslərin öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilməməsi, sosial-sinfi problemlərin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməməsi, milli siyasətdə bir sıra nöqsanlara (milli-etnik dil, din, mədəniyyət və s.) yol verilməsi. Bu baxımdan milli-etnik münaqişələrin tədqiqini məqsəduyğun bilirik. Dil üzrə qohum və mədəniyyət üzrə yaxın olan insan birliyini ifadə edən etnik qurumların iştirak etdiyi konfliktlər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Məsələn, təzyiq, müstəqillik meyli, qıtlıq, mədəni-məişət şəraiti, hüquqların pozulması, bu və ya digər qruplaşmalar, hakim partiyalar, cəmiyyətlər, dövlətlər tərəfindən öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bir vasitə kimi, istifadə və s. Bu kimi səbəblərdən yaranan milli-etnik konfliktlərin aşağıdakı tipləri vardır: 1. Sosial-iqtisadi-ümumi məhsulun təkrar istehsalından öz xeyrinə istifadə etmək mübarizəsi. 2. Mədəni-dil-ana dili və milli mədəniyyəti qorumaq. 3. Ərazi-status-etnik birliyin səlahiyyətlərinin və real hüquqlarının artırılması, statusun qaldırılması və sərhədlərin dəyişməsi. 4. Separatizm – federasiyanın tərkibindən çıxmaq və özünün müstəqil dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmaq.

Qeyd edilən konflikt tipləri üç növ milli-etnik münaqişələrdə təzahür edir: 1. pozitiv; 2. neytral; 3. neqativ. Həmin münaqişələri doğuran ziddiyyətlər özünü aşağıdakı eyni məzmunlu üç mərhələ və konfliktlərdə təzahür etdirir:

- a) Ziddiyyətlərin, «psixoloji stereotiplər» mərhələsi;
- b) «İdeoloji doktrina» mərhələsi;
- c) «Siyasi institutlar» mərhələsi.

Bu ziddiyyətlərin inkişaf dinamikası onların iki mümkün inkişaf istiqamətinə malik olduqlarını göstərir: a) eskalasiya, b) mütərəqqi təkamül. Birinci halda milli ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, kütləvi qırğının başlanması, əhəlinin getdikcə daha böyük bir hissəsinin qarşılıqlı surətdə bu prosesdə iştirakı və s. baş verir. İkinci halda isə stixiyalı qarşıdurmadan, adi şüur səviyyəsində olan stereotiplərdən siyasi institutlaşmaya, siyasi təşkilatlanmaya və siyasi müxalifətə keçid baş verir.

Ziddiyyətlərin psixoloji stereotiplər mərhələsinin təzahür forması kimi, psixoloji stereotiplər konfliktinə «hadisələr» daxildir: Sumqayıt, Fərqanə və s. hadisələri. Belə hadisələrin baş verməsinə səbəb sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni problemlərdir. Qonşuluqda yaşayan və ziddiyyətlərdə iştirak edənlərin mentalitetindən asılı olaraq «biz və onlar» probleminin həlli bu mərhələ üçün səciyyəvidir. Bu problemin həlli üçün adamlar bir-birindən haqq-hesab tələb edir, qarşılıqlı ittihamlar irəli sürür, nəticədə qanlı toqquşmalara gətirib çıxaran hadisələr baş verir. Onların iştirakçıları isə nəinki öz etdikləri əməllərə görə məsuliyyətini dərk etmiş, onun hansı məqsəd izlədiyini başa düşmüş, hətta həmin prosesdə fəaliyyət göstərən adamların biri digərinin kim olduğunu belə tanımamışdır. Bu tip konfliktlərin əsas hərəkətverici qüvvələri milli-ekstremist əhval-ruhiyyənin daşıyıcıları olan spontan qruplar qətl-qarətə hazır olan destruktiv elementlərdən təşkil olunurlar. Populyar siyasi liderin iştirakı ilə belə münaqişələrin stixiyalı xarakteri özünü daha bariz göstərir. Çünki «stixiya» liderləri münaqişənin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamırlar. Onlar kütləvi şüurda formalaşmaqda olan stereotiplərə istiqamət verir, yaxud onun məqsəd və vəzifələrini ümumiləşdirirlər. Konfliktin bu səviyyəsində yarana biləcək faciəli nəticələrin qarşısını almaq üçün həm dövlət, həm xalqın öz daxilindən yaradılmış təşkilatlar, həm də təbliğat vasitələri öz əlində olan bütün imkanlardan istifadə edib, onu konstruktiv məqsədlərə doğru istiqamətləndirməlidir. Deməli, stereotiplər konfliktini etnik münaqişənin ilkin zahiri tərəfi olub, eskalasiya və təkamül istiqamətlərində inkişaf edir. Münaqişə subyektlərinin hər biri öz mövqeyini, tələblərini müxtəlif ideoloji vasitələrlə irəli sürməklə, konfliktin dərinləşib yeni mərhələyə qədəm qoymasını şərtləndirir. Bu mərhələ ideoloji doktrinalar konfliktini adlanır. Burada əvvəlkindən fərqli olaraq konfliktə girmiş tərəflər bir ideologiya ətrafında birləşərək ideoloji mübarizə aparırlar. Lakin bəzi hal-

larda onlardan hər birinin öz ideyası üstündə durması, digər tərəfin maraqlarına məhəl qoymaması ideoloji münaqişənin silahlı toqquşma ilə nəticələnməsinə gətirib çıxarır. Belə konfliktlərə etnoterritorial konfliktlər, xalqın öz torpağından köçürülməsi, deportasiya prosesi daxildir.

Milli-etnik münaqişələrin ən yüksək forması siyasi institutların, yəni hakimiyyətlərin konfliktidir. Münaqişənin bu forması mərkəzi hakimiyyətlə milli ucqarlar arasında onun yeritdiyi siyasətlə əlaqədar yaranan ziddiyyətlərdən törənir və dövlət həmin prosesdə üçüncü tərəf kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, dövlət milli münaqişələrin başlanmasında əvvəllər iştirakçı olmasa da, hadisələrin sonrakı gedişində istər-istəməz ona qoşulur və münaqişənin xarakterindən asılı olaraq onda bu və ya digər rolu oynayır. Belə ki, milli-etnik qurumlararası ziddiyyətlərin birinci stereotiplər mərhələsində ictimai qaydaların qoruyucusu, ikinci mərhələsində, yəni doktrinalar konfliktində vasitəçi, institutların konfliktində isə prosesin əsas iştirakçısı kimi çıxış edir. Bu zaman dövlət özünün iqtisadi ekspansiyasını həyata keçirməmək üçün milli ucqarlarda yaşayan xalqları «özünüküləşdirmək», onların özlərini isə özlərindən «özgələşdirmək» siyasətini yeridir. Məhz bu siyasət keçmiş SSRİ-də Pribaltika xalqlarının narazılıqlarının əsasını təşkil etmişdir. Hazırda çoxmillətli ölkələrdə dövlətin vəzifəsi milli ucqarlarda yerli özünüidarəyə geniş yer verməsi, mərkəzə təbəçiliyi zəiflətməsi və vətəndaş cəmiyyəti qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməsidir. İkinci bir tərəfdən müasir dövlət öz sələfləri tərəfindən yeridilmiş milli siyasətin məsuliyyətini də dərinlən dərk etməli, bir sıra xalqlar barəsində görülmüş antihumanist siyasəti pisləməli, onun nəticələrini ləğv etməyə çalışmalıdır. Dövlət, habelə iqtisadi inkişaf sahəsində mərkəzin bir növ xammal bazasına çevrilmiş milli ucqarların ayağa qalxmasına müəyyən köməklik göstərməlidir. Onlar istər iqtisadi, istərsə də sosial-siyasi sahələrdə öz müstəqil addımlarını atmalıdırlar. Ona görə də Rusiya və eləcə də digər böyük dövlətlər onların müstəqil fəaliyyəti üçün bütün imkanları yaratmalı, onların dünya birliyinə qoşulmaları üçün öz köməkliklərini əsirgəməməlidirlər. Bu məramla təşkil olunmuş milli-etnik konfliktlərə məqsədyönlü təsir göstərmələri zəruridir. Belə təsir qızıışan kütləni cilovlamaq, mədəniləşdirmək, onların aksiyalarının demokratik yolla aparılmasına və yuxarıda qeyd edilənlərə nail olmaq nöqtəyi-nəzərindən səmərəlidir.

Ədəbiyyat

1. Национальный интерес (заочный круглый стол). Политические исследования. 1995, № 1, с. 80.
2. Əliyev Q., Dayızadə H. Konfliktologiyaya giriş. Bakı: Təbib, 1998.
3. Анцупов А.Р., Шипилов А.И. Конфликтология. М.: ЮНИТИ, 1999.
4. Şükürov M. Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Tarixi-Siyasi və İdeoloji Aspektləri. Bakı: Qartal, 1999.
5. Tağıyev Ə., Şükürov M. Etnopolitologiya. Bakı: Elm, 2000.
6. Дашдамиров А. Идеологические противоречия этнической политики на Кавказе. Центральная Азия и Кавказ. Общественно-политический. 2001, № 5 (17), с. 59.

Н.Х.Сафарова

Национально-этнические конфликты как одна из форм политического конфликта *Резюме*

В статье анализируется понятие общество, его сущность и отражены разные взгляды на общество XIX-XX веков.

В статье рассматривается как часть социальной структуры общества в современном мире глобальный характер национально-этнических процессов.

В тоже самое время причины национально-этнических конфликтов, их типы и проявления в трех видах: позитивный, нейтральный, негативный был детально проанализированы. Также показано воздействие на конфликты путём реализации реформ и их значения.

N.Kh.Safarova

National-ethnic clashes as a form of political conflicts

Summary

The Article deals with the global nature of national-ethnic processes as a constituent of social structure of the society in the modern world. It also analyzes in detail the causes of national-ethnic conflicts, their types, which are in three forms: Positive, neutral, negative. It also shows the means of influence on the conflicts and their importance.

The concepts of community, its own essence are analyzed and the point of views about community in XIX-XX centuries are mentioned in the text.

Rəyçi: fəl.f.d., dos. Ş.B.Cabarova

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2017

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

P.B.BABAYEVA	
“TƏLƏFFÜZ” ANLAYIŞININ MƏZMUNUNA DAİR BƏZİ QEYDLƏR	3
K.H.CƏFƏROVA	
DİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	7
M.İ.ƏKBƏRZADƏ	
TURİZM XİDMƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI TERMİNLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ	11
N.M.İMANOVA	
FƏRQLİ DİLLƏRDƏ VİRTUAL KİMLİYİN İMLİSİT DİL VASİTƏLƏRİLƏ İFADƏSİ	17
G.N.İSMAYİLOVA	
AZƏRBAYCAN PAREMIOLOGİYASININ TARİXİNDƏN	23
Y.T.İSMAYİLOVA	
ORONİMLƏRİN YARANMASINDA METAFORANIN ROLU	27
A.T.KƏRİMLİ	
TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN KEÇƏN SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ FONETİK VƏ QRAFİK CƏHƏTDƏN UYĞUNLAŞMASI	31
Ə.MAHMUDOVA	
NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ QOYUN VƏ KEÇİ ADLARI HAQQINDA.....	36
S.X.SULTANOVA	
TƏBİƏT ELMLƏRİNİN DİLİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMINOLOJİ PARALELLİYİ	41
T.A.ZEYNALOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAİR	48
S.V.AKDEN	
AZƏRBAYCAN YAZILI ƏDƏBİYYATINDA ETNOQRAFİK LEKSİKANKIN ÜSLUBİ MÖVQEYİ	52
A.A.АБАСКУЛИЕВА	
ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СПОРТИВНОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ	56
A.A.КАДЫМОВА	
РАСТИТЕЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ И УСТОЙЧИВЫЕ СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ОБОРОТЫ	59
Э.Э.МАМЕДОВА	
ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВРЕМЕННОГО СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ	62
Г.Т.МИРЗОЕВА	
СОВРЕМЕННОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЕГО МЕТАЯЗЫК	66
T.B.НАЙЫБОВА	
ПОНЯТИЕ ТЕМЫ И РЕМЫ В ОПИСАТЕЛЬНОМ СИНТАКСИСЕ	71
A.B.СОБОР	
СМЕНА ЯЗЫКА, КАК НОВЫЙ ВИД «РОДНОГО ЯЗЫКА»	76

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА**A.Ç.BABAZADƏ**

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “CƏLALİYYƏ” POVESTİNDƏ TARİXİ
VƏ BƏDİİ GERÇƏKLİYİN İNİKASI 80

N.Y.BABAZADƏ

CULİAN BARNŞIN “DÜNYA TARİXİ 10 ½ FƏSİLDƏ” ROMANINDA
İNTERMEDİALLIĞIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 87

Ş.Q.BƏDƏLOV

AZƏRBAYCAN XƏTAYİŞÜNASLIĞINDA TƏDQİQ OLUNMAMIŞ
İRFAN ABİDƏLƏRİ 91

T.Ə.ƏBDÜLHƏSƏNLİ, N.SALAMOVA

BAYATILAR VƏ QOŞMALAR MÜASİR POEZİYA MÜSTƏVİSİNDƏ 95

A.Ş.ƏHMƏDOVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ FOLKLORUNUN ÖZÜNƏMƏXSUS
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 99

A.M.HƏSƏNOVA

ELİZABET BOUENİN “ÜRƏYİN ÖLÜMÜ” ƏSƏRİNDƏ
İDEYA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 105

N.HÜSEYNOVA

ELÇİN ƏFƏNDİYEV DRAMATURGIYASINDA “ARTIQ ADAM” PROBLEMİ 109

Ə.R.İSMAYILLI

CON QARDNERİN POSTMODERNİZM SAHƏSİNDƏKİ NAİLİYYƏTLƏRİ 114

İ.A.MƏCİDOVA

REY BREDBERİNİN KİÇİK HƏCMLİ NƏSRİNDƏ FUTURİSTİK PROQNOZLAR..... 118

G.N.NADİROVA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-ESTETİK FİKRİNDƏ MULTİKULTURALİZM..... 122

L.E.QOCAYEVA

KURT VONNEQUT ƏDƏBİ İRSİNDƏ ÇAĞDAŞ AMERİKANIN TƏSVİRİ 127

A.H.QURBANOVA

ROMANTİZMDƏ ƏDƏBİ QƏHRƏMANLARIN XƏSTƏLİYİNİN
CƏMİYYƏTİN “XƏSTƏLİYİ” İLƏ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ 130

A.TURAN (ƏBİLOV)

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ 135

Л.О.ГАДЖИЕВА

ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА РАЗВИТИЕ
РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПЕЧАТИ В БАКУ 139

Л.Э.МИРЗОЕВА

БОРЬБА С ТРИУМВИРАТОМ ИСКУССТВОМ СЛОВА
(Афоризмы в публицистике Марка Цицерона) 146

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

A.Q.CABAROVA	
XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ	149
L.V.CAHANGİROVA	
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRƏ ƏSASLANDIRILMIŞ İLKİN RİYAZİ MÜHAKİMƏLƏR YÜRÜTMƏK BACARIQLARININ AŞILANMASI	153
V.E.CƏFƏROV	
TARİX MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ USTALIĞI PROBLEMİNİN TƏDQİQINƏ DAİR... ..	158
G.R.ƏLİYEV	
PEDAQOJİ TƏMAYÜLLÜ ORTA İXTİSAS MƏKTƏBİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İCTİMAİ FƏALLIQ TƏRBİYƏSİNİN İMKANLARI	162
L.F.ƏLİYEV	
ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQIN YERİ VƏ ROLU	165
P.F.ƏLİYEV	
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİK HİSSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI.....	169
M.M.ƏMİROV	
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNNOVASİYALAR VƏ ONLARIN TƏTBİQINƏ DAİR.....	173
Ş.T.ƏMİROVA	
RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK MAHİYYƏTİ	178
F.A.ƏSƏDOVA	
İMLA YAZILARININ TƏLİMDƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	182
L.Ş.ƏSƏDOVA	
DİL VƏ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ TƏKLİFLƏR	186
C.Ş.ƏSGƏROVA	
ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI PROBLEMİ VƏ ONUN PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	193
M.A.HƏSƏNOVA	
İNFORMASIYA VƏ ONUN RİYAZİ İFADƏSİ.....	196
F.N.İBRAHİMOV, L.N.NURİYEV	
PEDAQOGİKANIN METODOLOGİYASI BARƏDƏ	200
R.S.İMANOV	
OQTAY RƏCƏBOVUN “HEYDƏR” ORATORİYASI.....	205
E.A.İSGƏNDƏROV	
YENİYETMƏLƏRİN TƏRBİYƏSİNDƏ CİNSİ FƏRQLƏRİN NƏZƏRƏ ALINMASI.....	209
H.Q.KƏRİMOVA	
MÜƏLLİM FƏALLIĞI İLƏ ŞAGİRD FƏALLIĞI ARASINDAKI ASILILIĞIN ELMİ-PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU	216
İ.M.MAZANOV, S.P.MÜRSƏLOVA,	
M.M.QƏNİYEV, X.Ə.ALXANOVA	
RADİOAKTİV ZƏHƏRLƏNMƏLƏRDƏN QORUNMA	220

B.R.NƏZƏRLİ	
MİLLİ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ İNTEQRASIYA	226
G.M.NƏZƏROVA	
FƏNLƏRİN İNTEQRASIYASINDA SİNERGETİKANIN ROLU	229
X.M.NƏZƏROVA	
TƏLİM PROSESİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ PRİNSİPİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	232
R.F.QƏDİMOV, X.R.QOCAYEV	
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İDMANÇILARININ OLİMPIYA OYUNLARINDAKI UĞURLARI	236
D.Q.QULİYEV, E.K.HÜSEYNOV, K.X.MUSTAFAYEV	
ƏLBƏYAXA DÖYÜŞÜN BİOMEXANİKİ BAXIMINDAN DAYAQ-HƏRƏKƏT APARATININ XARAKTERİSTİKASI	239
D.Q.QULİYEV, X.H.ƏRUCOV, A.A.CƏFƏROV	
MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİNDƏ “ZORXANA”nın KÜTLƏVİLİYİNİN ARTMASINDA İSLAM OYUNLARININ ƏHƏMİYYƏTİ	243
N.T.QULİYEV	
TƏLƏBƏLƏRİN İCTİMAİ FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASINDA ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN ROLU	248
X.T.QURBANOV	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ KOMBİNATORİKA ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI	252
A.F.RZAYEVA	
BAGÇA YAŞLI UŞAQLARDA GÜNÜN HİSSƏLƏRİ HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI.....	256
Y.B.SƏMƏDOV, F.A.QURBANOV	
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA APARILAN FİZİKİ TƏRBİYƏ VƏ SAĞLAMLIQ MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİ FORMALARINA DAİR	259
S.VAHABOVA	
ŞAGİRDŁƏRDƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏNİN AŞILANMASI MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ PROBLEMİN METODİK ƏDƏBİYYATDA TƏHLİLİ	262
F.İ.ZAHİDOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN İXTİSAS DİLİ KİMİ TƏDRİSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ.....	265
Ш.Ш.КОЧАРЛИ	
МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ МЕСТОИМЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИКТ НА УРОКАХ РКИ	269
A.A.МAMEДОВА	
О РОЛИ ТЕОРИЙ НЕЧЁТКОЙ ЛОГИКИ И МЯГКИХ ВЫЧИСЛЕНИЙ ЛЮТФИ ЗАДЕ В ИССЛЕДОВАНИИ И РАЗВИТИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....	274
B.A.САФАРОВА	
МУЗЫКАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ (к вопросу о специфических формах уроков музыки).....	279
B.C.СУЛТАНОВА	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕЗЕНТАЦИЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ.....	284

Э.С.ТАГИЕВА

КОГНИТИВНОЕ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ

КОНЦЕПТА «ЯЗЫК-РЕЧЬ» В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ 288

G.H.ALIYEVA

STRATEGIES FOR TEACHING READING COMPREHENSION IN ENGLISH..... 295

İSTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

N.X.SƏFƏROVA

MİLLİ-ETNİK KONFLİKTLƏR SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏRİN BİR FORMASI KİMİ..... 299

Nəşriyyat redaktoru:

Əliş Ağamirzəyev

Kompyuter tərtibatı:

Günəl Muxtarova

Çapa imzalanıb: 24.02.2018. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 19,2 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).

• Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**

Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.

4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125**

tel.: 596 21 44; 497 06 25

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

